

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

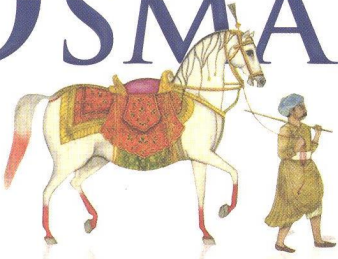
- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ATEŞLİ SİLAHLAR ÇAĞINDA İSLAM İMPARATORLUKLARI
OSMANLILAR SAFEVİLER BABÜRLÜLER

ATEŞLİ SİLAHLAR ÇAĞINDA
İSLAM İMPARATORLUKLARI

OSMANLILAR SAFEVİLER BABÜRLÜLER

DOUGLAS E. STREUSAND

DOUGLAS E.
STREUSAND

OSMANLILAR, SAFEVİLER
BABÜRLÜLER

Ateşli Silahlar Çağında
İslam İmparatorlukları
OSMANLILAR
SAFEVİLER
BABÜRLÜLER

Douglas E. Streusand

Çevirmen
Bahar Fırat

UFUK YAYINLARI / İSLAM İMPARATORLUKLARI: OSMANLILAR, SAFEVİLER, BABÜRLÜLER

Copyright © Ufuk Yayınları, 2013

Bu eserin tüm yayın hakları Yaran Yayıncılık Tic. Ltd. A.Ş'ye aittir. Eserde yer alan metin ve resimlerin Yaran Yayıncılık Tic. Ltd. A.Ş'nin önceden yazılı izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılması, yayımlanması ve depolanması yasaktır.

Eserin Orijinali

Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, Mughals

Copyright © Westview Press (Perseus), 2011

Editör

Seyfullah H. ÖZKURT

Son Okuma

Emre YILMAZ

Görsel Tasarım

Ali BIYIKLI

ISBN

978-605-5314-54-5

Yayın Numarası

169

Basım Tarihi

Ekim 2013

Basım Yeri

Pasifik Ofset Ltd. Şti.

Cihangir Mh. Güvercin Cd. Baha İş Merkezi A Blok Kat:2

Haramidere / İSTANBUL

Tel: (0212) 671 91 00 Sertifika No:12027

Ufuk Yayınları

Rasim Paşa Mh. Rıhtım Cd. Derya İş Merkezi

A Blok No: 28/39-48 Kadıköy / İSTANBUL

Tel: (0216) 449 49 09 Faks: (0216) 449 49 11

www.ufukkitap.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
TEŞEKKÜR	11
GİRİŞ.....	15
ORTAK MİRAS, ORTAK AÇMAZ	25
OSMANLI İMPARATORLUĞU	45
Tarih	47
İmparatorluğun Veçheleri: İdeoloji ve Hukuk	77
Strateji, Yayılma ve Askeri Örgütlenme.....	91
Merkezi Yönetim	104
Eyalet Yönetimi.....	108
Osmanlı Ekonomisi.....	113
Osmanlı Toplumu ve Halk Dini	121
Osmanlı Kültürel ve Entelektüel Tarihi	125
Gerilim ve Uyum	128
Osmanlı Sistemi.....	137
SAFEVİ İMPARATORLUĞU	143
Tarih	147
Egemenlik, Din ve Hukuk	164
Yayılma ve Askeri Örgütlenme	173
Merkezi Yönetim	177
Eyalet Yönetimi.....	183
Safevi Ekonomisi	186
Safevi Toplumu ve Halk Dini.....	193
Safevi Kültürel ve Entelektüel Tarihi	194
Safevilerin Çöküşü	198
Safevi Sistemi.....	200

6 İSLAM İMPARATORLUKLARI

BABÜR İMPARATORLUĞU	205
Tarih	212
Egemenlik, Din ve Hukuk	242
Yayımla ve Askeri Örgütlenme	253
Merkezi Yönetim	263
Eyalet Yönetimi	265
Babür Ekonomisi	269
Babürlüler Döneminde Hint Toplumu	276
Babürlülerin Kültürel ve Entelektüel Tarihi	277
Babürlülerin Gerilemesi	279
Babürlü Sistemi	283
SONUÇ	287
LUGATÇE	295
HANEDAN TABLOLARI	303
KRONOLOJİ	305
BİBLİYOGRAFYA	313
DİZİN	347
ŞEKİLLER	
Şekil 2.1 Daire-i Adalet	27
Şekil 3.1 Osmanlı Askeri Örgütlenmesi	100
Şekil 3.2 Osmanlı Eyalet Yönetimi ve Askeri Yapısı	110
KUTULAR	
Kutu 2.1 Askeri Kölelik	29
Kutu 4.1 On İki İmam Şiiliği	145
Kutu 5.1 Delhi Sultanlığı	213
RESİMLER	
Resim 3.1 Portre: (Fatih) II. Mehmed Gül Koklarken	55
Resim 3.2 Süleyman Rodos Muharebesinde, 1522	60
Resim 3.3 Portre: Kanuni Sultan Süleyman	64
Resim 3.4 II. Selim Safevi Elçisi Şahkulu'nun Armağanlarını Kabul Ederken, Edirne, 1568	67
Resim 3.5 Sultan III. Ahmed	75
Resim 4.1 Şah I. İsmail ile Muhammed Şeybani Han Arasındaki Savaş, 1510	150
Resim 4.2 Portre: Şah I. Abbas	157
Resim 4.3 Sada Bayramı	196
Resim 4.4 Firdevsi'nin Şiilik Gemisi Kıssası	196
Resim 5.1 Ekber Bengal'de 1579 Zaferi İçin Şükrederken	220
Resim 5.2 Cihangir ve Şah Abbas (Cihangir'in Rüyası)	224
Resim 5.3 Portre: Şah Cihan At Üstünde	228
Resim 5.4 Evrengzib'in Darbârı	232
Resim 5.5 Ekber'in Rantambor Taarruzu Sırasında SilahlarıTaşıyan Boğalar, 1569, Racistan	255

ÖNSÖZ

2

Bu kitap hakkında düşünmeye 1980'lerin başında, lisans eğitimimi tamamladıktan sonra başladım. 1990'larda bir projeye dönüştürdüm ve yirmi yıla yayılan dağınık çalışmaların neticesinde nihayet tamamladım. Maksadım hep aynı kaldı: Osmanlı, Safevi ve Babür İmparatorluklarının ayırt edici özelliklerine ışık tutan, karşılaştırmalara dayalı, tutarlı, güncel ve rahat okunabilir bir giriş kitabı yazmak. Bu genel çerçeve dahilinde şunları hedefledim:

- Bu üç imparatorluğu ortak geçmişleri ve siyasi hedefleri doğrultusunda bir bağlama yerleştirmek
- Eski genel değerlendirmelerin bulgularını tekrarlamak yerine, yeni bir senteze varabilmek için güncel tarihyazımından faydalanmak
- Ateşli silah imparatorluğu kavramını yeniden ele almak suretiyle söz konusu üç imparatorluğun yükselişleri ve uzun ömürlülüklerine daha sahîh ve eksiksiz bir açıklama sunabilmek
- Bu imparatorlukların birbirinden farklı, karmaşık ve dinamik siyasi ideolojilerini açıklamak
- Bu imparatorlukları, kendisi de siyasi sınırları aşan ticari ve kültürel ağların ördüğü küresel bir sistemin parçası olan İslam dünyasının parçaları olarak değerlendirmek
- Her üç imparatorluğun çöküşlerini Batı'nın nihai küresel üstünlüğüne dayandırmadan değerlendirmek
- Bu imparatorlukların tarihyazımını durağan değil, dinamik olarak resmetmek

Osmanlılar, Safevîler, Babürlüler erken modern dönemdeki İslam dünyasının kapsamlı bir tarihini sunma iddiasında değil; bilakis hem coğrafi hem de tematik eksiklikleri var. Örneğin Fas, Sahra altı Afrika, Orta Asya ve Güneydoğu Asya'yı dışarıda bırakmakta ve sosyal, kültürel ve entelektüel tarihe yeterince eğilmemektedir. İktidar ve siyasi düzene odaklanan bir çalışma olarak siyasi, askeri ve ekonomik tarihe vurgu yapmakta,

iktidarın ve iktidarı elinde bulunduranların sorunlarına odaklanmaktadır. Sosyal ve kültürel tarihi tamamen gözardı etmese de, bunlarla ilişkili konuları siyasi bağlamın içinde değerlendirmeye çalışmaktadır.

Elinizdeki çalışma her ne kadar bir iktidar tarihi olsa da, ortaya çıkışına rehberlik eden çalışma Marshall G. S. Hodgson'ın *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization* (İslam'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih) adlı bilinç tarihidir. Hodgson bundan 40 yılı aşkın bir süre aramızdan ayrıldı, ancak *İslam'ın Serüveni* İslam uygarlığı hakkında yazılmış en büyük eser olma niteliğini halen koruyor. Kendisinin “ateşli silah imparatorlukları” (*gunpowder empires*) kavramını ortaya attığı beşinci bölüm, yazarın ani ölümünün kitapta yol açtığı eksiklikten en çok nasiplenmiş olan bölümdür. Bu projeye Hodgson'ın kitabındaki o bölümün, güncel ve tutarlı bir alternatifini ortaya koymak üzere giriştim.

Böylece Hodgson'ın İslam uygarlığının karmaşıklığını ve çeşitliliğini yansıtmaya girişimini kaldığı yerden sürdürmeye çalıştım. Tıpkı Batı uygarlığı gibi İslam medeniyeti de birbiriyle gerilim içinde olan parçaların oluşturduğu bir bütün olagelmıştır. İslam uygarlığını sadece İslam'la, İslam'ı da salt Şeriat'la özdeşleştirmek karmaşık gerçekliklerin üzerine örttüğü gibi, onları tahrif eder ve fazlasıyla basite indirger. Bu üç imparatorlukta karşılaştığımız siyasi meşruiyet ilkelerinin çeşitliliğine yapılan vurgu, tam da bu karmaşıklığa dikkat çekmektedir. Bu kitabı J. H. Hexter'in meşhur makalesi “The Historian and His Day”de açıkladığı “tarihe tarih içinden bakan” anlayış doğrultusunda yazmayı amaçladım, fakat tarihe tarih içinden bakmak, ister istemez bugünü de aydınlatıyor.*

Kitabın hedeflediği okuyucu kitlesi dünya tarihine ilişkin temel bilgilere sahip, üst sınıflardan üniversite öğrencileridir. Bu haliyle kitap, İslam medeniyeti araştırmaları için ders kitabı olmak için uygundur ki Hodgson da *İslam'ın Serüveni*'ni böyle bir dersi düşünerek kaleme almıştı; ayrıca bu imparatorlukların üçünü de kapsayan bir dersin çekirdeğini de oluşturabilir. Kitabın çoğu lisans ders kitabından farkı, tarihyazımı ihtilaflarına da yer vermesidir. İnaniyorum ki tarihçilerin her konuda hemfikir olmadığını, değişik yorumların var olduğunu öğrenmeleri, öğrencilerin işlerine yarayacaktır.

Benim bu kitap üzerinde çalışmaya başlamamı izleyen yirmi yıl boyunca her üç imparatorluğun tarihçileri, inanılmaz derecede üretken oldular. Onların hızına yetişmek için çok çabaladım ve sistematik olarak sadece 2006'ya kadar yayınlanmış çalışmaları değerlendirdim. Daha sonra yayınlanan çalışmalara ise yalnızca belirli sorunları aydınlatmak üzere veya imkân elverdiğinde başvurdum.

* J. H. Hexter, “The Historian and His Day”, *Reappraisals in History: New Views on History and Society in Early Modern Europe* içinde, Peter Laslett'in önsözüyle (Evanston, IL: Northwestern University Press, 1961), 1. Birkaç kez yeniden basılmıştır. Hexter, kavramı R.L. Schuyler'e atfetmektedir.

Kitabı Marine Corps University'nin (Deniz Kuvvetleri Üniversitesi) bölümlerinden biri olan Marine Corps Command&Staff College'ta öğretim görevlisiyken tamamladığım için zorunlu bir uyarıya yer vermem ve kitabın hiçbir şekilde ne bu üniversitenin ne de A.B.D. hükümetinin herhangi bir başka kurumunun görüşlerini yansıtmadığını ifade etmem gerekiyor. Ayrıca burada, sivil bir üniversitedeki akademik özgürlüğe, hatta belki daha fazlasına sahip olduğumu da belirtmeliyim. Hem Yüksek Okul hem de Üniversite yönetimi araştırmam konusunda bana oldukça destek oldular, ama içeriğiyle pek de ilgilenmediler.

Çeşitli durumlarda her üç imparatorlukla ilgili orijinal kaynakları –belgeler ve metinler– inceledimse de, kapsamlı bir araştırmayı sadece Babürlüler için yaptım. Babürlüler hakkındaki bölüm, büyük ölçüde *Formation of the Mughal Empire* (Babür İmparatorluğu'nun Kuruluşu) adlı kitabıma ve ileride Babürlüler üzerine başka bir kitapta yer vermeyi umut ettiğim diğer çalışmalarına dayanıyor. Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları ile ilgili bölümler ise başka tarihçilerin çalışmalarına dayanmaktadır. Yorumların bazıları orijinal olsa da, araştırmalar benim değil. Osmanlı arşiv belgelerini deşifre etmek için yoğun mesai harcayan meslektaşlarımdan çoğu kendi alanlarına müdahale ediyor olmama kızabilirler; onlara söyleyebileceğim tek şey, olur da kitabım amacına ulaşırsa, okuyucuların süratle benim çalışmamdan onlarınkine yöneleceğidir. Genel çalışmaların çoğunun yaptığı gibi bu kitabın da okuyucusunu belirli bir branşta uzmanlaşarak değil bir bütünü ele alarak tatmin edeceğini umuyorum.

Giriş kısmı kitabın tarihyazımı bakımından izlediği yolu ve ele alacağı konuları açıklıyor. “Ortak Miras, Ortak Açmaz” başlıklı ikinci bölümde Osmanlı, Safevi ve Babürlü rejimlerinin paylaştıkları siyasi gelenek ve yapılarla üstesinden gelmeyi başardıkları, İslam dünyasına ait siyasi açmazlar ele alınıyor. Bunu takip eden üç bölüm her bir imparatorluğun tarihini ve kurumlarını kısaca tanıttıktan sonra kronolojik özetlere ve askeri-siyasi kurumlar, ekonomiler, toplumlar ve kültürel biçimlere dair açıklamalara yer veriyor. Sonuç kısmı ise genel bir değerlendirmeye ayrıldı.

TEŞEKKÜR

Projenin Westview'deki ilk editörü Peter Kracht'ın bana bu kitabı teklif etmesinin üzerinden yirmi yıl geçti. Bu uzun gecikmeye yol açan koşullar okuyucuyu pek ilgilendirmiyor olabilir, ama en azından bir açıklamayı hak ediyor. Kendimden başlayayım, projeyi finanse edecek bir dış fon bulamadım ve bu yılların çoğunu başka profesyonel uğraşların yanı sıra çocuklarımı büyütmeyle geçirdim. Tam zamanlı olarak bir üniversitede çalışmaya ancak 2005 yılında başlayabildim ve hiçbir zaman büyük bir araştırma kütüphanesine erişim olanağına sahip olmadım. Aldığım tek kurumsal desteğin sahibi, bana 2008 ve 2009 yıllarının yaz aylarında araştırma asistanları tahsis eden, 2006 yılından bu yana misafir profesör olarak çalıştığım Institute of World Politics'tir (IWP).

Son yirmi yıl içinde pek çok şey değişti. Genel olarak hayallerimi, özel olarak da bu projeyi her zaman içtenlikle desteklemiş olan ebeveynlerim Jane ve Alan Streusand, artık aramızda değiller. Kızlarım Deb ve Rachel büyüdüler ve sevimli birer ufaklıktan, hayranlık uyandıran genç kızlara dönüştüler. Bu kitabı yazmak yerine onları yetiştirmeye ayırdığım zaman için asla pişmanlık duymuyorum. Değişmeyen şey eşim Esther oldu, dilerim ki projenin tamamlanmış olmasından duyduğum memnuniyeti o da paylaşıyordur.

Geçtiğimiz yıllar içerisinde bir dizi insanın açık desteğini aldım. Görsellerin seçiminden, başlıklarından ve alt yazılarından sorumlu olan sevgili arkadaşım Rochelle Kessler'e yaptığı katkılar için teşekkür etmekten büyük memnuniyet duyuyorum. U.S. Naval Academy'den Ernest Tucker kitabın çeşitli versiyonlarının müsveddelerini defalarca okudu ve bana başından sonuna kadar bitmek tükenmek bilmez bir destek sundu. IWP'den eski öğrencim Michael O'Neal metnin büyük bölümünü okudu, oldukça kıymetli ve detaylı geri bildirimlerde bulundu ve pek çok düzeltme yaptı. Linda Darling Osmanlılar hakkındaki bölüm hakkında yaptığı yorumlarla çok değerli bir katkı sundu. William R. (Vijay) Pinch, Cornell Fleischer ve John Woods bana zaman ayırdılar. IWP'deki araştırma asistanlarım Alexander P. Cohen, Mart-Stewart Smith ve Margaret

Harley sayesinde enerjim bana kaldı. Westview Press'in bazı hakemleri diğerlerinden daha anonimdi; Ernest Tucker ve Colin Mitchell'e ismen, ama diğerlerine de aynı samimiyetle teşekkür ediyorum. Cornell Fleischer ve John Woods çok değerli desteklerinin yanı sıra bana cesaret de verdiler. Quantico'daki meslektaşım Paul Gelpi, *Önsöz* ve *Giriş* bölümlerini okudu. David Wurmser ve Ian Snyder ilk taslakları okuyup görüşlerini paylaştılar. Sholeh Quinn, Fariba Zarinbaf, Madeline Zilfi ve Sara Nur Yıldız bazı noktaları daha iyi kavramamı sağlayıp beni yüreklendirdiler.

Bu kitap için yaptığım araştırmalarla lisansüstü eğitimim kesiştiği için, entelektüel katkılarını teslim etmem gerekenlerin arasında hocalarım da var. John Woods bana Safevi tarihi de dahil İran tarihini öğretti. Türk-Moğol egemenliği dönemindeki büyük İran siyaseti hakkındaki görüşleri, üç imparatorluk hakkındaki değerlendirmelerimin alt yapısını oluşturmaktadır. En büyük Osmanlı tarihçisi olan Halil İnalcık, bana Osmanlı tarihini öğretti ve beni Osmanlılarla çağdaşları arasında karşılaştırmalı bir inceleme yapmaya teşvik etti. Merhum Bernard S. Cohn, Babür İmparatorluğu ile ilgili çalışmamın danışmanlığını üstlendi ve Ronald Inden ile birlikte bana Hint toplumunu ve kültürünü öğretti. Sayın Woods, Inden ve Cohn beni krallık doktrinlerine odaklanmaya teşvik ettiler. Susanne H. Rudolph ve Lloyd Rudolph devlet oluşumu ile ilgili meselelerde karşılaştırmalı yönetime başvurmamı teşvik ettiler. William McNeill çalışmamı çeşitli biçimlerde katkı sundu. Chicago Üniversitesi'ndeyken askeri örgütlenmeler konusundaki merakımı destekledi ve dikkatimi, mütemadiyen gözden kaçırdığım hayati sorulara ve değişkenlere çekti. California Üniversitesi, San Diego'dan Ross Dunn ile birlikte, Dünya Tarihi Yazıları serisinin editörü olarak bu kitabın kavramsal hatlarını belirledi. Son olarak çalışmamın başta öngörülen formata uymayacağı belli olduğunda projeyi arzu ettiğim biçimde tamamlamama destek oldu. Ayrıca Chicago Üniversitesi'ndeki diğer meslektaşlarım Richard Chambers, Walter Kaegi, Heshmat Moayyad, C. M. Naim ve John R. Perry, şimdilerde California Üniversitesi, Santa Barbara'da görev yapan R. Stephen Humphreys, Duke Üniversitesi'nden Bruce Lawrence ve Arizona Üniversitesi'nden Richard Eaton da fikirlerimin gelişmesine katkıda bulundular.

Hiç kuşku yok ki hatalarım ve eksiklerimin sorumluluğu, bu değerli bilim insanlarının hiçbirinin değil, benimdir.

Deniz Kuvvetleri Üniversitesi'nden (MCU) USMC onursal başkanı emekli Tümgeneral Donald R. Gardner'a, USMC'nin halihazırdaki başkanı Tümgeneral Robert B. Neller'a, akademik işlerden sorumlu rektör yardımcısı Dr. Jerre Wilson'a, USMC'den Tümgeneral John A. Toolan ve emekli Yarbay Tom Greenwood'a, Komuta ve Kurmay Okulu'nun (C&SC) eski yöneticilerine, şimdiki müdürü Yarbay Ray Damm'e ve bilhassa MCU ile C&SC'yi muhteşem ve verimli bir çalışma mekanı haline getiren akademik dekan Dr. Charles D.

(Dopu) McKenna'ya müteşekkirim. Ayrıca üniversitenin Gray Araştırma Merkezi'nden Rachel Kingcade ve Cynthia Evans'a verdikleri destek için teşekkür ederim.

Proje boyunca kahrımı çeken pek çok eski ve yeni arkadaşım oldu. Onların da isimlerini (alfabetik sırayla) zikretmek istiyorum: Erica Anaya, Bruce Bechtol, Marcy Bixby, Patrick Clawson, Linda Feldman, Jocelyn Gebhardt, Paul Gelpi, Kit Goldman, Bill Gordon, merhum William C. Green, John Gregory, Richard Horowitz, Ken Katzman, Rochelle Kessler, Andy ve Julie Klingenstein, Barbara Lane, Chris Lay, John Lenczowski, Michael ve Claudia Lewis, Mark Mandales, Frank Mavlo, Mark Moyar, Jim Philipps, Daniel Pipes, Robert Schadler, merhum emekli Korgeneral Robert L. Schweitzer (ABD), Jack Tierney, Alan Tonelson, Dalton West ve John Zucker. Congregation Or Cadash'taki arkadaşlarım için bu kitap, her gün neyle meşgul olduğum konusundaki gizemi bir nebze de olsa aydınlatacaktır. C&SC'deki ofis arkadaşlarım, USN'den CDR Joe Arleth ve USMC'den Yarbay Loretta Vandenberg ile muhteşem bir ekip oluşturduk. C&SC'deki öğrencilerim şahane birer ilham ve keyif kaynağı oldular. Diğerlerini temsilen, Birleşik Devletler hizmetlerinin kuruluşlararası ve uluslararası olmak üzere her kategorisinden birer öğrencimin adını anmak isterim: Yarbay Robert E. McCarthy, USMC; Binbaşı Eric M. Johnson, ABD; CDR Alexander R. Mackenzie, USN; Binbaşı Matthew R. Modarelli, USAF; DEA'den Sayın Curt Klun ve Norveç Ordusu'ndan Yarbay Per OLav Vaagland.

Westview Press'ten Peter Kracht projeye hayat verdi, Steve Catalano onu canlandırdı, Karl Yambert ise nihayete erdirdi. Michelle Welsh-Horst edisyon aşamasındaki ustalığı, Jennifer Kelland Fagan ise aşırı derecede dikkat gerektiren bir metnin yayına hazırlanmasındaki yetkinliği ile katkıda bulundular.

Tim McCranor, tashihlerin üzerinden geçmeme yardım etti. David Audley ve Richard Sharpe projenin başından sonuna kadar benimle birlikte koşurdular. Anthony Price ve Bernard Cornwell'e bana refakat ettikleri için müteşekkirim.

GİRİŞ

Elimizde erken modern çağa ait bir “dünyanın yedi harikası” listesi yok. Eğer olsaydı, hiç şüphesiz İstanbul’daki Sultan Ahmed Cami, İsfahan’daki (İran) Saray Kompleksi ve Agra’daki (Hindistan) Tac Mahal bu listede yer alırdı. Sadece bu mimari ve sanatsal eserler bile onları meydana getiren Osmanlı, Safevi ve Babür İmparatorluklarını incelemek için başlı başına bir gerekçe oluşturur. Ancak bu üç imparatorluğun önemi kesinlikle taş a biçim vermiş olmalarıyla sınırlı değildir.

Bir dünya tarihçisi için bunlar on altıncı ve on yedinci yüzyılların, hatta Osmanlılar söz konusu olduğunda on beşinci yüzyılın da, en kudretli ve en etkili devletlerindendir. Avrupalıların ilk keşif ve yayılma evrelerinde ayak bastıkları coğrafyanın çoğuna hükmeden bu devletlerin tarihi, ister istemez bu yayılma ile iç içe geçmiştir. Söz konusu imparatorlukların imajı ve tesiri, Batı’nın Batılı olmayan toplumlara dair görüşlerini ciddi biçimde belirledi. Bir İslam medeniyeti tarihçisi için bunlar, ilki Abbasi Halifeliği döneminde yaşanan İslam uygarlığı yeşermesinin ardından ikinci bir kültürel serpilme devrinin ötesinde, beş yüzyıl önce var olmayan bir düzeni ve istikrar düzeyini yaratan yeni bir yönetim şeklinin de temsilcileridir. Siyasi tarihçiler için bu imparatorluklar, süregiden sorunlar karşısında geliştirilen yeni siyasi doktrinlerin, kurumların ve pratiklerin evrimi konusunda örnek oluştururlar. Askeri tarihçiler açısından önemleri, ateşli silahları etkili biçimde kullanan ilk devletler olmalarından kaynaklanır. Bu devletlerin himayesinde halk dindarlığı ve dinî kimlik konularında da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Günümüz dünyası üzerindeki etkileri de ayrıca dikkate değerdir. Örneğin, Soğuk Savaş sonrası dönemde eski Yugoslavya ve Irak’ta yaşanan kargaşa, Osmanlı bölgesel düzeninin ikame edilmesindeki zorlukların bir yansımasıdır. Safevi hanedanı, İran platosunun doğu ve batı bölümlerini birleştirip Şii İslamı’nı hâkim inanç olarak yerleştirerek modern İran’ın temelini atmıştır. Güney Asya’da siyasi birlik fikri, Babürlülerden İngilizlere, onlardan da günümüze aktarılmıştır. Tüm bu nedenlerden ötürü Osmanlı, Safevi ve Babür İmparatorlukları yakın bir ilgiyi hak ve talep ederler.

Elinizdeki çalışma, özellikle dünya tarihi ve İslam medeniyeti konularına aşina olan öğrencileri, ama bunun yanında genel okuyucuyu da hedefleyen, bu üç imparatorluk hakkında kapsamlı bir giriş kitabı niteliğindedir. Amacı, Marshall G.S. Hodgson'ın *The Venture of Islam*'i* ve Ira Lapidus'un *A History of Islamic Societies*'i** gibi dünya ve İslam tarihi ile ilgili genel metinlerle bu üç imparatorluk üzerine uzmanlaşan literatür arasındaki uçurumun kapatılmasına katkı sunmaktır. Başlığının da işaret ettiği üzere bu kitap bir imparatorluk incelemesi, iktidar ve siyasal düzene (*power and order*) ilişkin bir analizdir. Erken modern dönem İslam dünyası, hatta yalnızca bu imparatorlukların hükmettiği topraklarla ilgili kapsamlı bir tarih çalışması değildir. Bu çalışmada ekonomik tarihi dışlamadan siyasi ve askeri tarihe vurgu yapıyorum. Siyasi mevzularla ilgili olmadıkları sürece sosyal, kültürel ve entelektüel tarihe fazla girmemekle beraber, onları tamamen görmezden de gelmiyorum. Ancak toplumun tüm bileşenlerine eşit derecede ilgi gösterdiğimi de iddia etmiyorum; kendi değerlendirmemdeki eşitsizlik, dönemin eşitsizliklerinin de –umuyorum ki doğru– bir yansıması olacaktır.

Kitapta Ele Alınan Meseleler

Söz konusu üç imparatorluğun karşılaştırılmasına, onları ziyaret eden Batılı seyahatçılarla başlanmıştır. Onları başlı başına doğal bir araştırma birimini meydana getirmektedir, zira kendileriyle İslam dünyasındaki selefleri arasında oldukça keskin bir ayırım söz konusudur. Anadolu ve Balkanlar'da durmadan genişlemeye devam eden Osmanlı Beyliği ile Mısır ve Suriye'deki kendine özgü, hanedan-dışı Memlük Sultanlığı'nı saymazsak, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda çoğu beylik sadece birkaç nesil boyunca kalıcı olabilmiştir. Bunların hükümdarları –Akkoyunlu, Karakoyunlu, Tuğluk, Ludi ve Muzafferiler gibi hanedanlar– unutulup gitmiştir. Değişken sınırlarıyla ilgili bir ipucuna modern haritaların hiçbirinde rastlanılmaz. İstikrarsızlık kronik bir hal almıştır ve Hodgson'ın sözleriyle ifade edecek olursak, siyaset bir çıkmaza girmiştir. Osmanlı, Safevi ve Babür İmparatorluklarının boyutları, dayanıklılıkları ve merkezilikleri, rejimlerinin bu çıkmazı aşabildiklerini gösterir.*** Hodgson ve Chicago Üniversitesi'nden meslektaş William H. McNeill bunları “ateşli silah/barut imparatorlukları” (*gunpowder empires*) olarak tanımlamaktadır. Tanınmış Rus akademisyen V.V. Barthold'un izinden giderek Osmanlı, Safevi ve Babür İmparatorluklarının siyasi başarılarını, onların taştan

* Marshall G.S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 3 cilt (İstanbul: İz Yayıncılık).

** Ira Lapidus, *İslam Toplamları Tarihi*, 2 cilt (İstanbul: İletişim Yayınları).

*** Karşılaştırmak için bkz. Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, 3 Cilt (Chicago: University of Chicago Press, 1974), 3:3: “Halife devletiyle bağlantılı olarak geliştirilmiş olan toplum ve kültür şablonu bazı hayati açmazlarla karşı karşıyaydı.”

kaleleri ele geçirmek için ağır silahlar kullanma becerilerine bağlarlar. *Ateşli silah imparatorluğu* kavramı halen güncelliğini korusa da, bu kitapta da açıklanacağı üzere Hodgson ve McNeill'in dile getirdiği ateşli silah imparatorluğu hipotezinin, en uygun yaklaşım olduğu veya eksiksiz olduğu söylenemez. Kitapta “ateşli silah imparatorlukları” ifadesi “ateşli silahlar sayesinde kurulan imparatorluklar” anlamında değil, “ateşli silahlar döneminin imparatorlukları” anlamında kullanılmıştır.

Ateşli silah imparatorluğu kavramı, söz konusu üç rejim arasındaki temel bir benzerliğe işaret etmektedir. Muazzam coğrafi, sosyal ve ekonomik farklılıklarına rağmen bu üç imparatorluk benzer siyasi, askeri ve idari sorunlarla yüz yüze gelmiş ve birbirinin aynı bir dizi siyasi ve kurumsal geleneğin taşıyıcısı olmuşlardır. Siyasi açıdan, İslam dünyasında Selçuklular tarafından on birinci yüzyılda geliştirilen ve Moğolların siyasi mirasının da can alıcı bir unsurunu oluşturan kolektif egemenlik doktrini ve tımar sistemi, uzun süreli siyasi birliğin oluşmasını engellemiştir. Tam anlamıyla parasal ekonomiye geçmemiş büyük imparatorluklarda gelirin merkezi olarak toplanmasının ve yeniden dağıtılmasının imkansız oluşu, mali adem-i merkezizeti kaçınılmaz kılmış, bu da siyasi bölünmeyi beslemiştir. Anadolu, Irak ve İran'da göçebe aşiretler siyasi hayata egemen olmuş, imparatorluklar kabile konfederasyonlarından oluşmuştur; bu konfederasyonların patrimonial (ataerkil) karakteri siyasetin tüm alanlarını biçimlendirmiştir. Bu çalışmanın konusu olan üç imparatorluk ise farklı biçimlerde, farklı koşullar altında ve farklı dönemlerde bu ortak sorunların üstesinden gelmeyi başarmıştır. “Ateşli silah imparatorluğu”, aralarında bir karşılaştırma yapmak için elverişli bir kategori olsa da, ne Osmanlıların ne Safevilerin ne de Babürlülerin birebir örtüştüğü bir ideal tip değildir.

Hükümlerlik dönemlerindeki farklılık konusuna açıklık getirmek gerekiyor. Batıda Muhteşem Süleyman, İslam dünyasında ise Kanuni Sultan Süleyman adıyla bilinen Osmanlı Padişahı Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566), Safevi Şahı I. Abbas (1588-1629) ve Babür İmparatoru Ekber'in (1556-1605) saltanatlarının aynı dönemlere denk gelmesi yüzünden çok sayıda tarihçi, onların karşılaştırılabilir figürler olduğunu düşünegelmiştir. Ne var ki Osmanlı Sultanları II. Murad (1421-1451) ile Fatih Sultan Mehmed'in (1451-1481) hanedanları için yaptıklarını, Ekber ve Abbas kendi hanedanları için yapmak durumunda kalmışlardır. Onların Safevi ve Babürlü kurumlarını olgunlaştırmaları, Osmanlıların bunu başarmasından neredeyse yüz yıl sonra gerçekleştirmiştir. Kanuni ile karşılaştırılmaya en uygun Babür hükümdarı Şah Cihan'dır (1628-1658).

Öncüllerinden daha büyük, daha merkezi ve daha dayanıklı rejimleri kalıcı hale getirebilen Osmanlıların, Safevilerin ve Babürlülerin başarısını açıklamak, bu kitabın üzerinde duracağı başlıca meseledir. Bu bağlamda özellikle üç boyuta odaklanılacaktır:

Askeri örgütlenme, silahlar ve taktikler; siyasi ideoloji ve meşruiyet; eyalet sistemine dayalı yönetim biçimi. Ateşli silah imparatorluğu hipotezi Barthold, Hodgson ve McNeill'in öne sürdükleri biçimiyle yetersiz olsa da, askeri üstünlüğün önemine dikkat çekilmesi doğrudur. Bu imparatorlukların askeri sistemlerinin tartışılması bir başka soruyu daha gündeme getirmektedir. Yaklaşık elli yıl boyunca, 16. ve 17. yüzyıllara ilişkin savaş araştırmalarına hâkim olan kavram, bu dönemde Avrupa'da meydana gelen Askeri Devrim olmuştur. Bu üç imparatorluk ise aynı dönüşümden geçmemiştir. Kitabın cevap aradığı sorulardan bir tanesi de bunun nedenidir.

Ne var ki savaşlarda ve kuşatmalarda elde edilen başarı, bu üç imparatorluğun hükmettiği muhtelif nüfusların sadakatini ve işbirliğini kazanmak ve bunları sürekli kılmak için tek başına yeterli değildi. Ne Osmanlıların Hristiyan tebası, ne de Babürlülerin Hindu tebası kendilerini esaret altında tutulan halklar olarak görmüyordu. Bu üç imparatorluğun zaman içinde değişiklikler gösteren ve birbirinden ayrı siyasi gelenekleri yansıtan karmaşık, çok yönlü ve dinamik meşruiyet biçimleri mevcuttu. Hayata geçirdikleri ideolojik programların, nüfuslarının dini hayatı, dolayısıyla günümüz İslam dünyasında da halen izlenen dinsel aidiyetlerin ve kimliklerin oluşumu üzerinde çok büyük etkisi vardı. Bu süreç Avrupalı tarihçilerin *confessionalization* (mezheplere ayrılma) dedikleri şeyi anımsatmaktadır. Susan Boettcher'e göre,

Confessionalization, kilise ile devletin –mezhepsel akaid metinleri ve kilise nizamnameleri aracılığıyla biçimlendirdikleri– ittifakının, on beşinci yüzyıldan itibaren başlamış olan siyasal merkezileşmeyi kolaylaştırıp ve hızlandırmasını ifade eder – bu; yerel imtiyazların kaldırılması, devlet aygıtları ve bürokrasilerin gelişmesi, Roma hukuk geleneğinin ve mutlakiyetçi bölgesel devletlerin dayandığı temellerin benimsenmesi yoluyla gerçekleşmiştir.*

Confessionalization kavramı ile, kilise ve devletin Augsburg Antlaşması'nın *cuius regio, eius religio* (ülkenin dini, hükümdarının dinidir) ilkesini hayata geçirmek için harcadıkları çabanın sonucunda ulusal, dilsel ve dinsel kimliklerin geliştiği anlatılmaktadır. Safeviler başından itibaren halka yeni bir dinsel kimlik dayatmışlardı; hedefleri ulusal veya dilsel bir kimlik yaratmak değildi, ama izledikleri politikaların sonucu bu oldu. Metin boyunca bu temalar her üç imparatorluk için ele alınarak açıklanacaktır.

Emperyal konsolidasyonu izah etmenin yanında kitabın odaklanacağı diğer iki tema şunlar olacaktır: Bu imparatorlukların bütünleşmiş bir dünyadaki yerleri ve bunların 17. yüzyıl ve erken 18. yüzyıl boyunca geçirdikleri değişimin doğası ve nedenleri.

* Susan R. Boettcher, "Confessionalization: Reformation, Religion, Absolutism and Modernity", *History Compass* 2 (2004): 1.

Batılı tarihyazımı genellikle Osmanlı İmparatorluğu’nun batıda Hristiyan Avrupa, doğuda da Safevi İmparatorluğu ile arasındaki sınırı belirlerken bunları sadece çatışma alanları olarak değil, aynı zamanda ticaretin, düşüncelerin ve bireylerin hareketinin önündeki engeller olarak da tanımladı. Oysa ne çatışmalar kronikleşmişti, ne de engeller aşılmazdı. Safevilerin Şiilik dayatması İslam dünyasının kültürel bütünlüğünü çatlattıysa da parçalamadı. Portekizliler Hint Okyanusu’na yerleşikleştikten sonra da hi Doğu Asya ve Güney Asya ürünlerinin çoğu Avrupa’ya Osmanlı İmparatorluğu ve Akdeniz üzerinden nakledilmeye devam etti. Osmanlıların 16. yüzyıl başlarında Safeviler üzerinde kurmaya çalıştıkları ticari ablukanın etkisi sürekli olmadı. Rönesans ve Reform süreçlerinden geçen Avrupa’nın kültürel ve entelektüel hayatıyla İslam dünyası arasında muazzam bir fark vardı, ama bazı fikirler, bilhassa ezoterik irfan ile ilgili olanlar her iki bölgeyi de etkiliyordu.

Bundan bir nesil önce, ele alacağımız temaların sonuncusu, gerileme olurdu. Safevi ve Babür İmparatorlukları 18. yüzyılın ilk otuz yılı içerisinde çarpıcı bir şekilde ortadan kalktıkları için, hiç kuşkusuz “gerileme” kelimesi onlar için çok uygundur. Fakat Osmanlı İmparatorluğu varlığını sürdürdü ve Osmanlı tarihyazımı maruz kalınan değişimi sınıflandırmak için “gerileme” yerine “baskı altında dönüşüm”u vurgulamaya başladı. Hiç şüphesiz Osmanlı’nın iktidarı ve serveti Avrupalı rakiplerine kıyasla azalmıştı, fakat günümüz tarihçileri bunların gerilemesinden ziyade gösterilen direnci vurgulamaktadır. Geçtiğimiz yüzyıl boyunca tarihçilerin çoğu bu imparatorlukların sonundan çok kuruluş ve sağlama evreleriyle ilgilendi. Bazılarının bunu yapma nedeni, Avrupa dillerinde bu konuda daha çok malzemeye ulaşabilmeleri idi.

On dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıllarda Avrupalı sömürge tarihçileri emperyal zaferlerle yeniden hesaplaştılar. Otuzlarda yazılan *Rise and Fulfillment of British Rule in India* (Hindistan’da Britanya Hâkimiyetinin Yükselişi ve İcrası) başlıklı çalışma, bu tarz literatürün örneklerinden bir tanesidir. Sömürgeleştirmeye karşı direnişin filizlenmesi ve sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanmaya başlamasıyla milliyetçi tarihçiler, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllara geri dönerek bağımsızlıklarını yitirmelerine neden olan unsurları araştırmaya ve buradan gelecek için dersler çıkarmaya koyuldular.

Milliyetçi tarihyazımı ile Marksist tarihyazımı sofistikasyon düzeylerindeki farklılıklara rağmen Avrupa yayımcılığını küresel kapitalist sömürünün yayılması olarak değerlendikleri noktada örtüşürler. Son yıllardaki erken modern dönem uzmanlarının en önemlilerinden olan Marksist bilim adamı Immanuel Wallerstein “modern dünya sistemi” adını verdiği sistemde Avrupa’nın kapitalist ekonomilerinin merkeze konuşlanarak

dünyanın geri kalanını bir ekonomik periferiye indirgediğini öne sürer.* Bu yaklaşımdan farklı olarak ben, söz konusu imparatorlukların iç dinamiklerini vurguluyorum. İslam dünyasının siyasi dönüşümünün Avrupa'nın deniz aşırı genişlemesi üzerindeki etkisi, Avrupa'nın ticari ve denizcilik faaliyetlerinin bu imparatorlukların çöküşü üzerindeki etkisinden daha büyüktür.

Tarihyazımı

Bu imparatorlukların üçü de devasa ve birbirinden tamamen farklı tarihyazımları doğurmuştur ve elbette elinizdeki çalışmanın temelini de bunlar oluşturmaktadır. Bu kitap, hiçkimsenin kendi kişisel, siyasi ve kültürel temayüllerinin sınırlarından veya zorunluluklarından azade olamaması yüzünden objektif bir bilimin olanaksız olduğunu iddia eden postmodernist/yapı-bozumcu anlayışa karşı çıkmaktadır. Özel olarak Batı'nın Batılı olmayan dünya hakkındaki araştırmaları söz konusu olduğunda yapı-bozumcular bu türden tarafgirliklerin bilhassa İslam dünyası hakkındaki çalışmaları Batı emperyalizminin ve neo-sömürgeciliğin entelektüel bileşeni haline getirdiğini ileri sürerler. Ancak bu karşı çıkış, tümünden bir reddediş de değildir. Politik gündemden, ölçüsüz iddialardan ve bu tarz bir bilimselliği simgeleyen tizseslilikten ayrılarak bakıldığında oldukça verimli bir araştırma hattında ilerlemek mümkündür. Edward Said'in *Orientalism*'i (Şarkiyatçılık) hakkındaki şiddetli tartışmalardan çok daha önce Martin Dickson bir tarihsel açıklama yöntemi olarak kültürel ve medeni yozlaşmaya başvurma'nın yanlışlığını ortaya koymuştu. Bernard Cohn'un İngiltere'nin Hindistan'a yönelik entelektüel tutumları üzerine yaptığı hakkaniyetli incelemeler, İngiliz yönetiminin doğasını kavramak açısından çok önemli katkılar yapmıştır.

Osmanlılar hakkındaki literatür, Safeviler ve Babürlüler üzerine olan literatürden hem daha geniş, hem de daha çeşitlidir. Bu durumu yaratan birden çok sebep vardır. On beşinci yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu Avrupa iktidar dengesinin ayrılmaz bir parçasına dönüşmüş, dolayısıyla en başından beri Avrupalı tarihçilerin ilgisini çekmiştir. Osmanlılar hakkındaki kaynakların derinliği ve çeşitliliği, çağdaşlarının kilerin kat be kat üzerindedir. Osmanlı arşiv belgelerinden oluşan çok sayıda koleksiyon gerek Türkiye'de, gerek Osmanlı'nın ardılı olarak Balkanlar'da ve Orta Doğu'da kurulan ülkelerde mevcuttur. Bu koleksiyonların içinde Avrupa'ya ilişkin –diplomatik ve ticari– belgeler de bulunmaktadır. Anlatı çerçevesini Avrupalı seyyahların eserleri, Osmanlı'nın vakayiname geleneği ve Avrupalıların Avrupa-Osmanlı savaşları

* Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, 3 Cilt (New York: Academic Press, 1975-1988), devasa bir literatürün en önemli parçasıdır. *World System Analysis: An Introduction* (Durham, NC: Duke University Press, 2004), tam da başlığının imlediği şeyi yapmaktadır. Wallerstein'in çalışmasından muazzam bir literatür doğmuştur, onun katkısını görmezden gelmek mümkün değildir.

hakkındaki değerlendirmeleri meydana getirir. Bu anlatılar, Batı'daki Osmanlı çalışmaları başlangıcı için temel oluşturmıştır. On dokuzuncu ve erken yirminci yüzyıllarda Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall, Johann Wilhelm Zinkeisen ve Nikolai Iorga'nın yazdığı üç büyük tarih, bu geleneğin somut meyvelerindendir. Bu yapıtlar Safevi ve Babür İmparatorlukları hakkında anlatıya dayalı herhangi bir eserden çok daha bütünsel bir kronolojik çerçeve sunarlar.

Anlatısal tarih geleneğinin zirveye ulaştığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yolun sonuna geldiği bir dönemde dahi, Osmanlı araştırmalarında yeni bir ekol ortaya çıkmıştır. Mehmed Fuad Köprülü (1890-1966), Fransız Annales okulunun dikkat çektiği sosyal ve ekonomik meseleleri yirmili ve otuzlu yıllarda Türkiye'ye getiren kişi oldu. Köprülü ve onun öğrencisi Halil İnalcık, Osmanlı tarihi hakkındaki çalışmaları herhangi bir İslam toplumu hakkında yapılanlardan çok daha öteye taşıdı ve Türkiye içinde yapılan tarihi araştırmaları İslam dünyasının herhangi bir yerinde olduğundan çok daha fazla geliştirdiler. Bu ekolün ortaya çıkmasını Osmanlı arşivlerinin varlığı mümkün kıldı. Ömer Lütfi Barkan, arşivleri incelemeye 1940'larda ve 1950'lerde başladı. O zamandan beri geçen yarım yüzyıl içerisinde Osmanlı arşivlerinin kullanımı Osmanlı'nın sosyal, ekonomik ve siyasi tarihi ile ilgili muazzam bir akademik literatürün oluşmasını sağladı.

Son elli yıl boyunca en etkili Osmanlı tarihçisi, Halil İnalcık oldu. Elinizdeki kitabın Osmanlılarla ilgili olan bölümlerinde neredeyse her konuyla ilgili olarak onun araştırmalarına başvurulmuştur ve bunun nedeni bizzat benim hocam olmuş olmasından ziyade sahip olduğu itibardır. Onun "Ottoman Methods of Conquest" (Osmanlı Fetih Yöntemleri), "The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle East" (Orta Doğu'da Ateşli Silahların Yayılmasının Sosyal ve Siyasi Etkileri) ve "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire" (Osmanlı İmparatorluğu'nda Askeri ve Mali Dönüşüm) başlıklı üç makalesi bu kitaba ilham vermiştir. Geçtiğimiz birkaç on yıl içerisinde İnalcık ve Barkan'ı örnek alan ve çoğunlukla onların öğrencisi de olan sayısız tarihçi Osmanlı tarihyazımının tüm veçhelerini ileriye taşımışlardır. Suraiya Faroqhi *Approaching Ottoman History* (Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?)* adlı kitabında bu tarihyazımını enine boyuna tartışır.

Osmanlı tarihyazımında uzmanlaşmak, ömürlük bir iştir; oysa Safevi tarihyazımı bir yılınızı alır. Halen İngilizce'de Safevilerle ilgili yazılmış kapsamlı incelemelerin sayısı yalnızca dördttür. 1993'ten önce Safeviler hakkındaki literatür inanılmaz derecede kıt. Safevi tarihi, Osmanlı tarihine nazaran çok daha kısadır –kabaca altı yüzyıla karşı iki yüzyıl– ve belgeler mevcut olmadığı için hanedanın tarihinin büyük bir

* Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

bölümüne ulaşmak mümkün değildir. Pehlevi rejiminin İslam öncesi geçmişi yüceltmesi, İran Devrimi ile yaratılan yarılma ve İran İslam Cumhuriyeti'nin diplomatik sıkıntıları, Safevi araştırmalarına ket vuran diğer unsurlardır. Fakat 1993'ten bu yana yeni bir tarihçi nesli Safevi tarihyazımını dönüştürmektedir. Arşiv belgelerinin bulunmaması, bu literatürün Osmanlılarla ilgili güncel incelemelerin çoğundan farklılaşmasıyla sonuçlanmıştır. Bu çalışmalar ya Safevi rejimine ve yönetici sınıflara ya da uluslararası ticarete odaklanmışlardır ki her iki durumda da bilgilerin çoğunu Avrupa kaynakları sağlamaktadır.

Babür tarihyazımının konumu bu ikisinin ortasında yer alır. Her ne kadar Babür İmparatorluğu Avrupalı güçlere hiçbir zaman Osmanlıların yaptığı gibi meydan okumamışsa da, kendilerini açıkça Babürlülerin Hindistan'daki emperyal varisi olarak betimleyen İngilizler için son derece önemli olmuşlardır. Babürlülere duydukları ilgi, onları, Babürlüler hakkında *Cambridge History of India*'da bir araya getirilen bir dizi tarihsel anlatı üretmeye, kurumsal ve idari tarih üzerine incelemeler yapmaya ve belki de en önemlisi kroniklerin edisyonundan ve çevirisinden meydana gelen muazzam bir dizi hazırlamaya itmiştir.

Altkıtada Babür tarihi ile ilgili çalışmalar, Hindistan bağımsızlık mücadelesine paralel biçimde gelişmiştir. Yirminci yüzyılda Hintli yazarlar başlıca Babür hükümdarlarının devirlerine ilişkin anlatı nitelikli bir dizi eser kaleme almıştır. Hintli anlatı tarihçilerinin en yeteneklisi olan ünlü Sör Jadunath Sarkar, Evrengzib devri (1658-1707) ve geç Babür tarihi hakkında geniş hacimli değerlendirmeler yapmıştır. Bu yazarlar Ekber'in tesis ettiği dini hoşgörü ilkesinin Babürlülerin başarısının anahtarı, Evrengzib'in bu ilkeyi terk etmesinin de imparatorluğun sonunu hazırlayan ilk adım olduğu düşüncesindedirler. Ayrıca Babür tarihini bu biçimde okumanın kıta altındaki siyasetin geleceğine rehberlik edeceği görüşündedirler. Örneğin Sarkar, Evrengzib hakkındaki çalışmasının "Evrengzib ve Hint milliyeti" başlıklı son bölümününü "Evrengzib Devrinin Anlamı: Hint Milliyeti Nasıl Oluşturulabilir?" adlı kısım ile nihayetlendirir.* Pakistanlı tarihçiler bu yorumu tersine çevirir ve Ekber'i İslam'ı boşladığı için yererken, Evrengzib'i siyasi bedeli pahasına tekrar İslam'a döndüğü için överler.

Hindistan ve Pakistan'ın bağımsızlıklarını kazanmalarından bu yana Babürlülerle ilgili çalışmaların çoğu, Hindistan'da bulunmasına rağmen alt-kıtanın önde gelen Müslüman eğitim kurumu sayılan, Aligarh Muslim University bünyesinde gerçekleştirilmiştir. İçlerinde K. A. Nizami, İrfan Habib, İqtidar Hussein Siddiqui, İqtidar Alam Han, M. Athar Ali, Shirin Moosvi ve son zamanlarda Ferhat Hasan'ın da bulunduğu Aligarh tarihçileri, bilhassa Babürlülerin gerilemesine yoğunlaşan geniş kapsamlı siyasi,

* Jadunath Sarkar, *History of Aurangzib*, 5 Cilt (Delhi: Orient Longman, 1973), 5: 362-378.

ekonomik ve toplumsal tarih çalışmalarına imza atmışlardır. Aligarh'la kurumsal bağı bulunmayan Hintli Satish Chandra da son derece üretken ve önemli bir Babür İmparatorluğu tarihçisidir. Sözü edilen tarihçilerin büyük çoğunluğu seküler bir bakış açısına sahip Müslümanlar ve yine birçoğu da Marksist olduğu için, Evrenzib'i –ve böylelikle İslam'ı– imparatorluğun çöküşünün müsebbibi olarak tarif etmekten imtina edip onun yerine ekonomik etmenlere yoğunlaştılar. Yine Aligarh tarihçilerinin bir kısmı da Babürlülerin yönetici sınıfıyla ilgili araştırmalara ağırlık vermiş, çok büyük miktarda veri toplamış ve bunları sınıflandırmışlardır. İki Amerikalı tarihçi, John F. Richards ve ben, yönetici sınıfların davranış kalıplarına dikkat çektik. Bugün Babürlülerle ilgili araştırmaların sayısı giderek artmaktadır. Bunlar genellikle yukarıda tarif edilen tarihyazımı çerçevesinde gerçekleştirilen çalışmalardır. Yakın zamanda konuyla ilgili bazı genel çalışmalar da yayınlanmıştır. Yine de Richards'ın *The New Cambridge History of India*'ya yaptığı katkı, Babürlülerle ilgili en yetkin ve kapsamlı değerlendirme olma özelliğini korumaktadır.

Elinizdeki kitap, birbirlerinden apayrı yerlerde duran bu tarihyazımlarını lisans öğrencileri, hatta böyle tanımlananabilirlerse eğer, genel okuyucu için erişilebilir olacak bir formatta bütünleştirmeye gayret etmektedir. Kitap, bu giriş kısmının dışında beş bölümden oluşmaktadır. “Ortak Miras, Ortak Açmaz” başlıklı ikinci bölümde her üç imparatorluğun da devraldıkları siyasi fikirler, idari ve askeri kurumlar ve uygulamalar tarif edilecektir. Ondan sonraki, kitabın ana gövdesini meydana getiren üç bölümde, tek tek imparatorluklar ele alınacaktır. Söz konusu bölümlerin her birinde kronolojik bir anlatıya yer verilecek ve egemenlik, inanç ve hukuk; yayılma ve askeri örgütlenme; merkezi yönetim ve eyalet yönetimi; ekonomi, toplum ve kültür; dönüşüm veya gerileme gibi konular tartışılacaktır. Sonuç bölümü başlıca temalara ilişkin bir değerlendirmeye yer verecektir.

Her ne kadar ana gövdeyi oluşturan üç bölümün içyapısı aynı olsa da, birebir örtüşmüyorlar. Osmanlı hakkındaki bölüm belirgin biçimde diğer iki bölümden, Babürlüler hakkındaki bölüm de Safevilerle ilgili olandan daha uzundur. Osmanlı ile ilgili bölümün bu kadar uzun olmasının birkaç nedeni vardır. Osmanlı Beyliği'nin tarihi yaklaşık olarak 1300'lere, yani Safevi ve Babür İmparatorluklarının kurulmasından iki yüzyıl öncesine dayanır. Safevilerle Babürlülerin öncüllerine geç on dördüncü yüzyıldan itibaren rastlamak mümkünse de bu imparatorlukların ikisi de Osmanlı İmparatorluğu gibi doğrudan bu köklerin üzerinde yükselmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, yeni bir rejimi ortaya çıkardığı söylenebilecek bir dönüşüm geçirerek, on sekizinci yüzyılın ilk otuz yılına kadar büyük ölçüde zarar görmeden gelmiştir. Yeni bir askeri örgütlenme, yeni bir vergi sistemi ve yeni bir taşra eliti. Diğer imparatorlukların hiçbiri buna benzer bir dönüşümden

geçmemiştir. Osmanlıların içinde bulunduğu jeopolitik çevre, diğerlerininkinden çok daha karmaşıktır. On altıncı yüzyılın ilk yarısında Osmanlıların kapsamlı stratejik ilgileri doğu Akdeniz'den Sumatra'ya kadar uzanmıştır. Onlarınkisi, kendi içinde küresel bir imparatorluktur. Yalnızca Osmanlıların ciddi bir donanma gücü vardı. Babür İmparatorluğu bölümünün Safeviler hakkındaki bölümden daha uzun olması, bu imparatorluğun boyut ve nüfus anlamında daha büyük, daha çeşitli ve daha zengin olmasından kaynaklanmaktadır. Safevi İmparatorluğu, diğer ikisinden farklı olarak, tarihi boyunca durmaksızın genişlememiştir.

ORTAK MİRAS, ORTAK AÇMAZ

Üç imparatorluk hem ortak bir mirası hem de ortak bir açmazı paylaşıyor. Bu bölümde, sözü edilen miras tahlil edilecek, açmazın kökeni ve doğası açıklanmaya çalışılacak. Bölüm, üç alt bölümden oluşuyor: Abbasi İmparatorluğu'nun temel niteliklerinin ve iktidarının zayıflamasının izahı, Abbasi-sonrası dönemin siyaset teorisi ve pratiğinin analizi ve Şeriat, Sufilik ve cihad kavramlarının gözden geçirilmesi. Abbasi rejiminin oluşturduğu siyasal normlar ve beklentiler kümesi İslam uygarlığının müteakip tarihi boyunca da etkili olmayı sürdürdü; yıkılışı ve nihai olarak tarih sahnesinden silinmesi, ardında bıraktığı siyasal manzarayı şekillendirdi. Söz konusu üç imparatorluğun ikisi büyük ölçüde Abbasilerin hüküm sürdüğü toprakların dışındaydı, ancak üstesinden geldikleri siyasi zorluklar Abbasi-sonrası dönemin siyasi, askeri, ekonomik ve kültürel matriksinin yansımasıdır.

Abbasiler 750-945 arasında emperyal hükümdarlardı, 945-1180 arasında sembolik emperyal liderlerdi, 1180'den Moğolların Bağdat'ı işgal ettiği 1258 yılına kadar da emperyal iddiaları olan bölgesel yöneticilerdi. "İmparator" anlamına gelecek bir kelimeden ziyade Halife unvanını kullansalar da, Abbasi rejimi, Abbasi coğrafyasının merkezi Irak'ı iki binden uzun süre yönetmiş olan tarımsal-bürokratik imparatorluklarla benzerlikler gösteriyordu. Bu, halifeler tarafıdan yönetilen üçüncü devlettir. Bunların ilki olan ve İslam çerçevesinde bütünleşmiş bir kabileler konfederasyonunu yöneten Medine Halifeliği (632-661), Mısır'la Bereketli Hilal'i fethettikten sonra İran platosu yönünde genişlemeye başlamıştı. İkincisi, başkenti Şam olan Emevi İmparatorluğu (661-750) idi. Arap kabilelerinden oluşan ücretli bir orduya sahip olmasına rağmen, rejim tarımsal vergilere dayalı bir imparatorluğa dönüşmüş ve bürokratik imparatorlukların kurum ve uygulamalarını benimsemişti.

Abbasiler, iktidarın ve kimliğin Arap etnisitesine ve kabilelere dayanan temelini devre dışı bırakarak kozmopolitan bir rejim kurdular. Abbasilerin siyasi model ve kurumları, Arap fethinden önceki dört yüz yıl boyunca hem Irak'a hem de İran platosuna hükmeden Sasani İmparatorluğu'nun teori ve uygulamalarının çoğunu bünyelerinde

toplamıştı. Abbasi Halifeliği İranî-İslami bir imparatorluktu. Rejim, ne yedinci yüzyıldaki Medine Halifeliği'nin ne de genel olarak halifeliğin hukuki kavramsallaştırılmasının değil, bölgedeki bin yıllık emperyal yönetimin mirasının yansımasıydı. Aynı zamanda, temel gelirlerini Sümerlerden beri imparatorlukları besleyegelen Dicle-Fırat vadisinin bolca sulanan topraklarından elde eden son imparatorluktu. Bu yoğun tarımsal zenginlik merkezi, bürokratik bir devlet ile ücretli ve bağımlı bir orduyu besliyordu. Elbette imparatorluğun sınırları Dicle-Fırat vadisinin ötesine geçmişti, ama yönetimin şeklini belirleyen esas yer burasıydı.

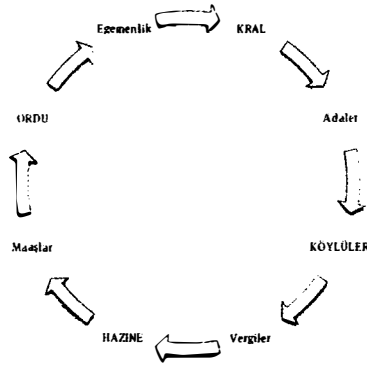
Geleneksel Müslüman ve Batı düşüncesi ve bilimi, hilafetin emperyal bir monarşiye dönüşmesini bir ihanet olarak değerlendirir; İslamın siyasal normlarına ihanet edilmiş, hilafet yozlaşmış ve tahrifata uğratılmıştır. Bu algı, yakın dönemin bilimsel çalışmalarıyla büyük ölçüde değiştirilmişse de yeni bir konsensüse varılamamıştır. “Caliph” (halife) kelimesi Arapça’da “vekil” veya “halef” anlamlarına gelen *halifenin* İngilizceleştirilmiş halidir. *Hilafet*, hem halifenin makamını hem de onun yönettiği beylik veya imparatorluğu tanımlamak için kullanılan bir terimdi; dolayısıyla Abbasi Halifeliği hem Abbasi hanedanının hilafet makamında bulunduğu dönemi, hem de hükmettiği bölgeyi tarif eder. Geleneksel görüş, *halife* kelimesinin; “Allahın peygamberinin vekili/halefi” anlamına gelen *halifetu resulullah* ifadesinin kısaltması olduğunu, ne peygamberin dini statüsüne ne de kralın siyasi statüsüne denk düşmediğini ileri sürer. Bu görüşe göre halifenin otoritesinin dayanağı, Müslüman cemaatin kendisini peygamberin halefi olarak tanımasıydı ve bu otoritenin niteliği tamamen siyasi ve idariydi. Bu görüşün sahipleri, üçüncü halife Osman’dan sonra “Allah’ın vekili” anlamına gelen *halifetullah* teriminin kullanılmaya başlanmasını da İslami siyasette yozlaşmanın miladı olarak kabul ederler.

Daha yakın dönemde ortaya konan bilimsel görüşler, Müslüman toplumların yöneticilerinin *halifetullah* unvanını aslında en başından itibaren kullandığını iddia eder. Zira bunlar peygamber olmasalar da dini ve siyasi otoriteye sahiptiler ve ilahi emirleri sadece yorumlamakla kalmıyor, uyguluyorlardı da. Halifeliğin bu biçimde kavramsallaştırılması antik Orta Doğu emperyal geleneğindeki kutsal kralı andırıyor, bu geleneğin, hükümdarlık konumunun yüceleştirilmesi özelliğini değilse de dini doktrinle ilgili meseleler üzerinde yetki sahibi olma özelliğini paylaşıyordu. Bu halifelik modeli standart Sünni halife modelinden ziyade Şiilikteki imam kavramına daha uygun düşmektedir. Denilebilir ki ilk halifeler bu kutsal kralın bazı özelliklerini taşıyordu, fakat sonraki halifeler kesinlikle birer kutsal kraldı.

Kingship and the Gods (Krallık ve Tanrılar) adlı çıkır açan eserinde Henri Frankfort, antik Yakın Doğu’da iki ayrı krallık formu tespit eder: Tanrısal ve kutsal. Kralın bizzat

tanrı olduğu tanrısal krallık Mısır'da, kralın sıradan bir ölümlü olduğu ve ilahi bir buyrukla hükmettiği krallık ise Mezopotamya'da gelişmiştir. Yeryüzündeki hükümdarın egemenliği, evrendeki tek veya baskın tanrının egemenliğinin bir yansımasıdır. Kralı tebaasının çobanı olarak ele alan ortak analogi, kutsal krallık kavramının ifadesidir. Çoban sürüsünden sorumludur, fakat sürüsüne karşı sorumluluğu yoktur; koyuna değil koyunun sahibine –yani Tanrı'ya– hesap verir. Antik Yakın Doğu'nun krallık kavramsal-laştırmaları İslam uygarlıklarına Sasani İranı aracılığıyla ulaşmıştır. İranlılar egemenlik için *fer* kavramını kullanıyordu; ikonografilerinde hükümdarlarına Tanrı'nın gönderdiği *ferri* temsil eden kanatlı diskler veriliyordu. En az Hammurabi kadar eski olan daire-i adalet kavramı, Yakın Doğu kutsal tanrı anlayışının ayrılmaz parçalarından biriydi. Toplum ve rejimin nasıl işlemesi gerektiğini gösteren bu model, günümüzde halen etkilidir.

Şekil 2.1
Daire-i Adalet

Şekil 2.1'de gösterildiği gibi, çemberin tepesinde kral oturmakta ve adaleti (esas olarak makul, öngörülebilir vergilendirme ve baskıcı görevlilere karşı koruma) sağlamaktadır. Köylüler hazineye vergi öder. Hazine ordunun maaşını verir. Ordu da kralı güçlü ve güvende kılarak çemberi tamamlar. Devletin doğru işlemesi gerçek dini korur, zira devlet ve din kardeşlerdir. Çember, aynı zamanda, yeryüzündeki siyasal ve toplumsal düzenle evrenin doğal düzeninin mütakabil olduğunu varsayar. Çemberin idamesi evrenin doğru biçimde çalışmasını sağlar; bunun anlamı her şeyden evvel doğru zamanda doğru miktarda yağmurun yağmasıyla tarımsal üretimin yapılabilmesinin güvenceye alınmasıdır. Kutsal krallık ve daire-i adalet, Abbasi rejiminin doğasını tüm İslami kökenli kavramlardan daha iyi tarif eder.

Sekizinci yüzyılda Farsça metinlerin Arapçaya çevrilme süreci başladığında, daire-i adalet Arap edebiyatının parçası haline geldi, ama işlevsel normlardan biri haline gelmesi yedinci yüzyılda Halife Ömer'in yeni fethedilen Irak ve Suriye topraklarında yürürlükte olan idari sistemi devralmasının ardından gerçekleşti. Aralarında Sünni yazarların en itibarlı olan Ebu Hamid Muhammed el-Gazali'nin (1058-1111) de bulunduğu önde

gelen Müslüman yazarların çoğu, daire-i adalet fikrini eserlerine dahil ettiler. İmam Gazali, *Nasihatü'l-Mülûk* adlı eserinde “Din saltanata, saltanat orduya, ordu üreticilere, üreticiler refaha ve refah da adalete bağlıdır” demişti.*

Batılı İslam yorumcularının çoğu hilafetin emperyal bir monarşiye dönüşmesini İslam'ın eşitlikçi siyasi programından vazgeçiş olarak yorumlamıştır. İslam uygarlığının 20. yüzyıldaki belki de en önde gelen Batılı araştırmacısı olan H. A. R. Gibb, suçu Sasani etkisine yükler:

Müslüman düşüncesinin kumaşına dokunan Sasani ilmekleri, esasında onun tabii karakterine yabancıydı ve hep öyle kaldı. Olumlulukları etik tutumlar, İslam etiğine gizliden ya da açıktan karşıtı ve Sasani geleneği, İslam toplumuna ne tam olarak özümstedikleri ne de tam olarak reddettikleri bir geçimsizlik tohumu ekti.**

Fakat son dönemin bilimsel çalışmalarında, ana akım Müslüman düşünürlerin hem kutsal krallığı hem de adalet çamberi anlayışını birlikte sahiplendikleri ortaya konmaktadır. İranî-İslamî sentez gerçekte bir İslamî-Şer'î sentezdi. Bu senteze yönelik muhalefet, dindar uzlaşmacı (*pietist queitism*) Sünni ve Şii formlarında ve, her zaman değilse de, çoğunlukla Şii devrimci aktivizm olarak uçlarda ortaya çıktı.

Dini-siyasal dönüşüme işaret eden bir diğer önemli olay, Peygamberin mirasının dokuzuncu yüzyılın ortasında bölünmesidir. Halifeler, Hz. Muhammed'in kurduğu siyasi cemaatin siyasi liderleri olmayı sürdürseler de onun manevi halefleri olarak hareket etmeyi bıraktılar. *Ulema*, Peygamber öğretisinin yorumlayıcıları ve başlıca temsilcileri haline geldi. Şeriatın temel kavramsal ve kurumsal şablonları, fıkıh (içtihat ilmi) ve hukuk ekolleri (Arapçada *mezheb*, çoğul *mezahib*; Farsçada, tekil *mezheb*; modern Türkçede, tekil *mezhep*) bu dönemde olgunlaşmıştır. Otoritenin bölünmesi, İslam toplumlarının kalıcı özelliklerinden birisine dönüşmüştür. Vurgulamak gerekir ki, alimlerin sahip olduğu siyasi nüfuzun derecesi farklılıklar göstermiş olmakla birlikte, söz konusu olan şey son kertede nüfuz olmuştur, iktidar değil.

Abbasi İmparatorluğu'nun askeri ve mali yapısı, öncülü olan Sasani İmparatorluğu'nunkini yansıtmaktaydı. Irak'ın tarımsal verimliliği, son derece merkezileşmiş bir yönetimin ve ücreti doğrudan hazine tarafından ödenen bir ordunun varlığını mümkün kılmıştı. Abbasi ordusunun doğası dokuzuncu yüzyılda askeri köleliğin başlamasıyla belirgin biçimde değişti.

* Abu Hamid Muhammed al-Ghazali, *Nasihatü'l-Mülûk*, çeviren F. R. C. Bagley, *Ghazali's Book of Rules for Kings* (Londra: Oxford University Press, 1964), 19.

** H. A. R. Gibb, “The Social Significance of the Shuubiya”, *Studia Orientalia Ioanni Pedersen septuagenario A.D. VII id. Nov. anno MCMLIII a collegis discipulis amicis dictate* içinde, (Hauniae [Kopenhag]: E. Munksgaard, 1953); yeniden basım: *Studies on the Civilization of Islam*, yay. hz. Stanford J. Shaw ve William R. Polk (Boston: Beacon, 1962), 72.

Kutu 2.1 Askeri Kölelik

Her ne kadar kariyerlerine zorunlu bir esaretle başlamış olsalar ve yasal statüleri itibarıyla köle sayılsalarsa da, askeri kölelerin statüsü ve işlevi kölelikle ilgili genel imajdan öylesine farklıdır ki, bu terimin kullanılması yanıltıcı olabilmektedir. Arapçada *gulam* (erkek çocuk) ya da *mamlûk* (sahip olunan) olarak tanımlanan askeri köleler, çocukluklarının sonunda veya ergenliklerinin başında ya satın alınıyor veya savaşta ele geçiriliyordu; çoğu Orta Asyalı göçebe Türkmenlerdi. İyi muamele görüyor, çoğunlukla iyi bir eğitimden ve sıkı bir askeri talimden geçiriliyorlardı. Efendilerine ve birbirlerine karşı aşırı derecede sadık, yüksek becerileri olan askerlere dönüşüyorlardı. Askeri kölelerin çoğunun yetişkinliklerinin ilk evrelerinde sahip oldukları kanuni özgürlük, bu ilişki biçimini etkilemiyordu.

Askeri kölelerin sistematik olarak edinilmesine Halife el-Memun devrinde (813-833) başlanmıştır. Bu sistem zamanla Müslüman devletlerin ortak bir özelliğine dönüşerek on dokuzuncu yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür. İslam dünyasında sıkça, ama onun dışında çok ender karşılaşılan bir uygulama olması yüzünden araştırmacılar askeri kölelik ile İslam arasındaki bağ meselesine fazlasıyla ilgi göstermişlerdir. Konuyla ilgili ilk sistematik yaklaşımı ortaya koyan Daniel Pipes, savını şu dört önerme ile özetler:

(1) İslami kamusal ideallere erişmenin imkansızlığı, Müslüman tebanın askeri rollerinden feragat etmesine yol açtı; (2) bu iktidar boşluğunu marjinal alan* askerleri doldurdu; (3) bunlar hızla güvenilir hale geldiler ve taze marjinal alan askerlerinin yaratılıp raptedilmesi ihtiyacı doğdu; (4) askeri kölelik yeni marjinal alan askerlerinin hem elde edilmesini hem kontrol altında tutulmasını sağlayan bir yöntem oldu.**

Önemli Abbasi askeri tarihçilerinden Hugh Kennedy, Pipes ile tamamen karşıt görüşlere sahiptir:

Askeri eliti meydana getirecek erkeklerin bu marjinal alanlardan seçilmesinin nedeni, başkalarının orduya katılmayı reddetmesi veya Müslümanların çoğunun gerçek İslam'ın yolundan saptığını düşündükleri bir hilafete hizmet etmeye burun kıvrması değildi.***

Kennedy'e göre halifelerin bu yabancıları istihdam etmesinin nedeni, hem siyasi an-gajmanlarının ve dışa dönük sadakatlerinin olmaması ve sahip oldukları üstün askeri becerilerdi. Kennedy'nin analizinin askeri köleliğin Abbasi devrindeki kökeni ile ilgili kısmı doğru olsa bile, askeri kölelik her dönemde İslam dünyasının her köşesinde yaygın biçimde görüldüğü halde neden başka yerlerde karşımıza çıkmıyor sorusu açıklanmaya muhtaçtır.

* Marjinal alanlar, kent sayısının az, nüfusun çok, dolayısıyla nüfus yoğunluğunun seyrek olduğu, toplumsal ve kültürel yaşamın en yalın formlarının görüldüğü çöller, dağlık ve ormanlık alanlardır -ç.n.

** Daniel Pipes, *Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System* (New Haven, CT: Yale University Press, 1981), 193.

*** Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State* (Warfare and History) ed. Jeremy Black (Londra: Routledge, 2001), 196.

Abbasi-sonrası dönemde askeri kölelik askeri örgütlenmenin iki standart formundan biri haline geldi; diğeri kabile ordularıydı. Hükümdarlar ve askeri ya da sivil memurlar (genellikle kendileri de eski askeri kölelerdi) köle askerlerden oluşan birlikler edinirlerdi. Geç on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Hindistan'ın kuzeyinde ve on üçüncü yüzyıldan on altıncı yüzyıllara kadar Mısır ve Suriye'de askeri köleler, bir hanedan hükümdarlığı olmaksızın hükmettiler. İkinci durumun örneği olan Memlûk Sultanlığı'nda askeri köle seçkinlerinin birçok nesli, hükümdarlığı statülerini soylarından gelenlere değil, edindikleri kölelere aktararak devleti idare ettiler.

2.1 nolu kutudaki tartışmanın da ortaya koyduğu üzere tarihçiler bu kurumun gelişmesine ve devamlılığına yol açan sebeplerin neler olduğu konusunda bir mutabakata varmış değildir. Sebepleri her ne olursa olsun, böylelikle Abbasi Halifeliği, devlet hazinesine bağımlı, ama halka herhangi bir bağıllık veya sadakat duymayan, yetenekli ve uyumlu bir orduya kavuşmuş oldu. Askeri kölelik, Abbasi-sonrası dönemde İslam dünyasındaki en yaygın iki askeri örgütlenmeden biri haline geldi ve on dokuzuncu yüzyıla kadar İslam toplumlarının ortak özelliklerinden birini oluşturdu.

Tarımsal vergilerle finanse edilen ve ücretleri devlet hazinesince karşılanan köle ordusuyla son derece merkezileşmiş olan Abbasi rejimi, İslam tarihinin sonraki bürokratları ve yöneticileri için ideal hükümet modelini oluşturdu. Ancak Abbasilerin kendileri, bu ideali uzun süre muhafaza edemediler. El-Memun ve el-Emin arasındaki taht mücadelesi (dördüncü *fitne*, 809-813) Abbasilerin merkez dışındaki eyaletler üzerindeki otoritelerini kaybetmelerinin miladı sayılır. Halife el-Mütevekkil'in 861'de kendi köle askerleri tarafından öldürülmesi siyasi yozlaşma sürecini başlattı. Merkez dışındaki eyaletlerde denetimin azalması ve rejimin merkezde güç kaybetmesi, Abbasilerin önce Büveyhilerin (945-1055), daha sonra da Selçuklu Türklerinin himayesinde salt sembolik figürlere dönüşmelerine kadar sürdü.

Abbasilerin çöküşünü açıklamaya çevresel değişimle başlamak gerekir. Dicle ile Fırat nehirleri arasındaki Sevad vadisinde başgösteren erozyon ve artan tuz oranı yüzünden Abbasi rejiminin tarımsal temeli de bozuldu. Vergilerin nakit parayla değil hububat olarak ödendiği ve hububatın uzun mesafelere nakledilmesinin iktisadi açıdan makul tek yolunun deniz taşımacılığı olduğu bu dönemin ekonomik koşulları düşünüldüğünde, mali açıdan merkezileşmeyi olanaklı kılan tek şeyin, yüksek verimli toprakların bir bölgede yoğunlaşması olduğu anlaşılacaktır. Sevad tarımındaki gerileme, Orta Doğu siyasetini kökten değiştirdi. Tarımsal vergilerin yoğun bir biçimde toplanmasıyla ayakta kalabilen merkezi hükümeti, Mısır dışında hiçbir yerde idame ettirmenin yolu kalmamıştı. Mali adem-i merkeziyetçilik kaçınılmaz hale gelmişti; bunu bir müddet sonra siyasi adem-i merkeziyetçilik izledi. Mali adem-i merkeziyetçilik genel olarak askerlerin

–özellikle de rütbeli subayların– ücretlerinin nakit para yerine toprak geliri imtiyazlarıyla ödenmesi biçiminde gerçekleşti. Bu tür imtiyazların hükmetme yetkisinin de devri anlamına geleceği düşünülmemişti, ama pratikte yaşanan buydu. Genellikle *ikta* tabir edilen bu toprak geliri imtiyazları, Batı'nın *fief* sistemine sadece yüzeysel olarak benziyordu, zira bu tür imtiyazlar geçiciydi, geri alınabilirlerdi ve (*ikta* sahipleri çoğunlukla bunu bir biçimde gasp etmiş olsa bile) özünde hükmetme yetkisini kapsamıyordu. Askerlerin ücretinin arazi tahsisleriyle ödenmesi kaçınılmaz olarak hükümetin hem söz konusu toprak hem de askerler üzerindeki denetiminin zayıflamasına sebep oldu. Rejim merkezde zayıfladıkça eyaletleri elde tutmak da zorlaştı.

Tarımsal verimlilikteki düşüşün etkilediği bölgeler Sevad ile sınırlı kalmadı. Bu dönemde, Marshall G. S. Hodgson'ın Kurak Kuşak (*Arid Zone*) diye bahsettiği bölgenin tümünde, iklim değişerek kurumaya başladı. Abbasi İmparatorluğu sınırları içerisinde kalan toprakların büyük bölümündeki ekolojik koşullar, tarımdan ziyade göçebe hayvancılığa elverişli hale geldi. Tarımsal faaliyet çok büyük yatırımlara gereksinim duyuyordu, oysa göçebelikte de topraktan randımanlı bir biçimde yararlanılabiliyordu. On birinci yüzyılda Türkler ve on üçüncü yüzyılda Moğollar çalışır durumda olan sulama sistemlerini ortadan kaldırmadıysa da harap olmalarına göz yumdukları ya da bu duruma kayıtsız kaldıkları açıktır. Zira bu sistemler, çok fazla yatırım yapmayı gerektiriyor, ama karşılığında az gelir getiriyordu. Dolayısıyla onların hâkimiyeti süresince, ekili alanlar azalırken hayvancılık yapılan araziler arttı. Profesyonel askerlere ödenecek tarımsal gelir daha az, göçbelerin kullanımına uygun toprak daha çoktu. Bu göçbelerin bilhassa atlı okçular olarak sahip oldukları askeri beceriler, profesyoneller dışındaki tüm askerlerin kapasitesinin ötesindeydi. Bu şartlar altında İran platosu, Irak ve Suriye dâhil merkezi İslam ülkelerindeki atlı okçuların askeri gücü, onlara siyasi iktidarı da kazandırmıştı. Atlı okçular üstünlüklerini kabile konfederasyonları aracılığıyla tatbik ediyordu. Bunlar hükmetmek için tanrısal bir buyruğa sahip olduklarını iddia eden, aralarında Selçukluların, Moğolların, Timurluların ve nihayet Safevilerin de bulunduğu hanedanlar tarafından yönetiliyordu. Selçuklular, Oğuzlar olarak bilinen Türk boyları konfederasyonunu yönetiyordu. Oğuzlar Anadolu'ya yerleştikten sonra, Türkmenler olarak tanınmışlardır.

Abbasi otoritesinin yıkılması ve göçbelerin giderek baskın hale gelen etkisi, siyasetin dokusunu tamamen değiştirdi. Abbasi eyaletleri özerk bölgesel krallıklara dönüştükçe yöneticileri özerkliklerini meşrulaştırmanın yollarını aradı. Dokuzuncu yüzyılda Şii Fatımiler; Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'nin bir bölümünü fethederek Abbasi mirasını tamamen reddettiler. İmparatorluğun geri kalan kısmının çoğunda, yerel yöneticiler, Abbasi valisi olarak hareket ettikleri bahanesine sığınmaya devam ettiler. Elbette bazı istisnalar mevcuttu, örneğin Büveyhiler İran monarşisinin geleneklerine yaslandılar.

Ama yerel yöneticiler, çoğunlukla konumlarını Abbasi sistemi içerisinde meşrulaştırma yoluna gitti. Bu amaçla bir yandan pozisyonları için halifeden onay alırken bir yandan da bizzat kendi liyakatları üzerinden hakimiyet iddiasında bulundular. Sultan tabiri, hilafet onaylı sınırsız egemenlik anlamına geliyor, yani Sünni dindarlığa ve Şer'î kesinliğe işaret ediyordu. Bu unvana sahip olan ilk kişi Gazneli Mahmud (998-1030), ilk sultan hanedanlığı ise Selçuklulardı. İranî unvanlar olan *padişah* (himaye eden şah) ve *şehinşah* (şahlar şahı) da bu devirde yeniden kullanılmaya başladı, fakat bunlar İranî kraliyet geleneğinin normlarını ve zihniyetini ifade ediyordu.

Siyasi iktidarı kaybetmeleri doğal olarak Abbasilerin konumunu da tartışmaya açtı. Sadece törensel iktidara sahip bir halife, gerçekten halife olabilir miydi? İktidarsız bir sembolik figür, bir kutsal kral değildi belki, ama ilahi mesajının yorumcusu olarak değilse de ümmetin devamlığının simgesi sıfatıyla Peygamber mirasıyla doğrudan bağ kurabilirdi. H. A. R. Gibb'in yarım yüzyıl önce ortaya koyduğu gibi, Ebu'l-Hasan ibn Ali el-Maverdi'nin (974-1058) *El-Ahkamu's-Sultaniyye* başlıklı eserinde ve Ebu Hamid Muhammed el-Gazali'nin (1058-1111) konuyla ilgili yazdıklarında yansımasını bulan hilafetin Sünni hukuk teorisi, tam da bu sorulara yanıt olarak kaleme alınmıştır. Bu teorik yazılarda halifenin kutsal kraldan başka bir şey olarak tanımlanıyor olması, koşullar göz önünde bulundurulduğunda gayet mantıklı görünmektedir.

Abbasi otoritesinin zayıflaması, Abbasi bürokratlarının da dağılması anlamına geliyordu. Yerel hanedanların yöneticilere ihtiyacı vardı ve bu yöneticiler Orta Doğu emperyal bürokrasisinin norm ve uygulamalarının hem taşıyıcısı oldular hem de bunları yaygınlaştırdılar. Neredeyse binyıl boyunca, Fas'tan Bengal'e kadar, İslam dünyasındaki bürokratlar hükümetlerini Abbasilerin, tarıma dayalı merkezi yönetim modeline uydurmaya çabaladılar. Bu geleneğin en meşhur örnekleri olan, Nizamülmülk Tusi'nin (1018-1092) kaleme aldığı *Siyasetname* (veya *Siyeru'l-Mülük*) ile Gazali'nin *Nasihatu'l-Mülük*'ü on birinci yüzyılda yazıldılar. (Bazı araştırmacılar *Nasihat*'in tamamını Gazali'nin yazdığından şüphe duyarlar, fakat kendisi yazmış olmasa da ona atfediliyor olması kitabı İslamî düşüncenin yapıtaşlarından bir tanesi kılmıştır.)

Nizamülmülk ve İmam Gazali, gerek İslam'ın gerekse İslam uygarlığının gelişmesinde çok önemli bir rol oynadılar; öyle ki on birinci yüzyıl İslam uygarlığının "eksen çağı" olarak tanımlanabilir. Önce Selçuklu Sultanı Alparslan'ın (1059-1063 arası Hırsan hakimi ve 1063-1073 arası sultan-ı azam), ardından da Melikşah'ın (1073-1092) veziri olan Nizamülmülk bir asır boyunca işleyecek bir hükümet modeli geliştirilmesine yardım etti; ayrıca Sünni İslam'ın kurumsal temeli haline gelen medreseler de ilk kez onun tarafından kuruldu. Nizamülmülk'ün siyaset teorisi, kutsal krallık, daire-i adalet, eyalet yönetimlerinin merkezce sıkı sıkıya denetlenmesi ve adil yönetimle doğru din

arasında karşılıklı bir bağımlılık bulunmasını da içeren İran krallık ve hükümet geleceğini yansıtır. Onun rejimi, Selçuklu rejimine ve kurulu siyasal ve sosyal düzene, kritik hedeflere yapılan suikastlar aracılığıyla son vermeyi amaçlayan Nizari İsmaililerin (adlarını, Cafer-i Sadık'ın oğlu olan ve yedinci imam saydıkları İsmail'den aldıkları için, Yediciler de denir, daha çok Haşhaşiler olarak bilinirler) devrimci tehdidine karşı durdu; yazıları da bu tehlikenin yaygınlığına ve vehametine dikkat çeker. Kendisi de 1092 yılında Haşhaşiler'in kurbanı oldu. Selçuklu rejiminin temel özellikleri, İslam tarihinin ortalarındaki çoğu sultanlıkta olduğu gibi, Nizamülmülk ve onun temsilcisi olduğu siyasi hedef açısından hayal kırıklığı yaratmıştı. Selçukluların saltanat anlayışı, mali adem-i merkezîyetçilikleri ve göçebelerin sahip oldukları güç, Abbasi ve Sasani modellerini tatbik etmeyi imkansızlaştırmıştı.

Selçuklular da tıpkı diğer Türkler ve Moğollar gibi kutsal krallığa inanıyordu, ancak onların modeli kolektif egemenliği de içeriyordu. İlahi saltanat iddiasının meşruiyeti, bir köken mitosunu veya başka bir alamete dayanıyordu. Selçuklu hanedan mitinin, hanedana adını veren kurucusu Selçuk'un idrarını yaparken saçtığı kıvılcımların dünyayı ateşe vermesi hikayesi, onun soyundan gelen herkesin bir egemenlik kıvılcımının taşıyıcısı olduğunu ima eder. Cengiz Han'ın ölümünden bir müddet sonra kaleme alınan *Moğolların Gizli Tarihi** (*The Secret History of the Mongols*) adlı kronikte ise Cengiz Han'ın ilahi kökeni ile egemenliği birbirine bağlanır. Bu imparatorlukların kurucuları, ülkeyi oğullarına (veya Selçuklular örneğinde olduğu gibi aileye adını veren kişi imparatorluğun kurucusu değilse diğer erkek akrabalarına) miras bıraktılar. Ölümünün ardından, ya aile meclisleri ya da, daha sıklıkla, yıkıcı sonuçları olan savaşlar yoluyla mirasın nasıl paylaştırılacağı ve tahta kimin geçeceği belirlenirdi. Tahtın yeni sahibinin belirlenmesi ve mirasın paylaştırılması için sürdürülen savaşlar, genellikle üçüncü nesle gelindiğinde, bu devletleri küçük ve birbirleriyle mücadele halinde olan beyliklere bölüyordu. Ka-bile reisleri, sıklıkla beyleri sembolik figürler olarak kullanarak hem kendilerinin hem de kabilelerin iktidar alanlarını genişletmeye çalıştılar. Dolayısıyla kolektif egemenlik ile mali adem-i merkezileştirme içiçe geçerek bir dizi adem-i merkezi rejim ortaya çıkardı.

John E. Woods'un bir Türkmen aşiret konfederasyonu olan ve 15. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Anadolu ile Azerbaycan'da hüküm süren Akkoyunlular ile ilgili çalışması, bu tür konfederasyonları tanımlamaya yarayacak kavramlar ve bir terminoloji sunar. Yönetici hanedan, aynı zamanda en yüce kabiledir. Akkoyunlu konfederasyonu, yaklaşık 50 kadar Türk ve Kürt aşiretinden müteşekkildi. Bu aşiretlerin erkek üyeleri, konfederasyonun ihtiyaç duyduğu askeri gücün neredeyse tamamını karşılıyor-du; liderleri de devletin en önemli askeri makamlarında bulunuyordu. Bu makamların

* *Manghol-un Niuça Tobça'an: Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Prof. Dr. Ahmet Temir (Ankara: Türk Tarih Kurumu).

İNİNDE kurmay başkanlığı ve meclis başkanlığı (*amir-i divan* veya *divan beyi*; meclisin adı da *divan-ı ala* idi), başkomutanlık (*emiru'l-ümera*) ve başka askeri yöneticilikler de vardı. Yöneticiler konfederasyonda yer alan kabilelerin gücünü dengelemek üzere savaş heyeti olarak bilinen hususi birlikler bulundururdu. Bunların üyeleri de genellikle kabileleriyle bağlarını kopartıp kendilerini tamamen hükümdara adayan Türkler (veya Moğollar) olurdu. Savaş heyetinin mensupları hükümdara kişisel yakınlıklarını yansıtan divan üyeliklerine, örneğin mabeyinci gibi, getirilirdi. Bazı durumlarda sultanlar savaş heyetleri içinde köle-askerleri de istihdam ederdi. Savaş heyeti, hükümdarın konumunu kuvvetlendirirdi kuvvetlendirmesine, ama konfederasyonda yer alan kabilelerin gücünü dengelemeye yetmezdi. Göçebelerin nüfuzunu azaltmak isteyen hükümdarların, onları sınır bölgelerine gönderdiği durumlarla da karşılaşmak mümkündü; böylece hem imparatorluk yayılmasını sürdürüyor hem de göçebeler merkezi hükümete müdahale edememiş oluyordu.

Türkler, Selçukluların izlediği bu politikayla Anadolu'yu ele geçirdi. İran, Irak ve Suriye'yi fetheden Selçuklular, Türkmenleri Anadolu sınırına sevk ettiler. Bu istikrarlı ilerleme Bizans sınırında sürekli bir baskı yarattı ve nihayet Bizans'ın başlıca kentlerinin fethedilmesiyle sonuçlandı. Bizans İmparatoru Romen Diyojen ordusunu 1071 yılında doğuya, Türkmenlerin üzerine sürdüğünde Selçuklu Sultanı Alparslan Bizans'ın karşısına Selçuklu imparatorluk ordusuyla çıktı. Alparslan'ın Malazgirt'te galip gelmesi, Türklerin doğu ve orta Anadolu'daki kalıcı varlığının miladı olacaktı. Selçuklu hanedanının Rum (Roma, Anadolu) Selçukluları olarak bilinen kolu, doğu ve orta Anadolu'yu başkent Konya'dan yönetti.

Selçuklu İmparatorluğu, Anadolu Selçuklu Devleti hariç, 12. yüzyılda gitgide parçalandı. İmparatorluğun yerini alanlar devletler içinde en önemlisi olan Harzemşah İmparatorluğu, geç on ikinci ve erken on üçüncü yüzyıllarda İran platosuna hâkim oldu. Bu imparatorluğun hatırlanmaya değer olmasının başlıca nedeni, Alaaddin Muhammed Harzemşah'ın Moğolların Orta Doğu'ya ilk girmeye kışkırtan hükümdar olmasıdır. 1219 yılındaki bu istila ile Moğolların Orta Doğu'ya girmesi, Moğol generali Baycu'nun 1243'teki Köseadağ Muharebesi'nde Anadolu Selçuklularını yenip doğu Anadolu üzerinde denetim kurmasına gidecek yolu açmış oldu. Moğollar Türkleri batıya, Bizans topraklarına doğru sürerken, ileride Osmanlı İmparatorluğu'na evrilecek beyliğin de içinde bulunduğu, sınır bölgesi de şekillenmiş oluyordu.

13. yüzyılın ortalarında Orta Doğu'nun Moğol istilasına uğramasıyla, en nihayetinde Abbasi Halifeliği 1258 yılında yıkıldı ve Moğol-İlhanlı Devleti kuruldu. İlhanlılar, imparatorlukları 1335'te parçalanana kadar İran platosu, Irak ve Doğu Anadolu'ya hükmettiler. İlhanlılar ve doğudaki Moğol komşuları Çağatay Hanlığı, çalışmamızın konusu

olan üç İmparatorluğun öncülerinin ortaya çıkacağı ortamı yarattılar. Hodgson, Martin Dickson'ı izleyerek Moğollar sonrası rejimleri tanımlamak için “askeri vesayet devleti” (*military patronage state*) kavramını geliştirdi. Bu devletlerin ayırt edici özelliklerini şöyle sıralıyor:

Birincisi, bağımsız bir hanedan hukukunun meşru hale gelmesi; ikincisi, tüm devletin tek bir askeri güç gibi düşünülmesi; üçüncüsü, tüm yüksek kültür kaynakları ve iktisadi imkanların üst düzey askeri aileler arasında paylaşılması.*

Askeri vesayet devletlerinde hükümetten maaş alan herkesin, ister asker ister bürokrat ister ulema olsun, *askeri* bir statüsü vardı. Vergi ödemekle yükümlü olan çiftçi, zanaatkar, tüccar ve göçebelerin tümüne ise *reaya* deniyordu. Bu ayırım teorik olarak tüm etnik kimlikler için geçerliymiş gibi görünse de, hayvancılıkla uğraşan Türk ve Moğol göçmenlerin tümü pratikte *askeri* sayılırken yerleşik nüfusun büyük kısmı *reaya* idi.

Türk-Moğol hanedanlarının sivil bakanları ve bürokratları, yani Tacikler olmadan hükmetmesi mümkün değildi. Tacik'in kelime anlamı “etnik Pers”tir, ancak mecazen kast edilen, bu rejimlerin mali idaresinin bileşenlerini meydana getiren, eğitilmiş seçkinlerdir. Kendilerinden daha kıdemlilerin eğitiminden geçen bu memurlar, başta merkezi hükümet ve ordulara doğrudan ücret ödenmesi olmak üzere, mütemadiyen tarımsal imparatorluk politikalarını hayata geçirmek için çabalıyorlardı. Türkler askeri ve yürütme ile ilgili olan pozisyonlara getirilirken, Tacikler mali ve idari görevleri üstleniyordu. Konfederal devletlerin başkanları doğal olarak kendi iktidarlarını azami düzeye çıkarmaya çalışıyordu. Bu sebeple onların çıkarları ile Tacik bürokratlarınki örtüşüyordu. Robert Canfield ve diğerleri bu tür karma rejimleri ve bu koşulların yarattığı toplumları Türko-İranî biçiminde isimlendirmiştir. Siyasi hedeflerin çakışması salt bir etnik gerilim veya rekabet meselesi değildi. Elbette ortada etnik gerilimler vardı, fakat siyaseten önemli olan siyasi kültürlerin, beklentilerin ve meşruiyet algılarının çakışmasıydı. Zaman ilerledikçe Türkçe konuşanlar Taciklerin rolünü üstlenmeye başladı; etnik açıdan Türk olanların hepsi politik açıdan Türk değildi.

Tacik nüfus açısından Türk-Moğol hanedan mitlerinin çekiciliğinin sınırları vardı. Bağdat'ın Moğollarca fethedilmesinden önce Sünni Müslüman yöneticiler, yerleşik Müslüman nüfusun gözündeki meşruiyetlerini koruyabilmek için genellikle Hilafetin onayına ve adil hükümet standartlarına bağlılığa yaslanıyordu. Abbasi Halifeliğinin yıkılması, sorunu daha da karmaşıktırdı. Mısır ve Suriye'nin Memlûk Sultanlığı, Osmanlılar'ın 1517'de Mısır'ı fethetmesine kadar, Kahire'de bir Abbasi halifesini muhafaza etti,

* Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*, 3 cilt (Chicago: University of Chicago Press, 1974), 2: 405-406.

ama kendileri dışındaki Müslüman hükümdarlar bu statüyü nadiren tanıdılar. Hatta Memlûklerin meşruiyeti bile kaynağını esasen bu gölge halifeden almıyordu. Hilafet, Müslüman siyaseti açısından sahip olduğu birincil önemi yitirmişti. Hilafetin bir siyasi meşruiyet kaynağı olarak ortadan kalkmasının yanında Moğolların sahip olduğu muazzam prestij, İslam dünyasının siyasetini dönüştürecekti.

Bağdat'ın çöküşünü takip eden dönemde İslam dünyasına hâkim olan iki rejim ortaya çıktı; bunlardan biri Moğol İlhanlıları, diğeri de Memlûk Sultanlığı'ydı. 1335'te yıkılan İlhanlılar, İran'ın büyük bölümüne hâkim olacak olan, Celairi, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Timur gibi bir dizi hanedana model oldu. Yedinci İlhanlı hükümdarı Gazan Han, 1295 yılında Müslüman olduktan sonra; İlhanlılar egemenliklerini İslamî temeller üzerinden ifade etmenin ve meşrulaştırmanın yollarını aradılar. Fakat neticede meşru egemenliklerinin temelini Cengiz Han'ın ve ondan daha önce İlhanlı kolunun kurucusu Hülagü Han'ın torunları olarak sahip oldukları statü oluşturunuyordu. İlhanlılar devleti aslında, büyük vezir ve tarihçi Reşidüddin Fazlullah gibi Tacik bürokratların geleneksel İranî-İslamî hat doğrultusunda yeniden yön vermeye çalıştıkları bir kabile konfederasyonuydu. Bu tanım, arkasından gelecek hanedanlar için de uygun düşmektedir, zira kendileri Cengiz Han'a dayanmamalarına karşın hepsi, bir biçimde Cengiz Han mirasını kendilerine mal etmeye çalıştılar. Örneğin, daha sonra kendi hesabına da egemenlik iddiasında bulunacak olmasına rağmen, Timur başlangıçta Cengiz Han hanedanına mensup bir kukla adına hükmediyor, Moğol imparatorluğunu aslında olması gereken biçimde yeniden yarattığını iddia ediyordu. İleride onun soyundan gelenler, Cengiz Han hanedanıyla paralellikler arz eden bir Timur hanedanı miti yaratacaktı.

Bu hanedanların tümü, egemenliklerini ifade ederken İslamî terimler kullanmaya da özen gösteriyorlardı. Bu konuda Woods'un Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan (1467-1478) hakkındaki çalışması mükkemmel bir başvuru kaynağıdır. Uzun Hasan bir Türk-Moğol unvanı olan *bahadır* (prens veya kral manasında; düz anlamıyla "kahraman") ile İranî-İslamî bir unvan olan *padişahı* kullanıyordu. Ayrıca İslamî bir unvan olan *müceddide* (yenileyici) de sahip çıkıyordu. Bu unvanın kaynağı, Peygamber'in her çağda çıkacak bir kişinin İslam'ı yenileyeceğini dile getirdiği bir hadistir. Müslüman yazarların *müceddid* unvanını layık gördüğü kişiler genellikle, örneğin Gazali gibi müderrislerdi, ama terim İslam'ın ve Müslüman kurumların canlandırılmasını ima ettiğinden, Abbasi-sonrası dönemin hükümdarları arasında *müceddid* olma iddiasındaki tek kişi Uzun Hasan değildi; Timur'un oğlu ve fiilî halefi Sultan Şahruh da aynı iddiayı dillendirmişti. Uzun Hasan, büyük olasılıkla güçlü rakibi II. Mehmed'le yarışabilmek adına, Hırs-tiyan Gürcüler üzerine yaptığı akınlara dayanarak *gazi* (aşağıda tartışılacaktır) ünvanı

üzerinde de hak iddia etti. Ayrıca içinde bir *mahmil*, yani deve üzerinde taşınan tören tahterevanının da bulunduğu bir hacı kervanını Irak'tan Mekke'ye yolladı. Hacca *mehamil* göndermek, bağımsız egemenlik talebini ima ediyordu.

Celaledin Devvani'nin (ö. 1503) Uzun Hasan için kaleme aldığı *Ahlak-ı Celâli*, onun egemenliğini dönemin siyasi beklentilerine uyumlu bir şekilde meşrulaştırır. Devvani, Uzun Hasan'ın hâkimiyetini meşru kılan üç unsur belirlemiştir: Askeri başarılarının ve Kur'an ve hadislerdeki (genellikle ebcedle bağlantılı) tevafukların işaret ettiği tanrısal irade; hükümetinin, İranî krallık geleneğine uygun biçimde adil olması ve Şeriatı desteklemesi. Woods'un kelimeleriyle aktaracak olursak:

Uzun Hasan'ın arkasındaki ilahi gücün varlığı, büyük askeri zaferlerle açığa çıktı ve evvela Kur'an ile sünnetin ortaya koyduğu kanıtlarla, ikinci olarak da otoritesine kuşku duyulamaz bir meşruiyet ve evrensellik kazandıran, Şer'i hukuk ve seküler adaletin birlikte gerçekleştirilmesi idealine gösterdiği saygıyla desteklendi.*

Devvani ayrıca Uzun Hasan'ın hükümdarlığını hilafet olarak da adlandırır, ancak Woods'un yorumu bunun sadece "İslamî bir idare" anlamına geldiği, ne Peygamberin soyundan gelen ne de evrensel egemenlik iddiasına sahip olan bir makama işaret ettiği yönündedir. Uzun Hasan bizzat yazdığı resmi bir mektupta; kumar, içki ve fuhuş gibi ahlak dışı faaliyetleri ve müfrit Sufi hareketleri (aşağıdaki Sufilik tartışmasına bakınız) yasakladığı, ayrıca cami ve medreseleri mali olarak desteklediği için yönetiminin Şeriat'a ve adil krallık ilkelerine uygun olduğunu ileri sürmüştür. Diğer yandan içlerinde Safevilerin de bulunduğu popüler Sufi figürleri de desteklemiştir (bu husus dördüncü bölümde ele alınacaktır).

1250 ile 1517 yılları arasında Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memlûk Sultanlığı kendi devrindeki tüm diğer Müslüman hanedanlardan daha çok itibara sahipti. Sembolik bir Abbasi liderinin varlığı bu statüye çok az katkı yapmıştı. Memlûk devleti, Eyyubi hanedanındaki askeri kölelerin tahtı ele geçirmesiyle neşet etmişti. Askeri köleler orduya ve idareye hâkimdi ve hanedan dışı veya hanedan benzeri bir devleti idare ediyorlardı. Ortada bir hanedan ailesi olmadığına göre, hanedana ait tanrısal buyruğun ve kolektif egemenliğin var olması da mümkün değildi. Ayrıca, elbette konfederal aşiretler de yoktu. Memlûklerin itibarının kaynağı, Hindikuş dağlarının kuzeyinden Pasifik Okyanusu'nun batısına kadar her yerde karşılarına çıkan tüm düşmanları mağlup etme başarısını göstermiş olan Moğolları alt etmeleri, 1291'de Haçlıları Suriye'den çıkartmaya muvaffak olmaları ve Mekke ve Medine'nin kontrolünün güvence altına almış olmalarıydı.

* John E. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, gözden geçirilmiş basım (Salt Lake City: University of Utah Press, 1999), 105-106 [300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları].

Anne Broadridge, Memlûk Sultanlığı'nı tefrik eden birtakım başka özellikleri dile getirir: Memlûkler, İlhanlıların din değiştirmesinden önce İslam'ın muhafızı olmaktan kaynaklanan statülerini öne çıkarıyordu. İlhanlıların Müslümanlığı kabul etmesinden sonra bu kez de daha kıdemli Müslümanlar oldukları için daha yüksek bir statüye sahip olmaları gerektiğini iddia ettiler. Sahip oldukları üstünlüğü, Mekke ve Medine ile Hac yollarını denetimleri altına alarak sergilemeye özen gösterdiler. Bu iki kutsal mekanın hamisi (*Hadim-i Harameyn-i Şerifeyn*) unvanına sahip oldular ve kendi *mahmillerinin*, diğer hükümdarların yolladıklarının yanında önceliğinin olmasını garanti altına aldılar. Memlûk diplomasisi, genellikle kendi meşruiyetlerinin payandası olarak kabul ettikleri diğer Müslüman hükümdarları mütemadiyen kendisine tâbi kıldı. Daha şık bir ifade bulamadığım için Türk-Moğol, İranî ve İslamî politik düşünce, eylem ve kurumların sentezine Türkî-İranî-İslamî devlet idaresi adını veriyorum.

Gerek Akkoyunlular gerekse Memlûkler, meşruiyet iddialarını, kısmen gayrimüslimler karşısındaki askeri başarılarına dayandırdılar. Bu konuyu (ve daha spesifik olarak cihad [düz anlamıyla “mücadele”, *fî sebillillah* terimiyle birlikte “Allah'ın yolunda” anlamında] ve *gaza* (akın) kavramlarını) açmak gerekir. Cihadın günümüzdeki önemi ve kavramın doğru kullanımıyla ilgili tartışmalar, son on yılda epey şiddetli seyretmiştir. Buradaki cihad tartışması tamamen tarihseldir ve cihadı sadece savaş olarak ele almak tadır. Bu bağlamda Müslüman hükümetlerin sahip olduğu toprağın genişletilmesi için yapılan savaş olarak anlaşılması gereken cihad, ilk halifelerin başlıca faaliyetlerinden biriydi. Her ne kadar Abbasiler döneminde imparatorluğun sınırları sabit hale gelmiş olsa da, halifeler 9. yüzyılın ikinci yarısına kadar Bizans sınırlarına sefer yapmayı sürdürdüler. Cihad, rejimin birincil meselelerinden ya da meşruiyetinin temel bileşenlerinden biri olmaktan çıkmış olsa da halk düzeyinde hala destekleniyordu. 10. yüzyıla gelindiğinde ise önemi azaldı. Örneğin Nizamülmülk, ilk efendisi olan Selçuklu Sultanı Alparslan'ın Malazgirt'te kazandığı büyük zafere rağmen cihaddan bir kez bile bahsetmemişti. Ne Selçuklular ne de Fatımiler Kudüs'ün 1099 yılında Haçlıların eline geçmesine olağanüstü bir tepki verdiler.

Cihada yeniden önem atfeden kişiler, Nureddin Zengi (1146-1174) ve önce astı, daha sonra halefi olan Selahaddin Eyyubi (1169-1193) olacaktı. Nureddin Haçlıları kovmak için verilen mücadeleyi, Musul, Halep ve Şam'ı kendi hâkimiyeti altında (hayalindeki ideal İslam devletinin bir numunesi olarak) birleştirmenin şiarı haline getirdi. Selahaddin ve onun kurduğu hanedan bu programın takipçisi oldu. Memlûklü halefleri de aynısını yapacaktı. Pratik siyaset açısından Memlûkler, sadece Haçlıları Suriye'den atıp Moğolları geri püskürtmekle kalmamış, aynı zamanda bir donanma da kurmuşlardı. 1426 yılında, Haçlıların kurduğu Kıbrıs Krallığını zapt ettiler ve St. John şövalyelerinin

denetiminde bulunan Rodos'a saldırdılar. Dolayısıyla cihad, Memlûklerin programının temel bileşeni olduğu kadar meşruiyetinin de başlıca kaynağıydı. Popüler bir hevesten ziyade bir hükümet politikası ve ideoloji meselesiydi. Diğer hanedanların Memlûkler kadar çok cihad yapma fırsatı olmamıştı. Yaptıklarında dahi, bu cihad, rejimin programının esas unsurlarından birini oluşturmuyordu. Örneğin Akkoyunlu Uzun Hasan, henüz kariyerinin başında olduğu 1458-1459 yıllarında ve II. Mehmed karşısında aldığı ezici yenilgiden sonra itibarını geri kazanmak üzere 1476-1477'de Hristiyan Gürcüler'e karşı seferler düzenlemişti. Hiç şüphesiz cihadın itibar kazandırdığı doğrudu, ama ne siyasi bir öncelik ne de asli meşruiyet kaynağı idi.

Her ne kadar çihad ve gaza kavramları sıkça birbirinin yerine kullanılagelmışse de, ima ettikleri ve çağrıştırdıkları şeyler bariz bir biçimde birbirinden farklıdır. Cihad, yüksek siyasete ilişkin bir mesele, egemenlere has bir ayrıcalıktı. Cihad siyaseti çoğunlukla Şeriatla uyumlu olarak hükümete çok kuvvetli biçimde bağlı olmayı ve Gazan Han'ın din değiştirmesinden sonra Memlûklerin İlhanlılar'a yaptıkları gibi, İslami hassasiyetlerinin yetersiz bulunduğu başka Müslüman hükümdarların ayıplanmasını ima ederdi. *Gaza* ise Arapça bir kelime olmasına rağmen genellikle ya son derece örgütlü hükümet faaliyetleri (örneğin, Gazneliler'le Gurluların Afgan dağlarından Hint-Ganj düzlüğüne yaptıkları akınlar) ya da özerk sınır akıncılarının eylemleri (örneğin, Anadolu sınırı) biçiminde görülebilen sınır baskınlarını tanımlamak için kullanılırdı. Sınır gazilerinin sınır bölgesindeki düşmanlarıyla sahip oldukları ortak noktalar, genellikle uzak başkentlerdeki Müslüman hükümdarlarla olanlardan fazlaydı. Onların İslamı, çoğunlukla İslam öncesi inanç ve ibadetlerin üzerini örten Müslüman tanım ve kavramlardan oluşan halk inançlarını ve halk Sufiliğini yansıtıyordu. Sınır akıncıları, çoğu zaman geçici ya da sürekli olabilen ittifaklar kurar, mezhepler arası evlilik ittifakları yapardı. Osmanlı hanedanının kurucusu Osman'ın yaptığı gibi, kendisine sınır bölgesinde taraftar toplayan aşiret reisleri, cihadı liderliklerini meşrulaştırmak için kullanmadılar.

Başlangıç düzeyindeki bir İslam öğrencisinin *Sünni*, *Şii*, *Sufi* ve *Şeriat* kavramlarına aşına olması beklense de, bu kavramların üç imparatorluğun egemen olduğu dönem içerisinde ifade ettikleri anlamlara yakından bakmak gerekir. Moğol-sonrası dönemde ne Sünni ile Şii ne de Sufi ile Şer'i arasında basit bir karşıtlık vardı. Hodgson'ın da belirttiği üzere, İslam tarihinin orta devresinde Sünni ve Şii İslam arasında geçirimsiz bir perde mevcut değildi. Abbasi Halifeliğinin yıkılmasından sonra, Sünnilerin ne kendilerinin savunması gerektiği ne de Şiilerin tehdit edilebileceği bir siyasi aidiyet merkezi kalmıştı. Kahire'deki gölge halife, hiçbir zaman bu amaca hizmet etmedi. Hanedanlar, kendilerini öncelikli olarak mezhepsel mensubiyetleri üzerinden tanımlamıyordu. Sünni anadamar, Ali'nin diğer üç halifenin üzerine çıkacak şekilde yüceltilmesini

dahi, ilk üç halifeye yönelik açık bir kınama veya küfür içermediği sürece hizipçilik olarak değerlendirmeydi. H. R. Roemer'in ifadesiyle bu bir "Sünni-Şii senkretizmi" dönemi idi.* Anaakım Sünniler kadar Şiiler de, Hz. Ali ve imamların yüceltilmesini, onu Hz. Muhammed'in halefi olarak görmekle sınırlı kalmayıp ona tanrısal özellikler atfetmeye vardırıran aşırı (*gulat*; isim hali *gülvü*dür, aşırıcılık) Şiiliği kınıyordu. Bu aşırıcılık esasen politik değil, teolojik bir niteliğe sahipti ama siyasi anlamda aşırıcılık faaliyetlerine bulaşan bazı *gulat* grupları da mevcuttu.

Buna paralel bir Şer'i-Sufi senkretizminden bahsetmek çok cazip görünse de, bu ifade Şer'i ve Sufi yönelimler arasındaki farkı abartmaktadır. Bazı aşırı Şer'i gruplar tasavvufa karşı çıkıyor, bazı Sufi gruplar da Şeriat'ın kimi hükümlerini reddediyordu; Müslümanların çoğu, Müslümanlığın özü ve tamamlayıcı unsurları olarak her ikisini de kabul ediyor, bir yandan Şeriata uygun yaşarken bir yandan da tasavvuf doğrultusunda manevi derinlik peşinde koşuyordu. İslam maneviyatının genel şablonunu belirleyen İmam Gazali'nin manevi ve düşünsel sentezi, her iki unsuru da içeriyordu. Sufilik mutlak surette siyaseten pasif olmayı ima etmiyordu; Sufiler sıklıkla Orta Asya ve Afrika sınırlarındaki halk cihadlarına katılıyordu. Yalnızca iki büyük rejim, İslam dünyasının batı sınırlarındaki Murabıtlar ve Muvahhidler tasavvufu siyasi olarak toptan reddediyordu. Diğerlerinin çoğu, örneğin Timurlular, Akkoyunlular ve Memlükler tasavvufu himaye etmişlerdi.

Tıpkı Şiiler gibi Sufiler de aşırıya kaçabiliyordu; *gulat* ve *gülvü* kavramları onlar için de geçerliydi. Sadece Şer'i görüşlü eleştirmenler değil Sufilerin çoğu da kimi Sufi öğretileri ve davranışlarını İslami normlardan sapma olarak değerlendiriyordu. En aşırı Sufiler, manevi tecrübeler yoluyla sadece Allah'ın sırrına erişebileceklerini değil, anaakım Müslümanların temel önem attıkları yaratıcı ile yaratılan arasındaki ayrımı yok ederek, onunla bütünleşebileceklerini de iddia ediyordu. Hüseyin ibn Mansur el-Hallac'ın (Hallac-ı Mansur, ö. 992) infaz edilmesiyle sonuçlanan "*Ene'l-Hakk*" sözü gibi şatahatlar, edep sınırlarını aşıyordu. İlk kez Muhyiddin ibn Arabi tarafından dile getirilen *vahdet-i vücud* ("varlığın birliği") öğretisi, bu beyanın entelektüel altyapısını meydana getirecekti. Bazı anadamar Müslümanlar da, tasavvufun İslamiyet öncesi yerel ve bölgesel düzeydeki bazı uygulamaları İslam dininin parçası kılmasını eleştiriyordu. Sufi ve Şii *gülvü*, genellikle, dini pratikleri ve beklentileri İslamiyet öncesi miraslarını yansıtan göçebeler arasında birbiriyle örtüşebiliyor ve zaman zaman aşırı hareketler üretebiliyordu.

Kathryn Babayan *gülvü* genel anlamda "İslami kimliklerin (yeniden) şekillenmesinde merkezi rol oynayan bir inanç sistemi, [...] İslamın kültürel projesinin marjinalleştirilmesine ve kâfirlik olarak sınıflandırılmasına yol veren, farklı gelenekler için

* H. R. Roemer, "The Safavid Period", *The Cambridge History of Iran 6: The Timuri and Safavi Periods* içinde, yay. hz. Peter Jackson ve Laurence Lockhart (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 110.

zengin bir kaynak” olarak tarif etmektedir.* *Guliv*; Yahudi, Hıristiyan, Zerdüşt ve diğer geleneklerden ezoterik öğretiler içeriyor ve başta İslam toplumlarının marjlarındaki göçebeler olmak üzere, mevcut düzenden yakınan grupların sıkıntılarına çare olmaya çalışan hareketlere manevi ve ideolojik bir alan açıyordu. Bu hareketlerin liderleri, bazen gerçek veya kurgulanmış bir Ali nesebine dayanarak peygamberlik veya mesihlik statüsü iddiasında bulunuyordu. Kabaca 1233-1243 yılları arasında Anadolu’da görülen Babai isyanları, bu tür hareketlerin belki de ilkidir. En önemlileri, bilindiği üzere Safevi İmparatorluğu’nun kurulmasına yol açmıştır. Merkezi otoriteye yönelik göçebe ve sınır direnişleri, her üç imparatorluğun da en önemli sorunları arasındaydı.

Dolayısıyla imparatorlukların üçü de ortak bir Türko-İranî mirası ve bu mirasın siyasetine içkin olan siyasi açmazı paylaşıyordu.

* Kathryn Babayan, *Mystics, Monarchs, and Messiahs: Cultural Landscapes of Early Modern Iran*, Harvard Middle Eastern Monographs 35, yay. hz. Habib Ladjevardi (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2002), xvii.

OSMANLI İMPARATORLUĞU

OSMANLI İMPARATORLUĞU

Osmanlı İmparatorluğu'nun uzun tarihi, büyüklüğü ve merkezi coğrafi konumu, tarihçilere imparatorluğa çeşitli açılardan bakma imkânı sunmuştur. Batılı tarihçiler Osmanlıları ekseriyetle yabancı bir tehlike, Hristiyanlığa yönelik İslami saldırganlığın üçüncü Türkî dalgasının bir parçası olarak gördü. İslam tarihi açısından, İslam dünyasının ikinci siyasi ve kültürel serpilişinin ikinci dalgasının parçası olarak değerlendirildi. Coğrafi açıdan bakıldığında, Doğu Roma (Bizans) emperyal şablonunun yeniden tasdik edilmesinin tezahürü olduğu görülür. Fernand Braudel, Osmanlıları birleşik ve kaynaşık bir Akdeniz bölgesinin bileşeni olarak değerlendirir. Avrupalılar gibi Arap tarihçiler de Osmanlılara işgalci yabancılar gözüyle bakmışlardır. Osmanlılar hakkındaki bu görüşlerinin her birinde bir gerçek payı vardır. Osmanlılar Abbasi-sonrası Türkî-İranî-İslamî siyasi matrisinin geleneklerini ve çatışmalarını Anadolu ve Balkanlar'ın bereketli topraklarına –kelimenin düz ve mecazi anlamıyla– taşıdılar. Coğrafi konumu, gelişiminin özel koşulları, önderlerinin niteliği, kurumsal gelişimi ve askeri örgütlenmesi Osmanlı devlet idaresinin Abbasi-sonrası siyasi oluşumların kronik güçsüzlüğünü aşip kalıcı ve geniş bir imparatorluk kurmasına olanak tanıdı. Osmanlılar kendilerini Avrupa ile Akdeniz'in siyasal ve ekonomik çerçevesiyle bütünleştirdiler.

Tarihçiler, en az iki nesil boyunca, Paul Wittek'in ileri sürdüğü, Osmanlı devletinin varlık nedeninin başından sonuna kadar *gaza* olduğu yönündeki tezini benimsemiştir. Ekleme gerekir ki Wittek, *gaza* ile *cihad* arasında ayırım yapmaz. Yakın zamanda Wittek'in tezinin Heath Lowry tarafından çürütülmesiyle bu tez üzerine inşa edilen çalışmaların çoğu da tartışmalı hale gelmiştir. İkinci bölümde anlatıldığı üzere *gaza*, *cihad* kavramının hukuki anlamıyla örtüşmüyordu. Gazanın bir devlet yayılması olarak biçimsel ve hukuksal anlamda sınır kavramının yerini almasından sonra dahi, bunun Osmanlı siyasal bilincinin bir parçası haline geldiğini söylemek mümkün değildir. Osmanlılar hem Türkî-İranî-İslamî saltanat mirasının tamamını hem de Bizans miraslarını

kullanarak, egemenliklerini ifade etmek ve meşruiyet iddia etmek için birden fazla araçtan faydalandılar. Osmanlı ideolojisi, yüzyıllar boyunca büyük ve çok çeşitli bir nüfusun sadakatini kazandı ve bunu muhafaza etti. En az bunun kadar önemli bir diğer nokta Osmanlıların kolektif egemenlik ve veraset (*appanage*) sistemlerinin olası en kötü sonuçlarını engellemiş, hatta en sonunda bu kavramları tamamen terk etmiş olmalarıdır.

Osmanlı rejimi, askeri vesayet devleti kalıbının dışına çıkmadı. Tüm hükümet aygıtı, sivil yönetim ve askeri kuvvetler, hatta dini görevliler bile askeri kuruluşun parçası olarak değerlendirildiler. İngilizceye çoğunlukla *ruling class* (yönetici sınıf) olarak çevrilse de Osmanlılar bu kişileri –askerle ilgili anlamında– *askerî* olarak tanımlıyordu. Tebaa olan nüfusun adı ise *reayaydı*. *Askerî* vergi topluyor, *reaya* vergi ödüyordu. Daire-i adalet *askerî* ile *reaya* arasındaki doğru ilişkinin biçiminin ne olması gerektiğini gösteriyordu. Adalet; mantıklı ve öngörülebilir vergi taleplerini, düzenin sağlanmasını ve Osmanlılar özelinde *askerî* ile *reaya* arasındaki ayrımın muhafazasını içeriyordu. Her ne kadar ara gruplar mevcut olsa da Osmanlı İmparatorluğu içerisindeki en temel toplumsal ayrım buydu.

Sistem 19. yüzyıla kadar resmileşmemiş olsa da Osmanlılar, gayrimüslimleri bu genel çerçevenin içine *millet* (düz anlamıyla “cemaat”) olarak yerleştirdiler. Her *milletin* cemaat lideri, medeni hukuku ve yasal sistemi ayrıydı; sosyal refah ve eğitim sistemlerinin işleyişlerinden kendileri sorumluydular. Araştırmamıza konu olan dönemde Osmanlıların Sünni Müslümanlar dışında tanıdığı üç *millet* vardı: Rum Ortodokslar, Yahudiler ve Ermeniler. İmparatorluğun 15. yüzyıldaki tebaasının çoğunu oluşturan Rum Ortodoks *milleti*, birleşik Slavlar ile Romanları ve imparatorluğun Yunanca konuşan tebaasını kapsıyordu. II. Mehmed (1451-1481), Osmanlıların kenti fethetmesinin ardından, verdikleri desteğin karşılığında bu grupların tümünü Konstantinopolis Patriği’nin otoritesi altında topladı. Böylece padişah, resmen olmasa da, pratikte Rum Ortodoks hiyerarşisini Osmanlı rejimiyle bütünleştirmişti. Bir müddet sonra, Konstantinopolis’in hahambaşı da benzer bir otoriteye kavuştu. II. Mehmed, Ermeni Kilisesi’ni rejimle bütünleştirirken Bursa’nın Ermeni piskoposuna da Ortodoks patriğinkine eş bir otorite verdi. Osmanlıların azımsanmayacak sayıda Katolik tebaası bulunmasına rağmen bir Katolik *milletinin* var olmaması, Osmanlıların, Roma Katoliklerini imparatorluğun düşmanları olarak gördüklerinin göstergesidir. İmparatorluk sınırları içerisindeki Katolik gruplar da Ermeni *milletinin* üyeleri olarak kabul ediliyordu. Ele alınan dönemde, imparatorluğun Ortodoks ve Ermeni Hristiyanları genellikle gayrimemnun esirler değil, sadık tebaalardı. Ortodoks Hristiyanlar, Osmanlı idaresini ısrarla Katolik idareye tercih etmişti.

Osmanlı İmparatorluğu’nun ekonomik temeli de askeri örgütlenmesine benzer biçimde şekillenmişti. Önce tarım, ardından da ticaret, zenginliğin başlıca kaynakları

oldular. İlk Osmanlı başkenti Bursa, bilhassa İran'dan ipek taşıyan kervanların varış noktası olması nedeniyle uluslararası ticaretin en önemli merkezlerinden biri haline geldi. İmparatorluğun genişlemesiyle birlikte giderek daha çok ticaret merkezi denetim altına alındı. II. Mehmed ve II. Bayezid'in 15. yüzyılın ikinci yarısında yaptıkları fetihlerden sonra Karadeniz ve doğu Akdeniz ticaretine de hâkim olundu. Selim ve Süleyman'ın fetihleriyle Hint Okyanusu ile Akdeniz, Fırat nehri ve Kızıldeniz arasındaki ticaret yolları da imparatorluğun denetimine girdi. Anadolu ve Avrupa tarımı, hem ihraç malları hem de iç tüketime yönelik yiyecek maddeleri ve iplik ürettiyordu. Osmanlı devleti kendi üretimini ihraç etmenin yanında, başta Hint Okyanusu'nu Akdeniz'e bağlayan ana yollar olmak üzere uzun mesafe ticaret rotalarını da mütemadiyen hâkimiyeti altına almaya çalıştı. Osmanlı hem bir ticaret hem de tarım imparatorluğuymuştu. Ticaret yollarının denetim altına alınması, Osmanlı'nın genel stratejisi açısından en az tarım topraklarının fethedilmesi kadar önemliydi.

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun kurucu ilkeleri şunları içermektedir: İslamî ve Türkî-Moğol ideolojik bileşenler; merkez, eyalet ve sınır orduları; geniş bir alana yayılan transit ticaret ve tarım; gayrimüslimler de dâhil olmak üzere sivil, askeri ve dini otoritelerin tek bir yönetici sınıfta bütünleşmesi.

Bu bölümün geri kalanında, başlangıcından 1730'a kadar Osmanlı tarihyazımı ile ilgili bir anlatıya; Osmanlı'nın siyasi ideolojisi, askeri örgütlenmesi ve fetih yöntemlerine; merkez ve taşra idarelerine; ekonomi, toplum, halk dini ve düşünce tarihine yer verilecek; imparatorluğun on yedinci ve erken on sekizinci yüzyıllarda yaşadığı dönüşümün analizi ve en nihayetinde bütünlüklü bir değerlendirmesi yapılacaktır.

Tarih

Çoğu tarihçi, Osmanlı tarihini kademeli, çizgisel bir yükselme –yayılma ve kurumsal gelişme anlamında– ve aynı şekilde kademeli bir gerileme dönemi olarak bölümlemiştir. Bu yoruma göre imparatorluk, Batı'da Muhteşem Süleyman olarak bilinen Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanat döneminde (1520-1566) zirveye ulaşmış, daha sonra bozulmaya başlayıp nihayet on dokuzuncu yılda "Avrupa'nın hasta adamı" haline gelmiştir. Yine bu yoruma göre yükselme ve gerileme dönemleri birer kez sekteye uğramıştır. I. Bayezid (1389-1402), Osmanlı'nın kademeli genişleme politikasından saparak ezeli rakibi Timur ile 1402 yılındaki Ankara Savaşı'nda karşı karşıya gelmiş, bu olayın ardından imparatorluğun kendini yeniden toparlaması için yirmi yılın geçmesi gerekmiştir. On yedinci yüzyılda Köprülü ailesine mensup vezirler Osmanlı'ya geçici bir canlanma getirmiş, sonrasında düşüş kaldığı yerden devam etmiştir. Bu modele göre, Osmanlı kurumları adım adım, Fatih Sultan Mehmed'in Konstantinopolis'i fethettiği 1453 yılı ile Kanuni Sultan

Süleyman'ın Bağdat'ı ele geçirdiği 1534 yılı arasındaki büyük zaferler döneminin olgun ve klasik formuna doğru evrilmiş, bu andan itibaren ise bozulma başlamıştır.

Geçtiğimiz on yıllar içerisinde tarihçilerin birer birer terk ettiği bu modelin yerine artık bir yenisinin konması gerekiyor. Osmanlı'nın ne genişlemesi ne de kurumsal gelişimi kesintisiz ve çizgisel biçimde ilerledi, tersine imparatorluğun bünyesinde taşıdığı ve sonuçları her zaman kestirilemeyen siyasi gerilim ve çatışmalara sahne oldular. I. Süleyman'ın hükümdarlığı (sırasında ve) sonrasında meydana gelen değişimler, illa ki gerilemenin veya bozulmanın değil; yeni iç ve dış sorunlara verilen tepkilerin göstergeleriydi. Osmanlı rejimi Süleyman ile III. Ahmed'in (1703-1730) hükümdarlıkları arasındaki dönemde ciddi bir değişime uğradı. Bu değişimlerden bir tanesi hükümdarın ve "klasik dönemde" rejime hâkim olan seçkinlerin nüfuzunun azalmasıydı. Yine de Safevi İmparatorluğu tarihten silinmiş, Babür İmparatorluğu ise ancak sembolik bir devlete dönüşmüşken Osmanlı İmparatorluğu varlığını devam ettiriyordu. Tarihçiler kadar sıradan insanlar da bir saltanatın sağlamlığını egemenin sahip olduğu iktidar ve itibarıyla özdeş tutmaya meyillidir. Böyle bakıldığında 16. ve 17. yüzyılların Osmanlı İmparatorluğu elbette gerilemişti. Ne var ki hükümeti değerlendirmek için kullanılacak tek kıstas, egemenin statüsü değildir.

Yine de dönemleştirme için gerileme iması içermeyen bir çerçeve çizmekte yarar var. Ben Osmanlı tarihini beş kısma ayırıyorum: (1) Uç beyliği dönemi, Çanakkale'nin Osmanlılar tarafından fethedilmesi ve I. Osman'ın tarih sahnesine çıkışıyla başlayarak Avrupa'da kalıcı bir Osmanlı varlığının oluşmasına kadar geçen süre (1300-1354); (2) birinci İmparatorluk dönemi, I. Bayezid'in Ankara Savaşında (1402) Timur karşısında uğradığı bozguna kadar geçen süre; (3) II. Mehmed'in (1403-1451) tahta çıkmasıyla başlayan yeniden örgütlenme dönemi; (4) olgun imparatorluk dönemi, Habsburglarla yapılan Uzun Savaş'ın başlangıcına kadar geçen süre (1451-1593); (5) III. Ahmed'in tahttan indirilmesine kadar süren gerginlik ve dönüşüm dönemi. Dönemleştirmenin bitiş tarihi olarak 1730'un seçilmesi, anlamı bununla sınırlı olmamakla birlikte Safevi ve Babür İmparatorluklarının çöküşüyle kabaca örtüştüğünden uygun düşmektedir. Ayrıca Pasarofça Anlaşması (1719), Padişah III. Ahmed ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa dönemindeki "Lale Devri" (1719-1730) ve III. Ahmed'in tahttan indirilmesi, Osmanlı rejiminin hem doğasında hem de konumunda meydana gelen belirgin bir değişimin göstergeleridir.

Uç Beyliği

Osmanlı Beyliği'nin doğduğu ortamı iki savaş şekillendirmişti: (1) Selçuklu Sultanı Alparslan'ın 1071 yılında Malazgirt'te (Mantzikert) Bizans İmparatoru Romen Diyojen karşısında kazandığı zafer sonucunda Anadolu'nun Türk yerleşimine açılması, Anadolu

Selçuklu Devleti'nin kurulmasına giden bir süreç başlatmıştı. (2) Moğolların 1243 yılında Anadolu Selçuklularını Köseadağ Savaşı'nda (1243) mağlup etmesi, Anadolu Selçuklu Sultanlığı'na yıkıcı bir darbe vurmuştu. Köseadağ Savaşı'ndan sonra maruz kalınan Moğol baskısı, Anadolu Türklerinin çoğunu Batı Anadolu'da yeni bir sınır boyuna itti. Bu sınır kuşağında Türkler, Yunanlılar ve diğer milletler birbirine karıştı. Başta Selçuklular ardından da Moğollar tarafından tanınan bir dizi yeni beylik kuruldu. Bu yeni devletlerin yöneticileri Türkçedeki "bey" (*chief, lord veya prince* kelimelerinin karşılığı olarak) unvanını kullandı, dolayısıyla bu devletlere de *beylik* dendi. Başlangıçta Osmanlılar da bu çok sayıdaki *beylik*lerden bir tanesiydi.

Beylikler, yerinden edilen Türklerin yeni liderlerinin zayıf Bizans İmparatorluğu'ndan fethettikleri topraklarda yeşerdi. Moğol baskısı, bu düzensiz toprakların besleyebileceğinden çok daha fazla insanı, başta Türkler olmak üzere çok sayıda Yunanlı, Ermeni ve Yahudi'yi uç bölgelere itmişti. Yerinden edilen insanların hayatta kalmak için çarpışmaktan başka çaresi yoktu. Osmanlıların kurucusu Osman Bey (ö. 1326), Bizans İmparatorluğu'ndan artakalan toprakların sınırında, sadece kuzeybatı Anadolu'nun küçük bir bölümüne hâkim olan bir beylik kurdu. Sonraları Osman'ın Oğuz Türklerinin Kayı boyundan olduğunu ileri sürülmüşse de, ona taraftar kazandıran şey atalarının kimliği değil, bir savaş lideri olarak sahip olduğu şöhretti. "Ottoman", Türkçe'deki Osmanlı kelimesinin Batı'da aldığı biçimdir; -lı soneki "...dan gelen", veya "...a ait" anlamında kullanılır. Osmanlı'nın takipçileri, kimliklerini bizzat Osman'dan almıştı. Bu takipçilerin içindeki Türklerin, eskiden mevsimlik göçün kalıplarına göre belirlenen boy aidiyetleri, bu düzeni alt üst eden Moğol göçü nedeniyle artık yitirilmişti. Dolayısıyla Osmanlı Beyliği Türkî bir baskın kültüre ve kökene sahip olsa da, göçmen boyların meydana getirdiği konfederasyonlarla ilişkilendirilen siyasi örüntülerden yoksundu. Heath Lowry, Osmanlı Beyliği'ni bir "saldırgan ittifak" (*predatory confederacy*), yani Bitinya'nın (Küçük Asya'nın kuzeybatısı) Müslüman ve Hristiyan savaşçılarını bir araya getirmeye yarayan bir sınır halkları kaynaşması olarak tanımlar.¹ Osman'ın takipçilerine, ikisi de "akın yapanlar" anlamında gelen *gaziler* veya *akıncılar* deniyordu. *Gaziler* arasında birçok Hristiyan veya Müslümanlığı sonradan kabul etmiş etnik Yunan da vardı.

Osman Bey, 1301 yılındaki Koyunhisar (Bapheus) Savaşı'nı kazanarak tarih sahnesine çıktı. Kuvvetleri daha sonra Nicea (İznik) kentini kuşattı. Nicea, Konstantinopolis'in Latin hâkimiyetinde olduğu dönemde, (1204-1261) batı Anadolu'da hala Bizans'a ait olan birkaç şehirden biri ve imparatorluğun başkentiydi. Bizans İmparatoru II. Andronikos Paleologos kuşatmayı kaldırmayın yollarını aradığı sırada, ordusu Osmanlılar tarafından pusuya düşürülüp mağlup edildi. Osman'ın liderliğindeki Osmanlılar, Kuzeybatı Anadolu'ya yerleşip İznik ve Bursa gibi büyük şehirler civarındaki kırsal alanları da zapt ettiler.

Osman Bey'in oğlu Orhan Bey (1326-1362) öldüğünde Osmanlılar akıncılardan oluşan bir grubun önderleri olmaktan çıkıp önemli bir beyliğin yöneticilerine dönüşmüştü bile. Osmanlıların sağladığı emniyet ve uyguladıkları makul vergi sistemi sayesinde ele geçirdikleri hatırı sayılır miktardaki tarım arazisinde üretim artmıştı. Akıncılar kendi he-saplarına yağma yapıyor olsa da İslam hukukuna riayeten ganimetin beşte birini liderle-rine veriyorlardı. Böylece Osman ve Orhan Beyler yavaş yavaş zenginleştiler. İranî-İslamî hükümet anlayışının geleneksel hedeflerini hayata geçirmeye ve kurumlarını oluşturma-ya başladılar. Dolayısıyla yeniden tarımda zenginleşmenin, kendilerine tâbi ve sadık ordular kurmanın ve nihayet komşularıyla diplomatik ilişkiler geliştirmenin yollarını aramaya başladılar. Bu etos değişikliği, henüz oluşmaya başlayan merkezi yönetim ile akıncılar arasında sürüp gidecek bir gerilimin fitilini ateşledi. Osman Bey döneminde Osmanlılar mevcut beyliklerin ne en büyüğü ne de en dikkat çekeniydi. Örneğin Batı Anadolu'nun güney kıyılarındaki Aydınoğulları Beyliği'nin lideri Umur Bey (ö. 1348), 1330-1344 yılları arasında Ege Denizi'nde yaptığı baskınlarda öyle çok zarara yol açmış-tı ki en sonunda Venedikliler, Bizanslılar ve Hospitalier Şövalyeleri, beyliğin merkezi İzmir'e ortak bir sefer düzenleyerek burayı işgal etmek zorunda kalmıştı.

Bulundukları bölgede Osmanlılara üstünlük kazandıran kişi Orhan Bey olmuştur. Osmanlılar, Osman Bey'in ölümünden kısa bir süre sonra Bursa'yı fethedip başkent yaptılar. Orhan Bey ilk kez burada kendi adına para bastırıp *hutbe* okutturarak İslami anlamda egemenliğini ilan etmiş oldu. Âlimler ve bürokratlar, merkezi İslam ülkeleri-nin siyasi ve idari geleneklerini uçlara taşıdılar. Onların etkisiyle genç Osmanlı rejimi, merkezi İslam ülkelerinin siyasi ve idari gelenek ve uygulamalarıyla irtibatlandı. An-cak egemenliğin İslamî terimler üzerinden ifade edilmiş olması, Osmanlıların katı ve mezhepçi bir siyasi programlarının bulunduğu anlamına gelmiyordu. 1328'de Osman Bey, Bizans İmparatoru III. Andronikos Paleologos'u Maltepe'de mağlup etti. Bu zafer Bizans'ın Anadolu'daki direnişini sonlandırdı. Osmanlı kuvvetleri 1331-1338 yılları ara-sında Nicea (İznik), Nicomedia (İzmit) ve Scutari'yi (Üsküdar) işgal etti. 1331'de Orhan Bey ilk Osmanlı medresesini kurdu. 1346'da komşu Karesioğulları Beyliği'ni zapt eden Osmanlılar, Çanakkale Boğazı'nın doğu yakasına dayanmıştı.

Osmanlılar, Bizans tahtı için mücadele eden Yoannis Kantakuzenos'un müttefikleri olarak rakibi V. Yoannis Paleologos'a karşı 1352 yılında Avrupa'ya girdiler. Paleologos'u Balkanlar'da Sırp ve Bulgar Krallıkları, denizde ise Venedikliler destekliyordu. Cene-vizler ise Kantakuzenos'un safında yer almıştı. 1352'de Orhan'ın oğlu Süleyman ko-mutasındaki Osmanlı kuvvetleri Kantakuzenos'u savunmak üzere Ceneviz gemileriyle Çanakkale'yi geçtiler. Süleyman Paleologos'u mağlup etti, fakat sonra Balkanlar'dan çıkmayı reddetti. İki yıl sonra, Gelibolu Yarımadası'ndaki kalelerin surlarını yerle bir

eden bir deprem meydana gelince Osmanlılar bu önemli noktaları zapt edebildi. Böylece Osmanlı'nın Avrupa'daki hâkimiyeti başlamış oldu. Osmanlı kuvvetleri 1354 yılında da Ankara'yı fethetti. Başta pek çok benzeri gibi yalnızca bir *beylik* olan Osmanlı, boğazın her iki yakasına yayılmış önemli bir devlete dönüşmüştü.

Birinci İmparatorluk, 1352-1402

Büyümekte olan Osmanlı Beyliği'nin hem doğuda hem batıda kendisine meydan okuyanlarla uğraşması gerekmişti. Osmanlıların doğudaki rakipleri, Anadolu'da üstünlüğü ele geçirmek isteyen, Anadolu Selçuklularının eski başkenti olan Konya'yı fetheden Karaman Beyliği ile Moğol başkenti Sivas'ı elinde bulunduran Eretna Beyliği idi. Osmanlılar aynı zamanda batıda, Bizans İmparatorluğu'nun güneydoğu Avrupa'da boşalttığı yeri doldurmak için mücadele eden güçlerden biriydi. Hem Bizans İmparatorluğu'nun bakiyesiyle, hem de aralarında Macaristan, Eflak (Tuna ve güney Karpat dağları arasında) ve Boğdan (Tuna'nın kuzeyinde, Dinyester ırmağı ile Karpat dağları arasında) ile nehrin güneyindeki Sırbistan, Bosna ve Bulgaristan'ın da bulunduğu bir dizi Balkan Prenslığı ile çekişiyorlardı. Sırbistan, Stefan Dušan'ın (1342-1382) liderliğinde Balkanlara hâkim olmuşsa da, devleti onun ölümünden sonra dağılmıştı. Macaristan (1342-1382) ve Polonya'nın (1370-1382) Angevin hanedanına mensup kralı Büyük Louis de bölgesel egemenlik peşindeydi. İtalyan kentleri Venedik ve Ceneviz ise Adriyatik ile Ege kıyılarını hâkimiyetleri altına almaya çalışıyordu. Osmanlıların donanması olmadığı için Osmanlı devletinin Avrupa'daki toprakları Asya'daki toprakları arasında nasıl bağlantı kurulacağı meçhuldü.

Osmanlıları Avrupa'ya taşıyan Orhan'ın en büyük oğlu Süleyman, 1357 yılında hayatını kaybetti (Bazı tarihçiler Osmanlı hükümdarları sıralamasında Süleyman'ı, I. Süleyman olarak isimlendirir). Kardeşi Murad, Orhan'ın ölümünden sonra tahta çıkarak, Avrupa'daki seferlere devam etti. Murad, Bizans İmparatorluğu'nun ikinci büyük kenti Adrianople'u (Edirne) 1361 yılında fethetti; fetihden sonra Edirne, Osmanlıların ikinci başkenti oldu. Murad kuzeye ve batıya doğru ilerledikçe Osmanlı'nın yarattığı tehdidin büyümesi, yeniden Bizans tahtına çıkmış bulunan V. Yoannis Paleologos'u Latin Avrupa'dan yardım istemeye itti. Sadece Savoy Kontu Amadeos bu isteğe olumlu yanıt verdi. 1366 yılında Gelibolu'yu denizden ele geçirdiyse de, elinde tutamadı. Onunki Latin Avrupa'nın Osmanlılar üzerine yapacağı çok sayıda seferin sadece ilkiydi.

I. Murad, kuzeyde Karadeniz'in Trakya kıyıları, güneyde Ege ve batıda Adriyatik yönünde ilerledi. Osmanlılar 1371'de Meriç nehri kıyısındaki Çirmen'de yaptıkları savaşta Sırp-Bulgar ittifakı karşısında büyük bir zafer daha kazandılar. Bizans İmparatoru 1373'te, Bulgar Kralı da 1376'da Osmanlı'nın egemenliğini kabul etti. 1385 ve 1386'da Osmanlılar

Niş'i kuşattı ve Sırp hükümdarını teslim olmaya zorladı. Osmanlı sınırı Karaman'a ulaşana dek, Murad, Anadolu'da fetihlerden ziyade evlilik yoluyla ve satın alarak toprak sahibi olmuştu. Karamanlıları 1388 yılında yendi. Ardından Balkanlar'a dönüp Sırp ve Bulgar prenslerinin kurduğu ittifaka karşı savaştı. 1389'daki Kosova Savaşı'nda Osmanlılar Prens Lazar komutasındaki Sırp ordusunu dağıttı. Savaş sonunda aldıkları ezici mağlubiyet, Sırp ulusal kimliğinin en önemli trajedisi olarak tarihe geçti, halen de bu yenilginin bölgesel politikalar üzerinde etkisi vardır. Murad, savaş meydanında suikasta kurban gidince, oğlu Bayezid hiç vakit kaybetmeden tahta çıktı.

Bayezid, Yıldırım lakabını hakkıyla edindi. Kademeli yayılma politikasını terk ederek imparatorluğu doğuda ve batıda daha da genişletti. Tuna'nın güneyindeki eski Balkan prensliklerini doğrudan Osmanlı yönetimine bağlayan Bayezid, Macaristan ve Eflak'a önemli seferler düzenledi ve nihayet 1394'te Osmanlı'nın ilk Konstantinopolis kuşatmasına imza attı. Macaristan Kralı Sigismund (1387-1437; 1433-1437 arası Kutsal Roma İmparatoru), Bizans İmparatoru II. Manuel Paleologos ve Venedik'in birliklerinden oluşan bir ittifak Osmanlılara karşı Haçlı Seferleri'ni başlattı. Çok sayıda Fransız ve Burgundiyalı şövalye bu ittifaka katıldı. Tarafların 1396 yılında Nicopolis'te (Niğbolu) karşı karşıya geldiği savaşta Bayezid müttefikleri kesin olarak mağlup etti. Bundan sonra doğuya dönen Bayezid 1401'e kadar Karaman ve Eretna dâhil kalan tüm beylikleri ortadan kaldırdı, Yukarı Fırat vadisindeki Erzincan'a varıp Malatya'daki Memlûk ileri karakolunu zapt etti.

Bayezid'in bu hızlı ilerleyişi onu aynı zamanda can düşmanına da adım adım yaklaştırmıştı. Anadolu'da fethettiği çeşitli beyliklerin yönetici aileleri büyük Türkî fatih Timur'un yanına sığınmış, onun vereceği destekle tahtlarına yeniden çıkmayı tasarlıyorlardı. Timur Anadolu'ya büyük bir sefer düzenledi. Osmanlı yönetimini içlerine sindiremeyen Anadolu Türkmenlerinin (Anadolu, Suriye ve Azerbaycan'ın Oğuz Türkü göçebelerine Türkmen deniyordu) çoğu Timur'a katıldı. Timur, 1402 yılında yapılan Ankara Savaşı'nda Osmanlı ordusunu mağlup edip Bayezid'i esir aldı. Osmanlı İmparatorluğu sarsıntıdaydı.

Toparlanma ve Yeniden Kurulma

Timur'un gerçekleştirdiği seferler İzmir'den Delhi'ye, Körfez'den Avrasya steplerine kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yayılmış olsa da, fethettiği yerler üzerinde doğrudan bir denetim kurmaya teşebbüs etmemişti. Bunun yerine mevcut hanedanlar içinden ve sayet ilişkisi kurduğu yöneticiler atamayı tercih etti. Osmanlı topraklarını yeniden düzenleyişinde de bu uygulamanın yansımaları görülmektedir. Timur, Bayezid'in fethettiği *beylikleri* yeniden kurdu, geri kalan Osmanlı topraklarını da Bayezid'in üç oğlu arasında paylaştırarak kolektif egemenlik ve veraset (*appanage*) sistemini devreye soktu.

Süleyman Avrupa'daki toprakların başına gelirken, İsa ve Mehmed de Anadolu'daki Osmanlı topraklarını aralarında bölüştüler. Yıldırım Bayezid 1403 yılında Timur'un esareti altındayken öldü. Aynı sene aralarında Venedik, Ceneviz ve Bizans İmparatorluğu'nun da bulunduğu Batılı güçlerden oluşan bir koalisyon Süleyman'ı Selanik'ten çekilmek zorunda bıraktı.

Osmanlı İmparatorluğu, 1413 yılına kadar bölünmüş olarak kaldı; bölünmenin sonuçları birkaç on yıl boyunca hissedilmeye devam etti. Yeniden birleşmeye giden yolda gerçekleşen olayların tüm detaylarıyla yeniden yapılandırılması kolay değildir. Balkan devletleri Osmanlı tahtı için rekabet eden farklı isimlere arka çıkarak durumdan yararlanmaya çalıştı; ortada etkili bir Hristiyan dayanışması yoktu. Mehmed, imparatorluğu yeniden birleştirmek için İsa, Süleyman ve diğer kardeşi Musa'yı yendi. I. Mehmed'in Musa karşısında ulaştığı zafer, imparatorluğun içindeki güçler dengesinin değiştiğine işaret ediyordu. Musa *gazilerle* ve onların İslam anlayışıyla birleşmiş, hatta ünlü Sufi *şeyh*lerden bir tanesini en üst düzeyli dini memur olarak atamıştı. Halk mistisizmine verdiği destek yüzünden Osmanlı'nın dini kurumuyla arasına önce mesafe girmiş, daha sonra *gaziler* üzerinde kontrol sağlamaya çalıştığında ise dini kurumu tamamen karşısında bulmuştu. Birleşmenin yeniden sağlanmış olması, Mehmed'in konumuna yönelik ciddi tehditleri ortadan kaldırmamıştı. Anadolu'daki başlıca tehdit Karaman'dan geliyordu; Avrupa'da ve Adriyatik'te Venedik Mehmed'e karşı bu kez bir başka kardeşini, Mustafa'yı destekliyordu. Mehmed ayrıca iki *gülat* isyanıyla karşı karşıya kalmıştı; bunlardan bir tanesi Şeyh Bedreddin liderliğinde Tuna nehri ağzı yakınlarındaki Dobruca'da, bir diğeri Batı Anadolu'da meydana gelmişti. Çelebi Mehmed bu sorunların hepsinin altından başarıyla kalktı. 1421'de öldüğünde her ne kadar imparatorluğun sınırları 1402 yılına kıyasla küçülmüş olsa da hem Avrupa hem de Asya'ya karşı güvence altına alınmıştı.

Mehmed veliaht olarak oğlu Murad'ı tayin etmişti. II. Murad Hüdavendigâr'ın her ikisinin de adı Mustafa olan iki rakibi vardı. Amcası olan büyük Mustafa, Mehmed'e yenildikten sonra Konstantinopolis'e sığınmıştı. Onların desteğiyle Rumeli (Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları) üzerindeki denetimi ele geçirip 1421'de Anadolu'yu işgal etti. Mustafa, hem Bizanslılardan hem de Rumeli sınırındaki *gazilerden* hatırı sayılır ölçüde destek aldı, ama Murad'ın da arkasında merkezi idarenin ve yeniçerilerin desteği vardı. Kendilerine serbestlik vereceği umuduyla Mustafa'yı Avrupa'da desteklemiş olan *gaziler*, Murad'a karşı Anadolu'da savaştığı sırada ondan desteklerini esirgeyecekti.

Murad, Mustafa'yı Bursa yakınlarında yapılan savaşta mağlup etti, ardından Bizans imparatorunun Mustafa'ya verdiği destek yüzünden Konstantinopolis'i kuşattı. Ne var ki kardeşi olan genç Mustafa'nın hakkından gelebilmek için kuşatmayı kaldırması gerekti.

Yeniden kurulan *beyliklerin* desteğini alan Mustafa, 1422 yılında Osmanlı'nın Anadolu'daki topraklarına saldırdı. Murad, kardeşini 1422 ve 1428'de yapılan iki ayrı savaşta mağlup etti ve Timur'un oğlu ve halefi Şahruh için birer tampon vazifesi gören Karamanoğulları ile Çandarlıoğulları Beylikleri hariç tüm *beylikleri* yeniden fethetti. Bu son savaşlardan sonra Murad, doğudaki stratejisini daha fazla toprak elde etmek üzerinde değil istikrarı sağlamak üzerine kurdu.

II. Murad'ın Avrupa'daki Bizans mirası topraklarını fethetmek için Bizanslılardan başka iki rakibi daha vardı: Venedik ve Macaristan. Osmanlıların iki önemli vasal devleti vardı: Eflak ve Sırbistan. Venedik, Adriyatik ve Ege Denizi kıyılarındaki varlığını korumak, özellikle de Bizanslıların 1422'de terk ettikleri Selanik şehrini elinde tutmak, mümkünse buralardaki topraklarını genişletmek istiyordu. Macaristan Kralı Sigismund; Bosna, Sırbistan ve Bulgaristan üzerinde süzerenlik elde ederek iktidarını Tuna'ya kadar genişletmek arzusundaydı ama hedefine ulaşamadı ve 1428 yılında Murad'la barış imzalamak zorunda kaldı. Osmanlılarla Venedik arasındaki savaşlar Osmanlı'nın 1430 yılında Selanik'i fethetmesiyle sona erdi. Kral Sigismund'un 1437'deki ölümünden bir yıl sonra kuvvetlerini Erdel'e yollayan Murad, Macaristan'ı işgal edebileceğini gösterdi. 1439'da Osmanlılar Sırbistan'ı işgal ettiler. 1440 yılında Murad ilk kez, Macaristan'ın Tuna'ya hâkim olan kalesi Belgrad'a hücum etti; bu akınlar ilerleyen yıllarda tekrarlanacaktı.

Murad'ın Erdelli bir asilzâde olan rakibi Macaristan Kralı Yanoş Hünyadi (János Hunyadi) hayli çetin çıktı. 1441 ve 1442'de Erdel'e yaptığı seferlerde Osmanlıları alt etti ve 1443'te Tuna'yı geçerek ilerlemeye devam etti. 1444'te Karamanoğulları'nın saldırısına uğrayan Murad, Hünyadi ile Edirne'de bir anlaşma imzalamaya mecbur kaldı. Buna göre Sırbistan Krallığı yeniden kurulacak, karşılığında Macaristan da Tuna'nın ötesine geçmeyecekti. Benzer bir anlaşmayı Karaman'la da imzalayan Murad, istikrarlı bir sınıra kavuşmak adına toprak ödünleri verdi.

Doğudaki ve batıdaki sınırlarını sabitleyen Murad, bundan sonra oğlu ve halefi Mehmed'i daha evvel babası ve kendisi için üzüntü kaynağı olan taht kavgasından sakınmak için Mehmed'in lehine tahttan feragat etti. O sırada 12 yaşında olan Mehmed Rumeli'de ilk büyük tehlikeyle karşılaşması uzun sürmedi. Macaristan ve Lehistan Kralı Ladislas Hünyadi, imzalanan anlaşmayı tanımadığını ilan etti; Balkanların tüm yerel hükümdarları Osmanlılara karşı silahlandılar. Bu gelişmeler korku yarattı. Ladislas, içinde batı Avrupa'dan çok sayıda Haçlının da yer aldığı büyük bir orduyla Rumeli'yi işgal etti. Rumeli'deki askeri amirler, genç sultana güvenmedikleri için Sadrazam Çandarlı Halil Paşa'yı Murad'ın yeniden tahta çıkması gerektiği konusunda ikna ettiler. Tekrar tahta çıkan Murad, boğazı geçerek Rumeli'ye ulaştı ve 10 Kasım 1444'te

müttefik kuvvetleri Varna'da bozguna uğrattı. Sonrasında tahtı bir kez daha bırakmaya teşebbüs etti, fakat Mehmed hala Türk taşra eliti ile yeniçerilerin desteğinden yoksundu. 1446-1451 yılları arasında devleti Murad yönetmesine rağmen görünürdeki sultan, Mehmed'di. Murad, 1451 yılında vefat ettiğinde Mehmed tahta çıkışının önünde bir engelle karşılaşmadı.

Murad, Yunanistan anakarasında Osmanlı egemenliğini sağlamış olsa da limanların ve adaların büyük bölümü halen Venedik, Ceneviz ve Bizans'ın hâkimiyeti altındaydı. Osmanlı İmparatorluğu Bulgaristan'ı da topraklarına katmıştı. Yanoş Hünyadi Murad'a karşı bir büyük sefere daha çıktı; iki hükümdar 1448'de Kosova'daki eski muharebe alanında karşı karşıya geldiler. II. Murad, tıpkı adaşının 60 yıl önce yaptığı gibi, savaş meydanından büyük bir zaferle ayrıldı. Üç yıl sonra da hayatını kaybetti. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü sağlamış, hem Anadolu hem de Balkanlardaki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştı. Bizans İmparatorluğu ise çevresindeki Osmanlı topraklarının doğal başkenti görünümündeki Konstantinopolis şehriden ibaret kalmıştı.

Resim 3.1

Portre: Gül Koklayan (Fatih)

II. Mehmed

Ellerinde çiçek tutan hükümdar portrelerine antik dönemden itibaren rastlanmaktadır; bu portreler öznelere manevi derinliklerini veya kültürel zarafetlerini yansıtır. II. Mehmed'in bu duygulu portresi, sultanı Venedik hükümetinin elçisi olarak ziyaret eden Gentile Bellini'nin fırçasından çıkan meşhur çağdaş tablonun da etkilerini taşıyor olmalı.

Zirve, 1451-1607

II. Mehmed'in taht yolunda önünü kesecek bir rakibi bulunmuyordu, yine de konumunu tamamen güvenceye almak için hayatta olan, henüz çocuk yaştaki tek kardeşini öldürttü. Saltanatına başlarken tek bir hedefi vardı: Konstantinopolis'i almak. Kent, onu Doğu Roma İmparatorluğu'nun doğal başkenti kılan coğrafi koşulları halen muhafaza ediyordu; yedinci yüzyıldan beri Müslümanların fetih girişimlerine direnmişti ve artık buranın fethi mesiyaniik beklentiler yaratmaya başlamıştı. II. Mehmed doğu cenahını Karamanoğulları'na yaptığı bir seferle güvenceye almış, tüm dikkatini Konstantinopolis'e çevirmişti. Kuşatma 1453 yılının 6 Nisan günü başladı, 29 Mayıs'ta sona erdi. Osmanlılar devrin en güçlü savunma yapısı olan surları topraklarla parçaladıktan sonra Bizans garnizonuyla ona bağlı Venedik ve Ceneviz kuvvetlerinin son direnişini de kırdı. Fatih Sultan Mehmed'in zaferi onu devrinin en büyük hükümdarlarından biri yaptı.

II. Mehmed, Konstantinopolis'in fethini izleyen on yıl boyunca imparatorluğunu kendinden önceki hükümdarlardan çok daha hızlı bir biçimde genişletti; bunun tek istisnası Yıldırım Bayezid'dir. 1456'da Belgrad kalesini zapt etme girişimi başarısızlıkla sonuçlandıysa da 1459'da Sırbistan'ı doğrudan Osmanlı hâkimiyeti altına aldı, Bizans'ın devamı olan Mora ve Trabzon devletlerinin varlığına ise 1460 ve 1461 yıllarında son verdi. Osmanlılar 1460-1463 yılları arasında Mora ve Bosna'yı işgal edip kuzey Arnavutluk'u boyunduruk altına almak için aralıksız uğraştılar. 1461'te Tuna'nın kuzeyindeki Eflak'ı zapt eden Osmanlılar, gaddarlığı Drakula efsanesine ilham veren, Macaristan'ın sıkı müttefiki Vlad Drakula'nın yerine kendi adaylarını hükümdar yaptılar. Fatih, Balkanların geri kalan bölümlerinde de yerel hükümdarları sistematik biçimde devreden çıkardı. 1475'te kuzeye çıkan Osmanlılar, Kırım'daki eski Ceneviz kolonisi Kefe'yi fethettiler. O esnada ağırlıklı Türkîlerden oluşan bir göçebe konfederasyonu olan ve Cengiz Han'ın soyundan gelen prensler tarafından yönetilen Kırım Tatarları Osmanlı'ya bağlılığı kabul etti. Kırım Tatarları Osmanlılar için askeri anlamda hayati önem taşıyan bir yedek kuvvet oluşturdu, aynı zamanda onları yeni bir sınıra, Karadeniz steplerine taşıdı.

Fatih'in Balkanlar'daki başlıca düşmanı Macaristan ise, doğudaki de Karamanoğulları Beyliği ve onun da ötesindeki büyük fatih Uzun Hasan'ın yönettiği Akkoyunlu Konfederasyonu'ydu. Osmanlılar, Karamanoğulları'nın varlığına 1468'de son verdiler, ancak ilerleyen yıllarda Türkmenlerin Karamanlı rakipleri lehine çıkardıkları isyanlarla uğraşmaya devam etmek zorunda kaldılar. Venedikliler yanlarına Rodos şövalyeleri ve Kıbrıs Kralı'nı da alarak Osmanlı'ya karşı Uzun Hasan'la ittifak kurma girişiminde bulundu. 1472 yılında Venedik filosu Osmanlı kıyılarına baskın düzenlerken, Uzun Hasan da Orta Anadolu'dan Bursa'ya doğru taarruza geçmişti. Mehmed mümkün olan en büyük orduyu toplayarak Uzun Hasan'ın üzerine yürüdü; taraflar 11 Ağustos 1473'te

Otlukbeli'nde karşı karşıya geldi ve Mehmed Akkoyunluları hezimete uğrattı. Otlukbeli, koalisyon ümitlerinin sona erdiği yer oldu. Ertesi yıl Mehmed Venedik'e karşı taarruza geçerek Arnavutluk'a girdi. 1479'da imzalanan barış anlaşmasıyla Venedik, Osmanlı'nın savaş sırasındaki toprak kazancını tanımaya, kendi kaybettiği yerlerden çekilmeye ve tazminat ödemeye razı oldu. Karşılığında Mehmed de Venediklilere imparatorluk sınırları dâhilinde ticaret yapma izni verdi.

Artık Osmanlı sınırları Anadolu'da Fırat'tan Adriyatik Denizi'ne, kuzeyde Tuna sınır olmak üzere Belgrad'dan Karadeniz'e kadar genişlemişti. Venedik halen Yunanistan ve Arnavutluk'taki birkaç kaleye sahipti, Macaristan Belgrad ve kuzey Bosna'yı elinde tutuyordu, Tuna'nın kuzeyindeki Boğdan ise Osmanlıların hasmı olmayı sürdürüyordu. Mehmed, 1480 yılında donanmasını St. John şövalyelerinin ana üssü olan Rodos adasına ve Adriyatik'in diğer ucundaki Otranto'ya sefere gönderdi. Rodos seferi başarısızlıkla sonuçlandı fakat Otranto, Osmanlıların eline geçti. Fatih'in İtalya ve doğusu için başka sefer planları da vardı, ancak bunları hayata geçiremeden 1481'de öldü. Otuz yılı bulan hükümdarlığı süresince Osmanlı İmparatorluğu'nu hâlihazırda Anadolu'ya, Karadeniz kıyılarına, Balkanlar'a, Ege'ye ve Adriyatik'e hükmeden ve Avrupa'da yeni fetihlere hazırlanan, dünyanın en kudretli devletlerinden bir tanesi haline getirdi. Fatih lakabını, yani tarihe geçtiği ismi hakkıyla kazanmıştı.

II. Mehmed aynı zamanda *kapıkullarının* (kölelerden devşirilen imparatorluk hizmetlileri) baskın olduğu Osmanlı rejimini de olgunluğa ulaştırdı. Ancak tebaasının çoğu Mehmed'in hükümdarlığını acımasız ve baskıcı buluyordu. Askeri harekâtları kış aylarına kadar sürdürerek birliklerinin gücünü tüketiyordu. İmparatorluğun yayılmasını finanse edebilmek için vergileri yükseltmesi, dini sınıfların gelirlerini silahlı kuvvetlere aktarması ciddi huzursuzluklar yaratmıştı.

Fetheden bir hükümdardan ziyade sağlamlaştıran bir hükümdar olsa da, Fatih'in oğlu ve halefi II. Bayezid de hayli faal bir padişahı. Arkasında Türkî taşra askeri eliti olan kardeşi Cem'le giriştiği taht mücadelesinin sonucunda Yeniçerilerin desteğiyle tahta çıkan kişi Bayezid oldu. Cem önce Memlûk Sultanlığı'na, ardından Avrupa'ya kaçarak canını kurtardı. Cem'in 1495'teki ölümüne dek Bayezid kardeşinin tehdidini hep ensesinde hissetti. Rumeli'de ihtiyatlı bir politika izledi. Otranto'nun elden çıkmasına göz yumdu, ama 1483'te Bosna'yı Osmanlı'ya tâbi kıldı. Kilye (Kili) ve Akkirman adlı Karadeniz limanlarının Boğdan'dan alınmasıyla Osmanlıların Karadeniz kıyılarındaki hâkimiyeti tasdiklenmiş oluyordu. Bayezid, Cem'in 1483'te kaçtığı Rodos'un St. John şövalyelerine ve Cem'i 1489'da himayesine alan Papalığa şehzade üzerindeki gözetimin sürdürülmesi için para ödemek zorunda kaldı, Cem'i aleyhine kullanmamaları için Venedik ve Macaristan'la diplomatik anlaşmalar yaptı.

Bayezid'in doğu politikası daha saldırgandı. İmparatorluğun Memlûk Devleti ile sınırında halen belirsizlik vardı ve Memlûklerle Osmanlılar İslam dünyasında itibar için mücadele eden doğal rakiplerdi. Cem en başta Memlûklere sığınmış, onlardan aldığı destekle 1485'te Anadolu'ya girmiş, Bayezid'e yenilince de Rodos'a kaçmıştı. Bayezid 1485 yılında Memlûklere savaş açtı. Altı yıl süren savaşın sonunda ateşkes ilan edildi. Cem'in 1495 yılındaki ölümünden sonra Bayezid Avrupa'da da daha etkin hale geldi. 1499'da, arkasına Macaristan'ı alan Venedik'le savaşmaya başladı. 1502'de biten Osmanlı-Venedik savaşı sınırlarda büyük bir değişikliğe yol açmadıysa da Osmanlı donanma kuvvetlerinin ve imparatorluğun Avrupa siyasetindeki rolünün önemini belgelemiş oldu. Savaşın sonunda imzalanan anlaşma Osmanlı'nın Avrupa sınırını 1521'e kadar sabitledi.

II. Bayezid'in hükümdarlığının ikinci döneminde hem dünya hem de özel olarak Osmanlı'nın jeopolitik konumu çarpıcı bir biçimde değişti. Vasco da Gama'nın 1498 yılında Malabar kıyılarına çıkmasıyla Portekiz denizciliğinin Hint Okyanusu'ndaki hâkimiyeti başladı. Safevi İmparatorluğu'nun kurulması, Osmanlı'nın doğu sınırındaki durumu dönüştürdü. Safevi İmparatorluğu, mesihanik iddialara sahip bir Şii Sufi şeyhin liderliğindeki bir Türkmen konfederasyonuydu; 1501'den itibaren batı İran'ı, 1510'dan itibaren de İran platosunu hâkimiyeti altına almıştı. Portekizliler hem Osmanlı'nın hem de Venediklilerle Memlûklerin zenginliklerinin kaynağını oluşturan Akdeniz ticareti için tehdit oluşturmaktaydı. Osmanlı'nın Anadolu'daki egemenliğini de Safeviler tehdit ediyordu. Safevilerin vaat ettikleri düzen, Osmanlı otoritesine öfke duyan Türkmenlere çekici geliyordu. Zaten çoğu halen ya Karamanlılara ya da Akkoyunlulara bağlılık duyuyordu ve hemen hepsi Osmanlıların merkezileştirme projesine karşıydı. Safevi ideolojisi, Türkmenlerin dertlerine çare bulacağına söz veriyor, Osmanlı yönetimine bir alternatif sunuyordu. Osmanlıların şansına, neyse ki Memlûkler kendilerini Sünni İslam'ının bekçisi olarak addettiklerinden Safevilerle ittifak kurmaya meyilli değillerdi.

Hint Okyanusu'ndaki Portekiz işgali, okyanus bölgesinin baharatlarının ve diğer ürünlerinin Akdeniz'e, dolayısıyla Avrupa'ya ulaştırıldığı Kızıl Deniz güzergâhını denetimi altında bulunduran Memlûkler için ciddi bir tehlike anlamına geliyordu. Portekizlilerin Hint Okyanusu üzerindeki hâkimiyetinin yanı sıra Ümit Burnu rotasının kullanıma girmesi ve Memlûk Devleti'nin zayıflaması da Akdeniz'in ticari refahını tehdit eden gelişmelerdi. Portekizliler günümüz stratejistlerinin de ilgisini çekebilecek bir jeopolitik planı uygulamak niyetindeydi; deniz geçiş noktalarını denetimleri altına alarak Hint Okyanusu'ndaki hâkimiyeti ele geçirmek istiyorlardı. Bunlar Malakka, Hürmüz ve Kızıl Deniz'e açılan Babülmendep boğazlarıydı. Hint Okyanusu tüccarlarının, Portekizlilere karşı koruma talep etmesi üzerine Memlûk Sultanı Kansu Gavri 1505 yılında donanma kuvvetlerini büyültmeye başladı. Osmanlılar kendisine teçhizat, levazım ve personel desteği

verdiler. Bu politikanın birden fazla hedefi vardı: Memlûkleri Osmanlı'ya karşı Safevilerle işbirliği yapmaktan caydırmak, Portekizlilerin Osmanlıların doğuya yönelik genişleme çabalarına ket vurmasının önüne geçmek ve Memlûkleri Osmanlı'ya bağımlı hale getirmek. Bu andan itibaren, en az bir yüzyıl boyunca Osmanlı'nın genel stratejisine Akdeniz ve Karadeniz ile birlikte Hint Okyanusu da dâhil olacaktı. Memlûkler, Portekizlilere karşı Hindistan'ın batı kıyısındaki en büyük ticaret limanlarından biri olan Surat'ı yöneten Gücerat Sultanı ile ittifak kurdu, fakat deniz kuvvetleri 1509 yılında bozguna uğrattıldı.

Bayezid Safevi tehdidinin üzerine ihtiyatlı bir biçimde gitti; Safevi yandaşlarını Avrupa'ya sürdü, 1501-1507 arasında doğu sınırına ordular yığdı, ama Safevilerle askeri çatışmalara girmekten kaçındı. 1511'de Anadolu genelinde kitlesel bir Türkmen isyanı meydana geldi. Bayezid artık yaşlı ve hastaydı, herhangi bir girişimde bulunmadı. Her biri imparatorluğun çeşitli yerlerinde vali olan yetişkin üç oğlu arasında askeri becerisiyle nam salan tek şehzade, tarihin onu tanıyacağı ismiyle, *Yavuz* Sultan Selim'di. Selim, kardeşlerini yendi ve babasını devre dışı bırakarak 1512'de tahta çıktı. Bayezid kısa bir süre sonra doğal nedenlerle öldü; Selim yaşayan kardeşlerinin ve onların çocuklarının tümünü öldürttü.

I. Selim büyük bir orduyla Anadolu'ya girip Osmanlı topraklarındaki isyancı Türkmenleri bozguna uğrattıktan sonra (rivayetlere göre 40.000 kişi ya hapsedilmiş ya da öldürülmüştü) Şah İsmail yönetimindeki Safevileri alt etmek üzere doğuya ilerlemişti. Türkmenlere yapılan ne dinî zulüm ne de etnik temizlik; tamamen politik bir hamle idi. İki hükümdar 23 Ağustos 1514'te yapılan Çaldıran Savaşı'nda karşı karşıya geldi. Osmanlılar kesin bir zafer kazanarak hem Safevi tehlikesini bertaraf etti hem de İmparatorluğun Doğu Anadolu'daki egemenliğini emniyete aldı. Buradaki yerel hanedanlar ve kabile reisleri aşama aşama Osmanlı otoritesini kabul ettiler. Selim, Safevi başkenti Tebriz'i kuşattı ama ordusunu kışı geçirecek kadar uzun süre bu kadar uzakta tutmayı başaramadı. Osmanlılar Tebriz'den çekilip enerjilerini Kürdistan'daki egemenliklerini sağlamlaştırmaya, daha da önemlisi Osmanlı İmparatorluğu ile Memlûk Devleti arasında tampon vazifesi görmekte olan Çukurova'daki (Cilicia) Dulkadiroğulları'nı zapt etmeye yönelttiler. Osmanlıların 12 Haziran 1515'te Turnadağ Savaşı'nda Dulkadiroğulları karşısında kazandığı zafer, Memlûklerle yapacakları bir başka savaşın daha öncüsü oldu. Fakat Memlûklerle Osmanlılar arasında savaş eli kulağında görünürken bile tarafların denizdeki ittifakı sürdü. Hindistan'daki Portekiz valisi Afonso de Albuquerque 1513 yılında Aden'e saldırmış, Memlûklerin Mekke ve Medine giden hac yolu üzerindeki denetimini ve bununla birlikte Memlûk meşruiyetini tehdit etmişti. 1515 yılında Selim'in ordusu Suriye'ye ilerlerken dahi bir Osmanlı-Memlûk filosu Osmanlı amirali Selman Reis komutasında Süveyş'e hareket etmiş, ama herhangi bir sonuç elde edememişti.

Selim 1516 yılında, Safeviler ve Memlûkler için yeni bir tehdit oluşturacak doğu seferine başladı. Birlikleriyle Fırat'ı geçip Osmanlı topraklarına giren Memlûk Sultanı Kansu Gavri'nin ordusunu 28 Temmuz 1516'da Halep yakınlarındaki Mercidabık'ta dağıttıktan sonra Eylül ayının sonlarına doğru Suriye'yi işgal etti. Sefer mevsiminin sonunda geri dönmeyip Mısır'a ilerledi. Kahire dışındaki Ridaniye'de 22 Ocak 1517'de kazandığı zafer, direnişin birkaç ay içinde kırılmasına yol açtı. Memlûk Sultanlığı'nın fethedilmesi Osmanlıların Mekke ve Medine'ye de egemen olmasını sağladı. Buradaki *şerif* adıyla bilinen yerli yöneticiler Osmanlı'nın bölgedeki valileri olarak hizmet ettiler. Selim'in kazandığı zaferler Osmanlı İmparatorluğu'nun en kıdemli Müslüman devlet olma konumunu güvenceye aldığı gibi, Mekke ve Medine'ye hükmetmenin itibarıyla beraber ticaret gelirlerinde devasa bir artışı da getirdi. Selman Reis, Mekke limanı Cidde'yi 1517 yılında gerçekleştirilen bir Portekiz saldırısına karşı müdafaa etti.

Selim, 1520'de Anadolu'da çıkan bir başka Türkmen isyanını daha bastırdı. Aynı yıl Rumeli'de başladığı seferi tamamlayamadan aniden vefat etti. Sekiz yıl içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'nu İslam dünyasının periferik bir gücü olmaktan alıp merkeze taşıdı ve muhtemelen döneminin en güçlü imparatorluğu haline getirdi. Başka hiçbir Osmanlı hükümdarı onunkiyile kıyaslanabilecek bir zaferler serisine imza atamayacaktı. Ama tek oğlu olan Süleyman kendisini geçecekti.

Resim 3.2

Kanuni Rodos

Muharebesi'nde, 1522

(Kanuni'nin 1520-1555 yılları arasındaki saltanatının resimli tarihini içeren) *Süleymanname*'nin içinde yer alan minyatürler, Osmanlı ressamlarının ürettiği en hayranlık verici ve en zarif eserlerin başında gelir. Süleyman'ın resmi şehnamecisi Arifi tarafından kaleme alınan metin, imparatorluk törenlerini, yabancı liderlerin ziyaretlerini ve burada da gösterildiği üzere askeri zaferleri betimlemektedir.

Kanuni (ya da Batı'da meşhur adıyla Muhteşem) Süleyman, hiç kuşkusuz imparatorluğun en büyük padişahlarından biridir. Orduları, daha tahta çıktıktan sonraki ilk iki yıl içinde Fatih Sultan Mehmed'in çabalarına direnen iki yeri ele geçirdi: 29 Ağustos 1521'de düşen Belgrad ve 21 Ocak 1522'de teslim olan Rodos.

Belgrad'ın fethedilmesi, Osmanlıları Avrupa siyasetinin en önemli aktörü haline getirdi. Bu dönemde Avrupa siyasetinin başat meselesi, en azından tarihçilerin çoğunun gözünde, her şeyden önce Avusturya ve İspanya'nın Habsburg hükümdarı ve aynı zamanda Kutsal Roma İmparatoru olan V. Charles ile Fransa'nın Valon hükümdarı I. François arasındaki hâkimiyet mücadelesiydi. Habsburglara ait topraklar Fransa ile Osmanlı imparatorlukları arasında kaldığından bu ikisi doğal müttefiklerdi. Başta Fransa ile zımnî bir ittifak söz konusuydu; Süleyman Belgrad'ı alırken V. Charles'ın dikkatinin İtalya'ya çekilmiş olmasından yararlanmıştı. Ama Habsburg kuvvetleri kendisini 1525'te Pavia'daki savaşta mağlup edip esir aldığı anda, François'nın Osmanlıları yardıma çağırmaktan başka çaresi kalmamıştı. Bu zaman zarfında Suriye ve Mısır'da baş gösteren bir dizi ayaklanma, sultanın dikkatini dağıtmıştı. Ayaklanmalar Osmanlı otoritesi için ciddi bir tehdit oluşturmuyordu, hatta bastırılmalarının ardından uygulamaya sokulan yeni siyasi ve idari düzenlemeler söz konusu bölgeleri tamamıyla Osmanlı denetimine tâbi kılmıştı.

Süleyman 1526'da gözünü batıya, bir Habsburg prensesiyle evlenen Macaristan Kralı Louis'e çevirdi. Louis ülkesinde ne köylülerin ne de soyluların güçlü desteğine sahipti. 28 Ağustos 1526'da, Osmanlı ordusu, Macarları Tuna kıyısındaki Mohaç'ta mağlup edip hemen ardından Budin ve Peşte'yi işgal etti. Süleyman Macaristan'ı tıpkı daha doğudaki Eflak ve Boğdan gibi bir vasalet ülke haline getirmek için aristokrasinin tepesindeki Yanoş Zapolya'yı hükümdar olarak belirledi. Macaristan'daki Habsburg yanlıları ise V. Charles'ın kardeşi Arşidük Ferdinand'ı tahta çıkartıp Zapolya'yı sürgüne gönderdi. Bunun üzerine Osmanlılar 1529'da bir sefere daha çıktılar. Süleyman, Zapolya'yı yeniden başa getirdi ve ordusunun manevra alanının sınırlılığı yüzünden çekilmek zorunda kalacağı ana kadar Viyana'yı kuşatmak üzere Tuna boyunca ilerledi.

Osmanlı-Habsburg savaşının bir sonraki aşaması 1531 yılında, Ferdinand'ın Budin'i kuşatması üzerine yaşandı. Ertesi yıl Süleyman kuşatmayı dağıttı. Ceneviz'in 1528'de saf değiştirerek Valonlar yerine Habsburgları desteklemesi sayesinde Habsburglar Akdeniz'de taarruza geçti. 1532'de Cenevizli Amiral Andrea Doria komutasındaki Habsburg-Ceneviz ittifakı Mora'daki Messina körfezinde bulunan Koroni ve Modon kalelerini zapt etti. Süleyman denizden gelen bu tehdiye karşı koymak için Akdeniz'deki Osmanlı donanmasının komutasını başarılı bir korsan olan Barbaros Hayrettin Paşa'ya verip Fransız donanmasıyla işbirliği yapmasını emretti. Osmanlı tehlikesi ile Almanya'daki Lutherci hareketin güçlenmesiyle örtüşünce, V. Charles her iki cephede de uzlaşma yoluna

gitmek zorunda kaldı. Osmanlılarla Arşidük Ferdinand arasında 1533'te imzalanan anlaşmaya göre Ferdinand, Osmanlı'ya yıllık vergi ödemeyi kabul etti ve Macaristan'ın büyük bir kesimi üzerindeki iddialarından feragat etti. Ertesi sene Osmanlılar Koroni ve Modon'u geri aldı. Barbaros komutasındaki Osmanlı donanması, Habsburgların deniz üslerinin başında gelen Tunus'u ele geçirdi. Bu esnada Süleyman çoktan dikkatini doğuya çevirmişti.

Selim'in Çaldıran'da kazandığı zafer Safevilerin Osmanlı İmparatorluğu için oluşturduğu tehlikeyi ortadan kaldırmış, ama bugün Irak olarak bilinen –Musul, Bağdat ve Basra'nın yer aldığı ama o vakitler henüz bir siyasi birim teşkil etmeyen– bölge Safevilerle bırakılmıştı. Osmanlıların Irak'ı fethetmekte, Safevi İmparatorluğu'nu ortadan kaldırma umudunun yanında başka ideolojik (Bağdat'ın tarihsel önemi yüzünden), ticari (çünkü Arap Denizi ile Hint Okyanusu'nu doğrudan birbirine bağlayan iki ana hattan biri Basra Körfezi'nden geçip Fırat'a çıkıyordu) ve stratejik (çünkü körfeze erişim sağlayarak Portekizlileri zorlayabilirlerdi) nedenleri de vardı. Süleyman İran'ın içlerine kadar ilerlediyse de Safevileri savaşın içine çekmeyi başaramadı, akabinde güneye dönüp ciddi bir dirençle karşılaşmadan Bağdat'ı fethetti.

Avrupa ve Akdeniz meydanlarına geri dönen Süleyman 1536 yılında Fransa ile önemli bir anlaşma imzaladı. Anlaşmanın hükmü açık kısımları Fransız tüccarlarına imparatorluk sınırları içerisinde ticaret yapma hakkı tanıyor, ödeyecekleri vergilerin oranını Osmanlı tebaasınıninkiyle eşitliyor ve onları Osmanlı hukukuna tâbi olmaktan muaf kılıyordu. Bu kapitülasyonlar, Avrupalı güçlerden birine ilk kez tanınan ayrıcalıklardı. Aynı zamanda askeri işbirliğini öngören gizli anlaşma hükümleri de mevcuttu. Süleyman Venediklileri de Habsburg'a karşı oluşturulacak ittifaka katılmaya davet etti, fakat Venedikliler kabul etmediler. Habsburgların Venedik'in bizzat kendisi için oluşturduğu potansiyel tehdit, Osmanlı'nın Venediklilerin ticareti için oluşturdukları tehditten çok daha büyüktü. Osmanlılarla Fransızlar Habsburglara karşı ortak bir harekât planı yaptılar, ama Süleyman onun yerine Venedik'e saldırdı. Osmanlılar İtalya'daki Venedik limanlarını yerle bir etti, fakat Korfu'daki başlıca Venedik kalelerini zapt etmeyi başaramadı. 1538'de Venedikliler Habsburglarla müttefik oldu. Barbaros Hayrettin, Andrea Doria komutasındaki Habsburg-Venedik koalisyonunun donanmasını Yunanistan'ın batı kıyısındaki Preveze'de mağlup etti. Osmanlı-Venedik Savaşı 1540'da sonuçlandığında Venedik, Girit dışında Yunan anakarasında ve Adriyatik'teki tüm varlıklarından feragat etmek durumunda kalmıştı.

Osmanlı'nın doğudaki yayılması 1538 yılı boyunca da sürdü. Basra'nın daha önceki özerk hükümdarının Osmanlı otoritesine tâbi olmasıyla Osmanlı sınırları İran Körfezi'ne dayanmış oldu. Osmanlı'nın Mısırlı kuvvetleri Yemen'i hâkimiyet altına aldılar ve Osmanlı

Kızıldeniz filosu, Arap Denizi'ni geçerek Hindistan'ın batısındaki müstahkem Portekiz limanı Diu'ya saldırdı. Kuşatma sonuç vermedi, ama Osmanlılar Kızıldeniz'in denetimini güvence altına almış oldular. Portekizlilere karşı mücadelelerini büyüten Osmanlılar yine 1538'de, bu kez Sumatra'nın batı ucundaki Açe Sultanlığı'na askeri yardımda bulundular. Açe, Portekizliler için ciddi bir sorun oluştuyordu. Hem Portekizlilerin Malakka Boğazı'ndaki konumlarını tehdit ediyor, hem de bir ticaret merkezi işlevi gören buradaki Portekiz üssüne bir alternatif oluştuyordu. Dolayısıyla Osmanlı'nın Açe ile bağlantı kurması Portekizlilere karşı verilmiş kapsamlı bir jeopolitik tepkidir; gerek Osmanlılar gerekse müttefikleri, Portekiz stratejisinin bütün kilit noktalarına saldırdılar.

Zapolya'nın 1541'deki ölümünün ardından Osmanlılarla Habsburglar arasındaki düşmanlık yeniden alevlendi. Arşidük Ferdinand, Macaristan'ın Zapolya'nın hâkimiyetinde olan kısımlarını ele geçirmeye çalıştı; ama Süleyman Habsburgları buradan çıkartarak bölgeyi bir Osmanlı eyaletine dönüştürdü. 1543'te Habsburg Macaristanı'nı işgal eden Süleyman, Barbaros'u Nice'e (Savoy dükalığının parçası, Habsburgların müttefikleri) karşı yürütülen harekâta Fransızlara destek vermeye yolladı. Bu sırada bir Fransız topçu birliği de Macaristan'da savaşan Osmanlılara katılmıştı. Ne var ki bu işbirliği verimli sonuçlar doğurmadı. Osmanlılarla Habsburglar 1547'de bir anlaşma daha imzaladılar. Anlaşmaya göre Habsburglar Macaristan'ın batısına hâkim oluyor ve Süleyman'a vergi ödemek zorunda bırakılıyordu. 1550'de yeniden savaş çıktı. Bu kez Osmanlılar Temeşvar'ı fethederek Macaristan'da uzun ömürlü bir sınır oluşturdular.

Süleyman, kuzeyde giderek büyümekte olan bir güç teşkil eden Rusların yarattığı tehlikeyle de baş etmek zorundaydı. Korkunç lakabıyla bilinen IV. İvan 16. yüzyılın ortasında Rus hâkimiyetini Volga'dan aşağıya doğru genişleterek 1552'de Kazan Hanlığı'nı, 1556'da da Astrahan Hanlığı'nı bünyesine katıp Kuzey Kafkasya'ya dayanmıştı. Bu gelişmeler Osmanlılar ve Lehler, Ruslar, Kazaklar ve Kırım Tatarları gibi Karadeniz'i çevreleyen devasa alanın en önemli aktörlerinin ve dâhil olacak başkalarının arasında yaşanacak karmaşık ve şiddetli çatışmaların fitilini ateşledi. 1559'da bir Kazak birliği Osmanlı'nın en kuzeydeki ileri karakolu olan Don nehrinin ağzındaki Azak'a saldırdı. Bu tarihten itibaren Ruslar ve Kazaklar Osmanlıları giderek daha çok uğraştıracaklardı.

Osmanlılar İran ve Hint Okyanusu sınırlarında faal olmayı sürdürdüler. 1547'de Süleyman Açe'ye tekrar askeri yardım yolladı. 1548'de yeniden Safevilere saldırdı ve isyancı Şehzade Elkas Mirza'yı ağabeyi Şah Tahmasb'a karşı destekledi. Yedi yıl süren savaş, somut bir neticeye varılmadan sona erdi. Süleyman 1555'teki Amasya Anlaşması'yla Safevilerle ilk kez bir diplomatik taahhütname imzalamış oldu. Anlaşma doğu sınırında bir değişikliğe yol açmamıştı. Osmanlılar 1547'de daha doğuda Açe'ye yeniden destek gönderdiler. Basra'daki Osmanlı donanması 1552 yılında Hürmüz'de Portekizlilere saldırdı,

fakat sonuç alamadı. 1555'te (modern Eritre'deki) Asmara'yı fetheden Osmanlılar, Afrika sahilleri üzerindeki hâkimiyet alanlarını daha genişletmiş oldular. Dört yıl sonra Hint Okyanusu'ndaki yayılma girişimleri dâhilinde bir hamle daha yapıp Bahreyn'e saldıran Osmanlılar yine sonuç alamadılar, ama faaliyetlerine son vermediler. Arap Denizi ve ötesinde saldırgan bir deniz ticareti politikası başlatmışlardı ve bu politika 16. yüzyıl boyunca uygulanmaya devam edecekti.

Kanuni Sultan Süleyman imparatorluk içindeki idari meselelere azami mesai harcadı; özellikle maliye ve yargı ile ilgili yeni yasal düzenlemeleri yürürlüğe koydu. Sadrazam Lütfü Paşa (ö. 1562) ve Şeyhülislam Ebussuud Efendi (ö. 1574), resmi yolsuzluğun engellenmesi için alınan idari disiplin önlemleri de dâhil olmak üzere sınır garnizonlarından envai çeşit resmi gelir ve gidere kadar hemen hemen bütün hükümet faaliyetlerinin yeniden örgütlenmesini planladılar.

1552 yılına gelindiğinde Süleyman 60 yaşındaydı ve artık yaşlanmıştı. Tahtın yeni sahibinin kim olacağı en önemli mesele haline gelmişti. Süleyman'ın liyakat sahibi üç oğlu vardı, bunların ikisi gözdesi ve hanımı Hürrem Sultan'dan (Roxelana) olan Selim ve Bayezid idi. Aşırı derecede sevilen üçüncü oğlu Mustafa, muhtemelen Hürrem'in azmettirmesiyle 1553'te öldürülmüştü. Hürrem 1558'de ölünce Bayezid ile Selim arasındaki rekabet kontrolden çıktı. Nihayetinde Süleyman Bayezid'e değil de Selim'e arka çıkınca, Selim babasının da desteğiyle 1560 yılında kardeşini alt etmeyi başardı.

Resim 3.3

1. Sultan Süleyman

Melchoir Lorck, Habsburg Kralı I. Ferdinand tarafından Osmanlı Sarayı'na gönderilen heyette yer alıyordu. Büyük sultanın hayatının sonlarına doğru resmedilen ve güçlü bir algının eseri olan bu portrenin Süleyman'ın bakışında tespit ettiği niyet, belki de onun coşkulu bir fatihten ziyade topraklarının inançlı bir muhafızı olduğunu anlatmaktadır.

Bu dönem içerisinde Habsburglarla Osmanlılar arasında Akdeniz’de çatışmalar yaşanmaya devam etti. Osmanlı donanma kuvvetleri, Cezayir’in batısındaki Kuzey Afrika kıyılarına ve Minorka adasına baskınlar yaptı. Babası V. Charles’ın 1555’te tacından feragat etmesi üzerine İspanya ve Napoli tahtlarına oturan II. Philip, 1559 yılında imzalanan Cateau-Cambrésis anlaşması Fransa ile Habsburglar arasındaki düşmanlığı sona erdirmeye erdirmez, Tunus sahili açıklarındaki Cerbe adasında bulunan korsan üssüne büyük bir deniz harekâtı başlattı. Habsburglar adayı fethetti, ama 1560’da Piyale Paşa komutasındaki Osmanlı donanması Habsburg donanmasını burada mağlup etti. Osmanlılar 1565’te, daha evvel Süleyman’ın Rodos’tan sürdüğü St. John korsanlarının kendilerine üs edindiği Malta’yı ele geçirmeye çalıştı. Büyük üstatları Jean Parisot de la Valette önderliğindeki St. John korsanları ortaya koydukları destansı direnişle nam saldı. Osmanlılar, yedek kuvvetlerin varmasından önce geri çekildi.

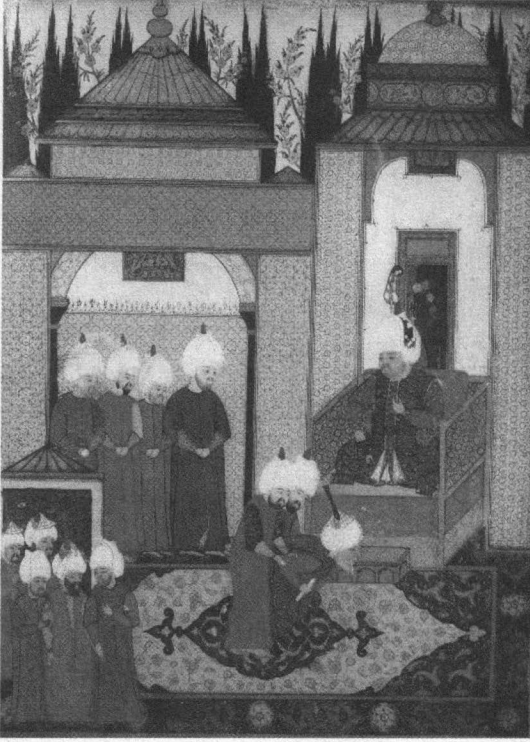
Ertesi sene, son on yıldır imparatorluğun meselelerine yön vermiş olan Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, Süleyman’ı Habsburg baskısının yeni bir sefere daha çıkmayı gerektirdiği konusunda ikna etti. Osmanlılar Habsburgları Macaristan’dan çıkardı, lakin Süleyman 7 Eylül 1566’da savaş esnasında hayatını kaybetti. Malta baskını ve 1566’daki Macaristan seferiyle Osmanlı’nın batı yönündeki yayılması son buldu. Cateau-Cambrésis Anlaşması’ndan sonra Fransızlarla ittifakın bozulması Osmanlı’nın Avrupa’daki stratejik konumunu kökünden değiştirdi.

Kanuni Sultan Süleyman’ın lakabı olan “Muhteşem”di; II. Selim’in (1566-1574) lakabı ise “Mest”tir. Tarihçiler için birkaç kuşak boyunca, görünüşte hükümdarların karakterlerinde meydana gelen bu beklenmedik, sert değişim Osmanlı İmparatorluğu’nun gerileme devrinin başlangıcını simgelemiştir. Oysa gerçekte yaşanan dönüşüm o kadar da dramatik değildir. Süleyman ölmeden önce pasif bir figüre dönüşmüş, siyaseti yönlendirmeyi sürdüren kişi Sokullu Mehmed Paşa olmuştu. Selim’in ve haleflerinin savaş meydanlarında olmak yerine saray hayatını tercih etmiş olması, en tepedeki siyasi dinamikleri etkilemişse de gerilemeye kendiliğinden veya mecburen yol açmamış, ama hükümdarların kişisel iktidarlarının azalmasını netice vermiştir. Sokullu Mehmed Paşa’nın iktidarı Selim’inkinden daha kalıcı oldu. II. Selim’in padişahlığı süresince yaşanan olaylardan üçü öne çıkmaktadır: 1570’deki kuzey seferi, aynı yıl Kıbrıs’ın işgal edilmesi ve 1571’de yapılan İnebahtı (Lepanto) Savaşı. Kuzey seferinin hedefi, Karadeniz’e dökülen Don nehri ile Hazar Denizi’ne dökülen Volga nehri arasında bir kanal açarak Karadeniz’in kuzeyi ve doğusundaki Osmanlı hâkimiyetini güvence altına almaktır. Böyle bir kanal, Osmanlı’nın denizlerdeki hâkimiyet alanını Karadeniz’den Hazar Denizi’ne kadar genişleterek Osmanlılara Orta Asya’daki ticaretin önemli bir kısmını denetim altına alma, Safeviler karşısında büyük bir avantaj kazanma ve Ruslar ile Kazaklara karşı

güçlü bir savunma pozisyonu elde etme olanağı verecekti. Sefer çeşitli lojistik ve siyasi nedenlerle başarıya ulaşmadı.

Venediklilere ait olan Kıbrıs, Doğu Akdeniz'deki Hristiyan korsanların elinde kalan son üstü. Venedik, Osmanlı taarruzuna karşı koymak için Ceneviz ve İspanya'nın desteğini almasına rağmen Osmanlılar Mayıs 1570'de adaya ayak bastılar; ertesi yıl adanın tümünü boyundurukları altına almışlardı. Bu zaferin akabinde Osmanlı filosu kışı geçirmek üzere Patras Körfezi'ndeki İnebahtı'ya çekildi. Avusturyalı Don John'un (V. Charles'ın gayri meşru oğlu) komuta ettiği Habsburg-Ceneviz-Venedik birleşik donanma kuvvetleri Kıbrıs'a destek vermeye yetişemedi, fakat demirlemiş vaziyetteki Osmanlı kuvvetlerini gafil avladı ve 7 Ekim 1571'de tümünü imha etti. İnebahtı, deniz savaşları tarihindeki en büyük zaferlerden bir tanesi, adeta Hannibal'in Cannae zaferinin denizdeki versiyonudur. Batılı tarihçiler bu çarpışmadan sıklıkla Osmanlı'nın Akdeniz'deki yayılmasına son veren bir kader muharebesi olarak bahsetse de, tıpkı Cannae'de olduğu gibi burada da muharebenin kazanılması, savaşın kazanıldığı anlamına gelmemiştir. Osmanlılar, 1571 ve 1572 senelerinin kış aylarında İnebahtı'da imha edilen donanmayı baştan aşağı yeniledi. Bu olağandışı maharet Venedik'i 1573 yılında teslim bayrağını çeken Kıbrıs'ta barış yapmaya zorladı ve muazzam bir tazminat ödemeye mahkûm etti. II. Selim, bir sene sonra, 1574'te vefat etti.

III. Murad (1574-1595) Selim'in sancakbeyi olabilecek yaştaki tek oğluydu, dolayısıyla ortada taht kavgalarının çıkmasını gerektirecek bir durum yoktu. Tahta çıktığı gün, beş kardeşinin hepsini, gönülsüzce de olsa, öldürttü. Murad enerjisinin çoğunu haremine harcadı ve sonunda 40 kadar çocuğu oldu. Sokullu Mehmed Paşa bu dönemde de başat figür olmayı sürdürdü ve imparatorluğun başlıca düşmanlarına karşı bir barış politikası izledi. İmparatorluk; İran, Venedik ve Habsburglar ile yaptığı mevcut barış ve ticaret anlaşmalarını anılan sıraya göre 1574, 1575 ve 1577 yıllarında yeniledi. Ancak barış politikasının ömrü uzun olmadı. Safevilerin Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra güçsüzleşmesi Osmanlı açısından fırsat demekti. Safevilerle yapılan savaşlar 1578'den 1590'a kadar sürdü. Osmanlılar sayısız zafere imza atarak bölgedeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırdı. Bilhassa 1583 yılında, Kafkasya'daki Meşaleler Savaşı'nda elde edilen zaferin anlamı büyüktür. 1585 yılında gerçekleştirilen bir başka büyük seferin sonucunda Osmanlılar Tebriz'i fethetti ve Azerbaycan'ı doğrudan Osmanlı idaresine bağladı. I. Şah Abbas, Osmanlı'nın 1590 yılında önerdiği barış anlaşmasının hükümlerini kabul etti. Görünüşe göre Osmanlıların Hint Okyanusu kıyılarına yönelik son girişimleri 1588 yılında gerçekleşmiştir. Osmanlı korsanı Mir Ali Bey'in Portekizlileri doğu Afrika kıyılarından tamamen çıkarmaya çalıştığı harekât başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Resim 3.4

*II. Selim Safevi Elçisi Şahkulu'nun
Armağanlarını Kabul Ederken,
Edirne, 1568*

Şah Tahmasb, II. Selim'in tahta çıkışını kutlamak üzere hediyeler yollamıştı. Burada (başında tipik, uzun ve sivri Safevi külâhını taşıyan) Safevi elçisi kendisine divan protokolünü uygulamak konusunda yardım eden Osmanlı saray mensuplarının refakatinde, Selim'in önünde selam verirken resmedilmiştir.

İmparatorluğun Dönüşümü, 1593-1730

Habsburglarla yapılan Uzun Savaş (1593-1606) Osmanlı rejimini ciddi biçimde zorlamıştı. Tarihçilerin klasik Osmanlı kurumları ve uygulamaları olarak adlandırdıkları ne varsa, hepsinin değişmesi gerekti. *Klasik* tabirinin kullanılmasının nedeni bu değişikliklerin esasen bir nevi gerilemeyi ifade ediyor olmasıdır. Hiç kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu iki yüzyıllık emperyal yayılmaya damgasını vuran askeri üstünlüğünü yitirmişti, fakat halen önemli bir güçtü. Aynı şekilde tartışma götürmeyen bir başka gerçek de imparatorluğun bariz iç tehditlerle karşı karşıya geldiği ve idari kurumlarıyla bunların işleyiş biçimlerinin belirgin biçimde değişime uğradığıdır. Ne var ki meydan okumalarla karşılaşmak veya dönmek illâ ki yozlaşma ve gerileme anlamına gelmek zorunda değildir. Yakın dönem Osmanlı tarihyazımına yapılmış en değerli katkılardan biri sayılan eserinde Leslie Peirce, saray kadınlarının hanedanın varlığını sürdürmesine nasıl katkıda bulunduklarını ortaya koymaktadır. Osmanlılar batıda azimli Habsburglarla, Anadolu'da *Celali* isyanlarıyla, doğuda ise Safevilerin yeniden canlanmasıyla baş etmek zorunda kalmıştı. Sonuçta batıda hiç toprak kaybetmemiş, doğuda ise sadece en uzaktaki sancaklarından çekilmişlerdi. Aslına bakılırsa bu çeşitlilikte bir tehditler zinciriyle karşılaşırken koşullara uyum sağlamak zayıflıktan daha ziyade esnekliğin göstergesiydi.

Macaristan'daki sınır savaşları, barış döneminde dahi devam etti. 1590 ile 1593 yılları arasında Habsburg topraklarına yapılan büyük akınlar Habsburgları anlaşılmayı bozup Osmanlı İmparatorluğu'na saldırmaya sevk etti. Böylelikle Uzun Savaş başlamış oldu. Savaşın ilk iki yılında Osmanlılar sadece Hırvatistan'daki bazı sınır kalelerini ele geçirdiler. 1594'te Eflak Prensi Michael sultana başkaldırdı. Bu Osmanlılar açısından önemli bir sorundu, zira prens ticari ve askeri açıdan hayati bir önem taşıyan Tuna'yı kullanmalarını engellemiştir. III. Murad'ın 1595'teki ölümü Osmanlı yöneticilerinin dikkatini bir müddet için dağıttı. Sancakbeyliği yapan son Osmanlı şehzadesi olan en büyük oğlu III. Mehmed (1595-1603) herhangi bir muhalefetle karşılaşmadan tahta çıktı. Osmanlı'nın bu kısa tereddüdünden yararlanan Habsburglar taarruza geçti. Eflak'taki halk ayaklanmaları Osmanlı'yı bu eyaleti elinde tutmaktan alıkoyduğu gibi komşu Boğdan'da da benzeri halk hareketlerinin çıkmasını teşvik etti. Aşağıda analiz edilecek olan Anadolu'daki Celali isyanları 1596'da başladı ve 1610'a kadar sürdü.

Durumun ümitsizliği III. Mehmed'i bizzat meydanlara çıkmaya zorladı; Süleyman'ın ölümünden bu yana bunu yapan ilk Osmanlı sultanıydı. İki kayda değer başarı elde etti: Stratejik önemdeki Eğri (Erlau) kalesini zapt etti ve 26 Ekim 1596'da Haçova'da yapılan muharebede Habsburg ordusunu mağlup etti. Bu ikili zafer, savaşın geri kalan bölümü boyunca batıdaki üstünlüğü Osmanlılara geçirdi. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki iç huzursuzluklar Habsburgların 1598'de hücumu geçerek Raab'ı ele geçirmesine yol açtı. Nihayetinde Osmanlılar Lehistan'la ittifak kurup Habsburgları Erdel'den çıkartarak, Eflak ve Boğdan üzerindeki hâkimiyetlerini 1605'te yeniden tesis ettiler. Buradaki durumu istikrarlı hale getiren ve çözmeleri gereken başka sorunları da bulunan Osmanlıları savaşı sürdürmeye teşvik eden bir neden bulunmuyordu. Habsburgların da barış istemesini tetikleyen benzer nedenler vardı. Taraflar 11 Kasım 1606'da Zitvatoruk Anlaşması'na imza attılar. Osmanlılar iki sınır kalesine sahip olmuş, ama Habsburglardan aldıkları yıllık vergiden feragat etmek zorunda kalmışlardı. Ayrıca kendi üstünlüklerinden feragat etmeden, Habsburg hükümdarlarını imparator olarak tanımayı da kabul ettiler. 1607, 1614 ve 1615'de Erdel, Lehistan ve (tekrar) Habsburglarla barış anlaşması imzalayan Osmanlılar Avrupa sınırlarını sabit hale getirdiler.

Doğuda ise Şah Abbas, Safevi ordusunu Osmanlılarla tekrar çarpışabilecek biçimde yeniden düzenlemişti. 1603 ile 1605 arasında Osmanlıları Azerbaycan ve Kafkasya'dan çıkardı. Safeviler 6 Kasım 1605'te Tebriz yakınlarındaki Süfiyan'da büyük bir zafere imza attılar. Bu meydana yapılan muharebe, esas savaş harekâtının sonu oldu, ama münferit çatışmalar ve müzakereler birkaç yıla yayılarak sürdü. 1606'da ara verilen çatışmalar, tarafların 1618'de imzaladıkları Serav Barış Anlaşması'yla tamamen bitti.

III. Mehmed 1603 yılında hayatını kaybetti. Ölümünden kısa bir süre önce en büyük oğlu Mahmud'u, görünüşe göre şehzadenin yeniçeriler ve saraydaki diğer güçler arasındaki popülaritesi nedeniyle öldürtmüştü. Hayatta kalan iki oğlu vardı: Biri, henüz çocuk sahibi olmamış ergenlik çağındaki Ahmed, diğeri de çocuk yaştaki Mustafa. Ahmed tahta çıktı, ama hanedanın devamını güvenceye almak yerine Mustafa'nın yaşamasına izin verdi. Bütün ilgisini din ilimlerine ve hayır işlerine hasretti; İstanbul'daki Sultan Ahmed Camii'nin yapımını finanse etti ve tebaasının Şeriata daha uygun yaşaması için gayret gösterdi. Ülke yönetimiyle faal olarak ilgilenmedi.

Ahmed 1617 yılında öldüğünde geride beş oğul bırakmış, lakin aşağıda detaylarını vereceğimiz saray politikaları neticesinde kardeşi Mustafa (1617-1618) padişah olmuş, ancak o da bir yıl içerisinde deli olduğu gerekçesiyle tahttan indirilmişti. Ardından Ahmed'in en büyük oğlu II. Osman (1618-1622) tahta çıktı. Osman, Osmanlı'nın siyasi ve askeri sistemini kökünden değiştirerek askeri kölelerden oluşan mevcut merkezi orduyu lağvedip yerine eyaletlerdeki Türklerin meydana getirdiği yeni bir ordu kurmaya niyetlendi. Yeniçeriler hayati bir tehdit olarak algıladıkları bu projeye duydukları tepkiyi Osman'ı önce devirerek, ardından da ona suikast düzenleyerek gösterdiler. Osman öldüğünde kardeşlerinin en büyüğü henüz yalnızca 12 yaşındaydı. Bu yüzden Yeniçeriler Mustafa'yı yeniden tahta çıkarttı (1622-1623). Durumun üstesinden gelecek beceriden tamamen yoksun olan Mustafa ve sadrazamları silahlı kuvvetler üzerindeki denetimlerini hepten yitirdiler; İstanbul anarşinin pençesine düştü ve Erzurum valisi Abaza Mehmed Paşa Anadolu geneline yayılacak bir askeri ayaklanmanın başını çekti. Bu kriz, İstanbul'da bir yeniçeri isyanının patlak vermesini tetikledi. Eyalet valilerinin, gelirlerini başkente yollamayı reddetmesi mali bir kriz doğurdu. En sonunda Mustafa azledildi ve tahtın yeni sahibi Ahmed'in yaşayan en büyük oğlu IV. Murad (1623-1640) oldu.

IV. Murad'ın tahta çıkışından 1632'ye kadar ülkenin siyasi görüntüsünde pek az değişiklik oldu. Abaza Mehmed Paşa 1628'e kadar Anadolu'nun doğusunu denetimi altında bulundurmaya devam etti; Murad'ın annesi ve diğer saray şahsiyetleri imparatorlukta hâkimiyeti ele geçirme mücadelesine girdiler. Şah Abbas, Osmanlı'nın bu dönemdeki zayıflığından yararlanarak Irak'ı işgal etti; Bağdat 12 Ocak 1624'te düştü. Osmanlı İmparatorluğu'nun (Mısır, Yemen ve Lübnan Dağları'ndaki Dürzi toprakları başta olmak üzere) çoğu bölgesi merkezi denetimden çıkmıştı. Bir dizi askeri ayaklanmanın ardından IV. Murad nihayet rejimi kontrolü altına almayı başardı. Sadrazam Hüsrev Mehmed Paşa, bütün isyancıları ve eyalet garnizonlarını başkente gelip şikâyetlerini dile getirmeye davet etti. Bu askeri göç, başkentte anarşiye ve tüm yüksek rütbeli memurların azline yol açtı. İsyancılar nasıl bir rejim istedikleri konusunda uzlaşmaya varamadılar.

Aralarındaki bölünmeden yararlanan IV. Murad isyancıları tasfiye ettikten sonra askeri sınıfın tüm üyelerinin sultana bağlılık yemini etmesini buyurdu.

Murad'ın reformları, Osmanlı'nın genel programından farklı olarak, oldukça muhafazakâr nitelikteydi. Kırıldaki kargaşaya son vermek için ürettiği çare, halkın isyancılara karşı seferber edilmesi idi. Bunun yanında gerçekleştirilen askeri harekât sonucunda genel bir isyancı kıyımı yaşandı. Murad, askeri personelin sicil listeleri doğrultusunda seferlerde işe yaramayanları tasfiye etti ve yolsuzluğu büyük ölçüde engelledi. Enerjinin bir kısmını da dış seferlere ayırdı. Biri Ukrayna'daki Lehlerle karşı olmak üzere, 1634 yılında Kafkaslar ve Azerbaycan'a yönelik büyük harekâtlar düzenledi. Bunların sonucunda Erivan'ı da Tebriz'i de geri aldı, lakin elinde tutamadı. Kırım ve Erdel'deki gelişmeler dikkatini dağıttığı için 1638'e kadar başka bir doğu seferine daha çıkmaması mümkün olmadı. Osmanlı kuvvetleri zorlu bir kuşatmanın ardından 1638 yılında Bağdat'ı geri almayı başardı. Ertesi sene Azerbaycan'ı fethetmeyi tasarlayan Murad, bu niyetle kışı Musul'da geçirdi, ancak Şah Safi Azerbaycan'daki kalelerden feragat etmeye ve Osmanlı'nın Irak'taki hâkimiyetini tanımaya hazır olduğunu beyan ederek barış talebinde bulundu. Safevilerle Osmanlılar arasındaki uzun süren savaşlar dizisi 17 Mayıs 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Anlaşması'yla nihayet buldu. Böylelikle Murad, hem Irak'a hâkim olmanın siyasi ve ticari avantajlarını güvence altına almış hem de doğu sınırındaki Safevi tehdidini sonlandırmış oldu. 8 Şubat 1640'da öldüğünde imparatorluğa yeniden düzen getirip zindelik katmış, bu uğurda 20.000 kişinin canını almıştı.

Murad'ın küçük kardeşi İbrahim (1640-1648) deli değilse bile zayıf ve tuhaf bir kişiydi. Murad'ın demir yumruğu devreden çıkınca resmi yolsuzluklar yeniden başını alıp gitmiş, imparatorluğun mali sistemi çökmüştü. Murad'ın veziri Kara Mustafa Paşa bir süreliğine de olsa idari işleyişe hâkim olmayı başarmış, fakat saray entrikalarına kurban giderek 1644 yılında idam edilmişti. Aynı yıl içerisinde, Osmanlılarla Venedikliler arasında, Hristiyan korsanların Kıbrıs'ın yerine Avrupa üssü olarak kullanmaya başladıkları Girit adası yüzünden savaş çıktı. Osmanlı'nın devasa donanma kuvveti 1645'te adaya varır varmaz Girit'in başlıca limanı Hanya'yı (Candia) zapt etti, fakat harekât bir süre sonra amacından saparak adanın başkenti Kandiye'nin (modern Heraklion) kuşatılmasına dönüştü. Kent 1662'ye kadar direndi. Toparlanan Venedik donanması, 1647'de ve 1648'de Çanakkale'yi ardarda abluka altına aldı. İkinci abluka İstanbul'da paniğe yol açtı ve mali meseleler yüzünden yeniçeriler ve ulema ile arası açık olan sultanın tahttan indirildi.

İbrahim'in oğlu IV. Mehmed (1648-1687) I. Süleyman'dan sonra tahtta en uzun süre kalan Osmanlı padişahı olmasına rağmen tarihe pek az iz bırakmıştır. Hükmettiği dönem daha ziyade Köprülü'nün ismiyle anılmaktadır. IV. Mehmed, tahta çıkışını izleyen

ilk sekiz yılda, yani on dört yaşına gelene kadar, sadece babasının tuhafıklarının yol açtığı sorunları gidermekle meşgul oldu. Yeniçeri liderleri, muhtelif sadrazamlar ve sultanın annesi ile büyükannesi arasındaki iktidar yarışı amansız bir şiddetle sürüyordu. IV. Murad'ın yöntemlerini benimseyen Tarhuncu Ahmed Paşa, 1652 ve 1653 yılları boyunca imparatorluğu etkin bir biçimde yönetti. Fakat muhalifleri genç sultanı kendisine karşı kışkırttılar; onun öldürülmesinden sonra kargaşa yeniden hâkim oldu. 1656'ya gelindiğinde Anadolu'da yinelenen karışıklıklar, Venediklilerin Çanakkale açıklarındaki Osmanlı donanması karşısında kazandıkları büyük zafer ve baş gösteren gıda sıkıntısı başkenti yine panik atmosferine bürüdü. Mehmed, duruma müdahale etmesi için Köprülü Mehmed Paşa'nın yardımına başvurdu.

Köprülü Mehmed Paşa hayatını hükümdarların hizmetinde geçirmiş; sarayda, merkez ve eyalet yönetiminde, yeniçeri ordularında ve askeri seferlerde çeşitli görevler üstlenmişti. Saraydaki destekçileri, IV. Mehmed ile annesini, hiçkimsenin beceremediği işlerin üstesinden onun gelebileceğine ikna ettiğinde ise seksen yaşına yaklaşan bir emekliydi. 14 Eylül 1656'da tam yetkili Sadrazam olarak resmen göreve başladı. 1661 yılındaki vefatına kadar Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa ve onun ölümünden sonra görevi devralan ve yine 1676'da ölene kadar Sadrazam olarak hizmet eden oğlu Fazıl Ahmed Paşa, esasen IV. Murad'ın programını yeniden devreye soktular. Sistemi, onu suiistimal edenleri ihraç ederek yeniden çalışır hale getirdiler, harcamaları sıkı sıkıya takip ettiler ve gelirleri arttırdılar. Osmanlı donanmasının Venedik ablukasını dağıtma girişimlerinden ilki başarısızlıkla sonuçlandığında, Köprülü Mehmed Paşa donanma komutanlarının infazını olay yerinde gerçekleştirdi. Neticede abluka kırıldı ve yeni donanma kuvvetleri hücumla geçti. Karada ise Köprülü Mehmed Paşa'yı hem doğuda hem batıda sıkıştıran gelişmeler yaşanıyordu.

Avrupa'da, Erdel'in (doğu Macaristan, Osmanlı eyaleti Temeşvar'ın doğusu ve vasal devleti Eflâk'ın kuzeyi) vasal hükümdarı George Rákóczi özerklik talep etti. Birinci Kuzey Savaşı sırasında İsveç Kralı X. Carl Gustav ile ittifak kurup, Boğdan ve Eflak'ın diğer vasal hükümdarlarını da ikna ederek Lehistan'ı işgal etmişti. 1657'de Osmanlılar Rákóczi'yi azledip Erdel'de doğrudan Osmanlı yönetimini tesis ettiler. Eflak ve Boğdan'daki yöneticilerin yerine ise işbirliğine açık akrabalar göreve getirildi.

Merkezdeki zayıflık, bağımsız bir Anadolu'nun hükümdarı olmayı arzulayan Abaza Hasan Paşa'nın başını çektiği yeni bir isyanın doğmasına yol açtı. Erdel'deki harekâtın geri dönen sadrazam, 1658 yılında Boğaz'a dayanmış olan isyancıları mağlup edip Abaza Hasan Paşa'yı doğuya sürdü. Köprülü Mehmed Paşa isyanın liderlerini anlaşıma vaadiyle davet ettiği ziyafette boğazlattırınca, isyan sona ermiş oldu. Sadrazam 1659'da başkente dönmeden önce yaklaşık 12.000 asi ile destekçilerini infaz ettirmişti.

Fazıl Ahmed Paşa'nın sadrazam olarak görev yaptığı dönemin neredeyse tamamına sürekli savaş hali hâkimdi. 1662 yılında Girit'in fethini tamamladı. Macaristan sınırında süregiden istikrarsızlık, Habsburglarla bir kez daha savaşılmasını zorunlu kıldı. 1 Ağustos 1644'te St. Gotthard'da yapılan muharebenin galibi olmayınca barış anlaşması imzalanması için karşılıklı uzlaşmaya varıldı. Yine de Osmanlı'nın eski gücüne kavuşması Avrupa'yı dehşete düşürmüştü.

Osmanlılar bu kez de dikkatlerini Ukrayna'daki karmaşık duruma yoğunlaştırdılar. Burada vasalları olan Kırım Tatarlarıyla birlikte; Ruslar, Lehler ve Kazaklarla uğraşmaları gerekiyordu. Kazak (Cossack) nüfusu, on beşinci ve erken on altıncı yüzyıllar boyunca, Altın Ordu bakiyesi Türkmen göçerler, Rusya'nın step sınırına yerleşen Slavlar ve muhtelif dönmelerle kaçakların terkihi olarak meydana çıkmıştı. On yedinci yüzyılın erken dönemlerinde Kazaklar, Don nehrinin aşağı kısımlarına hâkimdi. Kazakların devlet örgütlenmesi oldukça iptidai idi, buna karşın hayret uyandıracak kadar gelişmiş bir askeri kapasiteye sahiptiler. Tıpkı Kırım Tatarlarının Osmanlılar için yaptığı gibi onlar da Ruslara steplerdeki destek kuvvetleri olarak hizmet veriyordu, ancak hem Tatarlar hem de Kazaklar esasen kendi çıkarlarını gözetiyordu. Akdeniz'de olduğu gibi burada da Müslüman Osmanlılarla Tatarlara karşı geniş bir koalisyon kurma projeleri, farklı Hristiyan güçlerin özel çıkarlarına ve Katolik Lehlerle Ortodoks Ruslar ve Kazaklar arasındaki dini ayrıma kurban gidiyordu.

1660 ile 1665 yılları arasında Lehistan ve Rusya, her biri farklı Kazak birimlerinin desteğini alarak Ukrayna için savaşa tutuştular. 1665 yılında, Petro Doroşenko Kazakların atamanı (lideri) olunca, hem Rusya hem de Lehistan'a karşı özerklik kazanabilmek amacıyla Tatarlar ve Osmanlılarla ittidak kurdu. Rusya ve Lehistan 1677'de imzalanan bir barış anlaşmasıyla Ukrayna'yı aralarında bölüşerek Doroşenko'yu mağlup ettiler ve böylece Osmanlılar da savaşın içine çekilmiş oldu. Osmanlıların 1672 yılında çıktıkları ilk Lehistan seferi, Buğ (Aksu) nehri vadisindeki Podolya'nın hâkimiyetini ele geçirmeleriyle sonuçlandı. Lehler, 18 Ekim 1672'de imzalanan Bucaş Anlaşması'yla durumu onaylamış oldular. 1673 yılında Lehistan Kralı olan Jan (John) Sobieski, 1676 yılında imzaladığı İzvança (Zorawno) Anlaşması'yla bir öncekini yeniden tasdik etti. Bu anlaşma, Osmanlı yayılmasının Avrupa'daki doruk noktasını simgeler. Aynı yıl içerisinde Fazıl Ahmed Paşa vefat etti. IV. Mehmed de Fazıl Ahmed Paşa'nın damadı Kara Mustafa Paşa'yı sadrazam olarak atadı.

Kara Mustafa Paşa da seleflerinin izlediği dâhili politikaları sürdürdü ve Avrupa'da genişlemenin yollarını aradı. Bu sırada Doroşenko saf değiştirmiş, Osmanlılar yerine Ruslarla müttefik olmuştu. Kara Mustafa onun yerine bir başka atamanı, Yuri Khmelnytsky'yi (1640'lı yıllarda Lehistan yönetimine karşı ayaklanan Kazaklara

liderlik eden ve binlerce Yahudinin katledilmesinden sorumlu olan Bogdan Hmel-nitski ile karıştırılmamalıdır) başa getirmeye çalıştıysa da, tercihinin kabul edilme-sini sağlayamadı. Neticede Osmanlılar Habsburglara yoğunlaşabilmek için, Kazaklar üzerindeki egemenliklerini kaybettiklerini 1681 yılında kabul etmek zorunda kalacak-tı. Habsburg egemenliğine yönelik ulusal (Habsburg karşıtı), dinî (Katolik karşıtı) ve toplumsal (soyluluk karşıtı) muhalefet Macaristan'ı kronik bir istikrarsızlığa sürükle-mişti. Ulusal hareketin liderlerinin Osmanlıların desteğine başvurması üzerine Kara Mustafa Paşa, Habsburg Macaristan'ını 1682 yılında işgal etti. Ertesi yıl Viyana'yı ku-şattı. Osmanlılar tam sonuç almak üzereydi ki, Jan Sobieski komutasındaki Lehlerden ve Bavyeralılardan müteşekkil destek kuvvetleri kuşatmayı kırdı. Osmanlı kuvvetleri Belgrad'a çekilmek zorunda kaldı; Kara Mustafa Paşa, IV. Mehmed'in emriyle burada idam edildi.

İmparatorluğun durumu hızla kötüye gitmeye başlamıştı. Macaristan'ın büyük bö-lümü 1683-1686 yılları arasında Habsburgların eline geçti. Adriyatik'te taarruza geçen Venedik, Osmanlıları Mora'dan çıkartıp Atina'yı aldı. 1687 yılında gerçekleştirilen bir Os-manlı karşı taarruzu neticesinde Mohaç'ta yapılan muharebe, Osmanlıların yine burada 1526'da ulaştığı zaferin sonuçlarını ters yüz edecekti. Mali sorunlar ve yiyecek sıkıntıları, Osmanlı ordusunda başkaldırıların, Anadolu'da kargaşaların doğmasına yol açtı. Lehis-tan ordusu Boğdan'ı işgal etti. IV. Mehmed'in bu kriz karşısındaki dikkatsizliği tahtına mal oldu. Yerine, kırk yılını inzivada geçirmiş olan küçük kardeşi II. Süleyman (1687-1691) geçti. Tahta çıkışını takip eden beş ay boyunca İstanbul'da muhtelif askeri birlik-ler başıboş dolanıyordu. Habsburglar, 1688'de Belgrad'ı fethedip Tuna'nın karşı kıyısına geçtiler. Osmanlılar ertesi yıl bir barış anlaşması imzalamak için uğraşılsa da müza-kereler sonuç vermedi. Habsburglar Eflak ve Erdel'i işgal edip, ayrıca Niş'i ele geçirdiler. Osmanlı'nın Avrupa'dan çıkartılması artık an meselesiydi.

Bu vahim durumdan kurtulmak için bir yol arayan Süleyman, 1689 yılında Köprülü ailesinin bir başka ferdini, Fazıl Ahmed Paşa'nın kardeşi Fazıl Mustafa Paşa'yı göreve çağırdı. Yeni sadrazam büyüklerinin katı yöntemlerinden şaşmadı, eyaletlerdeki askeri kuvvetleri yeniden şekillendirdi ve imparatorluk maliyesine yeni bir düzen kazandırdı. Bu esnada Habsburgların fethettikleri topraklarda Katolikliği yerleştirmeye çalışması, Ortodoks ve Protestan halkların yeni düzene süratle yabancılaşmasına neden olmuştu. Erdel, Sırbistan ve Eflak, Osmanlı sultanını yardıma çağırdı. Osmanlılar 1690 yılında Niş, Semendire ve Belgrad'ı geri aldılar ve Tuna'daki savunma hattını eski konumuna getirdiler. Fazıl Mustafa Paşa bu krizin üstesinden geldikten sonra içişlerine ağırlık verip idari ve askeri reformları hayata geçirmek için çalıştı. Teşebbüs ettiği işler arasında ye-niden fethedilen topraklarda yaşayan tebaanın desteğini kazanmak için buralarda idari

düzenlemelerin yapılması, gıda üretimini arttıracak önlemlerin alınması ve askeri eğitimin niteliğinin talimlerle geliştirilmesi yer alıyordu.

Ama Fazıl Mustafa Paşa'nın gayretleri boşa çıktı. II. Süleyman 22 Haziran 1691'de öldü. Bundan kısa bir süre sonra Habsburglar, Osmanlı ordusunu Tuna üzerindeki Salankamen'de pusuya düşürüp bozguna uğrattı. Fazıl Mustafa Paşa öldürüldü. Osmanlılar Tuna bariyerini muhafaza etmeyi başardılarsa da, Habsburglar Osmanlıların Erdel, Temeşvar, Eflak, Boğdan ve Besarabya'dan çekilmesini ve Podolya'yı Lehistan'a, Mora'yı da Venedik'e devretmesini talep etti. Tahta çıkan Sultan İbrahim'in üçüncü oğlu II. Ahmed (1691-1695) bu şartları kabul etmedi.

Ondan sonra Osmanlı tahtına bir sonraki nesilden IV. Mehmed'in oğlu II. Mustafa (1695-1703) çıktı. II. Mustafa, hocası Şeyhülislam Feyzullah Efendi ile birlikte Köprülü modeli idari yapıyı tekrar işletmeye çalıştı. Macaristan'da Habsburglarla savaşarak bazı başarılar elde ettiyse de 11 Eylül 1697'deki Zenta Muharebesinde Savoy Prensi Eugene karşısında büyük bir bozguna uğradı. Osmanlıların karşı karşıya kaldığı bir diğer tehdit de kuzeyden geliyordu. Rusya, 1686 yılında Osmanlılara karşı Habsburglar ile müttefik olmuştu olmasına ama Büyük Petro'nun Rusya hükümdarı olduğu 1695 yılına kadar ittifaka çok da önemli bir katkıda bulunmamıştı. Ertesi yıl Ruslar, Osmanlıların Karadeniz'deki Azak kalesini fethetti. Böylece Osmanlıların bir zamanlar sahip oldukları Karadeniz'deki hâkimiyet tekeline son verilmiş oldu.

1697'de imzalanan Ryswick Anlaşması, Augsburg İttifakı Savaşı'nı bitirince, Habsburglar Fransızlarla savaşmaktan kurtulmuştu. Kuzeydeki Romanovlar ve Akdeniz'deki Venediklilerin baskısının yanı sıra ülke içindeki yiyecek kıtlığı, ekonomik düzensizlik ve kargaşalar da Osmanlı'yı barış talep etmek zorunda bıraktı. Mustafa, Köprülü Mehmed Paşa'nın yeğeni olan Amcazade Hüseyin Paşa'dan duruma el koymasını istedi. Tuna kıyısındaki Karlofça köyünde Habsburglar ve Venediklilerle yapılan barış görüşmelerini Amcazade Hüseyin Paşa yürüttü; 1688 Devrimi'nin tahta taşıdığı İngiltere Kralı III. William'ı temsilen Britanya ve Hollanda elçileri de arabuluculuk görevini üstlendiler. Osmanlılar Temeşvar hariç Macaristan topraklarını kaybetti, Podolya ve Ukrayna'yı Lehistan'a bıraktı, Kazaklar üzerindeki süzerenlik haklarından feragat etti ve Venediklilerin fethettiği yerlerin bazılarından çekilmeyi kabul etti. Büyük Petro ile 1700 yılında imzalanan ayrı bir anlaşmayla da Azak kalesini teslim etti.

Karlofça Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devrin sona erdiğinin nişanesidir. İmparatorluk, neredeyse iki yüz yıldır elinde tuttuğu Avrupa'daki topraklarından çekilmek zorunda kalmış, ayrıca Karadeniz ve Akdeniz'deki hâkimiyetini de yitirmişti. Ruslar uzak bir tehdit olmaktan çıkıp yanı başlarındaki bir tehlike haline gelmişti. Osmanlılar hem direnmeyi başaramadıkları bir Avrupalı kuvvetler koalisyonu, hem de

çok önemli dâhili sorunlarla karşı karşıyaydı. Hüseyin Paşa, Osmanlı ekonomisini ayağa kaldırmaya çalıştı. Vergileri düşürdü, yiyecek stokunu arttırabilmek üzere tarımsal üretimi teşvik etmenin yollarını aradı, Batılı imalatçılarla rekabet edebilecek endüstriler yaratmaya çalıştı. Bunların yanında Osmanlı ordusu ve donanması için reform arayışlarına girdi. Eğer gayretleri sonuç vermiş olsaydı, imparatorluğu yeni bir temele oturtma olanağı bulabilirdi, fakat mevcut iktidar yapısını fazlasıyla doğrudan hedef almıştı. Hayal kırıklığına uğramış vaziyette 1702 yılında emekli oldu ve kısa bir süre sonra da hayatını kaybetti. İmparatorluğun karşı karşıya kaldığı mali sorunlar o kadar ciddileşmişti ki, bazı askerlere yıllardır ulûfe ödenememişti. Bu durumun üzerine bir de Mustafa'nın umursamazlığının eklenmesi, tarihte Edirne Vakası olarak bilenen ayaklanmaya yol açtı. Mustafa Edirne'deyken, İstanbul'u denetimleri altında alan isyancılar birikmiş ücretlerinin ödenmesinin yanı sıra başka bazı tavizler de talep ettiler. Sultanın isyancılar üzerine sevk ettiği birlikler de isyancılara katılıp Edirne'ye ilerlediler ve Mustafa'yı kardeşi III. Ahmed (1703-1730) lehine tahttan çekilmeye zorladılar.

Resim 3.5

Sultan III. Ahmed

Kebir Musavver'den bir portre.

Ateşli silah imparatorlukları hükümdarlarının tümü, meşruiyet retoriğinin önemli bir görsel ögesi olarak resimli hanedan şecerelerinden yararlanmıştır. Levni'nin *Silsilename*'sini efendisi III. Ahmed'e sunmasından en az bir yüzyıl sonra bile bu eser, müteakip Osmanlı silsile portrelerine örnek oluşturmaya devam etti.

III. Ahmed tahta çıktığında isyancılara muazzam miktarlarda cülus bahşişi vermişti, hemen akabinde diğer birlikler benzer bahşişlerin kendilerine de dağıtılmasını istediler. İsyancılar, Osmanlı hanedanına son vererek sultanın yerine Kırım hanları ailesinden bir prensi veya Sokullu Mehmed Paşa ile II. Selim'in kızının torunlarından birini geçirmeyi tasarlıyorlardı. Ahmed, konumunu sağlama alana kadar muhalefeti bölünmüş olarak tuttu, ardından da faal politikadan çekildi. Vezirleri, Köprülülerin geleneksel reform programını uygulamaya ve Osmanlı ordusunu ciddi biçimde güçlendirmeye çalıştılar. Osmanlı İmparatorluğu İspanya Veraset Savaşı'na (1701-1714) ve Fransa ile İsveç'in ısrarlı çabalarına rağmen bir süreliğine de olsa Rusya ile İsveç arasındaki Büyük Kuzey Savaşı'na (1700-1721) müdahil olmamaya gayret etti. Fakat XII. Charles'ın 1709 yılında Poltova'da yaşadığı büyük yenilgiden sonra Osmanlı topraklarına sığınması, Osmanlıları da ister istemez savaşın içine çekti. Osmanlılar Büyük Petro'ya karşı Kırım Hanlığı ve Kazaklara destek verdiler ve büyük Rus hükümdarını 1711 yılındaki Prut Savaşı'nda mağlup ettiler. Ordusuyla birlikte Boğdan içlerine ilerlemiş olan Çar burada ikmal sıkıntısı yaşarken Osmanlılar Rus kuvvetlerinin etrafını sarmıştı. Prut Anlaşması'yla Petro'nun aldığı yerleri geri vermesi şartıyla geri çekilmesine izin verildi.

Bu zaferden cesaret alan Osmanlılar bundan sonra dikkatlerini Venedik'e yönelttiler. Venedik'in Karlofça Anlaşması'nın hükümlerini ihlal etmesi ve Venedik tarafından fethedilen topraklarda yaşayan Ortodoks nüfusun Katolik yönetimden kurtulmak amacıyla yardım istemesi, uygun zemini hazırlamıştı. Savaş 1714 yılında başladı. Osmanlılar Mora'yı çok çabuk geri aldılar. Fakat İspanya Veraset Savaşı sona erdikten sonra Habsburglar Venedik kuvvetlerine katıldı ve Prens Eugene yeniden sahneye çıktı. Eugene, Osmanlı ordusunu 5 Ağustos 1716'da Petrovaradin'de mağlup ederek Temeşvar ve Belgrad'ı ele geçirdi. Bu mağlubiyetlerden sonra İstanbul da savaşa verdiği desteği çekti. III. Ahmed, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'yı yeni vezir olarak atadı ve barış yapmaya hazır olduğunu açıkladı. Neticede, 21 Temmuz 1718'de, artık ayrı krallıkların parçaları olan İngiliz ve Hollandalı temsilcilerin nezaretinde Pasarofça Anlaşması imzalandı. Osmanlılar Belgrad ve –sadece geçici bir süre için de olsa– Semendire'yi, Venedikli müttefiklerini yüz üstü bırakan Habsburglara vermek zorunda kaldı.

Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın göreve getirilmesi, sonradan "Lale Devri" olarak adlandırılacak olan, on yıldan uzun süren bir barış ve refah dönemini başlattı. Donald Quataert'in sözleriyle ifade edecek olursak, devre ismini veren lale çılgınlığı "hem gösterişçi tüketimi hem de kültürler arası alış veriş simgeliyordu, zira lale Osmanlı İmparatorluğu, batı Avrupa ve doğu Asya arasında bir değiş-tokuş nesnesiydi."² Gerçi Osmanlılar, hiçbir zaman meraksız ya da düşmanlarından bir şeyler öğrenmek konusunda gönülsüz olmamışlardı, ama bu kez farklı bir alışveriş söz konusuydu. Osmanlılar

öğrenebilecekleri tek şeyin askeri teknoloji ve teknik olmadığını; sanayi, teknoloji ve eğitim konularında da alınabilecek çok ders olduğunu fark etmişlerdi. Avrupa mamulleri revaçtaydı. Açıkça dile getirilmese de Osmanlı eliti imparatorluğun küresel bir politik, ekonomik ve kültürel merkez olmaktan çıkıp periferik bir güce dönüştüğünün farkındaydı. Ancak tepedeki parılının ardına bakıldığında, İstanbul'da geniş halk kitleleri arasındaki hoşnutsuzluğun, kısmen Karlofça ve Pasarofça Anlaşmalarıyla elden çıkarılan topraklardan gelen mültecilerin akını yüzünden, büyüdüğü görülebiliyordu. Doğuda beliren yeni bir tehlike, durgun suları dalgalandıracaktı.

Safevi İmparatorluğu'nun 1722 yılında yıkılması, Osmanlıların 1639 yılındaki Kasr-ı Şirin (Zuhab) Anlaşması'ndan beri Safevi toprağı olan Azerbaycan'ı fethetmesine ve İran'ın kuzeybatısındaki kazanımlarını Rusya ile paylaşmasına olanak tanıdı. Osmanlılarla, Safevileri deviren Afganlar arasında iki yıl süren savaşların ardından, Osmanlılar 1728 yılında bir barış anlaşması imzaladı. Fakat Nadir Kulu Han Afşar, Afganları İran'dan çıkarıp Osmanlı topraklarını işgal etti ve 1730 yılında Tebriz'i aldı. III. Ahmed ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa devasa büyüklükte bir orduyu seferber ettiler, ama İstanbul'da patlak veren bir halk ayaklanması neticesinde III. Ahmed tahttan indirildi, veziri de idam edildi. III. Ahmed'in yeğeni I. Mahmud başa geçti. Lale Devri'nin pastırma yazını bitiren hadise olan III. Ahmed'in tahttan indirilmesi, aynı zamanda bu kronolojik bölümün de sonudur.

İmparatorluğun Veçheleri: İdeoloji ve Hukuk

İdeoloji

Ben Allah'ın kuluyum, bu cihan mülkinde sultanım

Beni kıldı Muhammed ümmeti mahbûb-i rahmânım

Hüdâ fazl Muhammed mûcizâtı çün refikimdir

Haremlerde okundı adıma hutbe Süleymânım

Gemiler yörüden bahr-i Frenk ü Mağrib ü Hind'e

Şeh-i Bağdad Irak ü Rûm'a kayser Mısır'a sultanım³

1538'de, bugün Moldova sınırları içinde kalan Dinyester ırmağındaki Bender Kalesi'nin duvarlarına kazıttığı kitabede Kanuni Sultan Süleyman kendisini böyle tanımlamaktadır. Bu yazıt, Osmanlı'da egemenlik kavramının çoğul görüntüleri olduğuna işaret eder. Kanuni; evrensel hâkimiyet için ilahi buyruğa gönderme yapmakta, kendisini İslam peygamberi ile ilişkilendirmekte, Mekke ve Medine'ye egemen olmasını statüsünün kanıtı olarak göstermekte, batı Avrupalılarla hem Akdeniz hem Hint Okyanusu'nda mücadelesi ifade etmekte ve Abbasi Halifeliği'nin ilk başkenti Bağdat'ın ile bir zamanların en saygın Müslüman devletinin merkezi olan Mısır'ın egemenliklerini

kendi şahsında birleştirmektedir. Fakat Bender yazıtı Osmanlı ideolojisinin karmaşık ve dinamik gelişim sürecinin yalnızca anlık bir görüntüsünü resmeder. İmparatorluk büyüdükçe ve tebaası kadar yönetici sınıfları da değişip farklılaştıkça, Osmanlı'nın saltanat doktrini ve bunu temsil eden şeyler daha karmaşık ve çok yönlü bir nitelik kazandı. Heterojenlik, sadece dini ve etnik alanlara has bir özellik değildi. Osmanlılar birbirinden farklı beklentilere ve algılara sahip bir dizi taşra seçkinine hükmetti: Çiftçi ve göçebeler, tüccar ve zanaatkârlar, ulema ve bürokratlar. Osmanlı egemenliği 18. yüzyıla gelene kadar bu grupların neredeyse tümü tarafından meşru kabul edilebilecek bir gelişim seyri izledi.

Osmanlı ideolojisinin (her biri değişik zamanlarda farklı kesimler için öncelik taşıyan) en az altı vechesi mevcuttu: Sınır *gazisi*, İranî-İslamî savaşı, Türk-Moğol, Romalı (Bizanslı), milenyumcu ve yerleşik İranî-İslamî. Uç *gaziliği* unsuru, bilhassa ilk dönemlerde çok önemliydi. Osmanlı Beyliği'nin ilk gelişme evresi müphemdir ve daha sonraki Osmanlı değerlendirmeleri ise tarihten ziyade efsanedir. Öyle görünüyor ki Osman Bey belirli bir ideolojiye veya egemenlik iddiasına sahip değildi. Onun Oğuz Türklerinin Kayı boyunun beyi olmasının –eğer bu kendisine sonradan yakıştırılan, tamamen kurgusal bir şey değilse– Osmanlı Beyliği'nin kurulmasıyla pek de ilgisi yoktu. Onun bey olmasına yol açan şeyler askeri başarısı; Türkmenlerin, Yunanlıların ve kendisini takip eden diğer grupların ona duydukları güven ve saygı ve ilk başta kendisine muhalif olanlara kendisine tâbi olmalarının ardından gösterdiği yumuşak tavırlardı. Bu bağlamda *gaza*, Colin Imber'in kelimeleriyle ifade edecek olursak savaşı-Sufilerin anlatılarında “şeriat ve Ortodoks İslam'ın dünya görüşünden apayrı, [...] halk dini ve halk kahramanlığı temelinde anlaşılan, kâfirlere karşı verilmiş destansı bir mücadele” biçiminde tarif edilmekteydi.⁴ Osman Bey'in, atalarının Babai isyanına iştirak ettiği söylenen Sufi Şeyh Edebalı'nın kızıyla evlenmesi de bu şablona uygun düşmektedir. Edebalı, Türkmenlerin merkezi otorite karşıtlığına dayanan ve içinde hukuka ve tahsile çok da yer bulunmayan, Asyalı unsurlarla ve mistik uygulamalarla bezeli bir din geleneğinin temsilcisiydi. Daha geç kaynaklarda Osman'ın rüyasında Edebalı'nın göğsünden çıkan bir ayın kendi göğsüne girdiğini, sonrasında karnından büyüyen bir ağacın dallarının bütün âlemi kapladığını gördüğü anlatılır. Edebalı, bu rüyayı, ayın kendi kızını temsil ettiği, ağacın ise Osman Bey'in evrensel egemenliğinin habercisi olduğu biçiminde yorumlamıştır. Cengiz Han, Timur ve Akkoyunlu Uzun Hasan gibi diğer Türk-Moğol fatihlerle ilgili mitlerle benzerlikler gösteren bu efsane, Osmanlı'nın hükmetmek için ilahi yetkilendirmeye atıfta bulunduğu da göstergesidir. Sınır *gazisi* etosu Osman Bey'i izleyen nesiller boyunca Osmanlı siyaseti içindeki önemini korumuş, fakat *beylik* büyüyüp geliştikçe bölünmeye neden olan bir özelliğe dönüşmüştür.

Osman ve Orhan Beylerin elde ettikleri başarılar onları sadece uçbeyi değil, hükümdar da yapmış, Osmanlılar kendilerini yerleşik egemenler olarak tasavvur etmeye başlamıştı. Anadolu Selçuklu Devleti'nde görev yapan çok sayıda memur ve ulema Osmanlıların hizmetine girmişti. Beraberlerinde İranî-İslamî monarşinin tarıma dayanan, merkezileştirici programını ve bununla bağlantılı olarak İslam'ın şekli, hukuki boyutunun vurgulanmasını da getirdiler. Bursa'nın fethedilmesinden sonra Osmanlılar egemenliklerini başta camiler olmak üzere inşa ettikleri heybetli mimari eserler aracılığıyla taş üzerinden dillendirdiler. Kentteki sayısız külliye'den de anlaşılacağı üzere bu uygulama, başkentin Bursa'dan Edirne'ye oradan İstanbul'a taşınmasından sonra da sürdü. 1331 yılında Bursa'da kurulan ilk Osmanlı medresesi, Osmanlı rejiminin geçirdiği dönüşümün fiziksel manifestosu niteliğindedir. Osmanlı'nın ideolojik programı, bünyesinde Celaeddin Devvani'nin bir yüzyıl sonra somutlaştıracığı siyasi teoriyi barındırıyordu. Hükümdar meşruiyetini zafer kazanmak, adil yönetimi sağlamak ve Şeriat'ı uygulamak üzerinden sergiliyordu. Bu bağlamda zafer, akınlarda başarılı olmaktan öte bir anlam taşıyordu. Artık zafer, diğer hükümdarların savaşlarda yenilmesi anlamına geliyordu. Adaletin temeli daire-i adaletti ve artık hayvancılıktan çok tarıma dayanan bir bağlam içerisinde şekilleniyordu. İmparatorluğun genişlemesi, tarımsal temelin ve çiftçi olan tebaanın büyümesi demektir. İranî-İslamî hükümdarlık geleneğinin bu özelliği, Osmanlı hükümetinin asli ve daimi unsurlarından birine dönüştü. Orhan, sultan unvanını kullanarak İslami normlara uygun bir hükümete bağlılığını sergileyen ilk Osmanlı'ydı. I. Murad ise *Sultan-ı Azam* unvanını kullandı. Ancak ilk on yıllar boyunca tarımsal programla sınır kültürü arasında bir çatışma gözlemlendi. Geç dönem Osmanlı kaynaklarında, dini yönelimleri enformel Sufilik olan, göçebe etosuna sahip sınır gazileri ile rejimin tarımsal, bürokratik gündemi arasındaki çatışmalar resmedilmektedir. Osmanlı yönetimi altındaki yerleşik Hristiyanlar, bu ideolojinin İslami boyutuyla ilgilenmiyorlardı belki, ama Osmanlıların getirdiği, (gelirden makul ve hesaplanabilir vergiye karşılık) güvenlik ve adil yönetim ilkelerinden etkilenmişlerdi. İranî-İslamî hükümet geleneği doğrultusunda dönüşmek, *gazanın* da daha şekli, hukuki bir tanımının geliştirilmesi anlamına geliyordu; kanun ve hükümet politikası, kahramanlık ve karizmanın yerini aldı. Colin Imber'e göre *gazayı* Şer'i bir bakış açısıyla değerlendirmek, Wittek tezinin de savlayacağı üzere Osmanlı "hanedan mitinin" bir parçası haline geldi. Bir 15. yüzyıl yazarı olan Neşri, Osmanlıları peygamberin varisleri ve *gazaya* önderlik eden rehber halifeler olarak tarif ederek, *gazi* rolünü Müslüman cemaatin geleneksel liderliği ile ilişkilendiriyordu.

Doğu yönünde yayılan Osmanlılar, diğer *beylik*lerin Türkmenlerini kendilerine çekmek durumunda kaldılar. Bunu Oğuzlar arasında kalıtsal üstünlüğe sahip oldukları iddiasına dayandırarak, dolayısıyla cihanşümül egemenlik talep ederek yaptılar. Buna göre

Tanrı, Oğuzların isim babası olan efsanevi Oğuz Kağan'ı, dünyanın meşru hükümdarı olarak tayin etmişti. Cengiz Han doktriniyle birebir örtüşmese de, Oğuzların egemenlik iddiasının benzer bir kalıba oturduğu söylenebilir. Ancak Osmanlı vakasında yazarlar, Osmanlıların Anadolu'daki Türkler üzerindeki hâkimiyetinin yerindeliğine dikkat çekmek, bunun da ötesinde Oğuz/Osmanlı silsilesini Moğol/Timurlu silsile karşısında yüceltmek için Osmanlıların Oğuz Türkleri arasındaki üstünlüklerini vurguladılar. I. Bayezid, bu iddiayı Osmanlı nesline kara çalan Timur'a karşı daha da yükseğe taşıdı. Osmanlı yazarları, üç yüzyıl boyunca Oğuzlara hâkim olan Selçukluların mensup olduğu Kınık boyu yerine, Osman'ın mensubu olduğu Kayı boyuna üstünlük atfetti. Osmanlılar, Cengiz Han hanedanı ve Timurlularinkine eşdeğer bir evrensel egemenlik talebini Oğuz soy kütüğü üzerinden temellendirmeye çalıştılar. 15. yüzyılda Osmanlı yazarları, Anadolu'daki egemenlik iddialarını Anadolu Selçuklularının varisleri olmalarıyla da ilişkilendirdiler. Hikâyenin bir versiyonu, Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alaeddin Keykubad'ın kuzeybatı Anadolu'da Osman Bey'in babası Ertuğrul Bey'e toprak bağışladığını ve hiç çocuk sahibi olmadan ölen II. Alaeddin Keykubad'ın Osman Bey'i mirasçısı olarak tayin ettiğini ileri sürer. Bu efsane ile Osmanlıların Türkmenler karşısındaki üstünlüğü bir kez daha meşrulaştırılmaktadır.

Anadolu Rum (Roma), Anadolu Selçukluları da Rum Selçuklu olarak tanındığından Osmanlı Beyliği, İslam dünyasının olduğu kadar Roma İmparatorluğu'nda ideolojik çerçevesi bağlamında gelişti. Osmanlıların ele geçirdiği Avrupa topraklarına *Rumeli* dendi; I. Bayezid kendisini *Sultan-ı Rum* (Roma Sultanı) olarak tanımlamıştı. Ancak Osmanlı'nın Roma ile coğrafi veya tarihsel olanın ötesinde bir bağlantısı vardı. Kendilerini Roma İmparatorluğu'nun mirasçıları olarak görüyorlardı. Konstantinopolis'in fethedilmesi kendilerine apaçık bir şekilde Roma imparatoru statüsünü kullanma hakkı verdi ki kendileri de *kayser* (sezar) unvanının kullanarak bu durumu ifade ettiler. Fatih Sultan Mehmed, Doğu Roma İmparatorluğu'nun Hagia Sophia Kilisesi'ni, Osmanlıların imparatorluk camisi olan Ayasofya'ya dönüştürdü. Ayasofya'ya eklenen minareler, Osmanlıların yeni emperyal statülerini taş üzerinde somutlaştırmıştı. Fatih, İstanbul'un, yani İkinci Roma'nın, yeniden inşası ve yeniden iskânı için muazzam bir çaba sarf etmişti.

Ortodoks Hristiyanlık, en büyük mabedini ve imparatorluk dini olma statüsünü yitirmiş olsa da, yüceltmeye ve korunmaya devam etti. Halil İnalcık'ın sözleriyle "Konstantinopolis'in fethinden çok daha önce, Osmanlılar kilisenin koruyucusu olarak boy göstermiş ve Yunan Ortodoks kilise örgütünü idari sistemlerinin bir parçası addetmişlerdi."⁵ Fethin ardından Fatih, Ortodoks Kilisesi'nin yeni patriğinin görevlendirilme sürecini bizzat denetledi ve Doğu Hristiyanlarının mabetleri ve ayinlerini özel olarak koruma altına aldı. Bahsi geçen zaman dilimi süresince Osmanlılar, Hristiyan tebaanın

büyük bir bölümünün desteğini aldı, zira Osmanlı yönetimiyle birlikte düzen, öngörülebilirlik ve bir nebze de olsa adalet gelmişti. Üstelik Ortodoks Hristiyanlar, Roma Katolik hâkimiyeti altındayken sıklıkla maruz kaldıkları baskılardan da kurtulmuşlardı. Konstantinopolis'in fethi ve yeniden kurulması Osmanlı'nın itibarını Müslümanların olduğu kadar Hristiyanların gözünde de arttırmıştı.

Osmanlıların Roma'nın varisleri sıfatıyla üstlendikleri pozisyon, Hristiyan prensliklerin yönetici ailelerinin çoğunun İslam'ı kabul edip Osmanlıların hizmetine girmeyi tercih etmelerini açıklayabilir. Son Bizans İmparatoru IX. Konstantin Paleologos'un en az iki, belki de üç yeğeni Müslüman olup Osmanlı'da yüksek memuriyet pozisyonlarına getirilmişti; bir tanesi Rumeli eyaletinin (Balkanlar) valisiydi, diğer biri –belki ikisi– II. Bayezid döneminde sadrazam olarak hizmet vermişti. Erkânın diğer üyeleri de çoğunlukla Balkan prensliklerinin yönetici ailelerine mensuptu. Arkasındaki kişisel motivasyon ne olursa olsun, işin içindeki bireylerin hâin olarak sınıflandırılmayacağı kadar yaygın bir kalıptı bu. Bu kişilerin eski devletlerinde sahip oldukları itibar ve bağlantılar, Osmanlıların bu bölgeleri kendi bünyesine dâhil etmesini kolaylaştırmış olmalıdır, ancak bu önermenin geçerli olabilmesi için söz konusu kişilerin İslam'a dönmelerinin onların itibarını zedelememiş olması gerekir. Açıktır ki Osmanlı yayılması, dar anlamıyla Müslümanların Hristiyanlar karşısında zafer kazanmasından başka bir mana taşımaktaydı.

Diğer yandan İstanbul'un fethinden sonra dahi Müslüman devletlerin içinde en prestijlisi olmayı sürdüren Memlûk Sultanlığı karşısında zafere ulaşmak, Osmanlılara İstanbul'un fethedilmesinden çok daha önemli görünüyordu. Çaldıran'daki büyük zaferle birlikte İslam dünyasında iktidar ve itibar bakımından Osmanlılarla rekabet edecek kimse kalmamıştı. Gölge Abbasi Halifeliği'nin yok edilmesi pek bir anlam taşımıyordu. Yavuz'un halifeliği 1517 yılında Kahire'de yapılan bir törenle son Abbasi temsilcisinden devrıldığı ile ilgili çok sık tekrarlanan rivayet, bir efsanedir. Osmanlıların sonradan hilafet üzerinde iddia ettikleri haklarla Kahire'deki sözde halifenin azledilmesi arasında bir bağlantı yoktur. Osmanlılar Mısır'ı fethederek Hicaz üzerindeki denetimi ele geçirdikten sonra, daha evvel Memlûklerin taşıdığı yeni bir unvana sahip oldular: İki önemli kutsal mekânın, Mescid-i Haram ve Mescid-i Nebevi'nin koruyucusu (*Hadimu'l-Haremeyni's-Şerifeyn*). Bu unvan, diğer Müslüman hükümdarlar karşısında üstünlüğü ifade ediyordu. Osmanlıların Babür İmparatoru Ekber'in Mekke'ye duyduğu ilgiye verdikleri tepkiye bakmak, Osmanlıların buradaki konumlarını ne kadar ciddiye almış olduklarını açıkça gösterir. Ekber'in 1578'de Mekke'ye hayır işleri için yaptığı büyük bağışlar, Osmanlı'nın kutsal şehirlerin esas hâmisi olma konumunu sarsabilirdi. II. Selim bu haberi alır almaz Ekber'in yapacağı bağışların kabul edilmesini yasakladı ve Hicaz'daki hacı adaylarının sınır dışı edilmesi emrini verdi.

Osmanlı egemenliğinin milenyumcu ve ezoterik veçhesini kavramak için ciddi bir arkaplan bilgisine ihtiyaç vardır. Osmanlı milenyumculuğu birbiriyle örtüşen ve bir uçtan diğerine tüm Akdeniz ülkelerindeki ve İslam dünyasının geri kalan kısmındaki Müslüman ve Hristiyan siyasi ve entelektüel elitlerini etkilemiş olan bir dizi ezoterik bilgi geleneğinin ortasında gelişmiştir. Bu dizinin unsurları arasında tasavvuf, Kabala (Kabalistler, Hristiyan ve Yahudi idi), astroloji, numeroloji, yeni-Platoncu felsefe ve İslam'daki *müceddid* (yenileyici) anlayışı yer almaktaydı. Bu gizli bilgiler katmanı Hristiyan ve Müslüman dünyaları birleştiriyor, Hristiyan yazarlar Yahudi ve Müslümanların eserlerinden faydalanıyordu (ve aksi). Bu geleneğin ürünü olan temel İslami eserlerin cep kitabı olarak dolaşımda bulunması, okuyucuları nezdindeki popülariteleri ve önemlerinin bir göstergesidir. 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılın ilk dönemlerinde gerçekleşmiş bulunan ve gerçekleşmesi beklenen olaylar, dünyanın sonu ile ilgili spekülasyonların dalga dalga yayılmasına sebep oldu. 1453'te Konstantinopolis'i, 1517'deki Mısır'ı alan Osmanlıların Avrupa'ya uzanan sürekli fetihleri, İspanya'nın 1492'de Grenada'yı ele geçirmesi, 1552 ve 1553 yıllarında Jüpiter ile Satürn'ün ender rastlanan kavuşma konumlarını almaları, Müslüman takviminin 1591'deki binyıl dönümü ve envai çeşit kitabı kanıt, güncel gelişmelerin kıyamet günü çerçevesinde yorumlanmasını sağladı. Örneğin Hristiyanların geliştirdiği senaryo, Hristiyanlık içindeki yozlaşmanın Türklerin zaferine sebep olacağını, ancak daha sonra Türk hükümdarın Hristiyanlığı kabul ederek dünyayı mükemmel bir hükümdar olarak yöneteceğiydi. Dünya hakkındaki bu görüş, hükümdarların kendileri de dâhil olmak üzere toplumların en üst kesimlerini etkisi altına aldı. En azından II. Bayezid, I. Selim ve Süleyman bu ezoterik geleneğe mukabele ederek, tıpkı Hristiyan düşmanları Fransa'nın Valon Kralı I. François; Kutsal Roma, İspanya ve Napoli İmparatoru Habsburg V. Charles ve Şah İsmail Safevi'nin yaptığı gibi egemenliklerini milenyumcu terimler üzerinden dillendirdiler.

Müceddid unvanı yanı sıra *sahib-i zaman* (zamanın sahibi; aynı zamanda Şii İslamı'nda *mehdiye* de verilen unvandır) ve *sahib-i kıran* gibi unvanlar bu egemenlik algısıyla ilişkilendirilen unvanlar olarak karşımıza çıkar. İkincisi, esasında büyük bir astronomik olaya atıfta bulunsa da, 16. yüzyılda bilhassa Timur'la özdeşleştirilmiş ve en azından belirli entelektüel çevrelerde evrensel egemenliğin işareti olarak anlaşılmıştır. Osmanlılar bu iki unvanı resmi belgelerinde hiç kullanmadılar, ama bunlar yine de bazı metinler ve mektuplarda karşımıza çıkmaktadırlar. Kanuni'nin sadrazamı ve kayınbiraderi İbrahim Paşa, Osmanlı'nın evrensel egemenliğe ilişkin mesiyenik düşüncesinin geliştirilmesinde büyük pay sahibi olmuştur. Cornell Fleischer'den alıntılacak olursak:

Süleyman ve İbrahim Paşa, en azından kendilerinin ve saray çevrelerinin hedefleri doğrultusunda, dünyevi iktidarın doğasına ilişkin (yerleşik komünalist görüşlerce

şekillendirilenler de dâhil olmak üzere) tarihsel modelleri hem ihtiva eden hem de aşan yeni bir evrensel egemenlik tanımı yaratmaya çalıştılar. Dolayısıyla *sahib-i kıran* kavramının içerdiği kıyamet imâsı, Süleymanî egemenliğin kutsallaştırılmasının asli bir unsuruydu.⁶

Gülrû Necipoğlu, Süleyman'ın iddiasına kendine özgü bir taç ile biçim kazandırdığını göstermiştir:

Süleyman'ın –Papa'nın tacı, İmparator'un Mitre-tacı ve İslami motiflerle beze-
li Habsburgların tören başlığı unsurlarının karması olan– taç terkibi, Osmanlı'nın
emperyal iddiasının açık bir beyanıydı. Bu kendine has başlık, hem Kutsal Roma
İmparatoru'nun Sezar unvanına hem de Papa'nın yaptırım gücüne karşı geliyordu.⁷

Fleischer, Necipoğlu ve diğerlerinin çalışmaları Selim, Süleyman, V. Charles ve Şah İsmail'in 16. yüzyılın ilk yarısındaki egemenlik mücadelelerinde kendilerini sadece kendi dini cemaatlerinin temsilcileri olarak değil, mesihanik figürler olarak yansıttıklarını ortaya koymaktadır. Selim'in Çaldıran'daki zaferi Şah İsmail'in teşebbüsüne son verdi. 1550'ye geldiğinde hem Süleyman hem de V. Charles “Konstantinopolis ile Roma'yı yeniden birleştirerek tüm Akdeniz havzasını tek bir gücün hâkimiyeti altına almakla ilgili ütöpik hırslarını” terk etmişlerdi.⁸ Osmanlılar, Habsburglar ve Safeviler karşısında aldıkları büyük zaferlere rağmen onları rakip olarak devre dışı bırakamadı. Hint Okyanusu'nda Portekizlilere karşı durma çabaları sonuç vermedi. Lojistik, ihtirasa üstün geldi. Daha sonraki Osmanlı hükümdarları, savaş ve evrensel iştiaaklardan vazgeçip takva ve hukuku vurguladılar. Ömrünün sonuna doğru Süleyman da artık uğurlu birleşmenin mesihanik efendisi *sahib-i kıran* değil, *padişah-ı âlem penah* (dünyanın sığınağı olan imparator); dünyanın fatihi değil, imanın muhafızı olmuştu. Antropolog A. M. Hocart'ın kraliyet üzerine yaptığı karşılaştırmalı analizinde kullandığı terimlere başvuracak olursak, Osmanlılar savaşçı krallardan ziyade yargıç krallara dönüşmüştü. Leslie Peirce'in “yerleşik saltanat” dediği, sultanın seferlere çıkmak yerine başkentte kalmayı yeğlediği hükümdar tipi, *gazi* yönetici imajını gölgede bırakmıştı. Bu değişimi doğuran nedenler çeşitlidir ve birincil neden tarihçilerin geleneksel olarak belirleyicilik atfetme eğiliminde oldukları üzere sultanların karakteri değildir. Peirce'in da vurguladığı üzere:

Osmanlı İmparatorluğu'nda Süleyman sonrası dönemin ideal hükümdarı, inancın hâmilliğini yaptığını muharebelere bizzat katılarak değil dindarlığını sergileyerek, İslam hukukunu tatbik ederek ve dini kurumları geliştirerek gösteren; karizmasını ise inzivadan askeri zaferler değil de dini törenler için çıkmasından alan yerleşik bir padişahı.⁹

Peirce, başka bir bölümde Süleyman'ın sadrazamı ve damadı olan Lütü Paşa'nın sözlerine dayanarak şu gözlemi yapmaktadır:

16. yüzyılda Osmanlı padişahının İslam'ı koruma vazifesi hakkındaki meşrulaştırma tartışmalarında İslam'ın sınırlarının müdafaasından daha çok dile getirilen nokta Şeriat'ın müdafaası [...] sultanın "iktidarının" muhafazasından daha çok vurgulanan nokta ise dinin ve İslam hükümdarının yönetiminin adillığının İmam tarafından idame ettirilmesi idi.¹⁰

Daha sonraki Osmanlı padişahları, egemenliklerinin temeline dini hassasiyet ve takvalarını, Şer'i ve tasavvufi unsurlarıyla birlikte Sünni İslam'ın hamiliğini yapmalarını yerleştirdiler. Seleflerinden farklı olarak Yahudilerle Hristiyanları Müslüman olmaları için açıkça teşvik ettiler. Ancak bu teşvikeziyet halini almadı. Din müessesesinin, emperyal hamiliğin kanatları altında yayılması ve sistematikleştirilmesi ile birlikte egemenliğin temeli olarak dindarlığa yapılan vurgu; ulemanın siyasi ve idari rolünün ve etkisinin alabildiğine genişlemesine neden oldu. Osmanlılar, dini söylem ve icrayı tanımlanmış ve kabul edilebilir sınırlar içerisinde tutmaya çalıştılar. Bu çabanın sonuçlarının, Safevi İran'a kıyasla daha az göze çarpsa da, çok derin tesirleri olduğu söylenebilir.

Osmanlı'nın hilafeti ilk kez sırf kendisine ait bir hak olarak görmesi bu bağlamda gerçekleşmiştir. İkinci bölümde de açıklandığı üzere halife unvanı, tekil veya evrensel egemenlik iması içermemek ve hilafetin hukuki temeliyle örtüşmemek kaydıyla meşru bir Müslüman hükümdarı adlandırmak üzere kullanılmaya başlanmıştı. Süleyman'ın hükümdarlığının son dönemlerinde Lütü Paşa ve *Şeyhülislam* (bu unvanla ilgili açıklamalara aşağıda yer verilecektir) Ebussuud Efendi, Osmanlı'nın halife statüsüne yönelik talebini açıkça telaffuz ettiler. Colin Imber'e göre "Osmanlı'nın hilafet talebinin başlıca amacı sultanın tebaası üzerindeki otoritesini güçlendirmek ve diğer Müslüman hükümdarlar karşısındaki üstünlüğünü ortaya koymaktı."¹¹ Fakat Hilafet talebi, 18. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı ideolojisinin merkezde yer alan, devamlı bir bileşeni olmadı. *Sahib-i kırandan, padişah-ı âlem penaha* giden yol, dini homojenliğin dayatılmasına dönük bir teşebbüsü ve ilmiye sınıfının kurulup genişlemesini ve sistematikleştirilmesini de içeriyordu.

Osmanlı hanedanı yüzyıllar boyunca taht kavgalarından çekmiş olsa da, kendisini pek çok Türk-Moğol hanedanının ömrünü kısaltan kolektif egemenlik ve *veraset* sistemlerinin yarattığı zaafardan sakınabilmişti. Osmanlı pratiklerinin yüzyıllara yayılan evrimi, saltanat anlayışının geçirdiği genel evrime paralel bir seyir izlemiştir. Osmanlı tarihinin ilk on yıllarının karanlıkta kalmış olması yüzünden, hanedanın erken dönem gelişiminin veçheleri de pek bilinmemektedir. Taht kavgaları neticesinde Osmanlı

Beyliği'nin bir imparatorluğa dönüşmesinin engellenmemiş olmasının nedeni belki de sadece rastlantıdan ibarettir. Belki ailenin küçük olması ve Osman, Orhan ve Murad'ın uzun yaşamaları kolektif egemenliğin beyliği bölmesini veya uzun süreli ihtilafların ortaya çıkmasını engellemiştir. I. Bayezid, babası I. Murad'ın 1389'daki ölümünün ardından tahta çıkar çıkmaz kardeşi Yakub'un infaz emrini vererek Osmanlı'nın sorunu halletmede başvuracağı standart çözümü uygulayan ilk kişi oldu. Bu nedenle Osmanlılar, Timur'un imparatorluğu varislere bölmek suretiyle kendi hanedanlık anlayışını dayatmaya başlamasına dek bir veliaht çatışmasına şahit olmamıştı.

Timur'un imparatorluğu parçalaması, Osmanlı siyasetini Ankara'daki yenilgiyi takip eden yirmi yıl boyunca etkilemeye devam etti. I. Mehmed'in imparatorluğu yeniden birleştirmek için verdiği on yıllık mücadele, onun kadar ondan sonraki nesillerin de durumun tekrarını engellemek adına kararlılıkla mücadele etmeleri için bir ders oldu. I. Mehmed, Timur'un oğlu ve halefi Şahruh'a yazdığı bir mektupta, Osmanlıların, imparatorluğun kardeşler arasında bölünmesi anlamına gelen hükümetin paylaşılması ilkesini reddettiğini ilan etti. Osmanlılar, daha önce değilse bile bundan sonra, kesin olarak kolektif egemenliğin standart biçiminden vazgeçtiler. Her nesilde ailenin yalnızca bir tek üyesi ülkeyi yönetebilecekti, fakat tüm şehzadeler tahta çıkmak için eşit hakka sahipti ve geleceğin padişahları olarak her birinin bir sancağı yönetme hakkı vardı. Padişah, oğullarından birinin yararına olacak biçimde koşulları manipüle etmeye çalışabilir, ama kendi halefini doğrudan belirleyemezdi. Mehmed, diğer şehzadeleri başkentten uzaklaştırarak dört oğlunun en büyüğü olan Murad'ın tahta çıkışını garanti altına almaya çalıştı fakat başarılı olamadı; neticede iki Mustafa taht için karşı karşıya geldi. İmparatorluk içerisindeki farklı taraflar, farklı adayları desteklemişti –uçbeyleri büyük Mustafa'ya, Anadolu Türkmenleri küçük Mustafa'ya, merkezi yönetim ile ordu ise Murad'a arka çıkmıştı. Mücadeleden II. Murad'ın galip çıkması, Osmanlı siyasetindeki temel eğilimi yansıtıyordu.

II. Murad, 1444 yılında, çeşitli siyasi ve kişisel sebepler doğrultusunda oğlu Mehmed lehine tahttan feragat etti (bu sebeplerden biri muhtemel bir taht kavgasının önüne geçmek istemesi olabilir). Tahttan uzak durmayı başaramaması, nihai olarak Mehmed'in tahta çıkmasını istememesinden değil dönemin siyasi koşullarının elvermemesindendir. Mehmed başa gelir gelmez Batı'da ciddi bir sorun ile yüz yüze gelmişti ve Avrupa'daki askeri liderler on dokuz yaşındaki sultana güvenmiyordu. Sadrazam Çandarlı Halil Paşa'dan II. Murad'ın tahta yeniden çıkmasını sağlamasını istediler. II. Murad'ın zamanlaması, Varna'daki savaştan muzaffer çıkmaya yetmişti. Sultan yeniden emekli olmaya teşebbüs etti, fakat Mehmed hala Türk taşra elitlerinin ve yeniçerilerin desteğini alabilmiş değildi. 1446-1451 yılları arasında görünüşte hükmeden Mehmed olsa da gerçekte

imparatorluğu Murad yönetti. Murad 1451'de öldüğünde hiç kimse Mehmed'in tahta çıkmasına muhalefet etmedi. Ona isnat edilen *Kanunname*'de (hanedan yasası, aşağıda tartışılacak) kardeş katli, yani her bir neslin taht mücadelesinin kaybedenlerinin infaz edilmesi, aleni bir politika olarak belirlenmiştir. Böylelikle Osmanlı hanedan teorisi, her nesil için (oğullarının her biri irsi olarak egemenlik hakkı taşıyan) tek bir padişah tasavvur etmiştir. Padişah ölünce yerini kimin alacağı, oğullar arasındaki mücadelenin sonucuna göre belirlenmekte, kaybedenler kaçınılmaz olarak infaz edilmekteydi. Bu sistem kabaca bir yüzyıl boyunca yürürlükte kaldı.

II. Mehmed'in ölümüyle Süleyman'ın hükümdarlığının son on yılı arasında geçen sürede imparatorluğu etkileyen üç taht kavgası yaşandı. I. Selim'in yalnızca bir oğlu vardı: Süleyman (kendinden küçük kardeşlerinin çok daha önce öldürülmüş olması mümkündür). II. Selim'in sancakbeyi olacak yaşa gelmiş tek oğlu vardı, dolayısıyla ileride III. Murad olacak şehzadenin taht için kavga edeceği kimse yoktu. Murad'ın en büyük oğlu olan III. Mehmed, belki siyasi bir tercihin sonucunda, belki de yalnızca rastlantı eseri sancakbeyi olarak görev yapacak son Osmanlı şehzadesiydi, zira diğer kardeşlerinden yaşça hayli büyüktü. Söz konusu taht kavgaları içinde en ciddi olanı II. Bayezid ile Cem Sultan arasında yaşanandı. II. Mehmed, oğullarından birini diğerine tercih etmedi. Bayezid'in tahta çıkabilmesi, yeniçerilerle merkezi yönetimin desteğini almış olmasından kaynaklanıyordu. Sancaklardaki Türk aristokrasisi ise Cem'in tarafını tutuyordu. II. Bayezid'in hükümdarlığının sonlarına doğru sancakbeyi olan üç oğlu vardı: Başkente en yakın olan Ahmed Amasya'da, Korkud Manisa'da, Selim ise en uzaktaki Trabzon'da görev yapıyordu. Ahmed'in atandığı yerin konumuna bakılarak II. Bayezid'in onu tercih ettiği düşünülebilir, fakat Selim'in askeri kabiliyetleri onun bilhassa yeniçeriler tarafından çokça desteklenmesine ve nihayet tahta çıkmayı garantilemesine yol açtı. Babası, Safevilerle karşı karşıya gelmekten imtina ediyordu; tehlikeli bir sınır bölgesinin valisi olan Selim tam tersine aktif bir siyaset izledi. Selim, babası Bayezid ölmeden önce yerine geçmeyi kesinleştirmişti, Süleyman da babasının ardından sorunsuz tahta çıktı. II. Selim'in yukarıdaki tarih kısmında aktarılan tahta çıkışı, saray politikaları ve askeri rekabetin ilginç bir kombinasyonunu gerekli kılmıştı. Bu, aynı zamanda Osmanlı'da şehzadeler arasında tahta çıkacak kişinin savaşıyla belirlendiği son hadiseydi.

Tahta çıkmanın rekabete dayanması, savaşçı padişahlar ortaya çıkarıyordu. Ama I. Ahmed, ne I. Selim gibi bir savaşçı ne de II. Bayezid gibi bir yenilikçi; itibarını dindarlığına borçluydu, onu derinleştirmenin yollarını aradı; ilmi teşvik etmek, camiler ve dini kurumlar inşa ettirmek için savurganca para harcadı. Tarihçiler onu büyük bir sultan olarak değerlendirmese de I. Ahmed tam da Peirce'in sözünü ettiği yeni Osmanlı sultanı modelinin somut örneğidir. Ama Peirce bir noktayı daha vurgular: Çok sayıda

şehzadenin hayatta kalması, padişahın kim olacağının belirlenme sürecine müdahil olan imparatorluğun kadın ve erkek görevlilerinin işine yaramıştı. Denilebilir ki tahta çıkma pratiğindeki değişiklik, *kapıkulu* kurumunun çıkarlarına hizmet etmiştir. Şehzadelerin artık sancakbeyliği yapmamasının taht kavgalarını engellemek gibi bariz bir yararı vardı. Şehzadeler bağımsız teşkilatlara sahip olmadıklarında, taht için aktif bir mücadele veremiyor, dolayısıyla saraydaki diğer ileri gelen kişilerin desteğine bağımlı hale geliyorlardı. Fakat tahta çıkmayla ilgili değişimin taht kavgalarını ve hem rutinleşmiş hem de artık rağbet görmeyen şehzade infazlarını engellemek niyetiyle mi, yoksa yeni iktidarı belirleyenlerin gücünü arttırmak için mi hayata geçirildiğine ısk tutabilecek çok az ipucu mevcuttur. II. Selim ve III. Murad, amaçlarının taht kavgalarını önlemek olduğunu ileri sürerek sadece en büyük oğullarını sancaklara göndermişti. Başarılı da oldular, zira Murad ve oğlu III. Mehmed, herhangi bir uyuşmazlık yaşanmadan başa geçtiler. Fakat III. Mehmed, oğullarının hiçbirini sancaklara göndermedi, muhtemelen kendi ölümünden bir müddet önce infaz ettireceği en büyük oğluna güven duymuyordu. Diğerleri de henüz sancakta görev yapacak yaşa gelmemişlerdi. Genç olmaları tahta çıkma pratiklerindeki ikinci bir değişikliğe, kardeş katlinin bitirilmesine yol açacaktı.

III. Mehmed'in on dokuz erkek ve yirmi kız kardeşini öldürtmesi geniş bir çevrede şiddetli tepkilere yol açtı. Kısmen yol açtığı duygusal tepki, kısmen de III. Mehmed'in iki oğlunun ikisinin de çocuklarının olmaması yüzünden bu, bu türden kitlesel katliamların sonuncusu olacaktı, zira ikisinden birinin infaz edilmesi hanedanın devamını tehlikeye atabilirdi. Kardeşlerin büyüğü olan Mustafa zekâ özürlü olduğundan, küçük olan Ahmed'in tahta çıkması kesindi. Onun başa geçişi, tahta çıkış sürecinin saray içi bir meseleye dönüşmesinin ve saray kadınlarının siyasette söz sahibi olmalarının dönüm noktası oldu. Bu noktada, Osmanlı hanedanının evlilik ve varislerin yetiştirilmesi politikasına daha yakından bakmamız gerekiyor.

Leslie Peirce, Osman Bey'in hükümdarlığından itibaren Osmanlıların hanedanın istikrarını korumak ve saygınlığını arttırmak için saray evliliklerini ve neslin devam ettirmesini kontrol altında tuttuğunu ortaya koymuştur. Bu politikanın açıkça izah edildiği bir metin mevcut değildir, ama inkâr edilmesi de mümkün görünmemektedir. Osmanlı kaynakları, Edebali'nin kızı ve 1326'da Orhan Bey'le evlenen Bizans İmparatoru VI. Yoannis Kantakuzenos'un kızı Theodora Kantakuzene dışındaki erken dönem Osmanlı hükümdarlarının eşlerine çok ilgi göstermemiştir. Başka hanedanların prensesleriyle evlenme pratiği II. Mehmed'in hükümdarlık dönemine dek sürmüştür. Fakat görünen odur ki hanedanın en başından beri sultanların anneleri, eşler değil cariyeler olmuştur, zira sultanlar eşlerinden ziyade cariyelerinden çocuk sahibi olmuştur. Bu durumun kökünde yatan neden erotik değil, politiktir. Peirce'a göre "Asilzade olarak doğmuş bir

kadınlar silsilesinin tanınması, saltanatın bütünlüğü ve özerkliği için risk teşkil ediyordu".¹² Sultanların gözdesi olabilen cariyelere *haseki* (özel olan) unvanı veriliyordu. Ayrıca *hasekilerin* içinden dördü –İslam'ın izin verdiği sayı bu olduğu için– *kadın* unvanına da sahip oluyordu. Sultan'ın ilk oğlunun annesine *başkadın* deniyordu. Kural olarak, cariyeye bir oğlan çocuk doğurduktan sonra hükümdar onunla tekrar temas kurmazdı; sultanın gözünde cariyeye artık bir anneye, şehzadesini etkin biçimde koruyup kollayan bir vasiye dönüşürdü. Peirce'in dikkat çektiği üzere ümmü'l-veled statüsü, onların hatırı sayılır bir kamusal rol üstlenmelerine izin veriyordu. Şehzadeler sancakbeyliği yaptığında anneleri de onlarla birlikte gider, onların ev idaresini üstlenirlerdi. Şehzadelerin saraya kapatıldığı durumlardaysa, anneleri yine vasileri, hamileri ve akıl hocaları olmayı sürdürürdü. Bir kadının oğlu tahta çıktığında, o kadın *valide sultan* adını alır, saraydaki ve hükümetteki en önemli figürlerden biri haline gelirdi. Bu sadece onursal veya hükümdarıyla annesi ile arasındaki yakınlığa bağlı olan bir pozisyon da değildi.

İki kadın, Hürrem Sultan ve I. Ahmed'in gözde cariyesi Kösem Sultan, padişahlara birden fazla erkek çocuk doğurdular. Kösem Sultan IV. Murad ve İbrahim'in anneleriydi ve Ahmed'in hükümdarlığının son dönemlerinden başlayarak suikasta uğrayacağı 1651 yılına kadar, Mustafa (iki kez), Osman, IV. Murad, İbrahim ve V. Mehmed'in tahta çıkması ile yine Mustafa (iki kez), Osman ve İbrahim'in tahttan indirilmesi boyunca, hanedan politikaları içinde önemli bir rol oynadı. Kösem Sultan, iki oğlunun (Murad ve İbrahim) hayatta kalmaları ve başa geçmeleri için elinden geleni yaptı; Ahmed'in en büyük oğlu Osman'ı kendi çıkarları açısından tehdit olarak gördü. Ahmed'in en gözde cariyesi olarak sahip olduğu nüfuzu kullandı ve Osman'ın annesinin saraydan kovulmasını sağlayarak, Osman'ın konumunu zayıflattı ve onu kendisi yetiştirdi. Bununla birlikte Ahmed'in vefatından sonra yine konumunu kullanarak Mustafa'nın tahta çıkmasını sağlamaya çalıştı, zira zekâ özürlü kayınbiraderinin, oğulları için üvey ağabeylerinden daha az tehdit oluşturacağını düşünüyordu. Mustafa'nın kendi annesi, iki hükümdarlığı süresince de naipliğini yaptı; II. Osman'ın siyasi başarısızlığında, azledilmesinde ve nihayet infaz edilmesinde haremde güçlü bir desteğinin olmamasının katkısı vardır. Kösem Sultan, IV. Murad'ın hükümdarlığının ilk yıllarında ve İbrahim'in tahtta kaldığı süre boyunca naiplik yaptı. IV. Murad'ın faal olduğu yıllarda, adeta ikinci bir hükümdardı. IV. Mehmed tahta çıktığında annesi Turhan Sultan o kadar genç ve deneyimsizdi ki, yüksek rütbeli memurlar kendisine naip olarak Kösem Sultan'ı atadılar. Turhan olgunlaşıp siyasi destek kazanmaya başlayınca, Kösem Sultan Mehmed yerine İbrahim'in başka bir anneden olan oğlunu geçirerek kendi konumunu sağlama almaya çalıştı. Bu gayreti onun 1651 yılında, Turhan Sultan'ın buyruğuyla öldürülmesine yol açacaktı. Turhan Sultan kudretli *valide sultanların* sonuncusuydu. Köprülü Mehmed Paşa'nın göreve

getirilmesinde büyük ölçüde sorumlu olan kişi oydu. Onun ardından, *valide sultanlar*, saraydaki merasimlerde ve hayır işlerinde önemli figürler olmayı sürdürdülerse de iktidarın merkezinde yer alamadılar.

Hem Batılı hem Osmanlı geleneksel tarihyazımı, bu dönemi “kadınlar saltanatı” olarak tanımlayıp hor gördü. Örneğin Carl Brockelmann, “disiplinsizlik ve kadın yönetiminin uğursuzluklarından” bahseder.¹³ Geleneksel kronikçilerin hükümdarların karakter ve davranışlarını vurgulama eğilimi, imparatorluğun 17. yüzyılda karşı karşıya kaldığı baskı ve zorlukları yöneticilerin kişiliğindeki zaafılarla ilişkilendirmelerine sebep oldu; bu karakter zaafını da bilhassa geleneksel ev içi rollerinin dışına çıkarak siyasete zorla dâhil olan kadınlara atfettiler. Ne var ki, saray kadınları; devlet adamlığı sergilemenin yanı sıra şehzadelerin koruyucuları, eğitmenleri ve hanedanın ileri gelen kadınları olarak, Peirce’in ifadeleriyle söyleyecek olursak, imparatorluğun varlığını sürdürebilmesinde hayati bir rol üstlenmişlerdi.

Cariyeleri yetiştiren mekanizma, aşağıda, merkezi yönetim hakkındaki kısımda da açıklanacağı üzere Osmanlı köle sistemi olduğundan, cariyelerin saraydaki hâkimiyeti, *kapıkullarının* hükümetteki hâkimiyetinin bir yansımasıdır. Tarihçiler kadar çağdaş gözlemciler de I. Süleyman’ın hükümdarlığını takip eden dönemde saray kadınlarının artan siyasi nüfuzlarını, Osmanlı gerilemesinin bir belirtisi olarak değerlendirdi. Ancak saray kadınlarının öne çıkması, ahlaki yozlaşmayı imleyen bir durum değil, Osmanlı rejiminde saray hâkimiyetinin bir unsurudur.

Hukuk

Osmanlı’nın meşruiyetini sergilemek için başvuru farklı gerekçelendirmeler arasındaki gerilim, en açık biçimiyle Osmanlı hanedan hukuku (*örf* veya *kanun*) ile Şeriat arasındaki çatışmada izlenebilir. Osmanlılar hanedan hukukunu öncülerinin hepsinden çok daha katı ve sistematik bir biçimde uygulayıp, *kanunnamelerde* kayıt altına aldılar. En az iki çeşit *kanunname* vardı. II. Bayezid döneminden itibaren eyaletlerdeki vergi kayıtları *kanunnamelere* göre tanzim edildi, yine devlet gelirleriyle ilgili düzenlemeler *kanunnameler* doğrultusunda yapıldı. Eyalet sicillerinde; çeşitli vergiler, düzenlemeler, uygulamalar ve eski Hristiyan ve Müslüman beyliklerdeki koşullarla ilgili bilgilere yer verildi. İmparatorluk için hazırlanan ilk sistematik ve eksiksiz *kanunname*, II. Bayezid’in emriyle on altıncı yüzyılın başlarında tamamlandı. Genel olarak *kanun* düzenlemeleri; vergilendirme, toprak kullanım hakları ve ceza hukukuna ilişkin meseleleri içeriyor, ticari ve ailevi konuları Şeriata bırakıyordu.

Hanedan hukukunun temel ilkelerinden biri *askeri* ve *reaya* arasındaki ayrımdı. Hanedan kanunu Osmanlı hükümetinin işleyişi için gerekli zemini oluşturuyor, ama

kanuna paralel bir yönetim Osmanlı hükümeti için tek başına bir meşruiyet gereke-
 si sayılmıyordu. Hanedan kanununu uygulama hakkından daha önce, egemen olarak
 meşru bir statüye sahip olmak gerekiyordu ve bazı kesimler için dini kanunlar yerine
 hanedan kanunlarının esas alınması bu meşruiyeti tartışmalı hale getiriyordu. Çeşitli
 Osmanlı yazarları bu konuya parmak basmıştır.* Örneğin 15. yüzyılda yaşayan tarihçi
 Tursun Bey, *örfün Şeriatı* kıyasla daha önemsiz olmakla birlikte yine de hayati olduğun-
 u ileri sürmüştür. Şeriat, yani ilahi hukuk hem bu dünya hem de ahiret saadetini temin
 eder, ancak saltanat otoritesine ve onun düzenlemelerine de dünyevi sorunların üste-
 sinden gelmek için ihtiyaç vardır. Dini bir otorite olan Ebussuud Efendi, Osmanlı otori-
 tesini, toplumun Şeriatı uygun biçimde yönetilebilmesinin vazgeçilmez öncülü olarak
 tanımlamıştır. Hatta *kanunu* Şeriatın bünyesine katma girişimde bulunarak, aralarında-
 ki çelişkiyi sonlandırmaya çalışmıştır. Osmanlılar, bazı hanedanların uygulamalarının
 aksine *kadırlara* her iki kanunla da yargılama yetkisi vermiştir. On yedinci ve on sekizin-
 ci yüzyıllarda İslam'ın Osmanlı'nın meşruiyeti açısından önemi ve ulemanın özellikle
 de şeyhülislamın gücü arttıkça *kanunun* kapsamı daralırken Şeriat'ın genişlemiştir.
 1696'da çıkartılan bir fermanla *kanun* kelimesinin kullanımı yasaklanmıştır.

Orhan Bey döneminden beri Osmanlılar, İslami hukuk ve eğitim kurumlarını destek-
 lemişlerdi. Dini, hukuki ve eğitime ilgili yapıların genel adı *ilmiye* idi. Kanuni zamanın-
 da imparatorluğun tafsilatlı bir medrese hiyerarşisi ve buna paralel bir Şer'i mahkemeler
 ve yargıçlar sistemi vardı. Bu dini-kanuni hiyerarşinin tepesinde *şeyhülislam*, bir diğer
 deyişle en yüksek rütbeli müftü yer alıyordu. Şeyhülislamın idari anlamda bir otoritesi
 yoktu, fakat yasal sorunları çözmek üzere *fetva* veren en üst makam olarak muazzam bir
 itibara sahipti. Şeyhülislamın hemen altında Anadolu ve Rumeli'nin *kazaskerleri* (düz
 anlamıyla, ordu hâkimleri) bulunuyordu. Ebussuud Efendi, şeyhülislamlık ve Rumeli
 kazaskerliği makamlarını birlikte yürütmüştü. Kazaskerin altında da İstanbul, Mekke,
 Kahire, Şam, Edirne ve diğer büyük şehirlerin; onların ardından da sancakların kadıları
 yer alıyordu. Erken İslam dönemindeki öncülleriyle Safevi ve Babürlü çağdaşlarından
 farklı olarak Osmanlı kadıları, hem yürütmeye ilişkin hem idari hem de yasal sorumlu-
 luklar taşıyorlardı. Önde gelen medreselerin âlimleri, medrese hiyerarşisinin zirvesine
 yükseldikten sonra oradan önemli kadılıklara geçirdi. Bu merkezi hiyerarşinin altında
 eyaletlerdeki kadıların, müftülerin ve eyalet medreselerindeki hocaların oluşturduğu
 başka bir hiyerarşi daha vardı. Ayrıca aralarında cami imamlarının da bulunduğu çok
 sayıda fahri dini görevli mevcuttu. Önde gelen medreseler İstanbul'un büyük külliyyeleri

* Bu gerilimin ayrıntılarıyla tartışıldığı oldukça ilginç ve erken bir örnek olarak, Şehzade Korkud'un artık şeriatı uygun
 bir şekilde emirlik yapılamayacağı gerekçesiyle saltanattan çekilmesini izah etmek için babası II. Bayezid'e gönderdiği
Devetü'n-Nefsi't-Taliha ile'l-A'mali's-Saliha adlı uzun risalesi nazara alınabilir. (-ed. notu)

ile bağlantılıydı. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde hukuki hiyerarşiye âlim aileleri hâkim olmuştu.

Gayrimüslim azınlıklar sivil meselelerde özerkliğe sahipti ve kendi mahkemeleri vardı. Fakat gayrimüslimlere Şer’i mahkemeler de açıldı ve kendi cemaatleri içindeki ihtilafların çözümü için bile çoğu zaman buralara başvurulardı.

Strateji, Yayılma ve Askeri Örgütlenme

Strateji

Yerleşik saltanata dönüşene kadar, birbirinden değişik Osmanlı ideolojileri ve (aşağıda tartışılacak olan *tımar* sisteminden anlaşılacağı üzere) imparatorluğun iç politik dinamikleri, yayılmanın dayanakları oldular. Son yirmi yılın tarihyazımı, Palmira Brummett’in sözleriyle, Osmanlıların “Venedik’ten Hint Okyanusu’na yayılan ekonomik alanda ticari hegemonya için verilen bir mücadeleye” katıldığını açıkça ortaya koymuştur.¹⁴ Osmanlı yönetici eliti bizzat ticaret yaptığı gibi arazi tahsisinden de gelir elde ediyordu. Ne zamanki Osmanlı Devleti diğer *beylik*lerden bir tanesi olmanın ötesine geçti, o zaman Osmanlılar Bizans İmparatorluğu’nun ticari, teritoryal ve ideolojik mirasını sahiplenmenin yollarını aradılar. Bu misyonu II. Bayezid tamamladı. Safevi İmparatorluğu’nun kurulması ve Portekiz gücünün yerleşikleşmesi, Yavuz ve Kanuni’yi doğuya yönelmeye zorladı. Osmanlılar ne Safevileri ortadan kaldırdı ne de Portekizlileri Hint Okyanusu’ndan çıkartabildi, ama Akdeniz’le Hint Okyanusu arasındaki İran Körfezi ve Kızıl Deniz rotalarının denetimini ele geçirip, her ikisini de faal olarak kullandılar.

Yayılma

Osmanlı Beyliği’nin kurulması ile genişlemenin tamamlanması arasında yaklaşık dört yüzyıllık bir zaman vardır. Bu süre zarfında yeni toprakların fethedilerek imparatorluğa katılması süreci, doğal olarak farklılaşsa da Osmanlılar standart bir yaklaşım benimsemiştir. Bu alana yaptığı çok sayıdaki önemli katkılarından birinde Halil İnalcık, bu süreci iki evreye ayırmaktadır: Önce komşu devletler üzerinde süzerenlik kurulur, ardından bunlar imparatorlukla doğrudan bütünleştirilir. Osmanlı’da dolaylı yönetim, doğrudan yönetimden önce gelmekteydi. Bu şablondan belirgin biçimde ayrılan tek padişah, Yıldırım Bayezid oldu. Bazı prenslikler, özellikle Boğdan ve Eflak, hiçbir zaman tam anlamıyla imparatorluğun parçası olmadı. Diğerleri için katılım süreci bir ileri bir geri hareketlerle on yıllara yayıldı.

Sırbistan’ın durumu mükemmel bir örnektir. Osmanlı ve Sırp güçleri ilk savaşlarını 1349’da, Osmanlıların Bizans’ın destek kuvvetleri olarak hizmet verdiği bir dönemde

yaptılar. Sırbistan'ın fethedilmesi süreci 1371'de Osmanlıların Sırp'lar karşısında Çirmen Muharebesi'nde kazandıkları zaferle başladı. Akabinde Sırp yöneticiler vergi ödemeye ve Osmanlı seferlerine destek birlikleri göndermeye başladılar. Ancak bu statü, Osmanlılarla Sırp'lar arasındaki husumetin sonlandığı anlamına gelmiyordu. Osmanlılar, Sırp'ların vasallık şartlarını 1385'te ağırlaştırdı, 1389 yılındaki Kosova Savaşı'nda da Sırp'ları mağlup ettiler. Bu zaferler dizisine rağmen Osmanlılar Sırbistan'ı ilhak etmeyi tercih etmediler. Kosova Savaşı'ndan sonra iş başına getirilen Stefan Lazareviç, I. Bayezid'i Niğbolu Savaşı sırasında destekledi ve Fetret Devri'nde de Osmanlılara sadık kaldı. 1427'de ölmeden önce yerine yeğeni George Brankoviç'in geçmesini ve Osmanlılar yerine Macarlarla ittifak kurmasını sağladı. Osmanlıların tek bir harekâtı George'un fikrini süratle değiştirdi. Onun da bazı topraklardan feragat etmesi, ağır bir vergi ödemesi ve Osmanlı'nın Sırbistan üzerindeki denetimini etkin hale getirebilmesi için kaleler inşa ettirmesi gerekmişti. Yaklaşık on yıl sonra Brankoviç, Osmanlılara karşı Venedik ve Macaristan'ı destekledi; 1439 yılında Sırbistan bunlar tarafından ilhak edildi. Brankoviç, 1444 yılında, aynı yıl imzalanan geçici barış anlaşmasının hükümleri doğrultusunda prensliğine yeniden kavuştu ve Osmanlı ordusuna Varna seferi sırasında önemli bir destek sundu. Osmanlıların Sırbistan'ı nihai olarak ilhak etmesi, ancak Brankoviç öldükten sonra 1459'da gerçekleşti. Özerk bir Sırbistan, Osmanlı İmparatorluğu ile Macaristan Krallığı arasında bir tampon oluşturması nedeniyle stratejik değer taşıyordu, buna karşın aşamalı özümseme politikası daha geniş düzeyde gerekçelendirilebiliyordu.

Yerel yöneticileri işbaşında bırakmak, doğrudan Osmanlı yönetiminin varlığının kısırlatabileceği halk muhalefetini de önlemiş oluyordu. Yerel köklere dayanan rejimler, vergi toplamak ve biriken kaynakları askeri kuvvetlere aktarmak gibi işleri daha etkin bir biçimde yapabiliirdi. İmparatorluğun parçası haline gelme sürecinin uzunluğu, Osmanlıların yabancı zalimlerden ziyade hoşgörülü ve adil yöneticiler olduğunu anlamaları için fethedilen nüfusa bir şans tanıyordu. Osmanlıların *müdâra* (ılımlılık, ahbaplık) politikasının amacı buydu. Osmanlı yönetimi; güvenlik, makul ve öngörülebilir vergi tahsilâtı ve sülusal karşısında şikâyetle bulunma hakkı demekti. Osmanlı sınırı batıda Avrupa, doğuda Anadolu yönünde genişledikçe eski sınır bölgeleri standart Osmanlı taşra yönetiminin, *tahrir-tımar* sisteminin parçası haline geldiler. *Tahrir*, bölgenin gelir kaynaklarının kapsamlı bir biçimde tespit ve kaydedildiği sistemin adıydı; bölgenin, gelirini merkezî yönetimin belirlediği vekillere ödenen kısımlara ayrılmasına *tımar* deniyordu. *Tahrir* sistemini aşağıda, eyalet yönetimi ile ilgili kısımda daha detaylı olarak ele alacağım.

Tahrir-tımar sistemi kademeli bütünleşme siyasetini genişletti. *Tahrir*; mevcut vergileri, sınırları ve kaynakları (değiştirmekten ziyade) kayıt altına aldı. *Tımar* sistemi mevcut Müslüman ve Hristiyan askeri elitin çoğunu Osmanlı ordusu bünyesine dâhil

etti. Kayıtlarda (en az) bir *sipahi* (*tımar* tahsis edilen Osmanlı süvarisi) ailesinin Osmanlı hizmetinde bulundukları beş nesil boyunca Hristiyan kaldığı karşımıza çıkıyor. *Sipahi* (imparatorluk hizmetindeki süvari) statüsünden farklı olarak *tımar*lar –normal koşullarda– veraset yoluyla aktarılamazdı ama fethedilen çeşitli eyaletlerde, bilhassa Karaman’da miras bırakılabilen *tımar*lar mevcuttu. Karaman’daki köklü aileler önceki statülerine paralel olarak büyük tahsislere sahipti. Ailelerin toprak mülkiyetinin tevarüs edilmesine izin verilmesi, bunların Karamanlı, Sırp veya Arnavut seçkinlerinden Osmanlı *sipahilerine* dönüştürülmesini kolaylaştırdı. Bazı ailelere verilen cömert teşvikler, bunların bağlılıklarının Osmanlılar lehine değişmesine yol açtı. Bazı bölgelerde *sipahilerin* yarısı Hristiyandı. Hristiyanlara *tımar* tahsis edilmesine en geç II. Bayezid devrinde başlanmış, ancak on altıncı yüzyılın sonuna gelindiğinde bunların çoğu Müslüman olmuştur. Bazı durumlarda toprak mülkiyetinin tevarüsü Osmanlı hâkimiyeti sona erene kadar sürmüştür.

Mevcut elitler, yeni eyaletlerdeki *tımar*ların tamamına sahip olmuyorlardı. Söz konusu eyaletin fethedildiği harekâta katılmış olan bazı *sipahilere*, özellikle de kendilerini ispat etmiş olanlara, burada yeni araziler tahsis edilebiliyordu. Aynı biçimde kendilerine tâbi olan askerlerin de *tımar* sahibi olma imkânları vardı ve bu durum, onlar için *askeri* statülerinin mutlak biçimde onaylanması anlamına geliyordu. Sultanlar kadar kurmayların *kullarına* da (askeri köleler) yeni eyaletlerde *tımar* tahsis edilebiliyor, böylelikle kendilerinin ve ailelerinin *askeri* statüsünün güvencesi altına girmeleri mümkün oluyordu. Bu siyasi etmen –yönetici sınıfın mensuplarının gelirlerini ve mevkillerini yükseltme arzusu ve yabancıların, sadece *tımar* sahibi olarak edinebilecekleri *askeri* statüsüne kavuşma arzusu– yayılmanın önünü açan muazzam bir teşvik işlevi gördü. Sultanın ve taşradaki askeri seçkinlerin kulları normal şartlarda *tımar* için yarışır; her ikisinin de *tımar* arzının artmasından çıkarı vardı. Bu ortak çıkar, örneğin yeniçerilerle eyalet askerlerinin Yavuz Sultan Selim’in tahta çıkmasını desteklemek konusunda birleşmelerini açıklar. Halil İnalcık’ın ifadesiyle:

*Tımar*a gösterilen daimi talep, klasik dönem boyunca Osmanlı İmparatorluğu’nun işçilerinin hayati unsurlarından bir tanesini oluşturdu. Mülksüzleştirilmiş sipahiler, kapıkulu birlikleri ve sınır boylarındaki gönüllüler bu arazilere sahip olmak için mütemadiyen uğraş verdiler. Tımar olarak dağıtılacak arazi ihtiyacı, devleti sürekli olarak yeni fetihler yapmaya zorladı... Dolayısıyla tımarla duyulan ihtiyaç Osmanlı yayılmasını teşvik eden bir güç oldu.¹⁵

Kolonizasyon ve iskan uygulamaları Osmanlı’nın genişleme politikasının ayrılmaz parçalarıydı. Örneğin Orhan Bey, bir grup Türkmen’i Avrupa’daki yeni Osmanlı

topraklarını iskân etmek için göçe zorlamıştı. Oğlu Süleyman ele geçirdiği topraklardaki Hristiyan askeri nüfusu tehcir edip Anadolu'ya yerleştirmişti. Bir yöntem olarak tehcir politikasına Osmanlı'nın tüm genişleme dönemi boyunca başvuruldu. Bu nüfus transferleri, eskiden uygulanan, kargaşa yaratan göçebelerin zorla sınır boyuna gönderilmesini içeren yöntemin bir devamı gibiydi ve hem doğuda hem de batıda yeni ele geçirilen topraklarda muhtemel isyan tehlikesini azaltıyordu. Aynı zamanda yeni fetihlerin iskân edilmesi ve refaha kavuşmasına da yardım ediyordu. Kıbrıs'ta bir Türk nüfusunun oluşmaya başlaması, adanın fethinden sonra Anadolu'dan köylü ve zanaatkârların buraya zorla kitlesel olarak transfer edilmesiyle gerçekleşmiştir. Fatih Sultan Mehmed, imparatorluğun yeni başkentini iskân etmek üzere yeni fethedilen topraklarda zoraki nüfus transferlerine başvurdu ve yeni gelenler için mahalleler kurdu. Göçebelerin Anadolu'dan sürülmesine Şeyh Bedreddin isyanı ve Anadolu'daki diğer erken dönem ayaklanmalarını takiben rastlanmaya başlandı. Bu tarz nüfus transferleri, en başından beri Osmanlı tarihinin belirleyici bir unsuru olan Anadolu'daki nüfus baskısını rahatlatmaya da yaradı.

Askeri Örgütlenme

Osmanlı ordusunun gelişimi on dördüncü ve on beşinci yüzyıllar boyunca hızlıca ve üç evrede gerçekleşti. On dördüncü yüzyılın ilk on yıllarında ordu tamamen *akıncı*lardan oluşuyordu; bunların tamamı hafif piyade ve atlı okçuydu. Örgütlenme, en azından başlarda enformeldi ve sınırlı bir bağlılık söz konusuydu. İlk dönemlerde, Osmanlıların meydan muharebelerinde örgütlü kuvvetleri yenme kapasitesi ve kuşatma becerisi çok düşüktü. 1363'ten itibaren meydan savaşlarında kazandıkları zaferlerden ve Balkanlar'da birden çok kaleyi başarıyla kuşatmalarından da anlaşılacağı üzere, on dördüncü yüzyıl içerisinde her ikisini de geliştirdiler. Osmanlı ordusunun iki ana bileşeni olan merkezi ordu ile eyalet sipahileri (süvari birlikleri) bu dönemde oluşmaya başladı. Beylik büyüdükçe Osmanlılar, daimi bir profesyonel ordu kurdu, ganimetler ve tarım vergileriyle artan hazine gelirleriyle bu ordunun mensuplarına maaş ödemeye başladı. I. Murad'ın hükümdarlığı döneminde imparatorluğun ulaştığı büyüklük; *tımar*, yani askerlerin ücretlerinin tahsis edilen toprak gelirleri üzerinden ödenmesine dayanan sistemin kurulmasını hem mümkün hem de zorunlu kıldı. *Tımar* kavramı, *iktayı* andırmakla beraber Bizans uygulamasını da yansıtıyordu. Geç Bizans İmparatorluğu döneminde benzer toprak-gelir tahsislerine *pronoia* denmekteydi; bunlar on ikinci yüzyılda askeri örgütlenmenin başat unsurları haline gelmişti. *Pronoia* sahipleri küçük askeri birlikleri besleyen askeri yöneticilerdi. Osmanlılar fetihden sonra yeni toprakları tetkik ederken *pronoia* olagelen yerleri *tımar* olarak tahsis ettiler. Baştaki merkezi ordu yeni *tımar* ordusuna dönüştü. Ayrıca Murad veya belki de babası zamanında yeni bir merkezi

ordunun, *kapıkulu* (sultanın köleleri; düz anlamıyla “sultanın kapısından”) ocağının asker alımları da başlatıldı. Böylece Osmanlı ordusuna asli biçimi verilmiş oldu: içinde Yeniçerilerin, eyalet *timar* ordusunun ve sınır *akıncı*larının bulunduğu *kapıkullarından* müteşekkil merkezi ordu. Akıncıların liderleri olan *uçbeyleri* ilk yüzyıllarda kayda değer bir özerkliğe sahipti ve II. Murad dönemine kadar Osmanlı siyasetinin içerisindeki en nüfuzlu güçlerden bir tanesi olmayı sürdürdüler.

Murad köle-askerlerini büyük ölçüde meşhur *devşirme* yöntemiyle seçti. Kelime anlamı “toplama” olan ve genellikle “oğlanların zorla askere alınması” biçiminde tercüme edilen *devşirme*, yabancı ülkelerden kölelere el konulması veya satın alınması değil, Sultan’ın bizzat kendi tebaasını köleleştirmesi bakımından emsalsizdir. Aslında bu uygulamayla Şeriatın *zimmilerin* köleleştirilmesini yasaklayan hükmü çiğnenmiş oluyordu, fakat bu ihlal hiçbir zaman büyük bir meseleye dönüşmedi. Sultan’ın kölelerine *kapıkulu* deniyordu (bunların bir sınıf oluşturduğuna dikkat çekmek üzere, kelimenin çoğul halini, *kapıkulları* ifadesini kullanmayı tercih ediyorum). Bu köle sistemi askerlerin yanı sıra idareciler, hatta ulema bile üretmiş olsa da, burada olgunluk dönemindeki işleyişine dair genel bir tasvir yapacağım. Sistem, seçilmiş Hristiyan köylülerin oğullarının köleleştirilmesiyle başladı. Osmanlı memurları, tüm köylerin nüfusunu tek tek değerlendirerek kırkta bir oranını karşılayacak şekilde en çok gelecek vaat eden oğlanları seçtiler. *Devşirmenin* sert bir yöntem olduğu inkâr edilemez, fakat aynı zamanda Hristiyan köylü çocuklarına askeri sınıfa dâhil olma ve devletin en üst kademelerine çıkma olanağını sunduğu da bir gerçektir. Oğlanlar aileleriyle bağlarını koparmadı, hatta sıklıkla konumlarını kullanarak onlara destek olmayı sürdürdüler. Seçilmelerinin akabinde oğlanlar iki gruba ayrılıyordu. *İçoğlanı* adı verilen en parlakları, imparatorluğun en yüksek mevkilerine getirilmek üzere özel bir eğitimden geçiriliyordu. En yeteneklileri sarayın iç hizmetinde yer almak üzere *Enderun’a* katılıyordu; diğerleri Yeniçeri piyadeleri, kapıkulu sipahileri ve topçulardan oluşa merkezi orduya dâhil oluyordu. *İçoğlanı* olmayanlar önce İslam’a döndürülmeleri için Anadolu’daki Türk köylerine yollanıyor, daha sonra Yeniçeri yapılıyorlardı.

Yeniçeri kelimesinin Türkçe karşılığı yeni ordudur. Bunlar başlangıçta ok ve sivri uçlu silahlar kullanan birkaç yüz adamdan meydana gelen koruma piyadeleriydi. II. Murad devrinde ateşli silahlar edinerek belki de dünyanın ilk ateşli silahlara sahip düzenli piyade kuvvetlerini oluşturdular. Yeniçerilerin ateş gücü ve disiplinleri sayesinde ilerinde Varna, Başkent, Çaldıran, Mercidabık ve Mohaç’ın da yer aldığı pek çok Osmanlı muharebesinin seyri değişti. Ateşli silahları bu kadar çabuk edinebilmiş olmaları, onlara karşı kültürel veya kurumsal bir muhalefetin bulunmadığını gösterir. 16. yüzyıl boyunca durmadan genişleyen Yeniçerilerin sayısı 1527’de 18.000 iken 1597’ye gelindiğinde 45.000’e çıkmıştı.

Osmanlılar I. Bayezid'in hükümdarlığı döneminde, 1399 ve 1402 Konstantinopolis kuşatmaları sırasında top kullanmışlardı ve resmi bir topçu birliği o zamandan beri mevcuttu. Osmanlıların kuşatma silahlarını kullanarak başarıya ulaşmaları ilk kez 1430 yılında, Selanik seferinde gerçekleşir. Batılı düşmanlarından daha iyi toplar imal etmiyorlardı, ama II. Mehmed'in nihai Konstantinopolis kuşatmasında kullandığı meşhur toplar gibi daha büyük olanlarını yapıyorlardı. II. Bayezid dönemine kadar Osmanlılar topları esas olarak kuşatmalar sırasında kullandı; başarıları topçularına bağlıydı, fakat kuşatma silahları ne zaferi garantiliyor ne de kuşatmaları kolaylaştırıyordu. Bayezid'in askeri reformları arasında daha nitelikli sahra topçularının geliştirilmesi de vardı, ama ateşli silahların Varna ve Kosova ile başlayan daha önceki iki saltanat dönemleri süresince de belirleyici bir etkisi olmuştu. Topçu birliği hayli küçüktü; 1527'de 3.000 olan topçu sayısı 1609'da 8.000'e çıkmıştı.

Merkezi ordunun *sipahiler* olarak da bilinen kapıkulu süvarileri bileşeninin askere alınma biçimleri Yeniçerilere, eğitim ve donanımları ise eyalet sipahilerinininkine benziyordu. Atlı okçular olarak bunlar, askeri anlamda Selçuklu ve Moğol İmparatorluklarını yaratan atlıların torunlarıydı. Türk terkibi dış bükümlü yay, çetin bir savaş silahıydı. John Francis Guilman "16. yüzyılda kullanılan Türk yayıyla rakip silahların hepsinden daha kesin ve etkili biçimde daha uzak mesafelere ateş edilebildiğini" ifade etmektedir.¹⁶ İşinin ehli bir Osmanlı okçusu kompozit dış bükümlü yayla yaptığı dört atıştan birinde, 280 yard (yaklaşık 250 metre) uzaklıkta at üstündeki bir adamı mutlaka vurabiliyordu. Talimli, zinde bir okçu dakikada altı isabetli atış yapabiliirdi; bu, 16. yüzyıldaki herhangi bir ateşli silahın sahip olduğunun kat kat ötesinde bir hızdı. Kapıkulu *sipahileri*, Osmanlı ordusunun en disiplinli süvari sınıfıydı ve muharebe düzeninde sultan ve Yeniçerilerle birlikte merkezde yer alırdı. Sultanın muhafızlığını yapar ve seferler esnasında kılavuz olarak hizmet verirlerdi. *Devşirme* oğlanların yanı sıra bu birliklerin içinde eski mensupların oğulları, kendilerini kanıtlayan Yeniçeriler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun dışından gelen bazı Müslüman gönüllüler bulunurdu. Hazineden maaş alır, İstanbul ve diğer büyük şehirlerin dış mahallelerinde ikamet ederlerdi. 1527'de yaklaşık 5.000 olan kapıkulu *sipahilerinin* sayısı 1609'a gelindiğinde 14.000'e yükselmişti.¹⁷

Osmanlı merkez ordusunun vasıfları, Osmanlıları İslam dünyasındaki öncülerinden de çağdaşlarından da ayırıyordu. Abbasi Halifeliği'nin çöküşünden sonra ortaya çıkan İslami devlet biçimlerini; bir ucunda tamamen merkezileşmiş, köle askerlerden müteşekkil bir orduya tâbi bürokratik devletin, diğer ucundaysa hükümdarın sadece çok küçük bir kişisel mayete sahip olduğu saf kabileler konfederasyonunun bulunduğu bir sürekliğin üzerindeki noktalar olarak nitelemek mümkündür. Osmanlı eyalet ordusu sayı olarak çok daha büyük olmasına karşın, tek başına kara kuvvetlerinin tüm bileşenlerini

–piyade, topçu ve atlı okçular– bünyesinde barındıran merkezi ordunun gücü, merkezi yönetimi baskın hale getirmişti. Gâbor Âgoston’un gözlemlediği üzere:

Yeniçeriler, Osmanlı sultanlarının merkezileştirici siyasi teknolojilerinin temel taşıydı ve benzeri düzenli orduların Batı Avrupa’da kurulmasından çok daha önce hükümdarı daimi bir silahlı güçle donatmıştı. Bu önemli bir gelişmeydi, zira Sultanlar, yerel iktidar sahiplerine bağımlı olan ve onlarla müzakere mecburiyeti bulunan Avrupalı emsallerinin tersine, Yeniçerileri ve kapıkulu süvarilerini kullanarak örgütlü şiddet tekeliyle ellerinde tutabilirlerdi.¹⁸

Dolayısıyla Osmanlı askeri örgütlenmesi sadece Müslüman öncüllerinin değil, Avrupalı çağdaşlarının da ötesine geçmişti.

Osmanlı eyalet ordusunun niteliği merkezi iktidara katkı sunuyordu. *Tımar* sistemi, merkezi yönetime eyaletlerin askeri potansiyelini etkili bir biçimde denetleme imkânı veriyordu. İmparatorluğun merkezden uzak bölgeleri bu sisteme dâhil değildi. Osmanlıların tımar sistemine dâhil olmayan iki yetki alanı vardı. Mısır’ın açık arayla en önemli parçası olduğu mali özerkliğe sahip *salyane* eyaletleri, asgari düzeyde merkezi gözetime maruz kalan hatırı sayılır büyüklükte birlikleri finanse ediyordu. *Hükümet sancakları* (bu konuda eyalet yönetimi ile ilgili bölüme bakınız), Kürt aşiretlerinin hâkim olduğu dağlık bölgelerdi. Osmanlılar, aşiret reislerini kalıtsal vali olarak atıyordu. Bu bölgeler, Osmanlı eyalet ordusunun küçük bileşenlerini oluşturuyordu. Osmanlı’ya has kurumların geliştirildiği I. Murad döneminden Uzun Savaş’a kadar, Osmanlı eyalet ordusu, *tımar* ordusu demekti. Tımar sistemi hem Müslüman hem Bizanslı emsallerini takip ediyor olsa da, hem mali adem-i merkezleşmenin gereksinimlerine hem de eyalet ordusu üzerindeki siyasi denetim ihtiyacına cevap veren nevi şahsına münhasır bir orta yol olarak değerlendirilebilir.

Osmanlılar, gelirlerle idari sorumlulukları birlikte tahsis ediyordu. Eyalet ordusu aynı zamanda eyalet hükümetiydi. Ancak tipik bir *sipahi* (tımar sahibi), rütbeli bir asker değil, er olurdu. *Kılıç* olarak bilinen basit *tımar*, sefer esnasında atı ve teçhizatı ile birlikte bir atlı okçuyu finanse etmek için yeterliydi. *Tımar*ın değerindeki her yükselme, *sipahinin* askeri yükümlülüklerini de arttırıyordu. Örneğin kendisi veya atı için zırh veya bir çadır temin etmesi gerekebiliyordu. *Tımar*ın değeri *kılıç* düzeyinin iki katına çıktığında, *sipahinin cebelü* adı verilen ikinci bir atlı okçuyu daha donatması gerekiyordu. Tipik bir *sipahi* en fazla bir *cebelü* sahibi olurdu. *Beylerbeylerinin* (eyalet valileri), *sancakbeylerinin* (sancak valileri) ve *subaşılının* (bucak valileri) gelirleri de toprak tahsisi vasıtasıyla karşılanıyordu ve bunların da gelirleri oranında belirlenmiş askeri yükümlülükleri vardı. Bir *kılıç tımarı*, sahibine genellikle 3.000 akçe (standart Osmanlı gümüş

sikkesi) kazanç getiriyordu. *Sipahiler* en fazla 20.000 akçe gelir getiren *tımar*lara sahip olabiliyordu; en büyük tahsisin karşılığında altı *cebelü* veya başka teçhizatın tedarik edilmesiyle yükümlüydüler. *Subaşı*lara, geliri 20.000 ile 200.000 akçe arasında değişen ve *zeamet* denilen araziler tahsis edilmekteydi. Beylerbeyleri ve sancakbeyleri ise yılda 200.000 ila 1.000.000 akçe gelir getiren, *has* adı verilen arazilere sahipti; beylerbeyleri bunun genellikle en az 600.000'ini tahsil ederdi. Bu subayların her 5.000 akçe başına bir *cebelü* yetiştirmesi gerekiyordu, bir başka deyişle bu bedel karşılığında maiyetlerine birer kişi ekleyebiliyorlardı. Dolayısıyla *subaşı*ların şahsi birlikleri altı ila kırk süvariden, *sancakbeylerinin* kırk ila yüz yirmi ve *beylerbeylerinin* yüz yirmi ila iki yüz süvariden oluşmaktaydı.

Bu rakamları tüm eyalet ordusunun geneline yaymak istersek, bir raporda II. Bayezid döneminde sipahi ordusunun 60.000 kişiden meydana geldiği belirtilmektedir. O sırada imparatorluk yedi eyalet ve altmış bir *sancaktan* müteşekkildi. Dolayısıyla beyler, en fazla 9.000 hatta belki çok daha az asker tedarik etmiş olmalıdır. *Subaşı*ların katkısı konusunda tahmin yürütmek zor olsa da, sıradan *sipahilerin* Osmanlı eyalet kuvvetlerinin çoğunluğunu oluşturduğu açıktır.

Sipahilerin asker olmalarının yanında aynı zamanda eyalet polisi ve kazaî bir görev ifa eden memurlar olarak üstlendikleri ikili rol, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyümesini sınırlandırdı. *Sipahilerin* güz boyunca tarımsal ürünü toplamak için *tımar*larının başında bulunması gerekiyordu. Gerek bu yükümlülük gerekse kışın sefere çıkmanın zorluğu, sefere çıkılabilecek dönemi Mart-Ekim arası ile sınırlandırarak Osmanlı ordusunun harekât çapını küçültüyordu. Bu kısıtlama, imparatorluğun ulaşabileceği azami boyutu belirledi. I. Selim'in Azerbaycan kuşatmasını yarım bırakması ve Süleyman'ın 1529'da Viyana'yı alamamasının nedeni, Osmanlı ordusunun sınırlı manevra alanıdır. Diğer yandan *tımar* sistemi Osmanlı merkezi yönetimine eyalet ordusundaki askerlerle tek tek bağlantı kurma imkânı verdi ki bu örneğin Akkoyunlular gibi kabile konfederasyonlarının kabile ordularıyla kıyaslandığında çarpıcı bir farktır ve Osmanlı İmparatorluğu'na eyalet ordusu üzerinde çok daha etkin bir denetim kapasitesi sunmuştur. Bu fark, Osmanlı İmparatorluğu'nu daha merkezi kılmıştır. *Beylerbeyi* ve *sancakbeyleri* normal şartlarda Sultan'ın *kapıkulları*ydı (yani asker köleleriydi), dolayısıyla merkezi otoriteye karşı *sipahilerle* aynı safta yer almaları düşük bir olasılıktı. *Beyler* eyaletlerde sahip oldukları konumlarını güçlendirmek için kendi şahıslarına bağımlı olan kişileri *sipahi* yapmaya çalışıyordu, böylece eyaletlerindeki orduların ve idarecilerin daha geniş bir kısmı üzerinde denetime sahip olabiliyorlardı. Bugünkü Arnavutluk sınırları içerisinde yer alan Arvanid sancağının 1431 tarihli *defteri*, *tımar*ların %50'sinin Sultan'ın *kullarına* yani beylerbeyi ile sancakbeyine; % 30'unun Anadolu Türklerine ve %16'sının da yerli eski

Hristiyanlara ait olduğunu göstermektedir. Merkezi hükümet beylerin kendilerine tâbi olanlara dağıtabileceği *tımar*ların sayısını sınırlandırmıştı. Kendilerine tâbi olanlar için mümkün olduğunca çok *tımar* isteyen *sipahi* aileleri, beylerin yaptıkları tayinler konusunda sık sık merkezi otoriteye şikâyetle bulunur, başvuruları da çoğunlukla dikkate alınırdı. Rütbeli askerlerle rütbesiz askerler arasındaki bu çıkar çatışmaları, son kertede merkezi denetimi kuvvetlendirirdi. Bu türden bir dengeye kabile konfederasyonlarında rastlanmazdı.

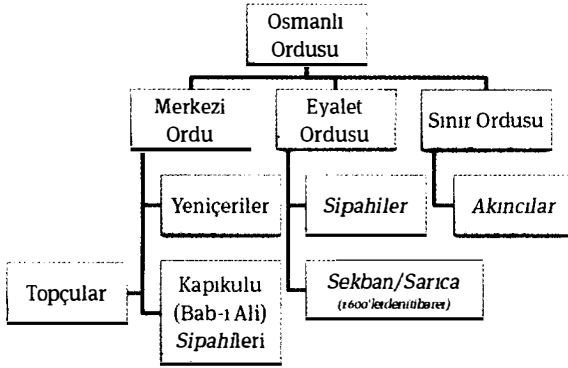
Osmanlı merkezî hükümeti, eyaletlerde başlatılacak ayaklanmaların, yani beylerle eyalet ordularının başını çekeceği ayaklanmaların başarıya ulaşmasını engellemek için başka önlemler de aldı. Eyalet kalelerinde ve kentlerdeki iç kalelerde bulunan Yeniçeri garnizonları, bu önlemler arasında en önemli olanlardandır. Bu garnizonlar iki ciddi ayaklanmanın bastırılmasında bir hayli etkili olmuştu; bunlardan biri 1520 yılında Şam valisi Canberdi Gazali'nin, diğeri de 1524'te Mısır valisi Ahmed Paşa'nın başını çektikleri isyanlardı. Açıktır ki bu isyanlar Osmanlı'dan önce seçkin konumlarda bulunan muhaliflerin güçlü oldukları bölgelerde gerçekleşmişti ve eyalet valileri ile birlikleri arasında esaslı bir çıkar çatışması söz konusu değildi.

Osmanlı ordusunda, *askeri* ile *reaya* arasındaki sınırı iki taraflı olarak aşan, çok çeşitli destek kuvvetleri de mevcuttu. *Akıncılar*, 17. yüzyıla kadar imparatorluğun askeri yapısının bir bileşeni olmayı sürdürdü, fakat imparatorluk genişledikçe kaçınılmaz olarak kelimenin düz anlamıyla da mecazen de marjinalleştiler. Genişleme, sınırları başkentten uzağına taşıdıkça siyasi ve askeri önemleri azaldı. Yarı özerk hale geldiler ve tıpkı Osman'ın ilk dönem Osmanlılara önderlik ettiği biçimde, kalıtsal hanedanlar tarafından yönetildiler. Büyük seferlere destek kuvveti olarak katıldılar, kendi hesaplarına sınır akınları yaptılar ve maaş almak yerine vergi muafiyetinden yararlandılar. Diğer destek gruplarından birisi de *azap*lardı; bunlar profesyonel orduları seferler esnasında ve garnizonda desteklemeleri için askere alınan acemi piyadelerdi. Ayrıca yol yapımı gibi geri hizmetlerde görevlendirilen destek birlikleri de mevcuttu.

Osmanlılar, Macarların Hussitlerden (Jan Hus'un takipçileri [1372/1373-1415], Bohemyalı dini reformcu) öğrendikleri bir askeri taktiği kendilerine uyarlayarak Yeniçerilerle sahra topçularını bu sistemin belkemiğine yerleştirmişlerdi. Türkçede *tabur cengi* –burada tabur, Almandadaki *wagenburg*'a (katar kalesi) karşılık gelmekte, *cenk* ise (düz anlamıyla savaş) taktik anlamında kullanılmaktadır– olarak bilinen bu sistem, sultanla merkezi kuvvetlerin konuşlandığı sahra tahkimatını inşa etmek için gerekli malzemeyi taşıyan yük ve at arabalarından yararlanılmasına dayanır. Sistemin kanatlarını eyalet süvarileri oluşturmaktadır. Varna'da Yanoş Hünyadi komutasındaki Macar birliklerini Haçlı kuvvetleri karşısında hezimete uğramaktan kurtaran şey, ardına çekilebilecekleri bir *wagenburg*'un

varlığıydı. Dört yıl sonra yapılan ikinci Kosova Savaşı'nda, Osmanlılar da bundan bir tane kullandı. Ateşli silahlara sahip piyadeler, atlı okçular ve *tabur cenginden* oluşan kombinasyon, Osmanlılara muharebe meydanlarında 1444'te Varna'dan başlayarak 17. yüzyıla kadar neredeyse kesintisiz bir zaferler dizisi kazandırdı. Safeviler ve Babürlüler de *tabur cengini* Osmanlılardan öğrendiler. Ateşli silahlarla atlı okçuların birleşimi, düşmanlarını devamlı olarak mağlup etmelerini sağladı. Sonuçları açısından bakıldığında Osmanlı askeri sisteminin dönemin savaşlarına mükemmelen uyduğu görülmektedir.

Şekil 3.1 Osmanlı Askeri Örgütlenmesi

Osmanlı üstünlüğünün hâkim olduğu bu dönem, batı Avrupa'da yaşanan çarpıcı askeri gelişmelerle örtüşmüştü. Geç 15. yüzyıl ile erken 16. yüzyılın İtalyan savaşları, kuşatmalarda ve muharebe alanlarında yeni bir devri başlattı. Yeni nesil kuşatma silahları, aşılması zor denilen istihkâm yapılarını yerle bir ediyordu. Daha evvel aylar süren kuşatmalara direnebilen kaleler, sekiz saatlik bombardımanların sonunda paramparça oluyordu. Fransızların 1512'de Ravenna'da ve 1515'te Marignano'da elde ettiği zaferlerde, savaş meydanındaki taktiksel buluşların sergilenmesine tanıklık edilmişti. Son elli yıldır, tarihçiler, Michael Roberts'in 1957 yılında kaleme aldığı bir makalede "Askeri Devrim" olarak tanımladığı şey hakkında tartışmaktalar. Konu hakkındaki en güncel yorum sahibi olan Geoffrey Parker, Askeri Devrim'i şu şekilde özetlemektedir:

Birincisi, yani on beşinci yüzyılda topçulukta nicel ve nitel anlamda yapılan iyileştirmeler, en nihayetinde kale tasarımlarını dönüştürdü. İkincisi, yani muharebelerde ateş gücünün –ister sahra topçuları ister silahşörler olsun– giderek daha çok esas alınması, yalnızca atlıların piyadelerin gölgesinde kalmasına değil, aynı zamanda silah kullanma imkânlarını azami seviyeye çıkaran yeni taktiksel düzenlemelerin yapılmasına da yol açmıştır. Dahası, bu yeni savaş usulleri ile birlikte orduların muazzam biçimde büyüdüğü görüldü.¹⁹

Parker'a göre, Osmanlılar, "Batılı teknolojiyi dikkat çekici bir hız ve bütünlük içinde benimseyip kullandılar" ve geç 17. yüzyıla kadar "açıkça, Batı'nın üzerlerine salabileceği en büyük kuvvetlerle eşdeğerdeydiler".²⁰ Aşağıda tartışıldığı üzere 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarında değişen şartlar, Osmanlıları askeri örgütlenmelerinde belirgin değişimler yapmak zorunda bıraktı, fakat bu değişiklikler askeri manada kalıcı bir zaafı ima etmez. Gâbor Âgoston'un belirttiği gibi, Osmanlıların ateşli silahlar konusundaki yaklaşımı "erken dönem Osmanlı toplumunun esnekliğinin ve yöneticilerinin pragmatizminin" göstergesidir.²¹ İslam'ın yeni teknolojilerin benimsenmesine herhangi bir biçimde ket vurduğuna ilişkin bir kanıt yoktur. Osmanlılar dışarıdan uzman desteğinden yararlanmıştı ki, bu o dönemde Avrupalı devletlerin tamamının yaptığı bir şeydi. Bu durum Osmanlıların yetersizliğinin değil, teknik alandaki buluşlar karşısında uyanık olduklarının ve bunlardan yararlanmayı arzuladıklarının göstergesidir.

Osmanlı ordusu gibi, Osmanlı donanması da eyaletler düzeyinde ve merkezde konuşlanmış bileşenlerden meydana gelmişti. Osmanlı donanmasını anlayabilmek için John Francis Guilmartin'in Akdeniz savaş sistemi olarak tanımladığı olgunun özelliklerini kavramış olmak gereklidir. Guilmartin, son yıllarda askeri tarih alanında yazılmış en önemli eserlerden olan *Gunpowder and Galleys* (Barut ve Kadırgalar) adlı yapıtında, Akdeniz sistemini Alfred Thayer Mahan'ın tarif ettiği deniz savaşı tipinden ayırıştırır. Savaş kadırgaları Akdeniz'deki savaşın hâkimiydi, fakat kadırga filoları bir kuşatmayı gerçekleştirip sonlandıracak kadar uzun süre denizde kalamıyordu. Savaşları ister Osmanlılar ister Habsburglar isterse Venedikliler kazansın, ticaret ve onunla bağlantılı olarak korsanlık bütün şiddetiyle devam ediyordu. Deniz hâkimiyeti diye bir şey olmadığı için savaşan taraflardan hiçbiri onu elde geçirmeye teşebbüs etmiyordu. Deniz savaşı iki düzlemde yapılıyordu. Büyük savaşçıların, Preveze ve İnebahtı gibi büyük muharebeler ile Kıbrıs'ın Osmanlılar tarafından fethedilmesine ya da sonuçlandırılmamış olsa da 1565'teki Malta kuşatmasına sebep olan faaliyetleri, esasen karadaki üslerin ele geçirilmesine dönüktü. Bu tür harekâtlar; baskınların, korsanlığın ve ticaretin iç içe geçtiği küçük çaplı daimi bir deniz savaşının arasına giriyordu. Bu yüzden, Akdeniz'deki Müslüman korsan gemileri, Osmanlı hazinesi tarafından finanse edilmiyor olmalarına rağmen Venedik ve Habsburg'a karşı savaşlarında Osmanlıların destek kuvvetleri vazifesini görüyordu. Bunlara, bir bakıma Osmanlı eyalet donanması demek de mümkündür. Savaşın iki düzeyi birbirini etkiliyordu. Habsburglar, Cerbe'yi alarak *gazi* korsanları buradan mahrum bırakmaya çalışırken Osmanlılar da St. John şövalyelerinin haçlı korsanlarının önünü kesmek ve burayı akıncıların veya eyalet donanmalarının kullanımına sunmak üzere Malta'ya saldırıyordu.

Osmanlılar, Avrupa'daki yayılma savaşlarına destek kuvvet sağlamak üzere kendilerine ait merkezi bir donanma kurdular. Osmanlıların Ceneviz'le ittifakı, Osmanlıların

Avrupa'daki yayılmasını mümkün kılmıştı kılmasına ama Osmanlı denetimindeki bir donanmanın yokluğu, imparatorluğun buradaki operasyonlarını ciddi biçimde kısıtlamıştı. İlk Osmanlı donanması 1416 yılında ortaya çıktı; on beşinci yüzyıl boyunca durmadan büyüyip gelişerek, 1499-1502 yılları arasında yapılan savaşlarda Venedik güçleri karşısında üstünlük kazanabilecek düzeye erişti. Daha sonra, on altıncı yüzyılda, heybetli Cenevizli amiral Andrea Dorya komutasındaki Habsburglarla karşı karşıya gelen Osmanlıların, tehlikenin üstesinden gelebilmek için yeni şartlara uyum sağlamaları gerekecekti. Gelibolu ve Galata'daki büyük tersanelerde imal ve ikmal edilen Osmanlı filosu fiziksel açıdan çok güçlüydü, ancak etkili bir komutadan yoksundu. Bu komuta eksikliğini Kuzey Afrikalı korsanlar kapatacaktı.

Osmanlıların büyüyen şöhreti, İberya Yarımadası'ndaki son Müslüman devlet olan Grenada'nın 1487 yılında destek talep etmesine yol açtı. II. Bayezid, durumu yerinde incelemesi için Kemal Reis adlı bir korsanın komuta ettiği bir donanmayı Batı Akdeniz'e gönderdi. Bu seferle birlikte, Osmanlıların Cezayir ve Tunus'un Osmanlı eyaletlerine dönüşmesini sağlayacak Kuzey Afrika bağlantıları kurulmuş, bununla birlikte Osmanlılarla Habsburgların bahsi geçen bölge üzerindeki hâkimiyet mücadelesi de kızışmış oldu. Osmanlı korsanları, 1487'den başlayarak 1495'te II. Bayezid kendilerini imparatorluk kuvvetlerini takviye etmek üzere geri çağırana kadar Kuzey Afrika'daki üsleri kullandılar. Ama Kuzey Afrika'ya doğu Akdeniz'den de göç eden gemiciler vardı. Bu yeni korsanlar, Kuzey Afrika'daki İspanyol ve Portekiz yayılmasına karşı gelişen direncin yeni liderleri oldular. I. Selim'in saltanatı döneminde, İspanya kuvvetleriyle baş edemez hale geldiler ve Selim'e karşı Korkud'u destekledikten sonra Osmanlı topraklarından firar eden liderleri Barbaros Hayrettin, İstanbul'dan destek istedi. Osmanlılara, 1519 yılında imparatorluğun *beylerbeyliği* olacak olan Cezayir'in egemenliğini teklif etti.

İki imparatorluk arasındaki deniz rekabeti on altıncı yüzyılın ortalarına; Osmanlılar kıtasal, İspanyollar da Atlantik ötesi meselelerine geri dönene kadar sürdü. Bu odak kayması, Akdeniz savaş sisteminin gerilemesiyle örtüşmüştü. Her iki değişim de nedenleri ve sonuçları bakımından hayli karmaşıktır. Guilmartin bu değişiklikleri mali ve demografik etmenin yanı sıra bir dizi teknik gelişme ve taktiksel tepki ile ilişkilendirir. Osmanlı topraklarında kuşatma toplarının, Konstantinopolis ile 1500 yılında fethedilen Koroni ve Modon'daki gibi daha küçük kuşatmalarda kullanılması, kuşatma silahlarının ne kadar etkili olduğunu ortaya koymuştu. Yeni nesil kaleler 1522 yılındaki Rodos kuşatmasının uzun sürmesine ve zorlu geçmesine neden olmuş, 1565 yılında da Osmanlıları Malta'yı zapt etmekten alıkoymuştu. Bir kez daha büyük kaleleri ele geçirmek, ister karadan isterse deniz harekâtı ile olsun, pahalı ve vakit alan bir işe dönüşmüştü. Akdeniz dünyasında sınır istikrarını üreten gelişme, bu askeri kilitlenme durumu oldu.

Aynı gelişmeler Akdeniz'deki deniz savaş halinin de gerilemesine yol açtı. Kadırgaların ebadının büyümesi daha büyük mürettebat ihtiyacını doğurmuştu, bu da yetmiş eleman kıtlığı demekti. Erzak fiyatlarındaki aşırı artış yüzünden kürekçilerin, onlardan en iyi verimi alacak biçimde beslenmeleri çok pahalı hale gelmişti. Bu gelişmeler, kadırga filolarının stratejik hareketliliğini sınırlandırdı. Guilmartin, İnebahtı'yı bilindik anlamıyla nihai bir muharebe olarak değerlendirmez; ona göre İnebahtı'nın önemi Akdeniz'de kürek gemileri arasındaki savaşın şahikası olmasından kaynaklanır. Kadırgaların boyutlarının büyümesi ve bunları çalıştırmanın yükselen maliyeti kadırga donanmalarının geleceğini çıkmaza soktu. Osmanlıların İnebahtı'da uğradıkları yenilgi, imparatorluğun kalifiye askerleri, yani yeniçerileri ve *sipahilerinin* ağır kayıplar vermesine neden oldu. Bahriye okçuları olarak hizmet veren sipahilerin kaybını telafi etmek için bir neslin geçmesini beklemek gerekti, zira ehil bir okçu ancak bu zaman zarfında yetiştirilebiliyordu. Deniz harekâtlarını faydalı hale getirebilmek için, yeni bir altyapıya ihtiyaç vardı. Demirden imal edilen toplar sayesinde topçuların maliyetinin düşmesi, hem stratejik dengeyi hem de deniz savaşlarındaki taktiklerin seyrini değiştirmişti. Eğer yalnızca birkaç top mevcutsa, kadırganın baş tarafı bunlar için mükemmel bir mevzi oluştuyordu. Tek bir yelkenli geminin bordasını teçhizatla donatmak, birkaç kadırganın silahsızlandırılması anlamına geliyordu. Ucuz demir toplar ve ucuz ama daha az etkili demir bilyeler bu durumu tamamen değiştirdi. Bronzdan yapılma toplar ve taş güller daha etkiliydi ama hiç ekonomik değildi. Nicelik niteliğe üstün geldi ve nihayet on sekizinci yüzyıla gelindiğinde kadırgaların kullanımı önemsizleşti. Akdeniz harbinin yükselen masraflarından dolayı taarruz harekâtları yapabilecek tek devlet olarak Osmanlı İmparatorluğu kalmıştı, fakat Osmanlılar da İnebahtı'dan sonra artık gerekli insan gücüne sahip değillerdi. Osmanlıların Karadeniz'deki Ceneviz kolonilerini fethetmesi, Ceneviz'i Akdeniz'e hâkim olma mücadelesinden uzaklaştırdı. Venedik nitelik olarak rekabet edebilse bile ne Osmanlılarla ne Habsburg'la nicelik olarak rekabet edebilecek durumda değildi. Daha da önemlisi Osmanlıların Mısır'ı fethetmesinden sonra Venedik'in bel bağladığı ticaret, Osmanlı topraklarından akmaya başladı. Dolayısıyla Osmanlılarla savaşmak Venedik için şahdamarlarının kesilmesi anlamına geliyordu, bu yüzden Venedikliler yalnızca ciddi bir provokasyon durumunda ve ancak Habsburg'la ittifak halinde Osmanlılarla savaşıyordu. Osmanlıların Preveze'de elde ettikleri zaferin en somut sonucu, Habsburg'un Adriyatik'ten çıkartılması oldu. On altıncı yüzyılın ilerleyen dönemlerinde İspanya Akdeniz'den Atlantik'e dönecekti.

Osmanlı'nın Hint Okyanusu'nda faaliyet gösteren ve kaynaklarda çokça bahsedilmeyen donanmasına, tarihçiler de çok az ilgi göstermişlerdir. Bilebildiğimiz kadarıyla

Osmanlılar, Kızıl Deniz ve İran Körfezi üzerinden Hint Okyanusu'na hâkim olmayı tasarladıklarında Süveyş ve Basra'da Akdeniz tipi kadirga filoları kurdular. Osmanlıların Arap Denizi'ndeki harekâtlarının başarıya ulaşmamış olması, Akdeniz harp sisteminin Hint Okyanusu'na uygun olmadığını gösterir.

İnalcık'ın Osmanlı tarihinin klasik dönemi olarak tanımladığı dönemde, Osmanlı silahlı kuvvetleri imparatorluğun özünü teşkil ediyordu. Guilmartin'in de belirttiği üzere, Osmanlıların kendilerinin yarattıkları mütemadi sınır savaşları, onları tüm komşularından ve rakiplerinden daha üstün bir askeri düzenle donatmıştı. Osmanlıların yarattıkları –*tabur cenginde* hayata geçirilen ve Yeniçerilerle kapıkulu sipahilerinin desteklediği– piyade, atlı okçu ve topçu kombinasyonu, muharebe meydanlarında üstünlüğü onlara geçirmişti. Klasik Osmanlı sisteminin tek büyük tahdidi vardı, o da nüfus yapısıydı. *Devşirme* sistemi ileri derecede ehil, çok iyi eğitim almış askerler ve kurmaylar ürettiyordu; benzer şekilde eyaletlerdeki kalıtsal ordu, sınırlı sayıda uzman asker yetiştiriyordu. *Tımara* gösterilen talep, imparatorluğa hizmet etmek, karşılığında da *askeri* statüsünü kazanmak isteyen insan gücünün bolluğuna işaret etmekteydi. Ne var ki potansiyel *sipahi* havuzu dahi sınırlıydı, taliplerin ancak bazıları at binmeyi ve kompozit dış bükümlü yayı kullanmayı öğrenebiliyordu. Klasik sistemin büyük miktarlarda erkeği askere almak konusundaki sınırlılığı, Osmanlıların ordularını genişletmek için acilen yeni askeri kurumlar oluşturması gerektiğinin göstergesiydi. İşte bu alandaki değişim, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki askeri ve mali dönüşümü başlattı. İnebahtı'da verilen zayıat ve kadirga filosunun artan insan gücü ihtiyacı da Osmanlı kurumlarına yönelik demografik sorunları çoğaltmıştı.

Merkezi Yönetim

İmparatorluğun genişlemesine paralel olarak Osmanlı merkezi yönetimi de gelişti. Anadolu Selçuklu Devleti'nin parçalanmasıyla, memurları, Osmanlıların ve diğer Anadolu beyliklerinin hizmetinde görev yapma olanağına kavuştu. Abbasi dönemi ve sonrasındaki tüm Müslüman rejimlerin en yüksek rütbeli memuru vezirdi. Orhan, vezirini geniş yetkilerle donatmış ve bey unvanını vermişti. Osmanlıların en üst düzeydeki vezirlere verdiği unvan olan *sadrızam* kelimesi, 1360'larda kullanılmaya başlandı. Başta imparatorluk hazinesi (*hazine-i amire*) olmak üzere farklı daireler 14. yüzyıl boyunca şekillenmiş olsa da, Osmanlı merkezi yönetimi ancak Fatih'in saltanatında olgunluğa erişti.

Osmanlı tarihinin ilk yüzyıllarında devşirme sisteminin ürünleri ile birlikte eyaletlerin askeri seçkinleri de merkezi yönetimde hizmet ediyordu. 15. yüzyılın ilk yarısında yönetimde hâkim bir rol üstlenenler, Türkmen kökenli meşhur Çandarlı ailesiydi. Onların düşüşüyle Osmanlı idaresinin tamamen devşirmelerin denetimine gireceği devir de başlamış olur. Ancak hâkimiyet demek, tekel demek değildir. Özgür doğan bazı

Müslümanlar, çoğunlukla da ulema geçmişi olanlar Osmanlı tarihi boyunca önemli idari mevkilere gelmişlerdir. Fethedilen devletlerin yönetici sınıflarının mensupları da 16. yüzyıla kadar Osmanlılar tarafından önemli mevkilere getirilmeye devam edilmiştir.

Osmanlı merkezi yönetimi iki ana unsurdan meydana geliyordu, saray ve bürokrasi. Saray idaresi, saraydaki zemin planına paralel olarak iki ana bölümden, İç (*Enderun*) ve Dış (*Birun*) hizmetlerden oluşuyordu. İmparatorluğun üçüncü en yüksek mevkili memuru olan *darüssaade ağası* (düz anlamıyla saadet evinin ağası) veya *kapı ağası* (İngilizce'ye "chief white eunuch" olarak da çevrililmektedir) tarafından yönetilen *Enderun*, haremi ve sultanın maiyetini içeriyordu. Altı ayrı bölümü vardı. Sultanın huzuruna bizzat çıkmak konusundaki öncelik *has oda* personeline aitti. *Has odabaşı*, sultanın şahsi koruması olarak hizmet veriyordu; diğer görevliler çuhadar, silahtar ve sır kâtibi idi. İkinci bölüm *Hazine Odası*'ydı ve burası da kendi içinde iki kısma ayrılmıştı. *Dış Hazine*, mali kayıtların tutulduğu, yüksek rütbeli memurlara bahşedilen kıyafetlerin depolandığı ve saray dışı gelir ve harcamalarla ilgilenilen yerd. *İç Hazine* ise iç hizmetlerin tüm harcamalarının karşılandığı ve sultanın şahsi mücevheratının tutulduğu yerd. Diğer bölümler *Kiler Odası*, muhtelif görevler ifa eden *Seferli Odası*, *Doğancı Odası* ve devşirmelerin eğitimin-den sorumlu olan *Küçük ve Büyük Odalar* idi.

İç hizmetler, sarayın tüm kadınlarını kapsamaktaydı. Harem, şahsi hazlar için kullanılan bir mekân değil, Osmanlı rejiminin sembolik ve gerçek anlamda ayrılmaz bir bileşeniydi. Osmanlıların 14. yüzyılda siyasi evlilikler yapmaya son vermelerinin ardından sultanın kızları dışındaki tüm saray kadınları kariyerlerine köle olarak başlamıştı. Kız çocuklarından devşirme olmuyordu. Osmanlılar, kadınları savaş esirleri olarak veya köle pazarlarında satın alarak ediniyordu. 1475 yılında saray teşkilatının içerisinde yaklaşık 600 kadın bulunmaktaydı. Kadın teşkilatının da erkeklerinkine benzer bir hiyerarşisi vardı, ama buradaki hiyerarşi çift yönlüydü. Bir yanda sultanla kişisel ilişkisi olan –anneler, cariyeler, kız çocukları– farklı nesillerden kadınları, diğer yanda da destek personelinesi içeriyordu. Sıradan üyeler *cariye* olarak adlandırılıyordu. Kızlar saraya ulaşır ulaşmaz dikiş, şarkı söyleme, dans etme ve kuklacılık gibi alanlarda tafsilatlı bir tahsilden geçiriliyordu. Bu eğitim onları sarayda cariye, destek personeli veya *kulların* karısı olmaya hazırlıyordu. Saray kadınlarının çoğu sonunda imparatorluk hiyerarşisinin mensuplarıyla evleniyordu; bu durum bir erkeğin eyaletlerde görev yapmak üzere merkezi idareden ayrılmasıyla eşdeğerdi. Kadınların aralıksız olarak saraydan imparatorluğun önde gelen ailelerine intikal etmesi, bu hanelerin saray yaşantısının normlarını taklit etmesine yol açıyordu.

Dış hizmetlerin amir düzeyindeki memurları arasında kapıcıbaşı, emir-i ahur, doğancıbaşı ve çeşnicibaşı bulunuyordu. Ayrıca İmparatorluk elçilerine (*çavuş*) komuta eden

bir de *çavuş başı* vardı. Yeniçeri ağaları ve kapıkulu sipahileri ile birlikte bu memurlar özeni ağaları olarak bilinirdi, zira seferler esnasında sultanın yanında at sürme ayrıcalığına sahiptiler. Osmanlılar vasal prenslerin ve önemli eyalet valilerinin oğullarını sarayda rehine olarak tutardı; *müteferrika* adı verilen bu rehineler dış hizmetlere bağlanmıştı. Dış hizmetlerde ayrıca sultanın huzuruna bizzat çıkma hakkına sahip olan, örneğin sultanın şahsi mollası ve saray imamı gibi ulema mensupları, başkentteki kamu binalarının müfettişi, matbah-ı âmire (saray mutfağı) emini ve imparatorluk ahırları için hayvan yemi temin eden arpa emini de yer almaktaydı.

Devşirme sistemi dâhilinde saraya gelen *gulam*lar (düz anlamıyla, “oğlan” veya “genç erkek köleler”) yukarıda sıralanan çeşitli hizmet kademelerinden geçmek zorundaydı. En az gelecek vaat edenler uşak, bahçıvan, aşçı, seyis ve kapıcı olarak işe başlıyordu. Terfi ederek Yeniçerilere veya kapıkulu sipahilerine katılma imkânları vardı. Daha parlak olanlar temel eğitimin ardından ya merkezi orduya alınıyor veya iç hizmetlerin farklı bölümlerinde görevlendirilmek üzere hazırlanıyorlardı. Yeniçerilerin, kapıkulu sipahilerinin ve topçuların komutanları ile dış hizmetlerin diğer kademelerinin personeli, genellikle İç Hizmetlerden sağlanıyordu. Erkeklerin her kademede, rütbelere arası denklik olması koşuluyla, gönüllü veya zorunlu olarak saraydan ayrılp eyaletlerde görevlendirilmesi mümkündü. Bahçıvanlar, kapıcılar veya Yeniçeriler, eyalet sipahileri; kapıkulu sipahileri ve topçubaşı gibi orta kademeli yöneticiler ya da müteferrikalar *subaşı*; doğancıbaşı veya kapıcıbaşı gibi üst düzey memurlar *sancakbeyi*; en önemli saray memurları ise *beylerbeyi* olabiliyordu. Kural olarak saraydan çıkış sadece tek yönlüydü. Saray memurları eyalet yönetiminde yer alabilirler, ama *tımarlı sipahiler* ve *subaşılar* merkezi idareye dâhil olamazlardı.

Başkentten eyaletlere giden kariyer yolu, Osmanlı siyasetini anlamak açısından kilit öneme sahiptir. İster devşirme mekanizması üzerinden, ister başka bir yoldan edinilmiş olsun köle statüsü imparatorluğun en yüksek mevkilerine giden yolu açıyordu. Ancak bu statü güvenlik sağlamadığı gibi, kalıtsal da değildi. Oysa eyaletlerdeki konumlar, örneğin ikinci dereceden *sipahilik* bu türden statülerdi. *Sipahi* olan bir Yeniçeri, oğullarının da büyük ihtimalle *sipahi* olacağını bilirdi. Bu durum hâlihazırdaki eyalet aristokrasisi ile sultanın kulları arasındaki çekişmenin başlıca nedenlerinden olduğu gibi, *sipahi* ordusunu her daim zinde tutmayı sağlayan bir işlev görüyordu.

Osmanlı idari yapısının merkezinde, Divan-ı Hümayun yer almaktaydı. Divan-ı Hümayun üyeleri arasında vezirler, en önemli eyaletlerin valileri, nişancı (resmi evrak tuğra çeken kişi), baş defterdar (devlet maliyesinden sorumlu kişi), Yeniçeri ağası, Kaptan-ı Derya (donanmadan sorumlu baş amiral), Şeyhülislam ve Kazaskerler (en üst düzeyli dini görevliler, aşağıda anlatılacak) bulunuyordu. *Reisülküttab* (kâtiplerin reisi)

başkanlığındaki çeşitli birimler divana idari destek sağlıyordu. On yedinci yüzyılın ikinci yarısında sadrazamların personeli, *paşakapısı* veya *bab-ı âli* (düz anlamıyla, yüksek kapı; Fransızca karşılığı olan *Sublime Porte* Avrupalıların Osmanlı Devleti'ni adlandırmak için kullandığı genel tabire dönüştü) adı altında muazzam bir biçimde büyüdü.

II. Mehmed'in saltanatına kadar, sultanlar divan toplantılarına bizzat katılıp başkanlık ettiler. Fatih Sultan Mehmed bu görevi sadrazama devretti ama divan görüşmelerini kafesli bir pencerenin ardından izlemeyi sürdürdü. Toplantılar sona erdikten sonra divan üyeleri, aldıkları kararları resmen onaylaması için sultanın huzuruna çıkardı. Divan-ı Hümayun, bir nevi temyiz mahkemesi, bir yürütme organı ve kâğıt üstünde de olsa bir yasama organı gibi çalışırdı. Adil hükümdarlık anlayışı gereği şikâyet nedeni olan sorunların halli için tebaanın hükümdarına ulaşılabilmesi gerekiyordu. Sultan ne zaman halkın karşısına çıksa, taleplerine kulak verirdi. Halkın en sık şikâyet konusu ettiği şey, ağır veya adaletsiz vergiler ya da yerel otoriteler tarafından maruz kalınan diğer baskılardı; divan aynı zamanda yerel yöneticilerle ilgili müracaatları da dinlerdi. Hükümdarlardan bazıları, özellikle I. Süleyman, II. Ahmed ve IV. Murad, *Bin Bir Gece Masalları*'nda aktarıldığı biçimiyle Harun Reşid'i örnek alarak tebdil-i kıyafetle şahsen teftişe çıkarlardı. Sultanların eyalet yöneticilerini gözlemlemek üzere saraydan köleleri gizli teftiş gezilerine yolladıkları da olurdu.

Osmanlı tarihinin büyük bir bölümünde, sadrazamlar yönetim üzerinde mutlak yetkiye sahipti. II. Mehmed'in *kanunnamesinde* sadrazamın görevi şöyle tanımlanmaktadır:

Bilinmelidir ki sadrazam, her şeyden evvel vezirlerin ve komutanların başıdır. Tüm adamlardan üstündür; her konuda sultanın mutlak vekilidir. *Defterdar*, Hazine'nin vekilidir, lakin o da sadrazamın denetimindedir. Her tür toplantı ve merasimde sadrazamın yeri herkesin önündedir.²²

İslam tarihindeki pek çok vezirden farklı olarak Osmanlı sadrazamı aynı zamanda bir komutandı. Sadrazam önemli kararları Divan-ı Hümayun'a danışmadan alamazdı. Defterdarı denetleme yetkisine sahip olmasına rağmen, onun izni olmadan hazineден harcama yapamaz veya sultanın onayı olmadan onu görevden alamazdı. Yeniçeri ağası ve *Darüssaade* ağası, sadrazamın yetki alanı içerisinde değillerdi, sultanın sefere çıkmadığı zamanlarda bazı Yeniçeriler başkentte kalırdı. *Kapı ağasından* farklı olarak Yeniçeri ağasının sultana doğrudan erişmesi mümkün değildi. Sadrazam, kapı ağasının azledilmesini talep edebilirdi.

Sadrazamın yetki alanı dışındaki en büyük iktidar sahibi ulemaydı. İki *kazasker* (kadı-asker; düz anlamıyla, "ordunun kadıları"; Anadolu ve Rumeli için birer *kazasker* mevcuttu), imparatorluk genelinde Şer'i hukukun uygulanmasından sorumluydu.

İmparatorluğun tüm kadılarını atama ve azletme yetkileri vardı, ayrıca Şer'i davalarda kadı kararına itiraz makamı kazaskerlikti. İmparatorluk ulemasının en rütbeli mensubu olan *şeyhülislam*, aslında divanın doğal bir üyesi değildi fakat muazzam bir nüfuza sahipti. Aynı zamanda İstanbul'un baş müftüsüydü (hukuk danışmanı, diğer ulemanın Şer'i hukuk konusunda danıştığı yetkili merci). *Şeyhülislam*lar tekil davalar hakkında hüküm vermez, genel içtihatlarda bulunurlardı. Davaların gidişatını belirleme tasarrufları yoktu ve devletten maaş almıyorlardı. *Şeyhülislamın* kendisi ve onun tarafından imparatorluğun çeşitli eyaletlerine atanan diğer müftüler, verdikleri hükümler için bir nevi danışmanlık bedeli alır, ayrıca sıklıkla vakıflar bünyesinde idareci olarak kazançlı mevkilere tayin edilirlerdi.

Osmanlı tarihinde, sadrazamların konumunun yeknesak kaldığını söylemek mümkün değildir. Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve IV. Murad gibi faal sultanlar, bakanlarını yönetici değil memur olarak kullanmıştır. Diğer taraftan, Köprülüler imparatorluğa aktif olarak hükmetmişler, hatta bunu görevi kabul etmelerinin şartı olarak ileri sürmüşlerdir. I. Süleyman, II. Selim ve 1579'da suikasta uğrayana dek III. Mehmed dönemlerinde sadrazam olarak görev yapan Sokullu Mehmed Paşa'nın öldürülmesinden sonra Köprülüler dönemine kadar başat başka bir vezir ve IV. Murad hariç, başka bir sultan olmamıştır.

Osmanlı bürokratlarının çoğu kariyerlerine ulema olarak başlamış, gerekli edebi yeteneklerini ise aldıkları dinî eğitim sırasında geliştirmişlerdi. Diğerleri ya bürokratların ya da *kulların* oğullarıydı. Bir nevi çıraklık biçiminde farklı kâtiplik vazifelerini yerine getirerek yükselirlerdi. İdari görevlerde yer alarak eyaletlerde mali hatta askeri görevler üstlenebilirlerdi. Bireylerin bu şekilde dini kariyerdan askeri kariyere geçiş yapması mümkündü. Eyalet sisteminde mali hizmetlerde bulunanların günün birinde merkeze dönüp burada yüksek pozisyonlara ulaşma ihtimali vardı.

Eyalet Yönetimi

İlk dönemlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun temel idari birimi *sancaktı*. Osman'ın küçük bir alana hükmettiği zamanlarda, bu bölge onun *sancağı* olarak anılırdı. İlerleyen yıllarda önce Osmanlı şehzadeleri kendilerine ait *sancakları* yönettiler ve nihayet bu görev aile dışından beylere (vali) devredildi. Beye verilen bayrak, onun otoritesini simgeliyordu. İmparatorluğun Avrupa'da hızla yayılmasının sonucunda, I. Murad tarafından bir diğer idari katman oluşturularak Rumeli için bir *beylerbeyi* atandı. I. Bayezid, 1393 yılında başkenti evvela Kütahya olan, daha sonra Ankara'ya taşınan Anadolu için ikinci bir *beylerbeyi* tayin etti; üçüncü *beylerbeyi* de başkenti Amasya olan Rum'a atandı. Bu üç eyalet, imparatorluğun çekirdeğini oluşturdu. Osmanlılar 1468 yılına kadar başka

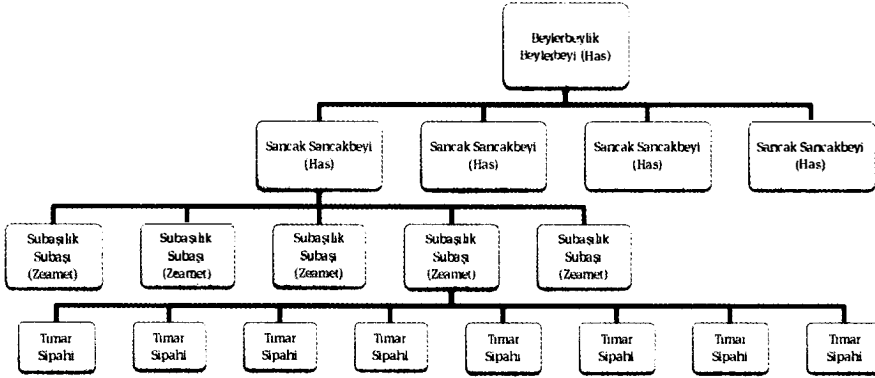
bir eyalet kurmadılar zira Karaman beyliğini ilhak etmenin zorluğu idari bakımdan ciddi bir odaklanma gerektiriyordu. II. Bayezid, I. Selim ve I. Süleyman'ın fetihleri, aralarında Arap topraklarındaki Şam, Halep, Bağdat, Basra ve Mısır; doğu Anadolu'daki Erzurum ve Diyarbakır; ve Avrupa'daki Buda ve Temeşvar'ın da bulunduğu bir dizi yeni eyaletin kurulmasına yol açtı. Osmanlı idari yapısının üç temel unsuru vardı; *tahrir-tımar* sistemi, *salyaneli* eyaletler ve *hükümet sancakları*. *Tahrir-tımar* sistemi tüm Avrupa eyaletleri, Anadolu ve Suriye de dâhil olmak üzere, imparatorluğun merkezinde uygulanıyordu.

Genellikle İslam dünyasının geleneklerinden türeyen Osmanlı toprak kuramı, padişaha tüm topraklar üzerinde mutlak hâkimiyet tanıyordu. Osmanlı'da üç ana arazi kategorisi vardı: *miri*, *mülk* ve *vakıf*. Her üç kategoride de bu toprakların üzerindeki köylüler onu ekip-biçme hakkına sahip oluyor, karşılığında da padişahın atadığı veya en azından onayladığı bir temsilciye vergi ödüyorlardı. İmparatorluk Hazinesi *miri* arazilerin gelirini denetliyor, bu geliri doğrudan ediniyor, ya maaş olarak tahsis ediyor ya da nakit ödeme karşılığında tarımsal faaliyet yapılmak üzere devrediyordu. *Mülk* arazileri bizzat padişah tarafından miras bırakılabilir ve devredilebilir mülkiyet olarak veriliyordu. *Vakıf* arazileri gelirlerini dini veya toplumsal amaçlı harcamalar yapan vakıflara ödüyordu. Açıkça görüldüğü üzere imparatorluğun gelirlerinin, dolayısıyla da gücünün en büyük kısmı *miri* kategorisinde yer alan topraklardan geliyordu. I. Bayezid, II. Mehmed ve I. Süleyman gibi güçlü ve atak padişahlar, *mülk* ve *vakıf* arazilerini ciddi biçimde daraltmışlardı. II. Bayezid, II. Selim ve III. Murad ise *mülk* ve *vakıf* arazilerinin miktarını arttırdılar. 1528 yılında Osmanlı topraklarının yüzde 87'sini *miri* araziler teşkil ediyordu. Merkezin zayıfladığı dönemlerde dahi imparatorluk topraklarının büyük bölümü *miri* arazilerden oluşmuştu.

İdari mekanizmayı toprak kuramı bağlamına oturtabilmek için Osmanlı eyalet yönetiminin düzeni koruması ve *miri* arazilerin gelirini hem tahsil etmesi hem de kısmen dağıtması gerekiyordu. Bu araziler de kendi içinde ikiye ayrılıyordu: *tımar* ve tahsis edilen diğer topraklar ile *hass-ı hümayun* denilen ve gelirleri doğrudan merkez hazineye aktarılan yerler. *Miri* arazilerin yaklaşık yarısı ve genellikle en verimli olanları *hass-ı hümayun*ün parçasıydı. Merkez hazine, *hass-ı hümayun*ün en büyük bölümünü ya başkentten ya da ilgili yöreden zenginlere, peşin ve nakit ödeme karşılığında kiralardı. Bu durum köylüler için herhangi bir fark yaratmazdı. Her halükârda sabit ödemelerini yapmaya devam ederlerdi; bunların arasında örneğin evlilik vergisi ve gelirin belli bir oranına denk düşen, bir kısmı nakit, geri kalan kısmıysa aynî olarak ödenen bir vergi daha vardı. Kendilerinin tüketmediği kısmı nakde çevirme yükümlülüğü, hâsılatı elde edenlere – mültezimler, *sipahiler* veya arazi tahsis edilen diğerleri– aitti.

Şekil 3.2 Osmanlı Eyalet Yönetimi ve Askeri Yapısı

Bu şekil Osmanlı eyaletlerinin ve Osmanlı eyalet ordusunun 17. yüzyıla kadarki standart yapısını göstermektedir. İlk sırada taşra biriminin, ikinci sırada vali/ yöneticinin adları belirtilmiştir. Parantez içindeki bilgi, yöneticilere tahsis edilen toprak gelirinin cinsini göstermektedir.

Tahrir (detaylı gelir tespiti) bu yükümlülüklerin her birini, nakit ödemenin oranı da dâhil olmak üzere tanımlar ve tescil ederdi. *Tahrir*, fethin hemen ardından ve üzerinden birkaç on yıl geçtikten sonra yapıldı. Merkezi yönetim her *sancağ* için tespitleri yapmak üzere *emin* veya *il yazıcısı* denilen (aynı pozisyon için kullanılan iki farklı isim) görevliler tayin ederdi. Bu kişilere, genellikle yerel muhbirler olarak hareket eden ve yerel *kadılar*la işbirliği yapan *kâtipler* yardım ederdi. *Emin*, ilk *tahrir*de mevcut gelir kaynaklarının ve örfi yükümlülüklerin hepsini kaydederdi. Osmanlılar normalde var olan tespit ve tahsil sistemlerine çok az müdahale eder, Bizans uygulamasına göre şekillenen standart vergilerin iskaladığı kaynakları memnuniyetle değerlendirirlerdi.

İlerleyen dönemlerdeki tetkikler, *sancağ*lara ait tüm vergi kayıtlarını ve gelir bildirimlerini ve bunların her *sancağa* bağlı köylerde toplanan verilerle karşılaştırmalarını da içermeye başladı. Her *sipahinin* veya diğer *tımar* sahiplerinin kendi arazileri üzerindeki her bir yetişkin erkeğin adını ve işlediği toprak miktarını kayıt altına aldırması gerekiyordu. Osmanlılar, *çift-hane* adı verilen köylü hanesini verginin temel birimi olarak değerlendirirdi. *Çift* (düz anlamıyla “boyunduruk”) kelimesi, çiftçilerin tarla sürdükleri (birbirine bağlanmış) iki öküzü ima eder. *Çiftlik* tabiri, bir çift öküzün sürebileceği büyüklükteki arazi parçasını, dolayısıyla bir çiftçi ailesinin ekip biçebileceği (nadasa bırakılmış tarlalar dâhil) arazinin büyüklüğünü tanımlar. Halil İnalıcık’ın ifadesiyle, *çift-hane*, “bölünemez bir tarımsal ve *mali* birim[di]” (italikler İnalıcık’a ait).²³ Bu sistem hem daha büyük arazilerin kurulmasını hem de *çiftlik*lerin küçük parçalara bölünmesini engelliyordu. Yerleşik köylülerin yanı sıra, oradan oraya hareket halinde olan bir kırsal nüfus da mevcuttu: topraklarını terk eden köylüler, ailelerini terk eden oğullar ve diğer

kaçaklar. Bunlar çoğunlukla geçici tarım işçisi olarak çalışır ve ayrı listelere kaydedilip cüzî bir vergi öderlerdi. Kadınlar ve çocuklar vergiden her zaman muaf tutulurdu. *Çiftlik* ekip-biçme hakkı, erkek üzerinden miras bırakılabilirdi. Temel tarım vergisine, gümüş sikke üzerinden belirlenen ama her zaman bu yolla ödenmeyen *çift-resmi* (vergi mükelleflerinin gayrimüslim olması durumunda *ispençe*) deniyordu. Vergi miktarları, her hanenin elverişli durumdaki arazisine ve emek gücüne göre belirlenirdi.

Tetkiklerin sonucunda bölgelerin gelir ve tahsis kayıtları ile birlikte tahsil edilecek vergilerin oranlarını ve yöntemlerini belirleyen bir de *kanunname* hazırlanırdı. Bu kayıtların kopyaları, hem eyalet başkentlerinde hem imparatorluğun başkentinde muhafaza edilirdi. Bir sonraki tetkike kadar *sancağın* mali elverişliliğini bu kayıtlar gösterirdi. *Sancak kadıları* gayrimüslimlerden alınan *cizye* ile olağanüstü hal vergisi olan *avanz* için ayrı *defter*lerde kayıt tutarlardı. Tahrir süreci sayesinde merkezi hükümet, neredeyse tek tek her çiftçiye varana kadar bilgi sahibi olurdu. Ancak nadiren gerçekleştirilen tetkikler dışında, bu tür bir irtibat neredeyse hiç yaşanmazdı. Köylüler ya tayin edilen vekillerle ya da mültezimlerle irtibat kurarlardı. Örneğin beyler ve *subaşılar*, kendilerine tahsis edilen arazilerden vergi toplamaları ve diğer yerel yükümlülükleri yerine getirmeleri için *voyvodaları* görevlendirirdi, zira arazileri hemhudut değil, yayılmış vaziyetteydi.

Beylerbeylerinden sonraki en üst düzeyli yetkili olan ve gelir tahsislerinin idaresini denetleyen üç memur vardı; bunlar *tımar defterdarı*, *defterdar kethüdası* ve *hazine defterdarı*ydı. Bunlar sırasıyla *tımar*, *zeamet* ile *has* ve *hass-ı hümayun* arazilerinden sorumluydular. Merkezi yönetimle doğrudan ilişki kurma yetkisine sahip olan *hazine defterdarı*, diğer iki memura kıyasla daha bağımsız bir statünün de sahibiydi. *Beylerbeyi* onu görevden alabilirdi, ama bunu merkezi yönetime danışmadan yapamazdı. Eyaletler Şer'i hukukun uygulanması için *kadılıklara* ayrılmıştı, fakat bunlar *sancaklar*la örtüşmüyordu. Kadılar esasen Şer'i yargıçlar olarak görev yaparlardı ve *sipahiler* ile *subaşılar*dan destek alırlardı. Aynı zamanda, on beşinci yüzyılda dahi *cizye* ve *avanz* vergilerinin tahsil edilmesini kapsayan idari yükümlükleri de bulunuyordu. *Kadıların* idari yükümlülükleri on yedinci yüzyılda daha da artacaktı.

Sipahiler, padişahın askerleri olma statülerine karşın esasen *sancaklar*la ve eyalet yetkilileriyle ilgilenirlerdi. Bir kişinin, bir *sancakta* *tımar* sahibi olması durumunda, gerçek tahsisini değilse de konumunu oğullarına devretme hakkı vardı, özellikle de bunlar kendisine sefer esnasında eşlik etmişlerse. Babasına hizmet eden bir oğul, babası ölmeden önce *tımar* sahibi olmak için başvuruda bulunabilirdi; hizmet etmemiş olansa ancak babası öldükten sonra başvuru yapabilirdi. Oğlun sahip olacağı *tımarın* büyüklüğü, babasının sahip olduğu *tımarın* büyüklüğü ile orantılıydı. Örneğin, 10.000 *akçe* ederinde *tımara* sahip olan müteveffa bir *sipahinin* en büyük üç oğlu, yaşlarına göre

6.000, 5.000 ve 4.000 *akçe* gelir getiren *tımar*lara sahip olmayı umabilirdi. Bir *sipahinin* yedi yıl sefere çıkmaması durumunda *tımar*ına el konulabilirdi. Rotasyon ilkesi doğrultusunda, *sipahilere* aynı sancak içerisinde farklı araziler tahsis edilirdi; bu da onların periyodik olarak belirli dönemlerde gelirsiz kaldıkları anlamına gelir. Bu uygulamanın çeşitli zorluklar yaratmış olması muhtemeldir, fakat on altıncı yüzyılın sonuna kadar fazla huzursuzluğa neden olmamıştır.

On altıncı yüzyılın ikinci yarısına dek en büyük tahsisleri alanlar *sancakbeyleri* ve *beylerbeyleri* olmuştur. İmparatorluğun Avrupa'daki eyaletlerindeki yetkililere 6.000, Anadolu'dakilere 5.000, Karaman, Dulkadir ve Rum'dakilere ise 3.000 *akçe*ye kadar gelir getiren araziler tahsis edilmekteydi. Bu eyaletlerdeki tahsislerin sınırlı olması, bahsi geçen bölgelerde Osmanlı otoritesine karşı geliştirilen direncin içerisinde Osmanlı-öncesi Türk elitinin rolünü yansıtır. Eyalet yetkililerine tanınan takdir yetkisi iki tür suistimale yol açmıştı; birincisi, beylerin *kullar* için *tımar* tayin etmesi ve rüşvet karşılığında arazi tahsisinin yapılması. Merkezi yönetim, söz konusu suistimallerin önüne geçebilmek için I. Süleyman devrinde tüm tayin ve terfileri denetim altına aldıysa da, *sipahilerin* arazi tahsislerini haksız yollardan edinmesine kesin çözüm olamadı. *Sipahilerin* yanında saray memurları ve dini görevliler de (Müslüman ve Hristiyan) *tımar* edinmişlerdi.

Salyaneli eyaletlerde merkezi hükümet sadece birer *beylerbeyi*, *defterdar* ve *kadı* tayin ederdi. Bu eyaletler tamamen mali özerkliğe sahipti; yalnızca yıllık vergi öderlerdi. Osmanlılar Mısır'daki mevcut mali birimleri muhafaza etmiş, Memlûklerden kalan *ikta* ve *mukataalar*ı yeniden sınıflandırmışlardı. Başlarda Osmanlılar, tahsis edilen arazilerin vergilerini tahsil etmeleri için maaşlı memurlar atamıştı. On altıncı yüzyılın ilerleyen kısımlarında, tahsilat yapmaları için görevlendirilen ve karşılığında hasılatın bir kısmını alan yerel delegeler, tahsilat sürecinin denetimini ele geçirdiler. Normalde bunlar Mısır eyalet ordusunun mensuplarıydı ama bu konumlara maaş karşılığı olarak getirilmiyorlardı. Osmanlı yönetiminin, Mısır'da, başka yerlerde uymadığı iki koşulu yerine getirmesi gerekiyordu: birincisi, Osmanlıların fethinden sonra Mısır'da baş gösteren kırsal kargaşalar, dağınık değil toplu bir eyalet ordusunun kurulmasını zorunlu kılıyordu. İkincisi, alınan idari önlemler Mısır'ın imparatorluğun tahıl ambarı olarak sahip olduğu konumla çatışamazdı. Mısır'daki Osmanlı yönetimi, bu hedefleri gerçekleştirerek eyaleti bir yüzyıldan uzun bir süre etkin bir biçimde denetimi altında tuttu.

Osmanlı taşra yönetimi, özellikle Dobruca, Arnavutluk, Balkan Dağları, doğu Anadolu, Kafkasya ve elbette Arap ülkelerinde çok sayıda bulunan göçebeler için özel düzenlemeler geliştirdi. Osmanlılar bu toplulukları ve alt birimlerini *ulus*, *boy*, *oymak* ve *oba* biçiminde sınıflandırmıştı. Boyların kendi iç düzenlemelerinden ve rejimle ilişkilerinden sorumlu olan kalıtsal boy beyleri de Osmanlı devletince tanınıyordu. Osmanlılar, vergi

tahsili ve emirlerin ilan edilmesi için Osmanlı ordusunu desteklemek üzere, boy beylerinin emrine özel kadılar ve *ağa* unvanına sahip özel memurlar da tayin ederdi. Boyların çoğu sadece hayvancılıkla uğraşmıyor, aynı zamanda kışın konakladıkları meralarda avcılık ve tarım da yapıyorlardı. İmparatorluk kentlerinde tüketilen hayvansal ürünlerin çoğu bunlar tarafından imal ediliyordu; ayrıca askeri seferlerde destek birlikleri olarak yer alıyor, ordulara erzak taşıyorlardı.

Devlet politikası kent sakinlerini kayırıyordu. Bunlar daha az vergi ödedikleri gibi *tımar* eyaletlerindeki köylüler gibi zorunlu çalışmaya da tâbi tutulmuyorlardı. Bu durum insanları kentlere göç etmeye teşvik ediyor, kentlerin on beşinci ve on altıncı yüzyıllardaki hızlı büyümesine katkıda bulunuyordu. Rejim, *tımar* ordusuna bağımlı olduğundan, kırsaldan gerçekleşen kitlesel göçleri onaylaması mümkün değildi. (İstanbul'da yerleşecek olanlara yönelik teşvikler başka kentlerin sakinleri için geçerliydi, köylüleri kapsamıyordu.) Devlet, köylüleri topraklarına geri dönmeye zorladı ve bir kentin yasal mukimleri olabilmeleri için burada en az on yıl düzenli bir iş yapmalarını şart koştu. Bu koşulları yerine getirebilenlerin, *tımar* sahibine *çift-bozan* adı verilen bir yıllık vergi ödemesi gerekiyordu.

Daire-i adalet, Osmanlı idari sisteminin hem yapısını hem de işleyişini açıklamaya yardım eder. Devletin ordusunu besleyebilmek için eyaletlerden toplanan hâsılata ihtiyacı vardı, fakat köylülere eziyet edilmesi en nihayetinde gelirlerin düşmesine yol açardı. Eyalet *sipahilerinin*, arazi tahsislerine değilse de *sancaklarına* uzun süreli olarak bağlanmaları, bunların kısa vadeli çıkarları uğruna durumu kötüye kullanma ihtimallerini düşürüyordu. Taşra elitinin düşük rütbelerde tutulması ve *sipahilerle kapıkulları* beylerinin çıkarları arasındaki temel ayrımın varlığı, on sekizinci yüzyıla gelene dek eyalet valilerinin kendilerini özerk yöneticilere dönüştürmelerini engellemiştir. Aynı zamanda her düzeyden eyalet memurunun bulundukları makamlarda on yıllar boyunca kalmasına da imkân verilmişti ki bu durum baskıyı engellemek için hayati önem taşıyordu. Halkın da söz hakkı vardı. Neticede *tahrir* yılda bir değil, nesilde bir yapılıyordu. Yıllık vergilerin belirlenmesi ve toplanması son kertede hasada bağlı olduğundan, sürecin mutlaka bir pazarlık payı da içermiş olduğunu düşünmek mümkündür. *Sipahilerle* köylüler arasındaki uzun süreli ilişki ve fiziksel yakınlık, eyaletlerdeki Osmanlı yönetimini despotizmden farklı bir şeye büründürüyordu. On altıncı yüzyıla kadar Osmanlı eyaletlerinde idari sistem dikkat çekici biçimde iyi işlemişti.

Osmanlı Ekonomisi

İlk on yıllarda, ileride Osmanlılar olacak çeteler geçimlerini akınlar yaparak sağlamıştı. Ancak Osmanlılar Bursa'yı ele geçirdiğinde, beylik verimli tarım arazileriyle

birlikte değerli bir ticaret merkezine de kavuşmuştu. İmparatorluk büyüdükçe Avrupa ve Anadolu'da bir dizi yeni tarım arazisine sahip olmuş, evvela Karadeniz ve Ege kıyılarındaki, daha sonra doğu Akdeniz'de ve Kızıl Deniz'den İran Körfezi'ne kadar olan bölgedeki ticaret ağlarını denetimi altına almıştı. İmparatorluk hem tarıma hem ticarete dayalıydı.

Osmanlı'nın ekonomi politikası daire-i adaleti yansıtıyordu. İmparatorluğun askeri gücü zenginliğine bağlıydı, zenginliğin en büyük kaynağı tarımsal verimlilik, tarımsal üretimin şartı ise köylülerin refahıydı. Osmanlılar özellikle merkez hazinesindeki nakit parayı (gümüş ve altın sikkeler halinde) arttırmaya ve halkın ihtiyaçlarını karşılamaya yetecek bir bütçeyi tutturmaya çabalamışlardır. İhracatı bir zenginlik kaynağı olarak değil, iç açığın potansiyel nedeni olarak değerlendirmişlerdir. Ticareti denetim altına almak ve himaye etmek konusundaki gayretleri, gelirleri yükseltme ve başta başkentte olmak üzere ülke içinde oluşabilecek kıtlığı engelleme arzularıyla ilişkilidir. Devlet esasen kıtlığın oluşmasının önüne geçmek ve temel ihtiyaç maddelerinin fiyatını düşük tutmak amacıyla ekonomiye müdahale etmiş, Avrupa merkantilizmindeki gibi ticaret dengesini etkilemeyi hedeflememiştir. Osmanlı yönetici elitinin ticaretle ilgilenmesi devletin merkantilist bir biçim almasına yol açmamış, ticaretin devletleşmesine yol açmıştır.

Daha önce de değinildiği üzere Osmanlı ekonomisi sadece kısmen para ekonomisine geçmişti; kırsal alandaki alım satım işlemlerinin çoğunda, vergiler de dâhil olmak üzere ödemeler nakitten ziyade ayni olarak yapılıyordu. Kırsal alanlarda göçebeler ve çiftçiler arasında paranın yaygın biçimde kullanılması Osmanlı döneminde giderek yaygınlaşmış, bilhassa 16. yüzyılda büyük bir artış gözlenmiştir. Çağdaşlarının çoğu gibi Osmanlılar da gümüş sikkeye itibar ediyordu. İktisat tarihçisi Şevket Pamuk, Osmanlı'da paranın tarihini şu şekilde dönemlere ayırmaktadır:

1300-1477: Anadolu ve Balkanlar'ın ticaret rotaları üzerinde yeni kurulmakta olan bir devletin gümüşe dayalı ve görece sabit para birimi (akçe)

1477-1585: ekonomik, mali ve siyasi açıdan güçlü olunan bir dönemde altın, gümüş ve bakır madeni para basımı; egemenliğin en yüksek sembolü olarak tek bir altın para basımına geçilmesi; imparatorluğun farklı bölgelerinde değişik gümüş para kullanımına geçilmesi; kentsel alanlarda ve çevrelerinde yoğun kredi ağlarının gelişmesi

1585-1690: madeni paranın kıtalar arası dolaşımının yarattığı aleyhte etkilerle birlikte mali, ekonomik ve siyasi sorunlardan kaynaklanan mali istikrarsızlık; akçenin ortadan kalkması ve Osmanlı pazarlarında yabancı madeni paranın ve bunların düşük değerli sürümlerinin artarak dolaşıma girmesi.²⁴

Aşağıda, yaşanan sıkıntı ve dönüşümlere odaklanılarak 1690'dan itibaren beliren parasal istikrarsızlık ve diğer gelişmeler ele alınacaktır.

İmparatorluğun genişlemesi doğrudan doğruya ticaretin kalıplarını da etkilemişti. Bursa, hem bölgesel ticaretin hem de Asya ile Avrupa arasındaki uzun mesafe ticaretinin en önemli antreposu haline gelmişti. 14. yüzyılın sonuna gelindiğinde İran'ın Hazar kıyılarından değerli ipekler taşıyan kervanlar Bizans'ın Trabzon limanına değil, Bursa'ya geliyordu. Osmanlı'nın başkenti, Konstantinopolis'teki Avrupalı tüccarlar –pek, baharat ve diğer şark ürünlerinin alıcıları ve yün satıcıları– için de bir çekim merkezine dönüşmüştü. Bursa'nın önemi bilhassa ipek ticaretinin merkezine dönüşmesinden kaynaklanıyor, bu da imparatorluğun gümrük gelirlerinin büyük kısmını buradan sağlamasına yol açıyordu. Bursa, Konstantinopolis'in fethinden sonra da ipek ticaretinin merkezi olmayı sürdürdü. Baharat, boya ve ilaç da Bursa'dan sıklıkla geçen ürünler arasında bulunuyordu. Suriye ve Mısır'ın fethedilmesiyle, Osmanlılar, ürünlerin güney ve doğu Asya'dan Avrupa'ya ulaştırıldığı geleneksel ticaret rotalarının da denetimini ele geçirmiş oldular.

Hint Okyanusu'ndan gelen ürünler Akdeniz ticaretine Antalya limanı veya Bursa ve İstanbul üzerinden dâhil oluyordu. Bunların içinde Hint adalarından gelen çeşitli baharatlar ve çivit, Mısır'dan gelen keten, pirinç ve şeker ile Suriye'den gelen sabun vardı. Antalya; Anadolu'dan Suriye ve Mısır'a ihraç edilen kereste, demir, envai çeşit dokuma, afyon, kuru meyve, kürk, balmumu ve zift gibi malların da yüklendiği ana limandı. Anadolu'dan yapılan kereste ve köle ihracatı, en başından itibaren Osmanlı ekonomisinin can damarlarından birini oluşturmuştur. Çoğu Kafkaslardan olmak üzere kuzey kökenli beyaz köleler, Arap ülkelerine ihraç ediliyor, Afrikalı siyah köleler ise kuzeye gidiyordu. Doğu Akdeniz ticaretinin imparatorluk için ne denli önemli olduğu, Osmanlıların kendilerini bahriyeli haclılar olarak tanımlayan Hristiyan korsanlara karşı verdikleri amansız mücadeleye bakarak anlaşılabilir. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda başta Venedik ve Cenevizli olmak üzere İtalyan tüccarlar, hem doğu Akdeniz hem Karadeniz ticaretini hâkimiyetleri altına almıştı. Karadeniz sahilleri çok uzun zamandır Akdeniz ülkelerinin buğday, balık, yağ ve tuz ihtiyacını karşılamaktaydı. Fatih, İtalyan tüccarları buradaki ticaret döngüsünün tamamen dışına atıp, ticareti Osmanlı tebaasının ellerine teslim etti. Bunların içinde, aralarında Yunanlılar da olmak üzere çok sayıda Hristiyan da bulunuyordu, ama çoğunluğu Müslümanlar oluşturmaktaydı. Karadeniz'in başlıca limanları Kırım'daki Kefe, kuzeydoğu Anadolu kıyısındaki Trabzon, Dinyester ırmağı ağzındaki Akkırman ve Tuna nehri ağzındaki Kilia idi. Kefe'den türlü çeşit ürün geçiyordu. Örneğin, Anadolu'dan keten dokumalar, tiftik, pirinç, afyon, şarap, fındık ve kereste geliyordu. Avrupa'nın tekstil ürünleri Moskova ve Orta Asya'ya Kefe üzerinden ulaşıyordu. Kuzeyden gelen ürünler arasında buğday, iç yağı, yağ, peynir, bal, balık ve havyar bulunuyordu. Kırım'daki tuz madenleri Osmanlı pazarının talebinin büyük kısmını

karşılıyordu. Tatarların Rus ve Leh topraklarına yaptıkları akınlarda ele geçirdikleri esirler, Kefe'den geçirilerek güneye götürülüyordu. Moskova'nın ihraç ettiği diğer ürünler kürk, asbest ve civaydı. Asya ve Anadolu'dan gelen mallar, bilhassa tekstil ürünleri ve baharatlar Kilia ve Akkırman'dan geçiyordu. Avrupa'daki eyaletler ile Eflak ve Boğdan gibi tebaa devletler ayakkabı, yün mamulleri, büyük baş hayvan, deri, tuz, keten, bal ve balmumu ihraç ediyor, Hint Okyanusu ve Akdeniz'den baharat, keten ve ipekli tekstil ürünleri ve bir takım yiyecek maddeleri satın alıyordu.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kurulması doğu Akdeniz'deki ticaret kalıplarını değişikliğe uğratmış olsa da, İtalyan kentlerinin özellikle de Venedik'in rolünü bertaraf etmedi. Venedik ve Ceneviz, Bizans İmparatorluğu sınırları içerisinde herhangi bir sınırlandırma olmadan serbestçe ticaret yapabilmiş, Karadeniz ve Levant boyunca bölge devletleriyle ticari ilişkiler kurmuştu. Venedik'in Osmanlı yayılması karşısındaki tepkisi; on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda, Arnavutluk, Mora, İyon denizi ve Akdeniz'deki stratejik noktaları ele geçirmek ve nihayet 1489'da da Kıbrıs'ı almak olmuştu. Venedikliler mütemadiyen Osmanlıların Çanakkale ve İstanbul Boğazı'ndan geçişini engellemeye çalıştı. Avrupa ile Asya arasındaki geçişin Osmanlı hâkimiyetine girmesini kesin olarak sağlayan gelişme II. Mehmed'in Boğaz'da yaptırdığı yeni hisarlar ve Konstantinopolis'i fethetmesi oldu. Cenevizliler, Osmanlılarla işbirliği yapmayı yeğledi. Cenevizlilere –sonradan kapitülasyon olarak adlandırılacak olan– ticari imtiyazlar ilk kez 1352 yılında, Orhan tarafından verildi. Anadolu'daki Chios ve Foca (bugünkü Foça) adalarında bulunan Ceneviz kolonileri, Anadolu ve Avrupa arasındaki ticaretin en önemli antrepoları haline geldi. Karşılığında Cenevizliler de Osmanlı kuvvetlerinin Çanakkale'den geçişine izin vererek, onlara denizde hayati bir destek sundular.

Osmanlılar, Venediklilere karşı ekonomik baskı uyguladı. Bu ada kenti ve ardülkesi, Anadolu'dan ve Avrupa'daki Osmanlı eyaletlerinden gelen buğdaya bağımlıydı. 1463'te Venedik'le savaş patlak verince, Osmanlılar tüm Venedikli tüccarları hapsedip mallarına el koyarak ve alternatif ticaret pazarları arayışına girerek ekonomik savaş başlattılar. Fatih, Ragusa (Dubrovnik, günümüz Hırvatistan'ının doğusu) üzerinden Floransa ve İtalya'nın Adriyatik kıyısındaki papalığa ait serbest bir liman olan Ancona ile ticaret ilişkileri kurmaya çalıştı. II. Murad'ın hükümdarlığı döneminden beri Osmanlı'ya vergi veren Ragusa, ithalat ve ihracat için önemli bir merkez oldu. Buğday, hayvan derisi, balmumu ile ham ve işlenmiş ipek bu kentten geçerek İtalya'ya ulaştı. Osmanlıların en büyük ithalat kalemi ise yünlü mamullerdi. Ragusa, Osmanlı pazarı için üretilen yünlülerin imalat merkezi oldu ve İmparatorluk genelinde Ragusalı tüccar kolonileri gelişti. Osmanlılarla Venedikliler arasındaki savaşlar sürerken Ragusa'nın üstlendiği aracılık rolü, kentin ticaret hacminde muazzam bir artışa yol açtı. On altıncı yüzyılda Ragusa

İtalya'nın yanı sıra İngiltere ile de ticaret yaptı, fakat Osmanlı'nın İngiltere ve Fransa ile on yedinci yüzyılda gelişen doğrudan ticaret ilişkisi, Ragusa'nın öneminin azalmasına neden oldu. Ragusa'nın rolüne ve savaşın yol açtığı kesintilere rağmen Venedik her zaman doğu Akdeniz'deki baharat ticaretinin hâkimi olarak kaldı. Venedik gemileri Mısır ve Suriye'ye yüklü mamul, ipek, kâğıt ve cam ürünleri taşıdılar; Anadolu ve Rumeli'den baharatlar, ilaç, boya maddeleri, pamuk ve ipek taşıyarak geri döndüler.

Bu ticaret kalıpları, on altıncı yüzyılın sonları ve on yedinci yüzyılın başlarında ciddi biçimde değişime uğradı. Osmanlılar 1517'de Mısır'ı fethettiğinde, I. Selim Memlûk sultanlarının önceden tanıdıkları kapitülasyonları yenileyince, Osmanlı İmparatorluğu ile Fransa arasında ticaret başlamış oldu. 1569 yılında Fransızlara azami ticaret imtiyazları tanındı, bu da Fransa ile Venedik arasında bir rekabetin doğmasına yol açtı. Fransa Osmanlı İmparatorluğu'na tekstil, kâğıt ve metal ürünleri ihraç ediyor; yün, pamuk, giysi, ipek, baharat, parfüm, ilaç ve tiftik ithal ediyordu. 1570 ve 1573 yıllarındaki Osmanlı-Venedik savaşları Fransa'ya Venedik karşısında büyük bir avantaj sağlamıştı ve on yedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Fransa, ticaretinin yarısını Osmanlı İmparatorluğu ile yapıyordu. Hollandalı ve İngiliz tüccarlar, Fransız bayrağı altında ticaret yapıyordu. Fransa'nın başlıca limanı olan Marsilya'nın on altıncı yüzyılın son yıllarındaki Fransız iç savaşları sırasında Katolikleri desteklemesi karşısında; Avrupa'daki Protestanları destekleyen Osmanlılar, Fransızlara tanıdıkları ticaret imtiyazlarını askıya aldılar. Söz konusu imtiyazlar 1589 yılında IV. Henry'nin tahta çıkışıyla yeniden yürürlüğe girdi.

İngiliz tüccarlar ilk ticaret imtiyazlarına 1553 yılında kavuştularsa da Hint adasının baharatlarına doğrudan ulaşacakları bir yol bulmayı tercih ettiler. Osmanlıların 1578'te Kafkasya'da yaptığı fetihler sonrasında İran'a Moskova üzerinden karayoluyla ulaşmak olanaksızlaşınca, İngilizler dikkatlerini yeniden Levant'a çevirdi. Yünlü mamulleri düşük fiyata satarak, kalayla çelik tedarik ederek ve rekabete karşı korsanlık yaparak Fransızlar ve Venedikliler için azılı rakipler haline gelmişlerdi. 1630 yılında Venediklilerin ticaret hacmi keskin bir biçimde düşmüş, Fransa ise Levant'taki pazarlarının yarısını kaptırmıştı. İngiliz Levant Şirketi, doğu Akdeniz ticaretine egemen olmuştu. East India Company'nin (Doğu Hindistan Şirketi) Hint Okyanusu'nda ulaştığı başarı, Levant'ın İngiltere ile yaptığı ticareti ciddi biçimde azaltmış, ancak tamamen sonlandırmamıştı. Hollandalı tüccarlar, 1612 yılında kendi kapitülasyonlarını elde edene kadar İngiliz bayrağı altında ticaret yaptı.

Avrupa ile yapılan ticaretin muazzam biçimde büyümesi, Osmanlı ekonomisine on altıncı ve on yedinci yüzyıllar boyunca zarar vermedi. Osmanlı, bu sayede hatırı sayılır büyüklükte gümrük gelirleri edindi ve başta yünlüler olmak üzere çeşitli Avrupa mallarına yönelik talebi karşıladı, fakat Avrupa'dan gerçekleşen dar kapsamlı ithalat Osmanlı sanayilerini fazla etkilemedi. Osmanlılar, ticari ilişkileri teşvik etmek ve korumak için

bir ticaret altyapısı oluşturmaya giriştiler. Bu çabaların iki boyutu vardı: yolların ve seyahat tesislerinin yapımı ve idamesi ile başta İstanbul olmak üzere kentsel gelişimin sağlanması. Osmanlılar, hem ticari hem de stratejik sebeplerle yollar yaptılar. İstanbul ile Belgrad arasındaki Bizans yolunu muhafaza edip iyileştirmek için azami gayret gösterdiler. Avrupa'daki diğer önemli yollar Edirne'den Tuna ağzına, kuzeyde Prut ırmağı boyunca Moldovya'ya, güneyde İstanbul üzerinden Gelibolu'ya ve güneydoğuda ana hat üzerinden Sofya, Üsküp, Priştine, Saraybosna ve Mostar'a, oradan da Ragusa ve Adriyatik Denizi'ne çıkıyordu. Osmanlı zamanında sadece Bosna-Hersek'te en az 232 han, on sekiz kervansaray, on bedesten ve kırk iki köprü inşa edilmişti. Osmanlıların bu tür tesislerin yapımını teşvik etmek üzere uyguladıkları *temlik* adı verilen ve –saray kadınları da dâhil– devlet yöneticilerine veya muteber kişilere mülkiyet hakkını öngören özel bir arazi hibe sistemi vardı. Kendisine arazi hibe edilen kişilerden, vakıflar kurmaları ve İstanbul ile Şam, Erzurum ve Belgrad arasındaki yollarda seyahat edenlere karşılıksız hizmet sunacak tesislerin yapımını ve idamesini sağlamaları bekleniyordu. Sufi şeyhlerinin kurduğu zaviyeler de devletten mülkiyet hakkına sahip oldukları hibeler alabiliyordu.

Haydutların yarattığı tehlikeler, Osmanlıları ticaretin güvenliğiyle ilgilenmek zorunda bıraktı. Kervansarayların (şehirlerin arasına) ve *bedesten*lerin (şehirlerde) inşa edilmesinin esas gerekçesi, güvenliği sağlamaktı. Bunun yanında, ticaretin emniyeti düşünülerek eyaletlerde bir dizi paramiliter güç istihdam edildi. *Derbendçi* olarak görevlendirilen köylüler, özellikle de göçebeler, yörelerindeki asayiş sağlamaları ve civardaki yollarla köprüleri korumaları karşılığında vergiden muaf tutuluyor, hatta *tımar* sahibi olabiliyordu.

Yollar şehirleri birbirine bağlıyordu ve Osmanlılar şehir kurucularıydılar. Fatih Sultan Mehmed'in yeniden inşa ettiği İstanbul, Osmanlıların projelerinin içinde en meşhur olanıdır. Osmanlı rejimi, kentsel gelişimi *imaret* sistemiyle finanse etmişti. *İmaret* normalde cami, medrese, hastane, misafirhane, su kaynağı ve gerekli yol ve köprüler, hanlar, çarşılar, kervansaraylar, hamamlar, değirmenler, boyahaneler, salhaneler ve aşevleri gibi farklı birimlerden oluşan çok yönlü bir tesisti. Dini kurumlar ve hayır kurumları genelde caminin çevresinde kümelenir, yakınlarda da ticari kurumlar yer alırdı. Osmanlı kent ve kasaba yapılarının hâkim formunu normalde *vakıflar* tarafından finanse edilen bu tesisler meydana getiriyordu. Cami ve bedesten, Osmanlı kentlerinin ana kurumlarıydı. Fatih, yeni başkentin en önde gelen camisi Aya Sofya'yı destekleyen *vakfın* parçası olarak devasa bir *bedesten* inşa edilmesini emretmişti. Bu muazzam taş yapı, kentin varislerinin para ve mücevherlerini sakladıkları bir kasa vazifesi görüyordu; kapılarında hükümet denetimine tâbi kapıcılar ve bekçiler bulunuyordu. Fatih'in bedesteninde en az 118 dükkân vardı. Günümüzde halen İstanbul'un ticaret merkezi olmayı sürdüren etrafındaki taş çatılı çarşı ise 984 dükkâna ev sahipliği yapıyordu.

Osmanlı kentlerinde, *bedesten*in o kadar önemli bir rolü vardı ki ünlü on yedinci yüzyıl seyyahı Evliya Çelebi Osmanlı kentlerini *bedesten*i olanlar ve olmayanlar biçiminde ikiye ayırmıştı. İlk *bedesten*, Orhan Gazi tarafından 1340 yılında Bursa'da yaptırılmıştı. *Bedesten*ler, Osmanlı'nın Avrupa'daki kentlerinin, örneğin Selanik, Sofya ve Filibe'nin de çekirdeğini oluşturmaktaydı. Ancak *bedesten*, Fatih'in kentte yapacaklarının sadece başlangıcıydı. Fatih, imparatorluğun üst düzey yetkililerinin her birinden kente bir imaret vakfetmelerini emretti. Kente Osmanlı görünümünü kazandıranlar, İstanbul'un iskânının merkezleri haline gelen bu *evkaf* oldu. Bizzat Fatih'in kendisi de adına bir cami (Fatih Cami) yaptırdı. Camiyi çevreleyen külliyyede sekiz medrese, çocuklar için bir okul, bir kütüphane, bir hastane, iki han ve bir dinlenme salonu bulunuyordu. Yapıyı finanse eden çarşıda 318 dükkân vardı. Medreselerde aynı anda 600 öğrenci eğitim görüyor, handa 160 yolcu konaklayabiliyordu.

Osmanlılar İstanbul'u fethettiğinde, kentin nüfusu 30.000 veya 40.000'e düşmüştü. Fatih'in gayretleri sonucunda bu rakam 1477 yılına gelindiğinde iki katına çıktı. On altıncı yüzyılın ilk yarısında nüfus 400.000'e ulaşmış, Osmanlı'nın başkenti, Avrupa'nın en büyük kenti olmuştu. Yüzyılın sonunda nüfusun 800.000'e kadar yükseldiği görülmektedir. On beşinci yüzyılda yaşanan nüfus artışının ardındaki en önemli etken, zorunlu iskândı. Fatih, Konstantinopolis'e sığınan kimselere yeniden mülk edinme hakkının yanında din ve meslek özgürlüğü de tanımıştı. Kuşatma esnasında esir alınan kişileri serbest bıraktı ve şehre yerleştirdi, hatta bunları geçici bir süre için vergilerden muaf tuttu. Ama aynı zamanda Anadolu ve Rumeli'den Hristiyan ve Müslüman yaklaşık 8.000 ailenin zorla iskân edilmesini de emretti. Bu ailelerin en azından bir kısmı zengin tüccar ve zanaatkârlardan oluşuyordu. Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid; Trabzon, Karaman ve Kefe gibi yeni fethedilen yerlerdeki Hristiyan nüfusu da kentin değişik mahallelerine yerleştirdiler. Osmanlılar 1492'de İspanya'dan kovulmalarından çok daha önce Yahudilerin göçünü teşvik etmişti. 1477 yılına ait bir nüfus sayımı, Yahudilerin başkent nüfusunun en büyük üçüncü bileşeni olduğunu ortaya koymaktadır. On yedinci yüzyılın ortalarına gelindiğinde İstanbul'da yaklaşık 152 cami, 125 medrese ve 100 civarında kervansaray vardı. Bu muazzam kentsel yığılma, kaçınılmaz olarak muazzam bir tedarik gereksinimi yaratıyordu; İstanbul'a gıda maddelerinin getirilmesi özel düzenlemelere tâbi tutuluyordu. On yedinci yüzyılda İstanbul'a her gün en az beş gemi yanaşıyor, bunlar Mısır'dan buğday, pirinç, şeker ve baharat; Karadeniz kıyılarından besi hayvanı, hububat, sofralık yağ, bal, balık ve sığır derileri; Tesalya ve Makedonya'dan hububat ve büyükbaş hayvan derileri; Mora ve Ege Adaları'ndan şarap ve diğer Akdeniz ürünlerini taşıyordu. Dobruca ve Trakya'dan da buğday geliyordu. İmparatorluk başkentinin buğday talebi, Dobruca'yı zengin bir tarım bölgesine dönüştürmüştü.

Osmanlı kentlerinde iş hayatının büyük kısmına loncalar hâkimdi. Genel olarak

İslam dünyasında, özel olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nda loncaların tarihi son derece tartışmalı konulardır. Osmanlı loncaları; esnafın, çıkarlarını korumak üzere kurdukları imece örgütleridir. Lonca üyeleri, kendileri adına loncanın kurallarını uygulaması ve sorunlarını yönetime ve mahkemelere iletmesi için bir *kethüda* (lonca lideri) seçerdi. Kadı sicillerinde loncalar ve lonca yetkililerin seçimleri ile ilgili kayıtlar tutulurdu, ama rejim loncaların özerkliğini tanırdı. *Kethüdanın* yanı sıra, her loncada ihtiyaç duyulan ham maddeyi temin edip lonca üyesi esnafa dağıtmak, ürünlerin lonca kurallarına uygunluğunu denetlemek ve diğer loncalara sevkiyatını sağlamak gibi iç meseleleri halleden bir *yiğitbaşı* vardı. Çoğu loncanın bu işlere destek olan başka görevlileri de bulunurdu. Lonca kuralları *ihtisabın*, yani pazar standartlarının bir parçası sayılıyordu.

Çoğu Müslüman rejim, Şeriatın ticaretteki hileler ve vurgunculukla ilgili kısmını meydana getiren *ihtisabı* uyguluyor olmalarıyla iftihar ederdi. Osmanlılar kesinlikle ediyordu. *Muhtesib* adı verilen çarşı-pazar denetiminden sorumlu kişi, kurallara uyulup uyulmadığını denetlerdi. Bazı malların, örneğin kereste ve kıyafetlerin bu yetkilinin onay mührü olmadan satışının yapılması mümkün değildi. *Kadı* ve *muhtesib*, ham maddeler ve işlenmiş ürünler için fiyat belirleyebiliyordu, ki bu bazen İstanbul'da sultanın gözü önünde cereyan ediyordu. Osmanlı'nın kuralları arasında İstanbul'un hangi yol ve kapılarından hangi malların geçebileceğine ilişkin düzenlemeler de yer alıyordu. Lonca ustası, her dükkân başına ve belirli malların imalatı için vergi öderdi. Ayrıca pazarda satılan her ürün için satış vergisi ödenmesi gerekiyordu. Farklı *kanunnameler* her kent ve eyalet çarşısı için ödenecek vergileri tek tek tespit ederdi.

Devletin lonca örgütlenmelerine müdahale etmesine sadece vergi gelirlerinin veya kamu yararının tehlikede olması halinde rastlanırdı ve lonca kuralları hükümet yetkisini tanırdı. Lonca memurlarının geçimi hükümet tarafından sağlanırdı; devlet açısından loncalar hem ekonomik düzenlemeler hem de vergi tahsilâtı açısından birer araç niteliğindeydi. Loncaların vurgunculuk fırsatlarını engelleyen uygulamaları sayesinde halk isyanlarının da önüne geçilmiş oluyordu. Ayrıca mallara olan talep ile ham madde arzını ve esnaf ile dükkân sayısını dengelemeye de yardım ediyorlardı. Bu otoriter yapı rekabeti sınırlandırıyor, böylelikle ürünlerin iyileştirilmesi güdüsüne de ket vuruyordu.

Loncaların kendi içinde bariz refah ve statü farklılıkları mevcuttu. Atölye sahipleriyle işçileri çoğunlukla aynı teşkilatın üyesi olurlardı. Bazı loncalarda, usta çok zenginleşir ve bağımsızlaşırsa ona artık tüccar gözüyle bakılıyor ve loncadan çıkması isteniyordu. Diğer yanda Bursa'daki kadife dokumacıları loncasının üyelerinden bir tanesi elli tezgâhlı bir atölyeye –aslında fabrika demek daha doğru olur– sahipti. On altıncı yüzyılda ihracat malları üreten loncalar, varsıl üyeleriyle alt tabakalar arasında yaşanan büyük ihtilaflara sahne oldular.

Lonca kuralları, müteşebbislerin yeniliklerini tamamen bertaraf edemedi. Lonca üyeleri, kuralların onaylamadığı dükkânlar açmanın yollarını buldular. Yeni dükkânların sahipleri sıklıkla daha düşük fiyatla satmak üzere düşük kalitede mallar üreterek ya da üretim kalıplarını ve stillerini değiştirerek lonca kurallarını çiğnediler. Lonca ustaları bu türden müteşebbislere karşı durmak için rejimin desteğini talep ettiklerinde geri çevrilmediler. Buna rağmen lonca yapısı bütün değişikliklerin önüne geçemedi. Eski loncalardan yenileri türedi. Bu yeni teşkilatların kurulması, kadının onayını gerektiriyordu. Lonca ustaları özgür işçilerin yanında köleleri ve çırakları da istihdam ediyordu. Bazı loncalar, özellikle de pamuk eğirme ve ipek bükme işinde olanlar, kadınları ve çocukları da çalıştırıyordu.

Lonca teşkilatları esasen zanaatkâr örgütlenmeleri olsa da, tacirler de çeşitli loncalar kurmuşlardı. Tacirler ikiye ayrılıyordu: *esnaf* olanlar ve *tüccar* olanlar. *Esnaf*, lonca mamullerinin yerel ticaretiyle ilgilenirken *tüccar* uzun mesafe ticaretiyle meşguldü. Çok çeşitli teşebbüslerde yer alabilen ve lonca kurallarından azade olan *tüccarlar*, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçek kapitalistleriydi. *Askeri* sınıfının zengin mensupları, çoğunlukla bunların girişimlerine yatırım yapardı. İmparatorluğun en varıl sivilleri, çoğu kez aynı zamanda kuyumculuk da yapan tefeciler, ipek ticaretiyle uğraşanlar ve lonca üyeleri içinde de en zengin kesimi oluşturan ipek dokumacılarıydı. Tüccarlar genellikle köleleri simsar olarak kullanırdı.

Dolayısıyla, Osmanlı'nın ekonomik sistemi Osmanlı'nın ekonomik zihniyetini, bu zihniyet de daire-i adaleti yansıtıyordu. Ekonominin işlevi, çemberin klasik formülasyonunda köylüye atfedilen işlevin aynısıdır –hazineye vergi geliri sağlamak. Kıtlığın, vurgunculuğun ve hilenin önlenmesi veyahut fiyatların düşük düzeyde tutulmaya çalışılması, köylü için adaleti sağlamakla eşdeğerde uygulamalardır. Her ne kadar Osmanlı politikası ticaret rotaları üzerinde hâkimiyet sağlamak peşinde olmuş, Osmanlı seçkinleri ticari girişimlere iştirak etmiş olsa da, gerçek anlamda kapitalist bir bakış açısına sahip olduklarını ileri sürmek mümkün değildir. İspanyol ve Portekizli çağdaşları gibi Osmanlılar da ticareti genel refahın kaynağı olmaktan ziyade vergi gelirlerinin kaynağı olarak görmüşlerdir.

Osmanlı Toplumunu ve Halk Dini

Bu kısmın amacı Osmanlı'nın sosyal tarihi araştırmalarının son kırk yıl boyunca –tamamen değilse de büyük ölçüde kadı sicillerine dayanarak– ürettiği geniş ve çok çeşitli bilgi ve değerlendirmelere sadece bir pencere aralamaktır. Sosyal tarihçiler Osmanlı toplumunu değişik açılardan ele almışlardır. Örneğin Avrupa'ya Osmanlı İmparatorluğu'ndan yayılan kahvenin veya şarap, afyon ve tütünün Osmanlı'nın

toplumsal etkileşimindeki rolleri üzerine oluşturulmuş önemli bir literatür mevcuttur. Lirik şiir üzerinden cinsiyet ve cinselliği ele alan incelemeler, halk festivalleri, edebiyat, eğlence ve elbette dindarlıkla ilgili araştırmalar yapılmıştır. Kadın tarihçilerin hem sayısının hem niteliksel önemlerinin artmasının doğal bir sonucu olarak, Osmanlı kadını hakkındaki literatür de zenginleşmiştir. Köleliğin çeşitli veçheleri ve Osmanlı hanelerinde kölelerin rolü, dikkat çeken diğer çalışma başlıklarındandır. Bu kısımda, Osmanlı toplumu ile ilgili incelemeye, içerisindeki grupların çeşitliliği de dâhil edilmeye çalışılacaktır. Vurgulanması gereken en önemli nokta, Osmanlı toplumunun sadece Osmanlı olduğudur. Bunun dışındaki hiçbir sıfat –kuşkusuz ne Türklük, ne de İslamilik– onu anlatmak için yeterli değildir.

Osmanlı Türkçesi hiçbir zaman Osmanlı tebaasının çoğunluğunun anadili olmamışsa da, sadece siyasette ve hükümet işlerinde değil ticarette ve halk kültüründe de kullanılan hâkim dil olmuştur. Toplumsal ve kültürel kalıplar, Osmanlı sarayından aşağıya ve İstanbul'dan dışarıya doğru yayılmıştır. Bir sonraki kısımda anlatılacağı üzere Osmanlı yüksek kültürü Farsîydi, ama bünyesinde başta Bizans olmak üzere başka pek çok etkiyi de barındırıyordu. Ortaya çıkan netice, toplumsal ve kültürel kalıplar bakımından rastgele veya senkretik bir karışım değil, kendine has bir Osmanlı senteziydi.

İmparatorluğun büyüklüğü ve karmaşıklığı düşünüldüğünde, Osmanlı toplumunun çeşitli eksenler üzerinden bölünmüş sayısız gruptan oluşmasının kaçınılmazlığı anlaşılır. Kadın-erkek, *askeri-reaya* ve Müslüman-gayrimüslim gibi ikilikler sadece en temel ayrımlara işaret etmektedir. Osmanlı toplumunda çok sayıda etnik ayrımın yanında kent-kır, göçebe-yerleşik ve özgür-köle ayrımları da mevcuttu. Tüm bu ana ayrımlar, kendi içlerinde alt ayrımlar içeriyordu. Örneğin *askeri* adı verilen genel kategori iki farklı kültürel yönelimden besleniyordu. Bunlar, esasen İran devlet idaresi geleneğine dayanan saraylı ve seküler öğretiyle Şer'i öğretiye dayanan dini ve fıkhi yönelimlerdi. Daha önce de değinildiği üzere *askeri* sınıfının, eyaletlerin askeri üst tabakası ve *kapıkulları* olmak üzere iki temel bileşeni vardı. Bu grupların her biri kendi içinde farklılıklar barındırıyordu. Genel Osmanlı kimliği güçlüydü, ama eski bağlılıkları tamamen bastırmıyordu. Örneğin Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa etnik olarak Sırp'tı ve konumunu Sırbistan'da, Pec'te bulunan Ortodoks Patrikhanesi'ni tekrar canlandırmak ve başına bir akrabasını getirmek için kullanmıştı. *Askeri* içindeki bahsi geçen iki yönelim ve iki bileşen arasındaki gerilim, Osmanlı siyasetini belirgin bir biçimde etkiledi.

Ancak *reaya* içindeki çeşitlilik, *askerî*lerin içindeki farklılıkların kat be kat üzerindeydi. Tarihçiler geleneksel olarak Osmanlı toplumunda Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler arasındaki dini farklılıkları vurgulamışlardır. Elbette bu ayrımların bir ehemmiyeti vardı, ancak bu grupların her birinin kendi içindeki sayısız farklılık da bir

o kadar önem taşıyordu. Dini ayrımlar etnik ve dilsel olanlarla birebir örtüşmüyordu. Çoğu Ortodoks etnik Yunan ile dini ve etnik Ermeni gündelik hayatta Türkçeyi kullanıyordu. Ortodoks bir grup olan Karamanlılar, Yunan alfabesiyle yazılmış Türk liturjisini kullanıyordu. Onun dışında tamamen Türkîydiler ve muhtemelen Müslüman değil de Hristiyan bir Türk kabilesinin veya aşiretinin soyundan geliyorlardı. Doğu Anadolu'da yaşayan Ermeniler, İslamiyet'i kabul eden Ermenilere Kürt diyordu. Müslüman olmayan cemaatlerin genel anlamıyla özerk oluşu, Müslümanlarla gayrimüslimler arasında bir etkileşimin olmadığı anlamına gelmiyordu. Hristiyanlarla Yahudiler kendilerine ait mahkemeleri bulunmasına rağmen, örneğin evliliklerin kayıt altına alınması gibi cemaat içi meseleler için dahi sıklıkla Şer'i mahkemelere başvururdu. Müslüman olmayan Osmanlı tebaasının sorunlarının çözümü için en az üç ayrı mekanizma bulunduğu (kendi mahkemeleri, Şer'i mahkemeler ve Divan-ı Hümayun), başvuru merci olarak biçimde Şer'i mahkemeleri tercih etme temayülleri, en uygun çözümün bunlar tarafından sağlandığına duyulan inancın göstergesi olarak değerlendirilebilir. *Askeri/reaya* ayrımından sonra imparatorluktaki en önemli bölünmelerin mezhepler temelinde yaşandığına ve gayrimüslim toplulukların önemli yasal engellere ve sosyal sınırlandırmalara maruz kaldığına şüphe yoktur. Ancak gayrimüslimler, fiili bir baskıdan ziyade bir nevi ayrımcılığa uğruyorlardı ve söz hakları olmadığını söylemek mümkün değildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan nüfusunu tutsak olarak resmeden genel tarif, durumu hem abartmakta hem de çarpıtmaktadır.

İstanbul'daki durum belki özgündü, ama imparatorluğun genelini temsil ettiği düşünülebilir. Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki temel ayrım servet, iş ve statü kategorileriyle örtüşmüyordu. Farklı inançlara sahip tüccar ve esnaflar birlikte çalışıyor; Yahudi, Yunan ve Ermeni tacirler Müslümanların kılık kıyafetlerini ve davranışlarını taklit ediyordu. Rejimin ve meslek loncalarının periyodik olarak dayattıkları, farklı inanç mensuplarının birbirinden farklı giyinmesine yönelik düzenlemeler veya gayrimüslimlerin at binmesini ve köle sahibi olmasını yasaklamaya yönelik girişimler başarıya ulaşmadı. Farklı cemaatler birlikte çalışıp ticaret yaptılar, ancak kentin farklı mahallelerinde ve kendi *millet*lerinin mensubu olan memurların idaresinde, birbirlerinden ayrı yaşadılar; Hristiyanlarla Yahudilerin rahipleri ve hahamları, Müslümanlarınsa *imamları* ve *kethüdaları* vardı. Cemaatler arasında genellikle dostane ilişkiler sürdürülüyordu ve Müslüman erkeklerle gayrimüslim kadınların evlilikleri istisna oluşturmuyordu.

Osmanlı Müslüman toplumu içerisinde, en önde geleni Sünni-Şii ayrımı olmak üzere bir dizi bölünme vardı. Osmanlı Şiileri, tüm dini grupların içinde en az avantajlı konuma sahip olanlardı. Safevilerin ortaya çıkışından sonra, Osmanlıların, Şiileri, bilhassa da Doğu Anadolu Türkmenlerinden olanları hain olarak görmek için geçerli bir sebebi

olmuştur. Osmanlı orduları, I. Selim ve Süleyman'ın doğu seferleri sırasında bu kişilerin on binlercesini öldürdü. Fakat Şiiler, imparatorluğun Müslüman nüfusunun küçük bir bölümünü oluşturuyordu ve ağırlıklı olarak Lübnan ve güney Irak'ta yoğunlaşmışlardı. Sünni nüfusun kendi içinde de kati, ama hayati olmayan ayrımlar mevcuttu.

Osmanlı'da, Sünniliğin her dört mezhebinin mensubu da vardı; çoğunluk Hanefi'ydi, ama mezhepler arasındaki farklar o kadar da önemli değildi. Birçok Osmanlı Sünnisi hatta belki de kahir ekseriyeti, o meşrepten olmasa da tasavvufa saygı duyuyordu. Şer'i İslam ile tasavvuf arasında esaslı bir karşıtlık bulunmuyordu. En inatçı Şer'i Müslümanlar, tasavvufu genel olarak kınıyor; bazı aşırı Sufi gruplar ise Şeriatın kimi hükümlerini yok sayıyordu. Örneğin Bektaşiler, alkol yasağı gibi kimi kısıtlamalarının sadece manevi derinliği olmayanlar için geçerli olduğunu düşünüyordu. Kadınlar, Bektaşî ayinlerine katılıyordu. Müslümanların hepsi değilse de çoğu, Sufi inançlarını belli bir dereceye kadar kabul ediyor, çeşitli evliyaların türbelerini ziyaret ediyordu. Bunların arasında İslam dünyasının tamamında nam salmış, Konya'daki Mevlevî tarikatının kurucusu Mevlana Celaleddin Rumi'nin türbesi de vardı, Müslüman olmadan önce Hristiyan, Hristiyan olmadan evvel de pagan olan yerel evliyaların türbeleri de. Halveti, Mevlevîlik ve Bektaşîlik gibi önde gelen tarikatların, Osmanlı yönetiminin kendi liderlerini seçmelerine müsaade etmesini sağlayacak kadar çok nüfuzu vardı.

Yunan Ortodoks Kilisesi içinde, papazlarla keşişlerin resmi bir eğitimden geçmediği taşradaki inançla, (Venedik topraklarındaki Padua Üniversitesi'yle de bağlantıları olan) çok daha sıkı bir entelektüel geleneğin taşıyıcısı İstanbul'un ortodoksluğu arasında bariz bir uçurum mevcuttu. Ortodoks seçkinlerin Batılı seküler eğitime erişme olanakları da vardı.

Doğa Romalı öncüler gibi Osmanlılar da Katolikliği düşman bir inanç ve ideoloji olarak algılıyorlardı. Fakat Fransa ile kurulan ittifaktan sonra İstanbul'daki Fransız elçiler Osmanlı Katoliklerine bir nebze de olsa resmi koruma sağlayarak, onların müdafileri gibi davranmaya başladılar. Osmanlıların Protestanlık konusundaki tutumu ikircikliydi. Batı ve orta Avrupalı Protestanları, Katoliklere ve Papalığa karşı müttefik olarak bağırmasına bastılsa da, kendi topraklarındaki Protestanların varlığını Ortodoksluğa yönelik bir tehdit olarak kabul ettiler.

Tıpkı Hristiyan komşuları gibi, Osmanlı Müslümanları da imparatorluğun sınırlarını aşan ağların içinde yer aldılar. Belli başlı tarikatlar ve ulemanın eğitim hiyerarşisi Osmanlı'nın hudutlarının ötesine taşmıştı. Merkantilist ağlar ise İstanbul ve Kahire'nin dışına, her yöne doğru genişlemiş durumdaydı. Osmanlılarla Akdeniz'deki Hristiyan güçlerin ve Sünni Osmanlılarla Şii Safevîlerin arasındaki sınırlar, ticareti nadiren engelliyor, bireylerin ve fikirlerin yolunu ise neredeyse hiç kapatmıyorlardı.

Hatta insanlar İslam'la Hristiyanlık arasındaki sınırı da iki taraflı olarak geçebiliyor, her zaman değilse de sıklıkla savaşlarda esir alındıktan sonra kaçmak veya serbest bırakılmak suretiyle yeniden sınırın diğer tarafına dönmek mümkün olabiliyordu. Müslümanlar ve Hristiyanlar esir alındıklarında, en azından kendi taraflarına geri dönme fırsatını yakalayana dek birer mahkûm muamelesi görmüyor, sabık düşmanlarının hizmetine giriyorlardı.

19. yüzyıldan önce, Müslüman Osmanlı kadınlarının bazı açılardan Hristiyan hemcinslerinden daha geniş özgürlüklere sahip olduklarını söylemek mümkündür, zira yasal olarak erkeklerle eşit sayılmasalar da mülk edinme hakları ve mahkemelere başvurabilme olanakları vardı. Müslümanlar için çok eşlilik yasal olmasına karşın, kadı sicilleri bunlara zenginler arasında dahi seyrek olarak rastlandığını ortaya koymaktadır. Osmanlı prensesleriyle evlenen bir erkeğin başka bir kadınla veya cariyeye daha evlenmesi mümkün değildi; bu uygulama Osmanlı eliti arasında adeta kalıplaşmıştı. Yoksul kadınların dışındakiler, kamusal alana genellikle tamamen örtünmüş olarak çıkardı. Ermeni ve Ortodoks kadınlar da hâkim uygulamaya riayet ederek, genellikle yüzlerinin çoğunu örterlerdi. Kadınların bağımsız ekonomik faaliyette bulunmak konusunda çok az olanağı vardı, ancak babalarından veya kocalarından miras kalan işleri kendi başlarına çekip çeviren kadınlar da yok değildi. Kadınlar geleneksel İslam öğretisinin yayılmasına, Sufi ayinlerine ve sınırlı biçimde de olsa sanat ve edebiyata katılım gösterirdi.

Osmanlı toplumundaki tüm kategorik ayrımlar az ya da çok bulanıktı. Göçebeler hayvancılığın yanı sıra tarımsal faaliyete de katılabiliyordu. Zanaatkârlar ve küçük esnaf, gelirlerine ilaveten geçimlik tarım yapmaktaydı. Hatta yukarıda bahsi geçen *derbendçi*-ler gibi gruplar *askeri/reaya* sınırının iki tarafında da bulunabiliyordu.

Osmanlı Kültürel ve Entelektüel Tarihi

Nasıl ki Avrupa'nın aynı dönemde yaşadığı Rönesans ve Reform süreçlerinin kültürel ve entelektüel tarihini birkaç paragrafta tarif etmek mümkün değilse, aynı durum Osmanlı kültürel ve entelektüel tarihi için de geçerlidir. Osmanlılar nesir ve şiirde, İslam ilimlerinde, mimari, resim ve müzikte büyük başarılarla imza atmıştı. Bu kısımda yalnızca Osmanlı nesrinin bazı boyutları ele alınacaktır. Ne Osmanlı'nın mimari görkemine, ne de Osmanlı minyatür sanatının katıksız güzelliğine değinilmeyecektir. Bu bağlamda tek başına E. J. W. Gibb'in Osmanlı şiiri hakkında Batılılarca kaleme alınmış en büyük eser olan altı ciltlik muazzam çalışması *History of Ottoman Poetry*'sini (Osmanlı Şiiri Tarihi) anmak bile okuyucuya neleri eksik bıraktığımız hakkında bir fikir verecektir.

Tarihçiler, Osmanlı kültürel ve entelektüel tarihine Osmanlı'nın sosyal tarihine gösterdiklerinden çok daha az ilgi göstermişlerdir. Suraiya Faroqhi'nin de işaret ettiği gibi, Osmanlı tarihyazımında Lale Devri dışındaki dönemler için Rönesans, Reform, Aydınlanma, barok ve rokoko gibi standart Batılı terimlerle kıyaslanabilecek, üzerinde uzlaşmış bir terminoloji geliştirilmemiştir. Faroqhi'ye göre edebiyatta ve mimaride iki dönüm noktası vardır: İstanbul'un fethi ile siyasi, askeri ve idari kurumların olgunlaşarak yerleştiği on dördüncü yüzyılın ortası ve Osmanlı yüksek kültürünün zirveye erişip imparatorluğun siyasi, sosyal ve ekonomik sıkıntılardan muzdarip olmaya başladığı geç on altıncı yüzyıl ile erken on yedinci yüzyıllar.

Osmanlılar büyük cami komplekslerini –en önemlileri İstanbul'daki Fatih Camii, Süleymaniye Camii ve Sultan Ahmed Camii ile Edirne'deki Selimiye Camii olmak üzere– bu iki dönüm noktası arasında inşa etmişlerdir. Bu büyük külliyeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun haşmetini ve görkemini açıkça ortaya koyar. Nasıl ki Hagia Sophia (Ayasofya) Bizans'ın siyasi ve kültürel düzeninin simgesiye; Osmanlı dünyası için de Fatih, Süleymaniye ve Sultan Ahmed Camileri aynı anlamı ifade eder. Fatih Sultan Mehmed *kanunname* çıkartarak, başkenti yeni baştan kurarak ve egemenliğini ihtişamlı dini binalar üzerinden görünür kılarak, Ayasofya'yı yaptıran büyük Bizans İmparatoru Justinian'ın (527-583) izinden gitmişti.

Osmanlı edebiyatının klasik ve halk edebiyatı olmak üzere iki ayağı vardı. Klasik edebiyatı meydana getiren başlıca unsurlar Farsî örnekleri izleyen şiirlerin yanı sıra düzyazı biçiminde kaleme alınmış tarihçeler, nasihatnameler, dini, yasal ve bilimsel eserlerdi. Osmanlılarda tarihyazıcılığı, yine Farsça örnekleri takip ederek II. Murad ve Fatih devirlerinde gelişti. Bu dönemin vakanüvisleri, Osmanlı devletinin gelişimi ile ilgili ilk Türkçe kaynakları oluşturdular. II. Bayezid, Osmanlı vakayinamelerinin resmi himayesini sürdürmüştür. Osmanlı tarihçileri Farsça ve Yunanca da yazmışlardır. Bazı üst düzeyli memurlar tarihyazıcılığı da yapmışlardır. Kemalpaşazade olarak da bilinen Ahmed Şemsettin ibn Kemal (ö. 1536), Osmanlı'da kişilerin kariyerlerinin izleyebildiği yollar ile ilgili ilginç bir örnek sunmaktadır.

Kemalpaşazade, atalarının izinden giderek dini ve hukuki eğitim almadan önce kariyerine bir *sipahi* olarak başlamıştı. Edirne kadılığı, Anadolu kazaskerliği ve şeyhülislamlık gibi en yüksek ulema makamlarında bulundu. En tanınmış eseri, kendi dönemiyle ilgili en iyi kaynak olan *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın yanı sıra dini ilimler ile ilgili çalışmalara imza atmış, şiirler yazmıştır. Daha ileriki dönemlerin iki Osmanlı tarihçisi, Mustafa Âli (ölümü 1599) ve Mustafa Naima (ölümü 1716), İngilizce monografileri yazılacak kadar ilgi uyandırmışlardır. Her ikisi de bürokratik yapmıştır; Naima devletin ilk resmi tarihçisidir. Halepli bir yeniçerinin oğlu olarak dünyaya gelen Naima,

kariyerine saray kâtibi olarak başlamış ve tüm hayatı boyunca idari bürokrasinin içinde yer almıştır. Müslüman bir tüccarın oğlu olan Âli ise *âlim* olmak üzere eğitim görmüş, sonrasında, sıkça karşılaştığı üzere edebi tahsilinden ve yeteneklerinden istifade ederek bürokraside kariyer yapmaya başlamıştır. Bosna *sancakbeyinin* kâtibi ve bir *sipahi* olarak yedi yılını eyaletlerde hizmet ederek geçirmesine sebep olmuşsa da, bu uğraşısını hayatı boyunca sürdürmüştür. İkisi de vakayinameler dışında da çalışmalarına imza atmıştır; Âli'nin diğer yapıtları arasında en meşhur Osmanlı nasihatnamelerinden biri olan *Nasihatu's-Selâtin* de bulunmaktadır.

Osmanlı aydınlarının burada özetlenen kariyerleri, Osmanlı yazarlarının nasıl bir ortam içerisinde hareket ettikleri hakkında bir fikir vermektedir. İçlerinden sadece bazıları Naima'nın yaptığı gibi resmi görevlerde yer almışsa da çoğu sultandan veya üst düzey devlet yetkililerinden ihsanlar alabilmeyi veya maaşlı bir memuriyete atanmayı ummuştur. Cornell Fleischer'in Âli'nin uzun sürmüş ve sadece kısmen başarılı olmuş hâmi arayışı hakkındaki değerlendirmesi, dönemin atmosferini ikna edici biçimde ele alır.*

On yedinci yüzyıl boyunca Osmanlı yazarları, yalnızca tarih alanında eserler vermekle kalmamış, Batılı örneklerinden geri kalmayan matematik, tıp (hatırı sayılır bir resmi himayeye sahipti), astronomi ve coğrafya yapıtları da meydana getirmişlerdir. Devrin en önemli coğrafi eserlerini Hint Okyanusu'na seyahat eden iki Osmanlı kaptan-ı deryası, Piri Reis ile Seydi Ali Reis kaleme almıştır. Osmanlı coğrafyacıları Avrupalıların Amerikalardaki keşiflerinden de gayet haberdardılar.

Fleischer, Müslüman ve Osmanlı kimlikleri arasındaki gerilimi şöyle izah eder: Osmanlı topraklarında doğup büyüyen bir *Rumi* olarak Âli, kendini Anadolu ve Rumeli'de gelişen kendine has bölgesel kültür üzerinden tanımlıyordu. Aynı zamanda dini tedrisattan geçmiş olması nedeniyle kendisini medresenin evrensel dini geleneği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun mirasçısı olduğu kozmopolitan Arap-Farsî yüksek kültürle de özdeşleştiriyordu. Bu ikili yönelim, Şeriatla Osmanlı *kanunu* arasındaki kutuplaşmayı yansıtıyordu. Âli ve diğer Osmanlıların çoğu için *kanun* "Sultanların hanedanın itibarına ve Rum'a has koşullara dayanarak yürürlüğe soktukları bir şey, bölgesel Osmanlıcılığın bizzat cisimleşmiş haliydi".²⁵ Âli'nin Müslümanlığı çoğunlukla onun Osmanlılığı ile çelişiyordu ve hiç kuşkusuz Şeriat ile devlet düzeninin doğal bir parçası olan *kanun* arasındaki uyumsuzluğun gerilimini yaşayan tek entelektüel o değildi. Ulemanın devlet vesayeti altında tutulması ve Şeriatın Osmanlı *kanununa* dâhil edilmesi, bu çatışma için düşünülebilecek en iyi çözümdü. Ama çatışma olsun olmasın, imparatorluğun edib sınıflarına mensup Osmanlı memurları, bu gurur onların Müslüman vicdanlarını rahatsız etse de, kendilerini Osmanlı olarak tanımlamaktan gurur duyuyordu.

* Cornell Fleischer, *Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları).

Gerilim ve Uyum

Geçtiğimiz yüz yıl içerisinde Osmanlı tarihinin Kanuni Sultan Süleyman'dan Lale Devri'nin sonuna kadar olan bölümü hakkındaki değerlendirmeler değişmiş, ahlaki yozlaşmadan kaynaklanan bir gerileme yerine askeri, mali ve sosyo-ekonomik baskıların sebep olduğu bir gerileme ve aynı baskılar karşısında gerçekleştirilen başarılı bir dönüşüm vurgulanır olmuştur. Safeviler ve Babürlülerle yapılacak bir kıyaslama Osmanlı'nın başarısını daha net biçimde ortaya koyacaktır. Safevi devleti 1730 yılında yıkılmış, ortada Nadir Han Afşar'ın kuklası olarak hizmet eden bir Safevi şehzade kalmıştı. Babür İmparatoru Muhammed Şah'ın sadece adı imparatordu; tartışılmayan emperyal statüsüne denk düşen ne iktidarı ne geliri ne de toprağı vardı. Ama Osmanlı İmparatorluğu, topraklarının bir bölümünü kaybetmesine ve ticari ağlar üzerindeki hâkimiyetini yitirmesine rağmen hayatta kaldı.

Söz konusu dönem hakkında yapılan güncel yorumlarda, Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünün ve servetinin batı Avrupa'nın yükselen güçlerine kıyasla düşüşe geçtiği inkâr edilmiyor. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun küresel askeri ve ticari ortama uyum sağlamak konusunda tam olarak değilse bile yine de kayda değer bir başarıya ulaştığı da belirtiliyor. Bu yorumlara göre, geç on beşinci ve erken on altıncı yüzyılların “klasik” Osmanlı şablon ve uygulamalarından sapılmış olması, yozlaşma anlamına gelmez. *Tımar* ordusu gibi belli başlı kurumların bozulması sistemik bir başarısızlığa işaret etmez. İmparatorluk, kaçınılmaz biçimde iktidarın yükümlülüklerinin getirdiği sorunlarla yüzleşmiştir. Osmanlı siyaseti ve kurumları on beşinci ve on altıncı yüzyılın şartlarına mükemmelen uymuş olduğu için, değişimin ister istemez hem imparatorluğun jeopolitik konumu hem de dâhili iktidar yapısı üzerinde yıkıcı etkileri olmuştur. Halil İnalcık'ın sözleriyle ifade edecek olursak Osmanlı'nın “askeri ve mali dönüşümünü” engelleyen şey, din veya tutumlardaki direnç değil, iç siyasettir.²⁶

Fatih Sultan Mehmed'in saltanatından itibaren Osmanlı rejiminin hâkim unsuru olan *kapıkulları*, sadece padişaha hizmet eden kimseler olmaktan çıkmış, kendi çıkarını gözetken bütünleşik bir siyasi sınıfa dönüşmüştü. Kendi topluluk çıkarlarıyla bir bütün olarak imparatorluğun çıkarları arasında bir ayrım gözetmiyorlardı. İmparatorluğun zor zamanlarında *kapıkulları*, kendilerini irsi bir sınıf olarak yeniden tanımladılar ve hem eyaletlerin hem de merkezi yönetimin denetimini ellerine geçirdiler. Yeni eyalet *kapıkulları*, on sekizinci yüzyılda imparatorluğa hâkim olacak olan eyalet seçkinleri sınıfının (*ayan*) beslendiği ana damarı oluşturdular. *Kapıkulları*, Osmanlı sistemi üzerindeki hâkimiyetlerini II. Selim döneminde güvenceye almıştı. Yeniçeriler kendisinin tahta çıkışını sağlayınca, Selim onları ve *kapıkullarının* diğer birimlerini oldukça cömert bahşişlerle ödüllendirmek ve hayati bir ödün vermekten başka çaresi kalmamıştı: Yeniçerilere

kendi oğullarını birliklere kaydetme imtiyazını bağışlayarak yeniçeri ve *kapıkulu* statülerini fiilen babadan oğula geçer hale getirdi. Yeniçerilerin sahip olduğu baskı gücünün tek nedeni siyasi ağırlıkları değildi, Askeri Devrim'in bir sonucu olarak kendilerine duyulan askeri gereksinim de artıyordu.

Geoffrey Parker'ın Askeri Devrim'inin üç boyutundan biri olan ordu büyüklüğünün artışı, Osmanlılara ateş gücünün artması ve istihkâmın geliştirilmesinden çok daha fazla zorluk çıkarmıştır. Fransa Kralı VIII. Charles 1494'te İtalya'yı 18.000 adamla işgal etmişti; 1525'de I. François aynı yere 32.000 kişiyle girdi. Onun oğlu II. Henry 1552'de Metz'i Habsburglardan geri aldığı anda emrinde 40.000 asker vardı. V. Charles'in Mohaç Muharebesi'nden altı sene sonra Macaristan'a sürdüğü ordu 100.000 adamdan oluşuyordu. 1630 ile 1700 yılları arasında Fransız ordusu hacim olarak büyüyerek 150.000 kişiden takriben 400.000 kişiye ulaştı. Avrupa'da ordulara talim yaptırılmasının benimsendiği on yedinci yüzyıl boyunca askeri tehdit hiç durmadan arttı. 1590'larda Nassaulu Maurice ve William, silahşörlerden meydana gelen bir birimin, bir grup ateş ederken diğer grubun –başta dokuz kişi– silahlarını doldurmalarını sağlayarak hiç aralıksız ateş etmeye devam edebilmesini mümkün kılan karmaşık manevralar geliştirmişlerdi. Başka Avrupalı güçler, bilhassa Otuz Yıl Savaşları (1618-1648) süresince İsveç ve Avusturya, Hollandalıların bu buluşunu daha da ileriye taşıdılar. Osmanlılar ise on sekizinci yüzyıla kadar talim yapmadı. Durumu belki de en iyi özetleyen sözcükler, büyük Fransız komutanı Mareşal de Saxe'a (1696-1750) aittir: “Eksikleri yiğitlik, sayı veya zenginlik değil; düzen, disiplin ve askeri teknik[ti].”²⁷

Klasik Osmanlı askeri sisteminin, Avrupa ordularındaki büyümeye ayak uydurmasına imkânı yoktu. Eyalet *sipahi* ordusu, sadece yeni yerlerin fethedilmesi koşuluyla büyüyebilirdi. Bir atlı okçunun yetiştirilmesi bir ömür sürdüğünden, Osmanlıların *sipahi* kuvvetlerini hızla genişletmesi veya Osmanlı ordusunun geç on altıncı yüzyılda, özellikle Astrahan (1569), İnebahtı (1571; *sipahiler* bahriyeli olarak görev yapmıştı) ve 1570'lerdeki Kafkasya seferlerinde verdiği ağır kayıpların yerini doldurması mümkün değildi. Eyalet *sipahilerinin* tedarik edilmesindeki kısıtlar ve daha çok askere duyulan daimi ihtiyaca rağmen Osmanlılar, merkezi kuvvetlerini genişletmekten başka bir çareye başvuramadılar. Kapıkulu *yeniçerinin* ve *sipahilerin* sayısı 1527'de 16.000 iken 1609'da 67.000'e yükseldi. Oysa merkezi ordunun büyümesi de çözüm değildi. Askeri kölelik oldukça güvenilir, uzman ordular ürettiyordu, kitle kuvvetleri değil. Avrupalılarla rekabet edebilmek için Osmanlıların farklı bir askere alma mekanizması kullanması ve farklı tür bir asker yaratması gerekiyordu.

Osmanlılar bu nedenle mevcut askeri yapının dışında *sekban* veya *sarıca* adı verilen piyade birliklerini oluşturmak için köylüleri askere almaya başladılar. Bu gruplar, her birinin

başında örgütlenme ve komutadan sorumlu bir *bölükbaşı* bulunan *bölükler* şeklinde düzenlenmişlerdi ve *bölükbaşları* ya merkezi hükümet ya da eyalet valileri tarafından istihdam ediliyordu. Osmanlılar, piyadelerin muharebelerde atlı okçulardan daha üstün olmasından dolayı değil, Avrupa ordularının büyüklüğü ile baş edebilmek için ateşli silahlar kullanan büyük piyade kuvvetleri oluşturdular. On yedinci yüzyıl boyunca atlı okçular sahip oldukları büyük taktik avantajlarını muhafaza etmeyi sürdürdüler. On yedinci yüzyılda her üç imparatorluğu da seyahat eden Fransız gezgin François Bernier, bir silahşör iki kez ateş edene kadar atlı okçunun altı ok atabildiğini yazmaktadır. On yedinci yüzyılda dahi uzun yayın msket tüfeğı karşısında büyük avantajları vardı. Tüfeğın avantajlı olmasının nedeni taktiksel değildi; talim şartları ve kolay tedarik edilebilmesi bakımından daha elverişliydi. John Guilmartin'in kelimeleriyle ifade edilecek olursa, "ateşli silah kullanan vasat bir askeri yetiştirmek için birkaç gün ve iyi bir talim çavuşu kâfi gelir, oysa ehil bir okçunun yetişmesi için uzun yıllara ve tüm bir yaşam tarzına ihtiyaç vardır."²⁸ Benzer şekilde, silahlar da cephane de hızlı ve ucuz biçimde üretilebiliyordu. Ok ve yay yapımı hayli yetkin bir işgücü gerektiriyor, ayrıca bazı zamkların kuruması bir yıldan fazla sürebiliyordu. Piyadelerin *sipahiler*den üstün olduğu tek durum kuşatmalardı, zira kuşatmalar sırasında süvariler atlarını kullanamıyor ve inşaat işleri gibi diğer görevleri üstlenmek konusunda da isteksiz davranıyorlardı. Osmanlıların kitlesel biçimde piyade istihdam etmesinin nedeni piyadeleri süvarilere üstün görmelerinden veya köylünün askeri işgücünü sömürmek istemelerinden kaynaklanmıyordu; başka alternatifleri yoktu.

Kapıkıllarının egemenliği Osmanlıları, Avrupa'daki gelişmelere ayak uyduracak kadar büyük, daimi ve profesyonel bir piyade kuvveti oluşturmaktan alıkoydu. Osmanlı İmparatorluğunda askerlik hizmetinin tanımlamış bir statüsü vardı. Ne merkezi yönetim ne de eyalet valileri, ücretli birlikler olarak istihdam edilmelerinin *sekbancıları* askeriye dönüşüreceğine ihtimal vermemişti. Hükümet, her *bölük* askerinin sözleşmesi bitince tekrar *reaya* statüsüne döneceğini varsayıyordu. Ancak silah altına alınan köylüler yeniden vergi mükellefi çiftçilere dönüşmeye nadiren rıza gösteriyordu. Farklı tarihsel bağlamlardaki diğer işsiz askerler gibi onlar da *celali* adıyla bilinen isyancılara dönüştü. *Celali* terimi, Safevi yanlısı olan Şeyh Celal'in 1519'da, Anadolu'da başlattığı isyana gönderme yapmaktadır. Ama *celalilerin* daha evvelki isyancılarla ne toplumsal ne de politik bir bağı bulunmuyordu. Alışıldık anlamıyla asi değillerdi. Osmanlı rejimini yıkmaya değil, onun içinde kendilerine bir statü edinmeye çalışıyorlardı. William Grisword durumu şöyle tarif eder: "Bu isyancılar ne dine ihanet eden ne de bağımsızlıklarını ilan edip yeni bir devlet kurmanın peşinde olan kimselerdi; kurnaz ve bencil bir liderlik ve sınırsız güç arzusu ile güvenlik, toprak gelirleri ve hem kendileri hem de yandaşları için Osmanlı sistemi içerisinde rütbe edinme taleplerini harmanlamışlardı."²⁹ Talepleri, *askeri* statüsüne sahip olma; tek tek

asiler *sipahi* veya Yeniçeri, liderleri ise *sancakbeyi* veya *beylerbeyi* olmak istiyordu. 1596'daki Haçova zaferinin ardından merkezi hükümet *celaliler* için ikinci bir insan kaynağı daha yaratacaktı. Zaferden sonra sadrazam ilan edilen Cağalzade Sinan Paşa, orduyu içtimaa çağırıp, *tımar*larını rapor etmeyen tüm *sipahileri* görevden aldı. Görevlerinden uzaklaştırılan *sipahilerin* çoğu Anadolu'ya kaçıp *celali* oldular. *Tımar*lara kitlesel biçimde el konulması *sipahilerle kapıkulları* arasındaki siyasi mücadelenin son perdesiydi, neticede *sipahi* sınıfının hatırı sayılır bir bölümü *askeri* statüsünü kaybetmişti.

Karen Barkey, *celali* sorununu kasıtlı bir devlet politikasının ürünü olarak değerlendirir. Rejim, "haklarından mahrum edilmiş silahlı gruplar yarattı ve bunları, devletin merkezde ve eyalet düzeylerinde baskı ve denetimi arttırma hedefine uygun düşecek faaliyetlere yönlendirdi".³⁰ Bu dönemde devlet, *kapıkulları* demekti. *Kul* rejimiyle bağlantısı olan yazarlar *reayanın* Yeniçeri birliklerinin içine sızma çabalarını imparatorluğun temel bir sorunu olarak ele aldılar; tehdit doğrudan *kapıkullarına* yönelikti. II. Osman, imparatorluğa yeniden güç kazandırmak için asi *sekbanları* görev başındaki *kapıkullarının* yerine geçirmeye niyetlendi. İnfaz edilmesi, Erzurum valisi Abaza Mehmed Paşa'nın önderlik ettiği büyük bir *celali* isyanının çıkmasına yol açtı. Asiler katledilen Sultan'ın öcünün alınması gerektiğini ileri sürerek başkaldırıları meşrulaştırdılar. İsyancı Paşa 1623 ile 1628 arasında doğu Anadolu'ya hâkim oldu; ona bağlı kuvvetler Yeniçerileri buldukları yerde avlayıp katletti.³¹ Sonunda IV. Murad, Abaza Mehmed Paşa'yı affetti ve onun kuvvetlerini resmi orduya dâhil etti. Bu, *celaliler* için açıkça zafer anlamına geliyordu. Valilerin başlatıldığı benzeri isyanlar Köprülüler dönemine kadar devam etti.

Celaliler örgütlü isyanlara katılmadıkları zamanlarda, örgütlü eşkıyalar olarak hareket ediyordu. Kırsal düzenden sorumlu olagelen dağınık haldeki *sipahiler*, bu silahlı çetelerle baş edemiyordu. *Celaliler* savunmasız kasaba ve köylerden zorbalıkla para alıyor, vermeyi reddeden yerleri talan ediyorlardı. Aslında bu faaliyetin kendisi bile *sekban* ile *kapıkulları* arasındaki mücadele şablonuyla örtüşmektedir, zira *celaliler* paraları gasp etmese bunlar çok büyük ihtimalle vergi olarak *kapıkullarına* gidecektir. İsyancılar *reaya*yı temsil etmiyor, para ve statü için padişahın *kullarına* karşı savaşıyordu.

Tımar sisteminin çökmesi, eyalet valileri üzerindeki baskının da sona ermesi anlamına geliyordu, zira artık dizginleri elinde tutan yerleşik bir askeri seçkinler sınıfı kalmamıştı. Valiler, bağımsız iktidar üsleri kurmak ve yasa dışı vergi toplamak için kendi ücretli askerlerini tutmaya ve kullanmaya başlamıştı. Bunun bir nedeni aşağıda anlatcağımız nedenler yüzünden artık yasal gelirlerinin konumlarını finanse etmeye yetmemesiydi. Meydana gelen tahribatın sonucunda Anadolu köylüleri kitleler halinde kentlere ve Avrupa'ya kaçmaya başladı. Merkezi hükümet, halkı hem eşkıyaların hem resmi görevlilerin verdiği hasardan korumak üzere genel seferberlik (*nefer-i am*) ilan edip yerel

milisler kurdu. *Kadılar* tarafından örgütlenen bu güçlere liderlik eden yerel *ayanlar*, köylerin her birinden topladıkları kendilerine tâbi olan askerlerden birlikler meydana getirdiler. Dolayısıyla tımar ordusunun geç on altıncı yüzyılın ihtiyaçlarını karşılamaktaki başarısızlığı, eyaletlerdeki siyasi ve mali yapının ciddi biçimde bozulmasına sebep oldu. Fakat Osmanlı rejimi bu uzatmalı kargaşaya da göğüs gerdi.

Osmanlılar benzer bir zorlukla deniz savaşlarında da karşılaştılar, ama bunların siyasi sonuçları daha sınırlı oldu. Akdeniz savaşlarının yükselen maliyeti (kadirgaların ve mürettebatın büyümesiyle birlikte harcamaların artmasının sonucu olarak) ve dökme demirden yapılan ucuz topların yaygınlaşması, Osmanlı kadirga filosunun maliyeti yüksek bir anakronizme sürüklenmesine yol açtı.

Kapıkulları ile isyancılar arasında mücadele parasal ve ekonomik bir karışıklık döneminde, Pamuk'un "madeni paranın kıtalar arası dolaşımının yarattığı aleyhte etkilerle birlikte mali, ekonomik ve siyasi sorunlardan kaynaklanan parasal istikrarsızlık"³² olarak tarif ettiği dönemde yaşanmıştı. Bir nesil önce Osmanlı'nın on altıncı yüzyılda yaşadığı ekonomik zorluklarla ilgili yapılan yorumlarda "nakit paranın kıtalar arası hareketine", özel olarak da Amerikan gümüşünün akışına, yani Fiyat Devrimine (Price Revolution) vurgu yapılmaktaydı. Artık Avrupa'da dahi gümüş arzındaki yükseliş, gümüş enflasyonu ve örneğin nüfus artışı gibi diğer faktörler arasındaki ilişkinin ne olduğu, enflasyonun boyutu ve etkisinden farklı olarak eskiden görüldüğünden daha az nettir. Avrupa'da gümüş bazındaki fiyatlar 1500 ile 1650 yılları arasında en azından iki kat, hatta bazı bölgelerde üç kat artmıştır. Daha doğuda, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve ötesindeki fotoğraf çok daha da kasvetlidir.

Kuşkusuz Osmanlı İmparatorluğu'nda da enflasyon vardı. Pamuk'un analizi, 1500 ile 1700 yılları arasında, İstanbul'da *akçe* bazında fiyatların kabaca yüzde 500 oranında arttığını ortaya koymaktadır. Fakat bu değişikliği yaratan şey gümüş enflasyonundan ziyade, akçenin gümüş muhtevasının düşürülmesi suretiyle meydana gelen değer kaybıdır. Sikke sayısına kıyasla gümüş ağırlığının fiyatları çok daha az artış göstermiştir. On yedinci yüzyılın ilk çeyreğinde fiyatların; 1489 yılı temel alındığında yüzde 80 ila 100 arasında yükseldiği, ancak 1680 temel alındığında yüzde 120, 1700 temel alındığında ise yüzde 140 azaldığı görülmektedir. Pamuk, on altıncı yüzyıldaki enflasyona yol açan gelişmelerin, nakit para arzındaki artışın yanı sıra on altıncı yüzyılda küçük kasabalarda ve kırsal alanlardaki ticaretin hızla para ekonomisine geçmesine yol açan demografik ve ekonomik büyüme olduğu sonucuna varır.

1585-1586 yıllarında Osmanlı Devleti, halen tam olarak bilinmeyen bir gerekçeyle *akçenin* ayarını yüzde 44 oranında düşürdü. Bu hadise hazineye taleplerin arttığı bir döneme denk gelmiş ve imparatorluğun uzun sürecek parasal istikrarsızlık devrini

başlatmıştı. Osmanlı hazinesi, on altıncı yüzyılın ilk üç çeyreği boyunca önemli miktarda fazla verirken, ayar düşürme müdahalesi hazinenin büyük miktarlarda açık vermesi bir yüzyıl ya başlattı ya da onun başlangıcıyla aynı zamana denk geldi. Askeri sistemde yapılan değişiklikler pahalıydı. Avrupa'daki evvelki savaşların aksine, Uzun Savaş kâr getirmemişti. *Celali* isyanları Anadolu'nun büyük bir bölümünün ekonomisini alt üst etmişti. Tımar ordusunun devlet hazinesine nakit anlamında neredeyse hiçbir maliyeti yoktu; merkezi orduya ve *sekban*lara nakit ödeme yapılması gerekiyordu, ama *sipahi* sayısının küçülmesi ve yalnızca *sekban*ların sağlayabileceği büyük ordu ihtiyacı, Osmanlıları, eyaletlerin mali, idari ve askeri yapısını değiştirmek zorunda bıraktı. Tımar sahiplerinden gelen gelirin büyük bölümünü mültezimlere aktarıp oradan gelen gelirle atlı *sipahiler*den ziyade *sekban* piyadelerini finanse ettiler. İzlenen bu politika *sipahiler*in modasının geçtiğinin değil, sayılarının azaldığının ve daha büyük ordulara ihtiyaç duyulduğunun göstergesi ve *kapıkullarının* çıkarlarının yansımasıdır.

Osmanlıların vergi-çiftçiliği için kullandığı tabir *iltizam*, vergi-çiftçisine verdikleri isim ise *mültezim*di. *İltizam* sisteminde, ilgili gelir kaynağının (*mukataa*) satışı genellikle üç yıllığına gerçekleştirilirdi. *Mültezim*, bu kaynaktan toplayacağı nizami gelir karşılığında, devlete peşin bir ödemeye birlikte sözleşmenin geçerli olduğu dönem boyunca düzenli olarak ara ödemeler yapardı. Eyalet yetkililerinin gelirin toplanması aşamasında, ihtiyaç halinde askeri kuvvetleri de devreye sokarak *mültezime* destek olması gerekiyordu. Ayrıca hükümetin tayin ettiği bir muhasip, *mültezimin* gelir ve giderlerini denetliyordu. *Mültezimlerin*, *mukataa*larını bölerek kendine tâbi başka *mültezimlere* devretme hakkı vardı. Devlet *tımar* arazisi olan yerlerin çoğunu, *has* ve *zeamet* de dâhil olmak üzere, *mukataaya* dönüştürmüştü. *İltizam* düzeni, kâğıt üzerinde *tımar* sisteminden daha az merkezi denetim gerektiriyor değildi. Hükümet yetkilileri sömürü ve baskıyı engellemek için matrah takdirini ve tahsilâtını denetliyordu. Fakat sistem üzerindeki baskının arttığı on yedinci yüzyılda denetleme mekanizması, *mültezimlerle* diğer memurlar arasındaki kişisel ilişkiler nedeniyle genellikle işlemedi. 1699'da, Osmanlılar, *mültezimlerin iltizam*ları hayat boyu kullanmak ve çocuklarına devretmek üzere satın almalarına onay verdi.

Yeni vergi sistemi, *avarız-ı divaniye* ve *tekâlif* adlı iki vergiyle birlikte yürürlüğe girdi. Bunlar olağanüstü hal vergileriydi ve yerel kadılar tarafından belirlenip toplanıyordu; Uzun Savaş döneminde kalıcı vergilere dönüştürüldüler. *Avarız*, Müslüman ve gayrimüslim tüm yetişkin erkeklerden, değişen oranlarda alınan bir kelle vergisiydi. Kadıların uyguladığı bir gelir tespiti vardı, fakat bu sistem hakkında bildiklerimiz *tımar* sistemi hakkında bildiklerimizden azdır. Anlaşıldığı kadarıyla, tespit yapılırken filli üretim varlıklarından ziyade nüfus ölçüt alınmıştır. On yedinci yüzyılın ilerleyen dönemlerinde, matrah takdiri, kadılarla yerel seçkinler arasında pazarlığa konu olmuştur; yerel

seçkinler (*ayan*) genellikle vergiyi önce kendileri ödemiş ardından bakiyeyi halktan toplamışlardır. Bu vergiler zamanla aşırı külfetli hale gelmiş, çoğu çiftçi bunları ödememek için kaçmak zorunda kalmıştır.

Devletin topladığı olağanüstü bir vergi olan *avarız* gibi *tekâlif* de eyalet valilerinin koyduğu meşru bir olağanüstü vergiydi. Zamanla, valilerin *sekbân* maiyetini finanse etme ihtiyacı yüzünden rutin hale getirildi; hükümet, valilerinin isyan etmesinin önüne geçmek ve son kertede bu vergileri kendisi toplamak zorunda kalmamak için düzenli olarak toplanmalarına göz yumuyordu. Valiler sıklıkla, yetkileri olmamasına karşın *tekâlif* vergilerini kendileri topluyordu. On yedinci yüzyılın ilerleyen dönemlerinde, *tekâlifin* toplanması esas olarak *ayan* aracılığıyla gerçekleşecekti. Devlet, onlardan da zorla borç alıyor ve verdikleri borcu halktan toplamalarını talep ederek bir nevi zoraki iltizam yaptırıyordu. Yeni vergi sistemi içerisinde *ayanın* üstlendiği bu rol, on sekizinci yüzyılda eyaletlerde sahip olacakları egemenlik için bir sıçrama tahtası vazifesi görmüştü.

Bu siyasi, askeri ve mali kargaşa içerisinde resmi yolsuzluklar alıp yürüdü. Enflasyon yüzünden *sipahilerin* meşru gelirleriyle görevlerini yerine getirmeleri imkânsız hale gelmişti; hatta beyler ve *kadılar* dahi rüşvet talep etmeye ve mevkilerinin gereğini yerine getirmek için usulsüz para toplamaya başlamışlardı. Devlet memurlarının meşru faaliyetleriyle haydutluğu birbirinden ayırmak zorlaşmıştı. Makam satışıyla da sık sık karşılaşılır olmuştu. Makamlara atanmanın bedeli o kadar yükselmişti ki *voyvodalar* görev başında bulundukları kısa süreyi kârlı kılmak için tebaalarına zulmetmeye meylettiler. Böylelikle halk isyanları çıktı, nüfus azaldı. Nüfustaki azalma, Osmanlı'nın kırsal bölgelerindeki sosyal ve politik yapının tamamen değişmesine yol açtı. Büyük arazi sahipliği –kafa karıştırıcı şekilde *çiftlik* olarak da bilinir– ihracat mahsulleri üretiyordu. Mültezimler sıklıkla bu büyük çiftliklerin mülk sahipleri oldular. Kırsal toplumun ve ekonominin geçirdiği dönüşümün boyutunu, *çiftlik* teriminin anlamındaki değişimden de anlamak mümkündür.

Eyalet maliyesindeki ve yönetimindeki değişiklikler, elbette yöneticilerin de değişmesi anlamına geliyordu. Mültezimlerin ve vekillerinin çoğu, başta merkez süvarileri olmak üzere merkezi silahlı kuvvetlerin mensuplarıydı. Dolayısıyla yeni eyalet idaresi, eskiden eyalet elitine giden gelirlerin artık merkez elitin eline geçmesi anlamını taşıyordu. Böylece imparatorluğun yeni piyade ordusunu finanse etmek ve para sıkıntısına göğüs germek için ihtiyaç duyduğu nakit sağlanmış oluyordu, fakat *kapıkullarının* hâkimiyeti de sona eriyordu. Ancak on yedinci yüzyıl boyunca bu sistem, *ayan* adıyla bilinecek olan yeni bir eyalet elitinin güç kazanmasına da katkı sundu. On sekizinci yüzyıl, *ayanın* devri olacaktı.

Ayan devrinin başlıca yorumcusu Halil İnalcık'a göre merkezi yönetim, *ayan* halkı hem isyancıların hem de gayrimeşru vergiler toplayan hatta sonradan kendileri için vergi tahsil etmeye başlayan resmi memurların talanlarından korumanın bir aracı olarak görmüştü. Başta sadece bu sınırlı askeri ve mali rolü üstlenen *ayan*, zamanla eyaletlerde özerk otorite sahiplerine dönüştü. Resmi eyalet yetkililerinin, özellikle de *beylerbeyleri* ve *sancakbeylerinin* sıklıkla başka bölgelere nakledilmesi bunları yerel vekillere (*mütesellim*) itimat etmek zorunda bıraktı. Valilerin olmayışı veya sürekli değiştirilmesi, konumlarını uzun süre muhafaza eden *mütesellimleri* gerçek valilerden daha önemli hale getirdi. Normalde bunlar büyük mukataalara sahip *mültezimler*di. Buradan elde ettikleri gelirle, geniş *sekban* maiyetleri oluşturdular. İnalcık'ın sözleriyle ifade edecek olursak,

Gelir, insan gücü, levazım ve hayvan tedarik ederek kendilerini, bilhassa savaş zamanlarında, hükümet için gittikçe daha da vazgeçilmez hale getiren *ayan* vekilleri, aynı zamanda devletin kendilerine verdiği yetkiyi eyaletlerdeki nüfuzlarını arttırmak için (çoğunlukla kötüye) kullandılar.³³

Ayan aileleri *mütesellim* olabilmek için rekabet ediyorsa da, bu görev genellikle vaset yoluyla aktarılıyordu. Daha sonra, on sekizinci yüzyılda bir dizi yerel *ayan* hanedanı imparatorluğun çoğunu *ayan* meclisleri aracılığıyla yönetecekti.

Daha az ehemmiyeti olan *ayan*, *voyvoda* olarak, belirli bir *sancak* içerisindeki bölgelerin önde gelen *mültezimleri* şeklinde hareket ediyordu. *Mütesellimler*, kendi bölgelerindeki tebaalarını *voyvoda* yapmak suretiyle durumu kontrol altına almaya çalıştılar. *Mütesellimler* ve *voyvodalar*, devletle reaya arasındaki zorunlu araçlara dönüştüler.

Çeşitli gruplardan insanlar, *ayan* oluşturuyordu: ulema, taşrada konuşlanmış bulunan *kapıkulları*, sıklıkla *mültezim* olarak görev yapan zengin tüccarlar ve loncaların önde gelen mensupları. Ulema, özellikle de Peygamber soyundan gelenler, Osmanlı kentlerinin yaşamında muazzam bir role ve hatırı sayılır bir servete sahipti. Ancak *kapıkullarının* taşradaki rolüne biraz daha yakından bakmak gerekir. Devlet, Osmanlı tarihinin klasik döneminde bile, başta Yeniçeri garnizonları olmak üzere *kulları* taşraya göndermişti. Fakat on sekizinci yüzyılda daha önce hiç saray hizmetinde bulunmamış olan taşra kökenli insanlar, kendileri için bu statüyü talep etmişler, neticede de Yeniçeri ve bey unvanlarını elde etmişlerdi. Bunu başta rüşvetle yapmışlardı, ama nevi şahsına münhasır bir statü olan *kapıkulluğunun* taşradaki unsurlara transferi, hükümet vazifelerinin bunlara transfer edilmesinden sonra gerçekleşti. Süreç, *sekbanın askeri* statüsüne dâhil olmasıyla kıyaslanabilir bir biçimde gelişmişti. On yedinci yüzyılda *reaya* kökenli memurlar *mütesellim* veya *voyvoda* olmakla yetinirlerken, on sekizinci yüzyıla gelindiğinde bey ve

paşa olmuşlardı. *Kapıkulları*, imparatorluğun yönetici eliti olma statüsünü elde etmeyi başarmıştı; mali ve askeri gücün *ayana* devredilmesi, kapıkulları statüsünün yüzeysel göstergelerinin de bunlara devredilmesini kaçınılmaz kılmıştı. Diğer taraftan *ayanın* sahip olduğu servet ve güvenlik de *kapıkullarının* işine yarıyordu. Görüldüğü kadarıyla zenginlik, bu unvanlara sahip olmak için gereken en önemli ölçüttü; bireyleri içinde bulundukları kategorilerden *ayan* statüsüne taşıyan şey, servetleriydi. Eyaletlerdeki kent ve kasabaların öncü vatandaşları *ayan* sınıfına mensup olanlardı; halkın temsilcisi olarak davranıyor, kamuya yönelik işleri onlar hallediyordu. 1680'lerden itibaren, merkezi yönetim, emsallerinin seçtiği bir *ayanı* kendisinin yerel temsilcisi ve *avarız* vergisinin tahsil edilmesinin sorumlusu olarak atamaya başladı.

Ayan devrindeki Osmanlı İmparatorluğu, on beşinci ve erken on altıncı yüzyıllardaki klasik imparatorluktan çarpıcı biçimde farklılaşmıştı. Ama *ayan* sistemi hem rejime hem halka bir takım faydalar da sağlamıştı. Daimi yerel bağlantıları yüzünden *ayanın* kısa dönemli çıkarlarını gözeterek konumlarını suiistimal etmek yerine, halkın çıkarlarını kollamak ve bölgenin ekonomik kalkınmasına katkı sunmak için gerekçeleri vardı. Aynı zamanda merkezi yönetime eyaletlerin kaynaklarından yararlanmanın etkin bir yolunu sunmuşlardı, üstelik bunu sadece rutin vergi tahsilâtı sırasında değil askeri harekâtlar için desteğe ihtiyaç olduğunda da yapıyorlardı.

On yedinci yüzyılın ilk dönemlerindeki karışıklıklar, Kadızadelilerin başını çektiği bir dini reform hareketinin doğmasına neden olmuştu. Liderleri, itibarlı vaizlerin sınıfına mensuptu. Osmanlı uygulamalarının Peygamber ideallerinin yalın imajıyla çeliştiğini ileri sürerek, siyasi ve dini eliti lüksleri ve gevşeklikleri nedeniyle eleştiriyorlardı. Kadızadeliler Sufiliği de hedef almıştı. Daha sonraki reform hareketlerinde de görüleceği üzere, Kadızadeliler, devrin meselelerinin çözümü için gerçek İslam'a dönülmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. İmparatorluk içinde güç kazanmayı başaramamış olsalar da, Osmanlı'nın on yedinci yüzyılda yaşadığı sıkıntıların bir parçası olmayı başarmışlardır.

1730 yılının –Avrupa'daki varlığının çoğunu kaybetmiş, merkezdeki iç karışıklıklarla kuşatılmış, taşrasının üzerinde merkezi otoritesi bulunmayan ve saraya kapanan padişahların siyasi hizipleri manipüle ederek hayatta kalmaya çalıştığı– Osmanlı İmparatorluğu, haşmet devrinin acınacak haldeki bakiyesi görünümündeydi. Ancak belirtmek gerekir ki çağdaşlarının hayaletle dönüştüğü bir ortamda bakiye olarak hayatta kalmak da azımsanmayacak bir başarıdır.

Bu değişimler Osmanlı İmparatorluğu'nu güçten düşürmüş olsa da, iktidarsız kılma-
dı. Ne olursa olsun Osmanlıların 1711 yılındaki Prut Savaşı'nda Büyük Petro karşısın-
da kazandıkları zafer ve Mora'yı 1715'te yeniden fethetmeleri, imparatorluğun yirminci

yüzyıla da ayakta girmesini sağladı. Erken dönem *celali* isyanlarını yorumlayan William Griswold, sivil bürokratların ve halkın sadakati sayesinde imparatorluğun ilk *celali* krizini atlattığını öne sürer. On yedinci yüzyılda yaşanan sıkıntılara rağmen, imparatorluğun Müslüman ve Ortodoks tebaasının rejime bağlılığı ve başarıların devamının geleceğine ilişkin beklentileri, on sekizinci yüzyıla taşınabilmişti.

Osmanlı Sistemi

Osmanlı İmparatorluğu, İranî-İslamî bürokratik imparatorluk geleneğinin Batı Anadolu ve Balkanlar'daki bereketli topraklara naklinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Abbasi Halifeliği'nin yıkılışından itibaren merkezi İslam ülkelerindeki hiçbir devlet bürokratik imparatorluk şablonunu takip etmemiş, ancak bürokratlar imparatorluk hükümlerini hayata geçiremeseler de bu şablonu taşımaya ve aktarmaya devam etmişlerdir. Gerek bu geleneğin mevcudiyeti gerekse daha yakın bir geçmişten gelen Bizans örneği, bir uç beyliğinden imparatorluğa dönüşümün koşullarını oluşturmuştur. *Gazilerin* uçlara, siyasi olduğu kadar coğrafi anlamda da sınır olan bölgelere ilerlemesi, bürokratik kurumların gelişmesinin kaçınılmaz bir sonucuydu. *Gaziler* ile birlikte asıl Osmanlı elitini oluşturan bileşenler, fethedilen toprakların hayatta kalan yönetici sınıfları, ulema –bunların belirli bir oranı her zaman devlet memuriyetinde görev almışlardır– ve sayıları gittikçe artan köle askerlerdi. On beşinci yüzyıl boyunca güçler dengesi, eyalet seçkinlerinden aşama aşama sultanın kölelerine doğru kaydı. Ama *kapıkulları*, hiçbir zaman iktidar veya yüksek mevkiiler üzerinde tekel oluşturmadılar. *Kapıkulları* sınıfının kompozisyonu zamanla değişti ve ganimet olarak ele geçirilen, satın alınan veya devşirme sistemiyle edinilen gerçek kölelerin yerini diğer *kapıkullarının* çocukları ve bunlara şahsen tâbi olanlar aldı. Yine de merkezi hükümetin on sekizinci yüzyılda karşı karşıya kaldığı giderek kronikleşen iktidarsızlık pahasına, on dokuzuncu yüzyıla kadar hükümetin üst düzey makamlarındaki nüfuzlarını muhafaza ettiler.

Osmanlı'nın on beşinci ve on altıncı yüzyıllardaki askeri hâkimiyetinin kaynağı, tahlilli bir rastlantıydı. Yeniçeri ordularının on beşinci yüzyıldaki görece mütevazı durumu, İslam dünyasındaki çoğu profesyonel ordu bunu reddederken onların ateşli silahlar kullanmayı kabul etmesini sağladı. Osmanlıların ateşli silahlarla –kuşatmalar için top, muharebe meydanları için tüfek– asker alımı ve taliminin geleneksel İslami araçlarını birleştirmesi ve bunların yanında *tabur cengini* benimsemesi, onlara bir yüzyıldan daha uzun bir süre boyunca askeri hâkimiyet kazandırdı. Osmanlılar bu hâkimiyeti Batı'daki Askeri Devrim sonucunda kaybettiler de bu kayıp bir yozlaşma veya uyuşukluğun göstergesi olarak değerlendirilmemelidir.

Notlar

- 1 Heath W. Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany: State University of New York Press, 2003), 54 [*Erken Dönem Osmanlı Devleti'nin Yapısı*, çev. Kıvanç Tanrıyar, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları].
- 2 Donald Quataert, *The Ottoman Empire, 1700-1922*, ikinci baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 44 [*Osmanlı İmparatorluğu, 1700-1922*, çev. Ayşe Berktaş, İletişim Yayınları].
- 3 M. Guboglu, *Paleografia şi diplomatica turca osmanâ* (Bükreş: Romania 1958), 133, aktaran ve çeviren Halil İnalçık, "State, Society and Law During the Reign of Süleyman", *Süleyman the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalçık ve Cemal Kafadar (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1993), 77-78.
[Kal'a-yı Bender Kitabesi'nin devamı şöyledir:
Kral-ı Engürüs'un alibet taht ile tâcını
Mürüvvetden bir ednâ bendeme bahşende sultânım
Özün sırlı kaya sayardı Petru voyvoda ammâ
Atım nalı tozubdı fâtih-i büldân-ı Boğdân'ım
Hasan Beg bunda nev-kâdî müeyyid hem nice beğler
Yapub kal'a yazan tarih Süleyman bin Osman'ım]
- 4 Colin Imber, "Ottoman Dynastic Myth", *Turcica* 19 (1987), 16-20.
- 5 Halil İnalçık, "Emergence of the Ottomans", *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P.M. Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis, 1:263-294. 2 cilt (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 1: 287; "The Rise of the Ottoman Empire" olarak yeniden basıldı; bkz. *A History of the Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History* içinde, ed. M. A. Cook (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), 35.
- 6 Cornell H. Fleischer, "The Lawgiver As Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Sülaymân", *Sülaymân the Magnificent and His Time* içinde, ed. Gilles Veinstein (Paris: La Documentation Française, 1992), 167.
- 7 Necipoğlu, Gülrü. "Sülaymân the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry", *Sülaymân the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalçık ve Cemal Kafadar (İstanbul: İsis Yayıncılık, 1993), 209.
- 8 Necipoğlu, "Süleyman the Magnificent", 219.
- 9 Leslie P. Pearce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. Studies in Middle Eastern History, genel ed. Bernard Lewis, Itamar Rabinovich ve Roger Savory. New York (Oxford University Press, 1993), 185 [*Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, çev. Ayşe Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları].
- 10 Pearce, *Imperial Harem*, 283.
- 11 Colin Imber, *Ebu's Su'ud: The Islamic Legal Tradition*. Jurists: Profiles in Legal Theory, ed. William Twining ve Neil MacCormick (Stanford, CA: Stanford University Press, 1997), 106 [*Şeriattan Kanuna: Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, çev. Murteza Bedir, Tarih Vakfı Yurt Yayınları].
- 12 Pearce, *Imperial Harem*, 41.
- 13 Carl Brockelmann, *History of the Islamic Peoples*, çev. Joel Carmichael ve Moshe Perlmann (New York: Capricorn Books, 1960), 331. Kitabın Almanca orijinali 1939 yılında yayınlanmıştır.
- 14 Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*. Studies in the Social and Economic History of the Middle East, ed. Donald Quataert (Albany: State University of New York Press, 1994), 175 [*Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi*, çev. Nazlı Pişkin, Timaş Yayınları].
- 15 Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age: 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber (Londra: Weidenfeld and Nicholson, 1973), 115-116.
- 16 John Francis Guilmartin Jr., *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, İkinci baskı (Londra: Conway Maritime Press, 2003), 161 [*Kalyonlar ve Kadırgalar*, çev. Ali Özdamar, Kitap Yayınevi].
- 17 Merkezi ordunun boyutuyla ilgili tüm veriler için bkz. Rhoads Murphey, *Ottoman Warfare, 1500-1700* (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1999), 45 [*Osmanlı'da Ordu ve Savaş, 1500-1700*, çev. Mehmet Tanju Akad, Homer Yayınları].
- 18 Gâbor Âgoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, genel ed. David Morgan (Cambridge: Cambridge University Press, 2005), 23 [*Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, çev. Mehmet Tanju Akad, Kitap Yayınevi].
- 19 Geoffrey Parker, *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*. 2. baskı (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 24 [*Askeri Devrim: Batı'nın Yükselişinde Askerî Yenilikler, 1500-1800*, çev. Tuncay Zorlu, Küre Yayınları].
- 20 Parker, *The Military Revolution*, 126.
- 21 Âgoston, *Guns for the Sultan*, 21.
- 22 Halil İnalçık, *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954), aktaran İnalçık, *The Ottoman Empire*, 94.

- 23 Halil İnalçık, "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 146. Bu kitap aynı şekilde numaralandırılmış, bir ve iki ciltlik baskılar halinde yayınlanmıştır.
- 24 Şevket Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, ed. David Morgan (Cambridge: Cambridge University Press, 2000), 20 [*Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları].
- 25 Cornell H. Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986), 261 [*Tarihçi Mustafa Ali: Bir Osmanlı Aydını ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları].
- 26 Halil İnalçık, "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire", *Archivum Ottomanicum* 6 (1980), 283-337. Yeniden basım, *Studies in the Social and Economic History of the Ottoman Empire* içinde (Londra: Variorum, 1985).
- 27 Marechal de Saxe, *Mes Reveries*, ed. l'Abbe Perau (Amsterdam ve Leipzig: n.p., 1757), 1: 86-87, aktaran V. J. Parry, "La maniere du combattre", *War, Technology, and Society* içinde, ed. V. J. Parry ve Malcom Yapp (Londra: Oxford University Press, 1968), 256.
- 28 Guilmartin, *Gunpowder and Galleys*, 162.
- 29 William J. Griswold, *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611*. Islamkundliche Untersuchungen 83 (Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983), 23 [*Anadoluda Büyük İsyan, 1591- 1611*, çev. Ülkün Tansel, Kırmızı Yayınları].
- 30 Karen Barkey, *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994), 141 [*Eşkyaalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezileşmesi*, çev. Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları].
- 31 İnalçık, "Military and Fiscal Transformation", 297-299.
- 32 Pamuk, *A Monetary History*, 20.
- 33 Halil İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth-Century Islamic History* içinde, ed. Thomas Naff ve Roger Owen, 27-52. *Papers on Islamic History* 4 (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977), 31.

SAFEVİ İMPARATORLUĞU

SAFEVİ İMPARATORLUĞU

1

Safevi İmparatorluğu hiçbir zaman Osmanlı veya Babür İmparatorluklarının-
kine eş bir büyüklüğe, güce veya zenginliğe sahip olmadı. Onun tarihi farklı
bir model izledi. En geniş sınırlarına on yıllara yayılan istikrarlı bir büyüme-
nin sonucunda değil, sadece birkaç yıl içerisinde ulaştı ve bu sınırları çok kısa bir süre
muhafaza edebildi. Safevi iktidarı imparatorluğun dini hayatını dönüştürdü, ama etnik
kompozisyonu ve toplumsal yapısı üzerindeki etkisi çok daha az oldu. Bazı tarihçiler Sa-
fevi Devleti'nin imparatorluk tanımına gerçekten uyup uymadığını dahi tartıştılar, ama
ne Osmanlılar ne de Babürlüler Safevileri kendilerine denk görmek konusunda tereddüt
etmediler. Safevi Devleti'nin başlangıcında, reislerden birinin değil, bir Sufi *şeyhi* olan
İsmail Safevi'nin önderlik ettiği bir Türkmen kabile konfederasyonunu görürüz. Bu kabi-
leleri harekete geçiren şey, *gülv*, saltanata ilişkin Türki-Moğol algılar ile Türkmenlerin
halk Sufiliği unsurlarının harmanından müteşekkil olan Safevi ideolojisiydi. Söz konusu
ideoloji ve İsmail'in 1501-1512 yılları boyunca kazandığı askeri başarılar, kabile konfede-
rasyonunun normal siyasal işleyişini dönüşüme uğrattı. Safevilerin 1512'de Gücdevan'da
ve 1514'te Çaldıran'da aldığı ilk askeri yenilgilerden sonra İsmail'in itibar kaybına uğra-
ması, konfederasyon içindeki güçler dengesini tekrar değiştirdi; kabile liderlerine katı
bir otorite kazandırdı ve onların hâkimiyet mücadelesini Safevi politikasının merkezine
yerleştirdi. 1530'dan sonra, İsmail'in oğlu Şah Tahmasb kendi konumunu adım adım,
kabileler tarafından manipüle edilmek yerine onları manipüle etmeye yetecek şekilde
sağlamlaştırdı. Fakat onun ölümünün ardından kabile reisleri, I. Abbas'ın hükümdarlık
dönemine (1588-1629) kadar imparatorluğu yeniden hâkimiyetleri altına aldılar. Safevi
rejimini bir kabile konfederasyonundan bürokratik bir imparatorluğa dönüştüren kişi
Abbas oldu. Kabileler varlıklarını sürdürmekle birlikte periferide konumlanırken, bü-
rokrasi sahip olduğu merkezi konumu, imparatorluğun 1722'deki hızlı çöküşüne kadar
muhafaza etti.

Osmanlı ve Babür İmparatorlukları “tarıma dayalı” sıfatını açıkça hak ederler. Bu imparatorluklar, Orta Doğu’nun tarımsal bürokratik geleneklerinin tarımsal açıdan zengin başka yerlere nakledilmesinin birer örneğidir. Oysa Safeviler böylesi bir avantajdan yoksundu; on sekizinci yüzyılda kabilelerin yeniden canlanmasının da gösterdiği üzere, İran platosunun ekolojik yapısı göçebelğe daha elverişli olmaya devam etmiştir. Safevi rejimi, ne tarımsal üretimin bolluğuna ne de önemli ticaret yollarının kontrol edilmesine dayanıyordu. I. Abbas’ın merkezi ordusu ve bürokrasisi tek bir ürünün ihracatından gelen gelire bağımlıydı: İpek. Dolayısıyla Safevi Devleti’ni bir ateşli silah imparatorluğu yapan etmen, on altıncı yüzyılda yükselişe geçen küresel ticaretti. Koşullar başka türlü olsaydı, Safevi İmparatorluğu çok büyük ihtimalle bir kabile konfederasyonu olarak kalacak, sadece İran platosunun iç ve batı kısımları üzerinde hâkimiyet kuracak ve daha kısa ömürlü olacaktı. Yine de bu ticaretten elde edilen gelir, büyük sulama sistemlerin varlığına dayanan Abbasi döneminin tarımsal kalıplarına geri dönmeyi sağlamamıştır. Bu yüzdendir ki, imparatorluk kendine has melez bir şekil almıştır. I. Abbas’ın hükümdarlığı döneminde merkezi yönetim, Kızılbaş kabilelerini siyaseten önemsiz kılacak kadar bastırabilmiş, fakat tamamen ortadan kaldıramamıştır. Bu grupların dağıtılabileceği uygun bir sınır da bulunmamaktaydı. Ne zaman ki merkezi rejim dağıldı, kabile kuvvetleri doğal olarak yine baskın güç haline geldiler.

Safevi İmparatorluğu, ne antik Ahemeniş (Yunanlıları yenen Pers hanedanı) İmparatorluğu ile Sasanilerin devamı ne de modern İran devletinin kökeni olarak nitelenebilir. Her ne kadar Safeviler kendilerinden önceki imparatorlukların Farsça konuşulan bölümlerinin çoğunu birleştirmiş olsalar da, onların mirasçıları ya da meşru halefleri oldukları iddiasında bulunmamışlardır. Safeviler de en az (veya en çok) Timurlu ve Türkmen selefleri kadar İranîydiler. Safevilerin İran platosunun doğu ve batı kısımlarını birleştirmesi ve bölgede On İki İmam Şiiliğini dayatması modern İran’ın fark edilebilir bir öncülünü yaratmış olsa da, Safevi Devleti’nin kendisi ne özel olarak İranlıydı, ne de milli bir devlettir. Rudi Matthee’nin sözleriyle ifade edecek olursak, “Safevi İranı bir ulus-devlet değildi, ama oluşturduğu çok sayıda uzun ömürlü bürokratik kurumla, dini ve bölgesel sınırları örtüştüren rejimiyle, ileride böyle bir devlet doğuracak unsurları bünyesinde taşıyordu.”¹

On İki İmam Şiiliği’nin tesis edilmesi; Safevi devrinin toplumsal, dini ve kültürel tarihine damgasını vurdu. Daha önceki hanedanlar sıklıkla Şii eğilimlere veya tercihlerlere sahip olmuş, fakat Moğol sonrası dönemdeki hiçbir hanedan Şiiliği siyasi bir platforma dönüştürmeye ya da onu resmi olarak dayatmaya kalkışmamıştı. Safevilerin Şiilik dayatması, geleneği bozarak mezhepleşme düzenini başlatmış oldu. Diğer yandan Safevi *gülv* anlayışının, neticede halk inancına dönüşecek olan On İki İmam Şiiliği ile çok az

ortak noktası vardı. Safevilerin din politikalarında neden böylesi bir yeniliğe gittiklerine dair ortak bir kaniya varılmış değildir.

Kutu 4.1 On İki İmam Şiiliği

Şii İslam'ın On İki İmamcı kolu, Peygamberin ölümünden sonra Müslüman cemaatin meşru liderleri sayılan imamların on ikincisinin 873 yılında Samarra'da kaybolmasıyla, bu silsilenin sona erdiğini ileri sürer. Muhammed el-Muntazır (beklenen) ismiyle bilinen bu imamın günün birinde Mehdi olarak geri döneceğine inanılır. Hakiki imamın yokluğu, siyasal liderlik açısından bir sorun yaratmaktadır. On İki İmamcılarının bir kısmı tamamen uzlaşmacı (*queitist*) bir pozisyonu benimseyerek, imamın yokluğunda meşru siyasi faaliyetin imkânsızlığına vurgu yaparlar. Aşağıda anlatıldığı üzere Safevi hükümdarlar ile Zend, Kaçar ve Pehlevi hanedanlarına mensup halefleri, imamın yokluğunda kendilerini meşru yöneticiler olarak görmüşlerdir. On yedinci yüzyıldan itibaren Şii ulema imamın temsilcileri olarak ortaya çıkmış, içlerinde *merci-i taklid* (taklit için müracaat edilecek kişi) statüsüne sahip olan en kıdemlileri, yani *Ayetullahlar*, müminlere rehberlik etmiştir. İleri gelen ulema hatırı sayılır bir siyasi nüfuza sahipti, ancak Ayetullah Ruhullah Humeyni'den önce hiçbirisi fiili siyasi otorite talebinde bulunmamıştı.

On İki İmam Şiiliği, Safeviler onu imparatorluk sınırları içerisinde dayatana kadar Şiiliğin ne en büyük ne de en etkili kolu olmuştu.

I. Abbas devrine gelindiğinde Safevilerin dayattığı din, meşruiyetlerinin de başlıca kaynağına dönüşmüştü. Kendisini Şer'i Şii İslamı'nın hamisi ve efendisi olarak gören I. Abbas, rejimini de bunun üzerine bina etmişti. Başta İsfahan'da olmak üzere ülkede Şii medreseleri inşa ettirdi ve kişisel dindarlığını teşhir etti. Buna karşılık Şii ulema da Safevi egemenliğini Şer'i Şii hükümler üzerinden meşrulaştırdı. Daha sonraki hükümdarların kişilikleri, ulemayı rejimin başat unsuru haline getirdi. Safevilerin itibarının on dokuzuncu yüzyıla kadar devam etmesi, Safevi rejimindeki ulema hâkimiyetinin halk nezdinde büyük bir meşruiyete sahip olduğunu ortaya koyar. Fakat rejimin ani çöküşünden de anlaşılacağı üzere bu yeni meşruiyet, askeri güce tahvil edilememiştir.

Bu belirgin dikotomi, İslam dünyasında Abbasilerden beri var olan yerleşik halk kitleleri ile askeri sınıflar arasındaki tipik ayrımı gözler önüne serer. Kentsel ve kırsal alanda yerleşik olan nüfusun, ateşli silahlarla donanmış talimlilerin haricindekilerin askeri potansiyeli kısıtlıydı. Safevilerin Türkmen aşiretleri ile kurdukları ilişkiler, onlara, ülkenin Belucistan ve Afgan dağları gibi marjinal bölgelerinin dışındaki yerlerin askeri insan gücünün çoğunu denetimleri altına alma imkânı verdi. Ateşli silahların yaygınlaşmasının Safevi topraklarındaki siyasi veya sosyal etkisi sınırlı oldu. Safeviler az sayıda çiftçiyi askerlik hizmetine aldılar, bunlar da hiçbir zaman Osmanlı'dakine benzer bir siyasi güce dönüşmedi. Safevilerin izlediği siyaset ve başvurdukları askere alma yöntemleri, İslam

dünyasında barut döneminden önce yaygın olan örnekleri yansıtır. Safevilerin askeri kuvvetlerinin başat unsurları, Müslüman göçebeler ve genellikle askeri kölelik mekanizması üzerinden askere alınan, çoğunluğunu Hristiyanların oluşturduğu yabancılarıdır.

Safevi döneminin tarihçileri, Türklerle Tacikler arasındaki ayrımı vurgulamışlardır. Vladimir Minorsky'nin ifadesiyle söyleyecek olursak, "Tıpkı yağ ve su gibi Türkmenlerle Persler de serbestçe birbirine karışmamış, nüfusun bu ikili niteliği Pers ülkesinin askeri ve sivil yönetimini derinden etkilemiştir."² Bu ikilik, basit bir iktidar savaşı değildi. Tacik bürokratlar, yöneticiler ve ulema, Türkmen kabilelerinin başına geçmek niyetinde değildi; Türkmen kabile reisleri de Taciklerin idari konulardaki uzmanlıkları olmaksızın hareket edemezdi. Aralarındaki ilişki her zaman beraber yaşamaya dayalıydı; egemenlik mücadelesi bu simbiyosis dâhilinde veriliyordu. Ancak bu mücadelede Tacikler her zaman hükümdarların müttefiki olmuştu, zira algıladıkları çıkarları –inandıkları ve aktardıkları siyasi teori– iktidarın merkezde yoğunlaşmasında yatmaktaydı. Türkmen kabile reislerinin sahip oldukları askeri güç ise, onları bekleneceği üzere özerklik peşinde koşmaya sevk ediyordu. Tacik idarecilerin böyle hedefleri yoktu; elde etmeye çalıştıkları güce sadece hükümdarın uzantıları oldukları sürece sahip olabilirlerdi. Andrew Newman'ın Safevi rejimini bir "proje" olarak tanımlayan analizi oldukça açıklayıcıdır:

Safevilerin hikâyesi, kompozit bileşenlerinin büyüme hikâyesidir: Tebriz'in fethinin öncesinden başlayarak on altıncı yüzyılın neredeyse tamamı boyunca, projenin siyasi merkezine Türk siyasi-askeri çıkarlarıyla Tacik idari çıkarlarının ittifakı damgasını vurdu; [son Safevi hükümdarı] Sultan Hüseyin, Türk ve Türk olmayan kabilelerin, Taciklerin ve *gulam*ların; askeri, siyasi ve idari saray unsurlarının; yerli Müslümanların, Hristiyanların ve yabancı zanaatkâr ile ticari-siyasi sınıfların yanı sıra yabancıların da ticari, siyasi ve dini çıkarlarından müteşekkil bir yelpazenin kabulüne komuta ediyordu.³

Şah İsmail, Necmi Sani adıyla bilinen Tacik Emir Yar Muhammed İsfahani'yi 1512'de Horasan'a gönderdiği ordunun başına komutan olarak atadığında, bunu kendi otoritesini sağlamlaştırmak –kendini Safevi rejiminin amiri kılmak– niyetiyle yapmıştı. Kızılbaş emirlerinin itaatsizliklerinin Gücdevan mağlubiyeti ile sonuçlanması, bunu başaramayacağını ortaya koymuş oldu. Kızılbaşlar –bir grup olarak Taciklere değilse de– Tacik otoritesine karşı geldiler, zira aksi takdirde merkezi hükümet karşısındaki özerkliklerini kaybedeceklerdi. Aralarında etnik bir rekabet bulunsa da Türk-Tacik ihtilafı son kertede etnik bir çatışma değildi. Burada söz konusu olan daha ziyade devletin doğasına ilişkin bir çatışmaydı. Şah Abbas'ın hayata geçirdiği reformlar Taciklerin beklentileri açısından zafer anlamına gelse de Tacikler mükâfatların çoğunun tadını çıkartamadı. Merkezileşme açısından bakıldığında da kazanılan zafer geçiciydi.

Tarih

Safevi tarihini beş evreye ayırarak ele alacağım: (1) Sufi tarikatı dönemi; Şeyh Safi'nin Safevi Sufi tarikatını kurmasından Şah İsmail'in tahta çıkışına kadar geçen süre; (2) İmparatorluğun kurulması, 1501-1514 arası dönem; (3) Kabile konfederasyonu, 1514-1588 arası dönem; (4) Abbas'ın reformları, 1588-1629 arası dönem ve (5) duraklama ve gerileme dönemi, 1629'dan 1722'ye kadar olan dönem.

Sufi Tarikatı

Safevi Sufi tarikatının kurucusu ve isim babası Şeyh Safi, 1252 veya 1253 ile 1334 yılları arasında yaşamıştır. Safi, herhangi bir politik hedefi veya mezhepsel bir Şii bağlılığı bulunmayan, tipik bir mistik tarikat kurmuştur. Bu Safevi tarikatının, siyasi hedefleri olan dini aşırıların örgütüne dönüşmesi, kendi bağlamı içinde düşünüldüğünde tekil bir vaka değildir. On üçüncü, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda büyük İran ve Anadolu genelinde pek çok müfrit dini-siyasi hareket ortaya çıkmıştı. Daha önce de bahsi geçen Babai hareketi, muhtemelen bunların ilkiydi. Bunlar, *gülv* ideolojisini benimsiyor, mevcut siyasi düzenin meşruiyetini reddediyor ve genellikle gerçek adaleti getirecek mesiyanik bir figüre vurgu yapıyorlardı. 1337 yılında bu gruplardan bir tanesi olan Serbedâriler, çiftçileri, kent sakinlerini ve kırsal aristokrasiyi bir araya getirerek Horasan'daki Moğol iktidarına başkaldırmış, ardından elli yıl sürecek bir devlet kurmuşlardı; bu, o devirde, büyük İran'da bir nevi Moğol meşruiyeti iddiasında bulunmayan tek devletti. Diğer bir grup olan Muşaşalar, Timurluların Huzistan'daki hâkimiyetine karşı başkaldırmıştı. Liderleri Seyyid Muhammed ibn Felah, Mehdi olduğunu iddia etmiş, ancak yalnızca kalıcı bir taşra hanedanı kurmaya muvaffak olmuştu. Hiç şüphe yok ki, dönemin siyasi ve dini atmosferi devrimci ve mesiyanik beklentileri arttırıyordu. Siyasi düzensizliklerin, Abbasi halifeliğinin dağılmasının ardından Sünni otorite yapısının çözülmesinin, Müslüman olmayan Moğolların varlığına ve egemenliğine yönelik tepkilerin ve halk İslamıyla Sufi teorisinin etkileşiminin birbirine karıştığı bir dönem yaşanıyordu.

Gülv ile Türkmen kabile konfederasyonlarının birleşimi, Şeyh Cüneyd Safevi ve Akkoyunlu Uzun Hasan'ın ortaklığıyla başlamıştı. Cüneyd'den önce, her ne kadar meşhur ve etkili olsa da, Safevi tarikatının siyasi nüfuzu yoktu. Şeyh Safiyüddin tarikatını Azerbaycan'da, Hazar Denizi kıyıları yakınındaki Erdebil'de kurmuştu. Kendisinin ve oğlu Şeyh Sadreddin'in yaşadığı süre boyunca (1304/1305-1391) Safevi tarikatı büyük İran'ın tamamına, hatta Mısır ve Sri Lanka'ya kadar yayıldı. Doğu Anadolu ve Suriye Türkmenleri arasında çokça mürit kazandı. Tarihçiler, Safevilerin tam olarak ne zaman bir Şii tarikatı kurduğunu ve gerçekten Hazreti Muhammed ile Hazreti Ali'nin soyundan olup olmadıklarını aydınlatmaya çalıştılar. Zeki Velidi Togan ve Ahmed Kasravi, Safevilerin

esasinda Peygamberin soyundan gelmediklerini ortaya koydular. Kasravi ailenin Tacik olduğu, ama Azeri Türkçesi konuştuğu sonucuna vardı; Togan ise aslen Kürt olduklarını ileri sürdü. Safevilerin ne zaman Şii oldukları sorusuna kesin bir cevap vermek mümkün değildir. İslam tarihinin orta evrelerinde, Sünni ve Şii İslam arasında keskin bir ayırım bulunmuyordu. Velhasıl, Sufi tarikatından imparatorluğa dönüşümün iki unsuru vardı: Siyasi ve askeri faaliyetin başlaması ve mesianik iddiaların devreye girmesi.

Şeyh Safiyüddin'in büyük torunu Cüneyd, babası İbrahim öldükten sonra, 1447'de şeyh oldu. Amcası Cafer onun şeyhliğine karşı çıktı. Dönemin batı İran platosuna hükmeden Türkmen federasyonunun lideri Cihan Şah Karakoyunlu'nun desteğini kazandı ve Cüneyd'i Erdebil'den sürdürdü. Bunun üzerine Cüneyd'in ilk işi kendine bir askeri maiyet oluşturmak oldu. 1456 yılında, Cihan Şah'ın en büyük muhalifi olan Akkoyunlu Uzun Hasan'ın yanına sığındı. Uzun Hasan, üç yıl boyunca kol kanat gerdiği Cüneyd'in kendi kız kardeşiyle evlenmesini onayladı. Akkoyunlular arasındaki üstünlüğünü ancak 1457'de güvenceye alabilen Uzun Hasan, muhtemelen Cüneyd'in Türkmen yandaşlarının da desteğini almayı amaçlamıştı. Cüneyd, daha sonra Kafkasya'daki Hristiyan bölgelerine bir dizi akın yaptı ama Erdebil'de yeniden tutunmayı başaramadı. 1460'da Gürcistan'a yaptığı bir seferden dönerken beraberindeki kuvvetlerle birlikte Şirvan'ın Müslüman hükümdarı Halilullah'ın saldırısına uğrayan Safevi lider, burada öldürüldü. Cüneyd'in *gazalara* katılması, Osmanlı'nın ilk dönemlerinden aşına olduğumuz Şeriat dışı dindarlık ve göçebelikle ilişkilendirilen *gaza* anlayışı ile uyumludur.

Cüneyd'in oğlu Haydar, çocukluğunu Uzun Hasan'ın sarayında geçirdi ve hükümdarın kızıyla (dolayısıyla kendi kuzeniyle) evlendi. Uzun Hasan, 1470'lerin başında Şeyh Cafer'in hamiliğini üstlenen Cihan Şah Karakoyunlu ve Ebu Said Timuri karşısında zafer kazanan Haydar'ı Erdebil'deki Safevi tarikatının şeyhi ilan etti. Haydar, Safevi yandaşlarına Kızılbaş isminin verilmesine neden olan kırmızı başlığı, müritlerine ilk kez giydiren işidir. Karakoyunlu konfederasyonunu meydana getiren kabilelerin çoğu, Uzun Hasan'ın Cihan Şah'ı mağlup ettiği 1467 yılında Akkoyunlu federasyonuna katılmış olsa da, mensuplarının büyük bir bölümü Erdebil'deki genç şeyhin müridi idi. Haydar'ın giderek artan gücü, askeri konumu ve teolojik aşırıcılığı, Uzun Hasan'ın oğlu ve halefi Yakub ile arasında ihtilaf çıkmasına yol açtı.

1481 yılında Akkoyunluların fiili lideri olan Yakub, veziri Kadı İsa ile birlikte Akkoyunlu rejimini baştan aşağıya değiştirmeye teşebbüs etti. Uyguladığı programın "hedefi, imparatorluğun geleneksel İranî-İslamî devlet idaresi anlayışı doğrultusunda tamamen yeniden düzenlenmesiydi."⁴ Bu hedef, Türkmenlerin çoğunun kendisine yüz çevirmesine ve Safevilerin nüfuzunun artmasına sebep oldu. Haydar 1484 yılında, Yakub'un gönülsüzce de olsa verdiği onayla Kızılbaşları ilk önce Çerkeslere karşı meydana sürdü ve

Cüneyd'in katilinin oğlu olan Şirvan hükümdarı *Şirvanşah* Ferruh Yaşar'dan, Şirvan'dan serbest geçiş hakkı elde etti. İkinci seferine 1486 yılında komuta eden Haydar, bu kez Yakub'un engellemesiyle karşılaştı; Yakub, askeri faaliyetlerine son vereceğine ve kendisini müritlerinin manevi rehberliğine adayacağına dair ona zorla yemin ettirdi.

Haydar yeminine uzun süre sadık kalmadı; zaten Yakub da iki yıl sonra kuzeninden askeri destek istemişti. Haydar birliklerini seferber ettiyse de Çerkesya'yı yağmalamak için Yakub'tan, serbest geçiş için de *Şirvanşah*'dan izin aldı. Neden sonra Şirvan'dan geçmekten vazgeçen Haydar, Ferruh Yaşar'a saldırdı. *Şirvanşah*, yardım etmesi için Yakub'a başvurdu, Yakub da büyük bir Akkoyunlu ordusu göndererek Ferruh Yaşar'a destek verdi. Birleşik Akkoyunlu-Şirvanlı ordusu, Safevileri 9 Temmuz 1488'de bozguna uğrattı. Haydar öldürüldü; oğulları Sultan Ali, Seyid İbrahim ve İsmail, Erdebil'den çok uzak bir yerde hapsedildiler. Bu kesin zafer, Akkoyunlu rejimini zayıflamaktan alıkoyamadı, zira muhalif Türkmenlerin büyük kısmı Safevilere yakınlık duyuyordu.

Akkoyunlu İmparatorluğu, Yakub'un 1490 yılındaki ölümünün ardından, Uzun Hasan'ın torunları arasında çıkan bir dizi çatışmaya sahne oldu. Torunlarından bir tanesi, Rüstem ibn Maksud 1493'te sınırlı bir düzen tesis etti. Haydar'ın üç oğlunun da Erdebil'e dönmesine izin verdi, Safeviler de diğer Akkoyunlu şehzadelerine karşı Rüstem'e omuz verdiler. Ancak Akkoyunlu yönetimi, bir kez oluşmaya başladıktan sonra Safevi gücünü tekrar denetimi altına almayı başaramadı. Bazı Akkoyunlu şehzadeleri Haydar'ın üç oğlunu da 1494 yılı yazında tutuklamaya karar verdiler. Kardeşler Erdebil'e firar etmeye kalkıştı, ama kent dışına çıktıklarında Akkoyunlu kuvvetleri etraflarını aniden sarıverdi. Takip eden muharebede Sultan Ali öldürüldü. İbrahim aşırıcılıktan vazgeçince Akkoyunlu otoriteleri onu Erdebil'de başa geçirdiler. Safevilerin militan geleneğinin taşıyıcısı, yedi yaşındaki kardeşi İsmail olacaktı. Akkoyunluların elinden kaçmayı başararak Lahican kentinde, Gilan'ın Şii hükümdarı Ali Mirza Kiyai'nin sarayına sığınan İsmail, burada beş yıl boyunca saklandı.

İmparatorluğun Kurulması, 1499-1514

İsmail 1499 yılında, 12 yaşındayken Gilan sürgününden geri döndü. Bu süre zarfında Akkoyunlu topraklarında yaşanmaya devam eden huzursuzluklar yüzünden, İsmail'in yeniden ortaya çıkmasına karşı derhal bir tepki verilememişti. İsmail süratle (içlerinde Ustacalu, Şamlu, Tekeli, Varsak, Rumlu, Dulkadir, Afşar ve Kaçar isimli yedi büyük kabilenin de yer aldığı) geniş bir taraftar kitlesi edindi. Bu kabileler Kızılbaş konfederasyonunu meydana getirdiler. İsmail bu birleşik güçlerle ailesinin eski düşmanı *Şirvanşah*'a saldırdı; 1500 yılının sonuna gelindiğinde Ferruh Yaşar'ı öldürüp onun hâkim olduğu zengin toprakları boyunduruğu altına almıştı. Safevi tarikatı artık bir devlete dönüşmüştü.

Resim 4.1

Şah I. İsmail ile Muhammed Şeybani Han Arasındaki Savaş, 1510
II. Abbas'ın Çihil (Kırk) Sütun Sarayındaki (1642) fresklerde de bu savaş betimlenmiştir. Safevi kaynaklarına göre, İsmail Şeybani Han'ı öldürdükten sonra derisini yüzdüğü kafatasından kendisine bir şarap kadehi yaptırmıştır.

İsmail'in kuvvetleri, 1501'de Akkoyunlu başkenti ve batı İran'ın en önemli ticaret merkezi Tebriz'i işgal etti. Sonrasında İsmail, bir dizi Akkoyunlu hükümdarını mağlup etti; en önemli zaferini 20 Haziran 1503'te Hamedan yakınlarında Sultan Murad'a karşı kazandı. Güney ve batı İran'ın büyük şehirleri –İsfahan, Şiraz, Yezd ve Kirman– Safevi egemenliğini tanıdı. Akkoyunlular 1508 yılına kadar Bağdat'ı ellerinde tutmayı sürdürdülerse de, önemli bir siyasi aktör olmaktan çıktılar.

Safeviler Hamedan'daki zaferin ardında 1504 yılında Hazar kıyılarındaki Mazandaran ve Gürzan'ı fethettiler, 1505-1057 yılları arasında Akkoyunluların merkezi olan Diyarbakır'ı işgal ettiler, 1508 yılında Bağdat'ı ele geçirdiler ve nihayet 1510'da Horasan'ı kuşattılar. Şah İsmail burada iki düşmanla karşı karşıya geldi: Bölgenin hâkimi Timurlular ve asi Özbekler. Kolektif egemenlik ve veraset sistemi yüzünden, Timurluların hâkimiyet alanı, başlıca merkezleri Herat ve Semerkand olmak üzere Horasan ve Maveraünnehir ("iki nehir arasındaki ülke" anlamında, Amuderya ve Siriderya arası kastedilmektedir) ile sınırlanmıştı. Timurlular kuzeydeki Özbeklerin giderek artan baskısına maruz kalıyordu. Cengiz Han'ın oğlu Cuci ve torunu Şeyban'ın sülalesi tarafından yönetilen göçebe Türkler

olan Özbekler, on beşinci yüzyılın ikinci yarısında Ural dağları ile İrtiş ırmağı arasında ki anavatanlarından güneydoğu yönünde göç etmiş, 1450'lere kadar Siriderya'nın kuzey kıyısına hükmetmişlerdi. Özbek prensi Muhammed Şeybani Han, hanedanını önemli bir güç haline getirecek fetihlerine 1490 yılında başladı. Şeybani Han 1490 ile 1507 yılları arasında Taşkent, Harezm, Belh ve Herat'ı ele geçirerek Orta Asya'da Timurluların hâkimiyetine nihai olarak son vermiş oldu. Son Timurlu rakibi, ileride Timur egemenliğini Hint alt kıtasına taşıyacak olan gözü pek Zahirreddin Muhammed Babür'dü.

Özbek kuvvetleri, 1509 yılında Safevi toprağı olan Kirman'a saldırdı. Şah İsmail, Şeybani Han'ı batıya doğru ilerlemekten vazgeçmeye ikna etmeleri için iki elçi gönderdi; Şeybani Han'ın tepkisi, İsmail'in Özbek (Cengiz Han) hakimiyetini kabul etmesini ve kendisini tasavvufa hasretmesini talep etmek oldu. Bunun üzerine Safevi güçlerini Horasan'a süren İsmail, 2 Aralık 1510'da Merv'de karşı karşıya geldiği Şeybani'nin ordusunu bozguna uğrattı. Safevi birlikleri ertesi yıl Babür'e, Semerkand ve Buhara'yı Özbeklerden geri alması için destek verdi. Ama Safeviler geri çekildikten sonra Özbekler Babür'ü uzaklaştırmayı başardı. İsmail, Babür'e ikinci bir destek ordusu gönderdi, fakat Safevi komutanlar arasındaki bir anlaşmazlık yüzünden, Gücdevan'da Özbeklerle çarpışan müttefikler bozguna uğratıldı. İsmail, muharebenin hemen ardından kenti işgal eden Özbekleri sonradan Horasan'dan çıkarmayı başardıysa da; Gücdevan, Safevi İmparatorluğu'nun genişlemesinin son bulduğu yer oldu.

Safevilerin Anadolu Türkmenleri arasında büyük bir taraftar kitlesinin bulunması, Osmanlılarla çatışmalarını kaçınılmaz kıldı. Osmanlılar, Anadolu eyaletlerindeki Kızılbaş yandaşlarını sindirme gayretlerine 1501'de başlamışlardı, ama II. Bayezid temkinli davranarak İsmail'le açıkça husumet yaşamaktan kaçınmıştı. Oğlu I. Selim'i babasına isyan etmeye iten başlıca sebep, sultanın izlediği bu pasif siyasetti. Taht savaşı sürerken Anadolu Türkmenleri arasında yaşanan karışıklıklar yayıldı; bu toplulukların çoğu Safevi topraklarına firar etti. I. Selim tahta çıkar çıkmaz Anadolu'daki Kızılbaşları yok etmeye girişti. Ardından Safevi Azerbaycanı'nı işgal etti. İsmail'in teklifi üzerine Safevi ve Osmanlı orduları, 23 Ağustos 1514'te Van Gölü'nün kuzeyindeki Çaldıran'da karşı karşıya geldiler. Osmanlıların uyguladığı *tabur cengi* taktiği Safevi süvarilerini bozguna uğrattı. Safeviler çok ağır kayıplar verdiler. Osmanlılar Tebriz'i kuşattı, ama ordunun sınırlı harekât çapı kenti ele geçirmelerine yetmedi.

Çaldıran'daki mağlubiyetle Safevi tarihinin ilk evresi sona erdi. Coğrafi açıdan bakıldığında Safeviler sadece Diyarbakır eyaletini kaybetmişlerdi, ama asıl önemlisi, yayılma ivmesini yitirmeleriydi. Karizmatik, saldırgan bir lider olarak bilinen İsmail, pasifleşti. Bir daha ordularını asla muharebelere sokmadı. Hükümdarlığının son on yılı hakkında aktarılacak fazlaca şey yoktur.

Safevi İmparatorluğu'nun kuruluş evresinde; Azerbaycan, Irak, batı İran ve Horasan'ı yöneten bir Kızılbaş konfederasyonu ortaya çıkmıştı. Bu konfederasyon, batıda Osmanlılara doğuda Özbeklere karşı koydu ve kendisini halkın dini olan Şii İslam'a adadı. Irak'ın 1534 yılında Osmanlıların eline geçmesi hariç tutulursa bu durum 1588'e kadar sürdü.

Kızılbaş Konfederasyonu, 1514-1580

İsmail'in pasifliği, gerçek otoritenin Kızılbaş aşiretlerinin ve önde gelen sivil devlet görevlilerinin eline geçmesine neden oldu. İsmail'in saltanatının geri kalan kısmının çoğunda, yönetime Tacik vezir Mirza Şah Hüseyin İsfahani egemen oldu. Bu egemenlik, nihayet 1523 yılında suikasta uğramasına sebep olacaktı. Kızılbaş reislerin çoğunluğu aynı zamanda eyalet valileri olarak görev yapıyordu ve merkezin görece önemsizliğini gözler önüne serer şekilde, sarayda değil eyalet başkentlerinde yaşıyorlardı. En önemli eyaletlerin valileri İsmail'in beş oğlunun hamiliğini yapıyordu. Oğulların en büyüğü olan Horasan'ın itibari valisi Tahmasb Mirza, Herat'taki Emir Han Musullu'nun himayesindeydi, bu yüzden Horasan'da Musullu *oymağı* (*oymak*, kabile için kullanılan standart terimdi) hâkimdi. İsmail eceliyle, 23 Mayıs 1524 yılında öldüğünde otuz yedi yıllık ömrüne yirmi üç yıl süren bir hükümdarlık sığdırmıştı.

İsmail'in ölümünden sonra on yaşındaki Tahmasb, herhangi bir çatışma yaşanmaksızın tahta çıktı. Tarihçiler Tahmasb'ın hükümdarlığının ilk on yılını bir Kızılbaş ara devri olarak tanımlar, zira bu süre içinde imparatorluğu yönetenler açıkça Kızılbaş reisleriydi. İçerideki gerilimler her zaman dış tehlikelerden daha öncelikliydi, Osmanlı tehdidi de her zaman Özbek tehdidinden önde geliyordu. İki Kızılbaş kabilesinin reisleri, Div Sultan Rumlu ve Köpek Sultan Ustacalu, Şah'ın tahta çıkması sırasında kendilerini naip ilan ettiler. Şah İsmail'in son *vekili* bir Ustacalu'ydu, dolayısıyla bu yeni düzenleme kabile için nüfuz kaybı anlamına geliyordu. Div Sultan'ın Ustacaluları iktidardan tamamen uzaklaştırma çabası, Tahmasb'ın hükümdarlığının ilk iki yılına damgasını vurdu. Ustacalu 1526 yılında Gilan'a firar etmek zorunda kalınca, naiplik görevini Div Sultan Rumlu ile birlikte Çuka Sultan Tekeli üstlendi. Saraydaki bu istikrarsızlık, Horasan'ın Özbeklere karşı savunulmasını engelledi.

1524 ile 1540 yılları arasında Ubeyd Han Özbek, Horasan'ı beş kez işgal etti. Şah Tahmasb, Özbekleri eyaletten çıkarmak üzere gerçekleştirilen dört askeri harekâtın bizzat "başına geçti". Osmanlılar Irak'ı fethedip geçici olarak Azerbaycan'ı kuşattı, ayrıca bu süre içerisinde hâkim *oymak* dört kez değişti. İçerideki zaafarla dış tehditlerin bir araya gelişi değerlendirildiğinde, Safevi Devleti'nin hayatta kalmış olması bile başlı başına dikkate değerdir. Osmanlılar Irak'ı fethetmeye giriştiğinde, Tahmasb'ın elinde Moğaç muzafferlerine karşı koymak için sadece 7.000 asker vardı, üstelik bunların hepsi

güvenilir değildi. Osmanlıları Tebriz'i ele geçirmekten alıkoyan tek şey manevra alanlarının sınırlı olmasıydı. Benzer bir kısıtlama Özbekler için de geçerliydi.

Özbek devletleri –Maveraünnehir ve Harezm'de iki ayrı hanlık mevcuttu– en uç düzeyde veraset (*appanage*) devletleriydi. İki hanlığı da Cuci'nin oğlu Şeyban'ın soyundan gelen farklı hanedanlar yönetiyordu. Maveraünnehir hanlığındaki başlıca veraset bölgeleri olan Buhara, Semerkand, Belh, Miyankal ve Taşkent'i dört farklı ailenin mensupları yönetiyordu. Ailenin en yaşlı erkek üyesi, büyük han olarak sınırlı otoriteye sahipti. Şah Tahmasp'ın baş düşmanı olan Ubeyd Han 1533'e kadar büyük han olamadı ve olduğu zaman bile diğer Özbek liderlerini kendi davası etrafında birleştirmek konusunda başarı sağlayamadı. Yalnızca kendi ailesi, Buharalı Şah Budakiler, Horasan'ın zapt edilmesine sürekli bir şekilde ilgi gösterdi. Geri kalan Özbek hanlarını Safeviler'e karşı ortak bir mücadele için birleşmeye ikna etmesi, ancak 1524 ve 1528 yıllarında mümkün oldu.

Tahmasb, Özbekleri 24 Eylül 1528'de, Cem'deki savaşta bozguna uğrattı. Bu yenilgi, diğer Özbek kabilelerini Ubeyd Han'ı Safevilere karşı desteklemek konusunda isteksizliğe sürükledi. Bu boyutuyla Cem Savaşı, Safevi Horasan ile Özbek Maveraünnehir arasındaki sınırı kesinleştirmiştir. Safeviler, Cem'de ateşli silahlar kullanarak kazanmışlardı. Barut döneminin Çaldıran, Mohaç ve Padova gibi daha erken evrelerindeki muharebeleriyle kıyaslandığında çok daha silik de olsa, Cem'i de bunların arasında anmak gerekir. Ne var ki, savaşı kazanan ateşli silah kuvvetleri, Safevi İmparatorluğu'nun iç politik dengelerini değişikliğe uğratamadılar ve Özbekler karşısında elde ettikleri zafer, Safevileri savaş meydanında Osmanlı'yı da dize getirebileceklerine ikna edemedi.

Osmanlılar, Tahmasb'ın hükümdarlığı süresince ülkesini (1534, 1548-1549 ve 1533-1534 yıllarında olmak üzere) üç kez işgal etti. Tahmasb her seferinde savaşmayı reddederek topraklarından ödün verdi ve hayatta kaldı. Tebriz her üç saldırıda da düştü; Osmanlı kuvvetleri eski Moğol başkenti Sultaniye'ye ulaşacak kadar doğuya ilerlemelerine rağmen ne bu bölgeyi ellerinde tutabildi ne de Safevileri teslim alabildiler. Süleyman, Tahmasb'ın kardeşlerinden Sam Mirza'yı 1533'te, Alkas Mirza'yı ise 1548'de tahta çıkarma girişiminde bulundu. Böylece Safevi İmparatorluğu'nu, tıpkı göçebelerin hâkimiyetindeki diğer bir devlet olan Kırım Hanlığı gibi dolaylı olarak yönetebileceklerdi, fakat iki girişim de başarısızlıkla sonuçlandı.

Osmanlıların 1533-1534 yıllarındaki Irak işgali, Tahmasb döneminde yaşanan en büyük krize yol açtı. Hadisenin ayrıntılarına vakıf olmak kolay değildir. Batıya doğru ilerlerken bir noktada bir Şamlu ajanı Şah'ı zehirlemeye kalkıştı. Anlaşıldığı kadarıyla Şamlu ve Tekeli *oymakları* ile Ustacalular, Şah'a karşı birleşmişlerdi; isyancıların taht adayı, hamisi Hüseyin Han Şamlu ile birlikte Herat valisi olarak görev yapan Sam

Mirza'ydı. Tekeli-Şamlu ittifakı, Osmanlıların desteğini almaya çalıştı. Sam Mirza, Osmanlı hükümdarının batıya ilerleyişi sırasında ona biat ettiğini bildirince; Süleyman kendisini İran'ın Azerbaycan'ın batısında kalan kısmının hükümdarı olarak tanıdı. Bu gelişme Tahmasb'ın sarayını paniğe sürüklese de, Sam Mirza Osmanlılar geri çekilene kadar Herat'tan ayrılmadı; Osmanlılar çekilir çekilmez de ağabeyine bağlılığını bildirdi. Fırtınayı atlatan Tahmasb bundan böyle *oymaklar* tarafından idare edilmeyecek, tersine onları kendi çıkarları için kullanmaya başlayacaktı.

Herat kenti, Safevilerle Özbekler arasındaki mücadelenin başlıca sebebiydi; kent, defalarca el değiştirdi. Tahmasb burayı Özbekler'den 1537 yılında geri aldı ve kenti aynı yıl Timurlulardan aldığı Kandahar eyaleti ile birlikte bir süreliğine zapt etti. Kandahar, İran platosu ile Ganj ovası arasındaki önemli bir karasal ticaret rotasına hâkim bir konumdaydı; nasıl ki Herat Safevilerle Özbekler arasında bir ihtilaf konusu olmuşsa, Kandahar da Safevilerle Babürlüler (Timurlular) arasında bir çatışma yaşanmasına neden olacaktı. Tahmasb, 1543 yılında Afgan Surilerden, ağabeyi Mirza Kamran'dan kaçarak sarayına sığınan Timurlu hükümdar Hümayun'a destek vermek için onun Şiiliği kabul etmesini şart koştu; Hümayun, gönülsüz de olsa bu şarta boyun eğdi. 1545 yılında Tahmasb Hümayun'a imparatorluğunu Mirza Kamran'dan geri alabilmesi için küçük bir ordu tahsis etti, karşılığında da Hümayun'un Kandahar'ı kendisine bırakmasını talep etti. Hümayun, Kandahar'ı fethetti ve Babür İmparatorluğu'na dönüşecek yapıyı adım adım yeniden oluşturmaya başladı. Kendisinden beklendiği üzere Kandahar'ı Safevi egemenliğine terk etti, ama Safevi valisi ölünce geri aldı. Tahmasb, 1558 yılında Kandahar'a bir sefer düzenleyerek burayı yeniden zapt etti.

Çağdaşı olan Osmanlılarla kıyaslandığında, saltanatının ikinci yarısında dahi Tahmasb'ın siyasi iktidarı sınırlıydı. Fakat sınırlı eylem özgürlüğüne rağmen, I. Abbas'ın Safevi rejimini dönüştürmesine giden yolun taşlarını döşemeyi başardı. Kafkaslara yaptığı çeşitli seferlerin sonucunda çok sayıda Gürcü, Ermeni ve Çerkez erkeği esir aldı; bunların hepsi askeri köle yapıldı. Asker kölelerden müteşekkil olan ilk ordu I. Abbas döneminde oluşturulduysa da, üyeleri henüz Tahmasb zamanında Safevilerin hizmetine girmiş kişilerdi. Dolayısıyla Tahmasb, torununun hükümdarlığı devrinde imparatorluğun siyasi dengelerini değiştirecek olan gücün tohumlarını atan kişidir. Tahmasb, imparatorluğun başkentini Moğol döneminden beri batı İran'ın merkezi sayılan fakat Osmanlılara karşı savunulması imkânsız olan Tebriz'den güneybatıdaki Kazvin'e taşımıştı.

Tahmasb, elli yılı aşkın bir süre tahtta kalmasına rağmen dikkat çekici bir şekilde silik bir hükümdarlık sürmüştür. Onu en olumlu icraatıyla, hanedanını yerleşikleştirilmesiyle değerlendirmek gerekir. Tahmasb belki çok büyük bir hükümdar değildi, ama

daha da az büyük olsaydı, Safevi İmparatorluğu pekâlâ iki ayrı devlete bölünebilir (ki bu güçlü kabile reislerine ve zayıf hükümdarlara sahip kabile konfederasyonları için istisna sayılmayan bir durumdur) veya tamamen yok edilebilirdi. Koşullar Tahmasb'ı pasif bir figüre dönüştürdü; Çaldıran onun için aktif olmanın tehlikeleri konusunda adeta bir ders niteliğindeydi.

Tahmasb'ın dokuz oğlu vardı ama ölümünden sonra bunların yalnızca ikisi, İsmail ve Haydar, tahta aday oldu. Taht mücadelesinde ikisi de aktif rol oynamadı; İsmail 1556'dan beri hapisteydi, Haydar ise genç ve tecrübesizdi. İkisinin de arkasında, farklı Kızılbaş kabile koalisyonlarının ve saraydaki bir takım unsurların desteği vardı. Mücadelenin galibi, pek fazla zorlukla karşılaşmayan İsmail'i destekleyen taraf oldu.

İsmail zehirlenerek veya aşırı dozda afyon aldığı için ölene kadar, on dört ay başta kaldı. Saltanatı kısa olduğu kadar şiddetliydi de. Tüm kardeşlerinin yanı sıra üçü dışında bütün erkek yeğen ve kuzenlerinin ve çok sayıda Kızılbaş kabile reisinin infaz edilmesini emretti (infaz edilmekten kurtulan tek kişi, o da İsmail'in kendisi öldüğü için, neredeyse tamamen kör olduğundan tahttan feragat eden ağabeyi Muhammed Hüdabende'ydi). Çoğunlukla deliliğin bir göstergesi olarak değerlendirilen bu infazların, Tahmasb'ın iktidarını kısıtlamış olan unsurları bertaraf ederek imparatorluğa istikrar kazandırmak amacıyla gerçekleştirildiğini düşünmek de mümkündür. Çılgın bir tiran olarak görülen İsmail, eğer yaşasaydı, muhtemelen yeğeni I. Abbas'tan önce imparatorluğun kurucusu olacaktı. Ölümüyle on yıl sürecek bir kargaşa dönemi başladı.

İsmail'in hükümdarlığından sağ çıkan yegâne Safevi veliahtları, Muhammed Hüdabende ve onun Hamza Mirza, Abbas Mirza ve Ebu Talip Mirza adındaki üç oğluydu. Kızılbaş aşiret reisleri Muhammed Hüdabende'yi Şah ilan ettiler. Hüdabende'nin hükümdarlık dönemi dört evreden oluşur: Tahta çıktığı andan itibaren 1579 yılında öldürülene kadar ilk karısı Mehd-i Ulya'nın baskın olduğu evre; vezir Mirza Selman ile Hamza Mirza'nın, vezirin 1583'te suikasta uğramasına kadar baskın olduğu evre; Hamza Mirza'nın suikasta kurban gideceği 1586 yılına kadar tek başına hâkim olduğu evre ve Şah Abbas'ın tahta çıkacağı 1588 yılına kadar süren nihai evre. Başa geçtiğinde hiç kimse Muhammed Hüdabende'nin hükümdarlık yapmasını beklemiyordu, o da beklentileri boşa çıkarmadı. İlk başta, Kızılbaşlar arasında güçlü bir desteğe sahip olan ve İsmail'in tahta çıkışını da planlamış olan kız kardeşi Peri Han Hanım ile önemsiz bir saray memuriyetinde bulunan Çerkez amcası, sarayın en güçlü kişileri haline geldi. II. İsmail'in vezirliğini de yapan ve efendisinin kız kardeşinden korkan Mirza Selman, Mehd-i Ulya ile işbirliği yaparak Peri Han Hanım'ı devre dışı bırakmaya çalıştı, fakat Mehd-i Ulya komutayı ele alıp saray atamalarını da yapmaya başladı ve iktidarı tamamen ele geçirdi. Belli ki merkezi bir rejim kurmaya ve oğlu Hamza Mirza'nın tahta çıkmasını garanti

altına almaya çalışıyordu. Osmanlılar, Safevilerin içine düştüğü güçsüz durumundan yararlanarak 1578 yılında Azerbaycan ve Gürcistan'ı işgal ettiler. Ertesi yıl bizzat meydanlara çıkan Hamza Mirza ve Mirza Selman kaybedilen toprakların çoğunu geri aldılar. Kızılbaş reisleri, Mehd-i Ulya'nın saldırgan tahakkümüne daha fazla dayanamayıp onu boğdurttular.

Mehd-i Ulya'nın oğlu Hamza Mirza ile hamiliğini yaptığı Mirza Selman, onun hem konumunu hem de davasını üstlendiler. Ne Osmanlı tehdidi ne de Özbeklerin Horasan'ı işgal etmesi, Kızılbaşların tutumunu değiştirmede. İmparatorluk fiili olarak bölünmüştü. Türkmenler ve Tekeliler Kazvin'i denetimleri altında bulunduruyor, Ustacalu-Şamlu koalisyonu ise görünürde genç Abbas Mirza'nın valilik yaptığı Horasan'a hükmediyordu. Horasan koalisyonu 1581'de isyan ederek, Abbas'ın babasının yerine geçmesini talep etti. Ertesi yıl Mirza Selman ile Hamza Mirza merkezi orduyu Horasan'a sürdüler. Ustacaluların lideri Mürşid Kulu Han Hamza Mirza'ya teslim olurken, askeri güçler Herat'taki Şamluları kuşattı. Kızılbaş reisler Tacik vezirin otoritesine karşı çıkınca, Mirza Selman onları kuşatmanın orta yerinde görevlerini ihmal ediyor olmakla suçladı. Bunun üzerine Kızılbaşlar hem vezirin hem Şah'ın azledilmesini talep ettiler, Hamza Mirza da Mirza Selman'ı onlara teslim etmekten başka çıkış bulamadı. Mirza Selman, kısa bir süre sonra infaz edildi. Genç Hamza Mirza ise 1586 yılının Aralık ayında Osmanlılarla çarpışırken hayatını kaybetti. İmparatorluk fiilen hükümdarsız kalmıştı.

Hamza Mirza'nın ölümünden sonra Kızılbaşlar doğu ve batı fraksiyonlarına ayrıldı. Abbas, Mürşid Kulu Han Ustacalu'nun Horasan'daki maşasına dönüştü; Irak fraksiyonu ise Safevi topraklarını ikisi arasında bölüştürmek umuduyla, kardeşi Ebu Talip Mirza'yı destekledi. Fakat Şeybani hanlarının en büyüğü olan Abdullah Han Özbek, Horasan'ı işgal etti ve Mürşid Kulu Han'la birlikte Abbas'ı batıya sürdü. Tekrar Kazvin'e dönen Mürşid Kulu Han, önde gelen Kızılbaş reislerle hamiliğini yaptığı Abbas'ın tahta çıkması konusunda uzlaşmaya vardı. Abbas, 1 Ekim 1588 tarihinde tahta çıktı.

İmparatorluğun Dönüşümü:

Şah I. Abbas'ın Hükümdarlık Dönemi, 1588-1629

Mürşid Kulu Han, vesayeti altındaki genç Abbas'ı başa getirdiğinde *vekil* sıfatıyla imparatorluğa hükmedeceğini hayal etmişti. O esnada on altı yaşında olan I. Abbas'ın imparatorluğun hâkimiyetini Kızılbaş kabile reislerinin elinden alabileceğine kimse ihtimal vermiyordu. Mürşid Kulu Han saraydaki memuriyet pozisyonlarıyla eyalet valiliklerini yeniden düzenlemeye tâbi tuttu, ama hayati değişiklikler yapmadı. Konumu itibarıyla sahip olduğu güç, doğal olarak diğer Kızılbaş reislerini ona karşı tutum almaya itti. Abbas kendisine Ustacaluların veya başka bir kabilenin maşası olarak değil, şah olarak

destek aramaya girişti. *Şahisivani* (düz anlamıyla, “şah sevgisi”) kavramını devreye soktu. Birey olarak her bir Kızılbaşın kendi oymağına değil şaha sadakatini hatırlatması umulan *şahisivani* kavramı, Abbas’ın konumunu güçlendirmek için başvuracağı mekanizmaya dönüştü.

Abbas, tahta çıkmasının üzerinden dokuz ay geçmeden, 23 Temmuz 1589’da Mürşid Kulu Han’ı idam ettirdi. Bu olay, Abbas’ın gerçek otoritesinin başladığına işaret eder. İmparatorluğu radikal bir biçimde dönüştürebilmek için, her şeyden evvel sınırlarını güvenceye alması gerekiyordu, bunun için ödünler vermek zorunda kaldı. Osmanlılarla müzakerelere başladı ve 21 Mart 1590’da Safevi elçisinin imzaladığı barış anlaşmasıyla Azerbaycan ve Irak’ın tümünü, Şirvan, Dağıstan ve Kürdistan’ın da bazı bölümlerini Osmanlı İmparatorluğu’na bırakmayı kabul etti. Özbeklerle anlaşma imzalamadı, ama 1591’de gerçekleştirilen başarısız bir seferin ardından Meşhed ve Herat’ı geri almak için 1598’e kadar harekete geçmedi. 1594’te Kandahar’ın Safevi valisi, Babürlülere bağlılığını bildirerek kenti onlara teslim etti. Abbas tepki vermedi. Böylece Safevi Devleti’ni dönüştürmek üzere, soluklanmak için bir fırsat yakalamış oldu.

Resim 4.2

Portre: Şah I. Abbas

Cihangir’in en yetkin saray ressamlarından olan Bîşn Das, I. Abbas’ı sarayında ziyaret eden Babür elçilerine eşlik etmişti. Geri döndükten sonra, gerçeğine bu kadar benzeyen Abbas porteleri yapmasını takdir eden Cihangir, ona bir fil hediye etti. Hiç kuşkusuz bu portreler rakibine karşı önlem alırken Cihangir’e bir fikir vermişti.

Abbas'ın programı üç unsurdan meydana geliyordu; bunlardan ikisi mali ve idari, bir tanesi de askeri nitelikteydi. İhtiyaç duyduğu geliri sağlayabilmek amacıyla ipek üreticisi olan Hazar'ın güneyindeki Gilan ve Mazandaran ile daha batıdaki Karabağ ve Şirvan bölgeleri üzerinde doğrudan yönetim tesis etti. Bu faaliyet 1593'ten 1607'ye kadar sürdü. Böylece Abbas, imparatorluğun en değerli ihracat kaleminden elde edilen kârın merkez hazineye aktarılmasını güvence altına aldı. Aynı zamanda eyalet idaresinde de önemli değişikliklere gitti, *memalik*leri (eyalet) *has* (merkezi hükümet) idaresine nakletti. Bu konulara askeri örgütlenme ve eyalet yönetimini anlattığım kısımda detaylarıyla yer vereceğim. Burada kısaca değinmek gerekirse, Kızılbaş reisleri *memalik* eyaletlerini yönetiyor, gelirlerini de *oymak*larına dağıtıyorlardı; bu gelirlerin çok küçük bir kısmı, o da her zaman olmamak kaydıyla, merkezi hazineye aktarılıyordu. *Has* eyaletlerde vergiler merkezi hazineye ödeniyordu. *Memalik* yapısı, kabile konfederasyonlarındaki yapıyı yansıtmaktaydı. Eyaletlerin *memalik*ten *hasa* dönüştürülmesi, Kızılbaşların iktidarını hükümdar lehine sarstı. Bazı durumlarda bu dönüşümün gerçekleştirilebilmesi için Kızılbaşların yönetimindeki eyaletlerin fethedilmesi gerekmişti.

Abbas bu yeni kaynaklardan elde ettiği gelirle İsfahan'da 1597-1598'de kurmaya başladığı yeni imparatorluk başkentinin giderlerini karşıladı ve askeri reformlar yaptı. Büyükbabasının oluşturduğu piyade, süvari ve topçu birliklerini; Safevi ordusunun Cem'de Özbekleri yendiği gibi her türlü kabile kuvvetini yenmeye muktedir olan, esasen köle kökenli askerlerle büyüttü. Başkenti Osmanlı sınırından uzağa, İsfahan'a taşıdı. Abbas'ın askeri reformlarını hayata geçirdiği dönem, Osmanlı İmparatorluğu ve Özbek hanlıklarının güçten düştüğü bir zamana denk gelmişti. Abdullah Han'ın 1598'deki ölümü Özbek birliğini parçalamış, böylelikle Safevilerin önü açılmıştı. Abbas, bahar aylarında ordusunun başında İsfahan'dan yola çıktı; 29 Temmuz'da Meşhed'i aldı ve Özbekleri 5 Ağustos'ta Herat yakınlarında mağlup etti.

1603 yılında Osmanlılar Irak'taki Nihavend kalesinin garnizonunu boşaltmış, bir Kürt aşiret reisi de Osmanlılara başkaldırmıştı. Hem bu olaylar hem de ülkenin batısında süregiden *Celali* isyanları, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğusunu hercümerce düşürmüştü. Bu zaafıtan yararlanan Abbas, 1603 yılında Tebriz'i, 1604 yılında da doğu Anadolu'daki Erivan'ı kuşattı. Safevi ordusu, 1605'te Tebriz yakınlarındaki Sûfiyan'da bir Osmanlı ordusunu darmadağın etti. İşte bu zafer, Safevi İmparatorluğu'nun ateşli silahlara dayalı orduya sahip bürokratik bir rejime dönüşümünün nişanesi oldu. Abbas, 1622 yılında Babürlülerin elinde bulunan Kandahar'ı fethetti ve British East India Company'nin (İngiliz Doğu Hindistan Şirketi) desteğiyle Hürmüz'ü Portekizlilerden aldı. Ardından Hürmüz'ün karşısına, Bender Abbas adında yeni bir liman inşa ettirdi. Burası, başta ipek olmak üzere çeşitli malların ihraç edildiği en önemli ticaret merkezine

dönüşecekti. Bir süre ara verdikten sonra Osmanlılarla 1623 yılında yeniden savaşılmaya başlayan Abbas, Irak'ı ve Kürdistan'ın büyük bir bölümünü geri almayı başardı. Ertesi yıl Safeviler, Osmanlıların bir Bağdat kuşatmasını daha geri püskürttüler. Abbas'ın askeri alanda elde ettiği kazanımlar yeni başkenti İsfahan'ın simgelediği ve sergilediği ihtişamla örtüşüyordu.

Abbas konumunu sağlama almak için kendi ailesine karşı çok sert önlemler aldı. Safi adıyla bilinen en büyük oğlu Muhammed Bekir Mirza'nın, babasının onu 1615'te infaz ettirmesine sebep olan entrikanın müsebbibi olup olmadığı kesin değildir. Aralarındaki taht mücadelesini kendisine sadakatsizlik olarak algıladığı için 1621 ve 1626 yıllarında diğer iki oğlunun gözleri dağıttı. Aldığı bu önlemler, imparatorluğa istikrar getirdi. Abbas, Osmanlıların şehzadeleri saraya kapatarak gelecekteki tüm tahta çıkışları bir saray meselesi haline getiren uygulamasını aynen örnek aldı. 19 Ocak 1629'daki ölümünden önce, gözleri dağılanmamış en büyük Safevi şehzadesi olan torunu Sam Mirza'yı veliaht ilan etti. Babası Safi'nin adını kullanan genç veliaht 17 Şubat'ta tahta çıktı.

Duraklama ve Gerileme, 1626-1722

II. Abbas ve Süleyman'ın hükümdarlıkları süresince sekiz yılını İran'da geçiren Fransız kuyumcu Jean Chardin, İran'ın zenginliğinin I. Abbas'ın vefatıyla sona erdiğini yazmaktadır. Batılı tarihçiler de genel olarak Chardin'in görüşünü benimsemişlerdir. Andrew Newman, Safi (1629-1642), II. Abbas (1642-1666), Süleyman (1666-1694) ve Sultan Hüseyin'in (1694-1722) saltanat dönemlerini farklı yorumlar. Yazara göre, onun tabiriyle "Safevi projesi", bu süre içinde başarılı olmayı sürdürmüştür. İmparatorluğun Galzay Afganları karşısındaki ani çöküşü rejimin tamamen çözülmüş olmasının değil, basit bir askeri hatanın sonucudur. Elbette hükümdarların karakteri de değişmiştir. II. Abbas'ın saltanatının ilk dönemleri dışında tutularak denilebilir ki, geç dönem Safevi hükümdarları genellikle saraydan dışarı çıkmamış, zamanlarının neredeyse tamamını eğlence veya ibadete ayırmışlardır. Fakat yukarıda da belirtildiği üzere bir hükümdarın kişiliği mutlak surette rejimin gücünün göstergesi olmak zorunda değildir. Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi burada da kudretli sadrazamlar, hükümdarların bıraktığı boşluğu doldurmak üzere inisiyatif almışlardır. Kızılbaşların siyasetteki etkisi giderek önemsizleşmiş, saray memurları, bürokratlar ve ulema arasındaki rekabet daha önemli haline gelmiştir. Ancak şu noktayı da belirtmek gerekir ki, herhangi bir güçlü hükümet Safevilerin çöküşüne yol açan askeri acze düşmezdi.

Askeri açıdan bakıldığında Safi'nin hükümdarlığına damgasını vuran gelişme, Osmanlılarla yaşanan çatışmaların yeniden canlanmasıdır. IV. Murad Safevilere karşı 1629 yılında yeniden savaş durumuna geçmiş, Osmanlı ordusu 1630 yılının Kasım ayında

Safevileri Hamedan yakınlarındaki muharebe meydanda mağlup ettikten sonra geri çekilmiştir. Her iki tarafın da büyük bir harekâta kalkışmadığı dört yılın ardından Osmanlılar, 1635 yılında Erivan'ı zapt edip Tebriz'i yağlamamıştır. Safi Erivan'ı geri almayı başarmış, fakat Osmanlılar 1638 yılında bu kez Bağdat'ı fethetmiştir. Safi'nin ertesi yıl, 17 Mayıs 1639'da imzaladığı Kasr-ı Şirin anlaşmasıyla Safevilerin Irak üzerindeki iddiası tamamen bitmiştir. Anlaşma, Osmanlılarla Safeviler arasındaki savaşı sona erdirmiştir. Safeviler doğuda, bir Babür kuşatmasında değilse de, 1638 yılında Kandahar'ı kaybettiler. Bu dönemde ayrıca hiçbir büyük etkiler yaratmayan bir dizi ufak çaplı Özbek akınlarını gerçekleştirdi; Portekizliler de İran Körfezi'ndeki Kişim adasında bulunan aynı adlı köye baskın düzenlediler.

Siyasi açıdan değerlendirildiğinde Safi'nin bazı önemli başarılarla imza attığı söylenebilir. Tahta çıkışını yakından gözlemleyen Abbas'ın sıkı müttefiklerinin yerine kademeli olarak kendisine sadık olan başkalarını getirdi. O ve destekçileri tahta çıkışının ardından bir amcayla bir yeğenin yol açtığı taht krizinin üstesinden gelmeyi başardılar. Saray dâhilindeki memuriyet pozisyonlarında yapılan değişikliklerin tamamlanması üç yıl sürdü. 1633-1634 yıllarında Safi, kendisinden sonra saltanatın en güçlü ikinci adamı olan İmam Kulu Han'ı devre dışı bıraktı. Abbas'ın kurmaylarından Allahverdi Han'ın oğlu olan İmam Kulu, Fars valisi sıfatıyla güney İran'ın fiili hükümdarıydı. Safi onunla birlikte tüm ailesini infaz ettirdi. Safi dönemindeki en üst düzey memurların kimler olduğuna bakmak, büyükbabasının biçimlendirdiği Safevi politikasında meydana getirdiği değişimin açıkça görülmesini sağlayacaktır. Bunların yalnızca biri bir Kızılbaş kabile reisi, diğer ikisi Gürcü (biri imparatorluğun köle askerleriyle silahşörlerinin komutasını üstlenmişti) ve bir tanesi de önemli bir kabileyle bağı olmayan bir Türkmendi. Hanedan içinden gelebilecek tehlikelere karşı konumunu sağlama almak isteyen Safi, kendi çocukları dışındaki tüm Safevilerin infazını emretti. Hükümdarlığının ilk dönemlerinde bir dizi *gulûv* isyanıyla da karşılaştı ve hepsini bastırdı. Safi, süregiden *gulûv* kökenli huzursuzluklara karşı Abbas'ın Şii fakihlerle ile kurduğu ittifakı sürdürdü.

Safi'nin saltanatında belirgin bir mali sıkıntı yaşandığına ilişkin belirtiler yoktur. Mali disiplin dayatmaya çalışan veziri Saru Taki'nin katılığı, imparatorluğa Kandahar'a mal olmuştur. Mali bir anlaşmazlığı çözmek üzere saraya davet edilen vali Ali Mardan Han, saf değiştirip Babürlülere biat etmiştir. Safi ve Saru Taki'nin programı ayrıca eyaletlerdeki Kızılbaş kabilelerinden daha fazla gelirin merkezi hazineye transferini ve bir dizi yeni verginin koyulmasını da içeriyordu. Safi'nin saltanatının başlarında, Abbas'ın ipek ihracatı üzerinde oluşturduğu tekele de son verdiği ve sonuçta hazinenin ipekten elde ettiği gelirin düşmesine yol açtığı da iddia edilmektedir, ancak bu konuyla ilgili gerçek durumun ne olduğu çok da net değildir.

Safi, 12 Mayıs 1642’de aniden öldüğünde geride küçülmüş bir imparatorluk bıraktı. Dokuz yaşındaki oğlu Sultan Muhammed Mirza 15 Mayıs’ta II. Abbas adını alarak tahta çıktı, ancak Saru Taki halen kontrolü elinde bulunduruyordu. Vezirin hâkimiyeti, Abbas’ın da onayıyla Kızılbaş kurmayların düzenlediği bir suikast sonucunda 1645’te öldürülmesine kadar sürdü. Saru Taki’yi devre dışı bırakmaları, Kızılbaşların kazandıkları son başarı oldu; artık iktidarın merkezinde yer almıyorlardı. Yönetim kademelerinde hiç Kızılbaş yetkili kalmamıştı ve genç Şah hükümette baskın bir rol üstlenmişti. II. Abbas, Safevi silahlı kuvvetlerinin gücünü muhafaza etti ve eyaletlerin *memalikten hasa* dönüştürülmesi uygulamasını sürdürdü. Daha önceden sadece imparatorluğun dâhili eyaletleri bu dönüşüme maruz kalmıştı, ama II. Abbas devrinde Horasan ve Azerbaycan da denetim altına alındı. Safeviler, onun hükümdarlığında en son önemli askeri zaferlerine imza atarak 1649 yılında Kandahar’ı Babürlülerden geri aldılar. Bu dönemde daha çok genişlememelerinin nedeni muhtemelen, Kandahar seferinin muazzam maliyetinden dolayı askeri açıdan enerji yokluğu çekmelerinden ziyade karşılaştırılabilir önemde bir hedeflerinin bulunmamasıydı. Safevi Devleti’nin en önemli ekonomik zaafı, yani nakit paranın devamlı dışarıya akışının önüne geçilememesi, bu dönemde de damgasını vurdu. Newman bu durumu, II. Abbas’ın karşılaştığı en büyük iki sorundan biri olarak değerlendirir; diğeri de *gulüvvün* tetiklediği kargaşa, daha doğrusu “nakdin dışa akışı, devalüasyon ve enflasyonun bileşik etkilerinden”⁵ muzdarip olan ve *gulüv* anlayışından ilham alan kentli alt tabakaların yarattığı huzursuzluklardır. Anılan bütün bu sorunlara rağmen Safevi ülkesinin Safi ve II. Abbas devirlerinde ciddi anlamda zayıfladığını iddia etmek için yeterli neden mevcut değildir.

Safevi hükümdarlarının son ikisinin saltanatları boyunca da Safi ve II. Abbas dönemlerinde var olan eğilimler devam ettirildi. II. Abbas’ın oğlu, onun da adı Safi’ydi, önce II. Safi olarak tahta çıktı, ardından 1 Kasım 1666’da Şah Süleyman adıyla yeniden başa geçti. Genç şehzade haremde çıkarıldığında öldürüleceği veya gözlerinin dağlanacağından korkmuştu. Bu olayın ardından pek az olumlu icraatta bulundu. Devlet konseyinin toplantılarına seyrek olarak katıldı, devlet yetkilileriyle harem ağaları vasıtasıyla iletişim kurdu. Saray içindeki iktidar dengesi tamamen yerinden oynamıştı. Onu anlatan Batılı yazarlar, kendisinden cimrilikle hovardalık arasında gidip gelen bir alkolik ve sefih olarak bahsederler. Hükümdarın denetiminden yoksun kalan Safevi ordusu ve sivil idaresi yozlaşmaya başladı. Yolsuzlukların önüne geçilemiyordu. Önemli dış tehlikelerin olmaması ve dâhili hizipçiliğe daha önceden ket vurulmuş olması, saltanatın ciddi bir kargaşayla karşılaşmasını engelledi, sınırlarda barış hâkim oldu. Ancak doğanın da katkısıyla, mali sıkıntıların arkası artarak geldi. İmparatorlukta 1660’lı ve 1670’li yıllar boyunca kaldırılan hasat çok azdı, bu da ardı ardına bölgesel kıtlıkların yaşanmasına

sebepe oldu. Ayrıca 1680'den itibaren imparatorluğun çeşitli yerlerinde ciddi veba salgınları yaşandı. Bu hadiselerin kaçınılmaz olarak yol açtığı vergi gelirlerindeki düşüş, Safevi hazinesi üzerinde ağır bir baskı yarattı. Bunların yanı sıra imparatorluk, kuzey sınırlarındaki Özbek, Kalmık ve Kazakların da baskılarına maruz kaldı.

Bu gelişmeler karşısında Süleyman ve veziri Şeyh Ali Han (Sünni bir Kürt) gelirleri yükseltmek ve giderleri kıstmak için; askeri harcamaların azaltılması, gümüş ihracatına vergi koyulması, gecikmiş vergi ve cezaların zorla tahsil edilmesi gibi önlemleri hayata geçirdiler. Ayrıca ihtiyaçlarını özel tedarikçiler yerine hükümetten satın alan Dutch East India Company'e (Hollanda Doğu Hindistan Şirketi) yaptıkları ipek satışını arttırmak suretiyle kazançlarını yükseltmeye çalıştılar. Bu çabaların hiçbiri belirgin bir değişiklik yaratmadı. İpek böcekçiliğine dayalı imparatorluk modeli kalıcı olamadı. İpek karşılığında Avrupa'dan İran'a giren gelirlerin çok büyük bir kısmı doğuya doğru akmaya devam ediyor; baharatlar, ilaç, keten dokumalar ve refahı idame ettirmek için gerekli diğer mallar karşılığında Hindistan'a ve (bugünkü) Endonezya'ya gidiyordu. English East India Company (EIC) ve Dutch East India Company (VOC), Bengal ve Çin'de alternatif ipek kaynaklarına sahipti. Süleyman'ın en önemli icraatı Muhammed Bakır Meclisi'yi *şeyhülislam*lığa atamak oldu. Meclisi, Safevi toplumunu tamamen Şiileştirmeye ve Şii olmayan herkese zorunlu olarak din değiştirtmeye çalıştı. Bu politikanın fiili uygulaması hakkında çok az veri mevcuttur. Süleyman'ın hükümdarlığı döneminde yaşanan askeri ve mali zafiyet, rejimin ne meşruiyetini ne de direncini sarstı. Süleyman 29 Temmuz 1694'te öldü.

Süleyman'ın ölümünden sonra, divan üyeleri yerine halefi olarak büyük oğlu Sultan Hüseyin'i seçtiler. Bu isimle tahta çıktığında tarihler 6 Ağustos 1694'ü gösteriyordu. Ziyadesiyle dindar bir insan olan sultanın lakabı Molla Hüseyin idi. Dindarlığı onu hükümet işlerine yoğunlaşmaktan alıkoyduysa da içki içmesini engellemedi. Meclisi, makamında oturmaya ve politikasını uygulamaya devam etti. Şah, muazzam kalabalıklarla defalarca hacca gitti; 1706 yılında Kum ve Meşhed'i ziyaret ettiğinde maiyetinde 60.000 kişi bulunuyordu. Doğuda yeni askeri tehditlerin belirmesi, ciddi bir tepkiyle karşılanmadı. 1698-1699 yıllarında Beluci kabilesinin üyeleri ayaklanıp Yezd ve Kirman'ın altını üstüne getirdiğinde ve neredeyse Bender Abbas'a ulaştıklarında dahi Safevi sarayının isyancıların üzerlerine gönderecek bir ordusu yoktu. Sultan Hüseyin, XI. Giorgi adıyla da bilinen Gürcü prens Gurgin Han'dan bir ordu toplamasını istedi. I. Abbas, kendi döneminde Gürcistan'da Safevi egemenliğini tesis ettiği için, Safeviler bölgeyi iki saraydan biri tarafından seçilen bir prens aracılığıyla yönetiyordu. Gurgin Han yakın zamanda çok güçlendiği gerekçesiyle valilik görevinden alınmıştı; öyle anlaşıyor ki Safevilerin gücü o kadar azdı ki Gurgin Han'ın sahip olduğu güç göze aşırı görünmüştü. Kirman valisi

tain edilen Gurgin, Belucileri yendi ve makamında kalmayı sürdürdü. 1704'te Beluci tehdidi Kandahar eyaletinde yeniden ortaya çıkınca, Sultan Hüseyin Gurgin Han'ı buraya atadı ve Gurgin Han burada da benzer bir başarı elde etti. Gürcülerin Kandahar'da izlediği ve muhtemelen Sünni Afganları baskı altına alan politikalar, bölgenin hâkim kabile topluluğu olan Galzay Afganlarının, liderleri Mir Üveys önderliğinde direnişe geçmesine neden oldu. Gurgin Han çok zorlanmadan isyanı bastırdı ve Mir Üveys'i esir alarak İsfahan'a gönderdi. Şah Sultan Hüseyin'in sempatisini kazanmasından ve yeniden Kandahar'a gitmesine izin verilmesinden de anlaşılacağı üzere, Afgan lider başkentte bulunduğu sürece, muharebe meydanında olduğundan daha tehlikeli bir rakipti.

1709 yılında Mir Üveys Kandahar'da bir darbe girişiminde bulundu ve Gurgin Han'ı öldürdü. Sarayın içindeki Gürcü karşıtı fraksiyon bir cezalandırma seferi yapılmasını on sekiz ay boyunca erteledi; nihayetinde gerçekleşen iki ayrı ceza seferinin ikisi de Galzayları yerinden etmeyi başaramadı. Mir Üveys, 1715'teki vefatına kadar Kandahar'ı yönetmeyi sürdürdü. Yerine geçen kardeşi Mir Abdülaziz Safevilerle uzlaşmaya niyetlendiyse de, daha iddialı hedefleri olan yeğeni Mahmud tarafından devrildi. Başlıca yerleşim yerleri Horasan olan Abdali Afganları adındaki muhalif bir topluluk, Mahmud'a beklediği fırsatı sundu. Tıpkı Galzaylar gibi bunlar da Safevi yöneticileri kovdular ve gerçekleştirilen bir dizi cezalandırma seferine başarıyla karşı koydular. Doğuda olup bitenler konusunda endişe duyan Sultan Hüseyin'in danışmanları, 1717 yılında Şah'ın sarayını İsfahan'dan Kazvin'e taşımaları sağladılar. Sultan üç yıl boyunca ne Abdalilere ne de Galzaylara karşı tek bir sefere çıkmadan Kazvin'deki sarayında yaşadı. En sonunda Galzayların başına geçen Mahmud, iktidarsız Safevilere değil ama Şah'ın hizmetkârları olarak nitelediği Abdali hasımlarına karşı savaşa girdi. Mahmud Abdalileri mağlup edince Sultan Hüseyin onu Hüseyin Kulu Han unvanıyla onurlandırdığı gibi Kandahar valisi olarak tanıdı.

Mahmud bir yıl sonra Kirman'a saldırdı. Zulümden mustarip yerli Zerdüştler kentin kapılarını Galzaylara açtı. Mahmud Kandahar'a dönmeden evvel dokuz ay boyunca Kirman'da kaldı ve burada halkın erzakına el koydu. 1721'de ordusunu yeniden batıya, Kirman'a sürdü fakat kentin iç kalesi kuvvetlendirilmişti ve Galzayların kuşatma teçhizatı bulunmuyordu. Neticede Mahmud kuşatmayı kaldırmayı için garnizonun kendisine önerdiği rüşveti kabul etti ve ordusunu batıya, İsfahan'a yönlendirdi. Mahmud'un ilerleyişi paniğe yol çatı. Şah Sultan Hüseyin bir kuşatma için önlem almaktansa şehir dışında çarpışmayı önermeyi tercih etti. İki ordu İsfahan dışındaki Gülnabad'da 7 Mart 1722 tarihinde karşı karşıya geldi. Safevi kuvvetlerinin sayısı ayaktakımından müteşekkil Afgan ordusundan kat kat fazlaydı, ama disiplinsizlikleri ve koordinasyon eksiklikleri yüzünden Afganlar karşısında ezici bir mağlubiyet yaşadılar. Safeviler Afganları uzaklaştıramadı, Afganlar da kentin surlarını yaramadı. Böylece İsfahan kuşatması başlamış oldu.

Yedi ay süren bu çetin dönemde açlık ve yamyamlık sıradan olaylar haline geldi; 80.000 kişi hayatını kaybetti. Mahmud bir dizi destek birliğini bozguna uğrattı. Şah Sultan Hüseyin başka bir taarruz örgütlemesi için oğlu Tahmasb'ı kent dışına gönderdiyse de sonuç alamadı. Binlerce insan kentten kaçmaya çalışırken telef oldu. 20 Ekim günü, Şah Sultan Hüseyin, Safevi tahtını ve saltanat nişanlarını Mahmud'a teslim etti. Teslim olmaya giderken bineceği atı Mahmud'dan ödünç alması gerekmişti; imparatorluğun ahırları, yiyecek depolamak için boşaltılmıştı. Safevi devletinin sonu gelmiş, İran'da iktidar yeniden kabilelere geçmişti.

Safevilerin itibarı, tabii ki sona ermedi. Safevilerin yerine talip olanlar, elli yıl boyunca sahneyi terk etmediler. Ama zamanla talip olmanın ötesine geçemeyecekleri anlaşıldı. Eski Şah 1726 yılında infaz edildi; Tahmasb ilk önce Feth Ali Han'ın, ardından da Nadir Han Afşar'ın olmak üzere Kızılbaş reislerin elinde oyuncak oldu. Nadir Han Galzayları İsfahan'dan sürdü ve Tahmasb'ı burada tahta çıkardı, fakat üç yıl sonra yeniden indirerek çocuk yaştaki oğlu Abbas'ı başa getirdi. 1736 yılında bu kez de genç oğlunu tahttan indiren Nadir Han Afşar, Nadir Şah adıyla tahta kendisi çıktı. Tahttan indirdiği bu iki hükümdar ve bir başka Safevi şehzadesini 1740 yılında infaz ettirdi.

Egemenlik, Din ve Hukuk

Safevilerin egemenlik mefhumu, zaman içerisinde değişim geçirdi ve birden çok kitleyi hedef aldı. Hem gelişim süreci Osmanlı'ninkinden daha az karmaşıktı, hem de hedefteki kitlelerin sayısı Osmanlı'dakinden azdı. Andrew Newman'ın Safevi rejimini farklı kitlelere seslenmek üzere farklı anlatılardan yararlanan bir proje olarak tanımlaması, elbette sırf Safeviler için geçerli olmasa da, önemli bir tespittir. Elbette bu grupların en önemlileri Türkler ve Taciklerdi, ama yukarıda da anlatıldığı üzere buradaki ölçütler sadece etnik aidiyetle sınırlı değildi. Safeviler ayrıca çeşitli eksenler üzerinden belirlenmiş dini farklılıklarla da baş etmek zorundaydı. Müslümanlarla gayrimüslimler ve Sünnilerle Şiiler arasındaki ayrımların yanı sıra; Safevi toplumu, bazıları mesihanik yan anlamlar da içeren mistik ve ezoterik Müslüman inanışlarından oluşan bir çeşitliliğe de ev sahipliği yapıyordu. Bunun yanında Safeviler egemenliklerini yalnızca Osmanlı, Özbek ve Babürlü komşularına değil, aralarında Avrupalıların da bulunduğu yabancılara da kabul ettirmenin yollarını arıyordu. Safeviler iki yüzyıldan uzun bir süre bu farklı hedef kitlelerin tümüne başarıyla seslenebildi, ama bu hiçbir zaman kolay ve dengeli bir süreç olmadı.

Safevilerin siyasi fikirleri hakkında kaleme alınmış güncel çalışmaların en önemlisi olan kitabında Kathryn Babayan, Safevi hareketini genel *gülv* kategorisi ile birlikte tartışmaktadır. Babayan'ın değerlendirmesine göre *gülv*, kökeni İslam'dan çok öncesine uzanan entelektüel ve manevi bir mirasa dayanan, dini ve siyasi anlamda muhalif bir

dünya görüşünü ifade eder. *Gulûv*, hâkim inançlara karşı bu muhalefetin ve onları destekleyen Maniheizm ve Gnostisizm kurumlarının bir devamıdır. Bu gelenekler döngüsel bir zaman anlayışına vurgu yapıyorlardı. Kastedilen sonsuz bir tekrarlar dizgisi değil, ard arda gelen peygamberlik döngüleri ve Tanrı'nın ya da saf ruhun insanlıkta vücut bulmasıydı. Yaratıcı ile yaratılan arasındaki kesin ayırımı reddediyorlardı. Babayan'ın ifadesiyle *gulûv*, "İslam'ın kültürel projesiyle birlikte marjinalize edilip kâfirlik olarak tasnif edilmeye başlanan farklı gelenekleri ihtiva eden bir repertuardı."⁶ Şah İsmail'in Hatayi mahlasıyla yazdığı Türkçe şiir, onu *gulûv* geleneğinin bir parçası yapar:

*Aynallahem aynallahem aynallah
Gel imdi Hakk'ı gör ey gûr-i gümrâh⁷*

Gulûv geleneği birinci hicri binyılın sonuna doğru yayılmaya başlayan mesiyani kurumların altyapısını oluşturmuştu; ayrıca Orta Asya kökenli dinsel geleneklerle de iç içe geçmişti. Türkmenler yüzyıllardır Müslüman olmalarına ve Orta Asya steplerinden hayli uzakta yaşamalarına rağmen, bozkır geleneklerinin çoğu halen canlıydı. İsmail, otoritesini Türkmen deyiminde ifade ediyordu. Türkmenlerin Sufiliği, Orta Asya geçmişlerindeki, karizmatik bireylerin ilahi kudretle doğrudan bağlantılarının bulunduğunu iddia eden Şamanizm'i taklit ediyordu. İsmail dikkat çekici bir fiziksel görünüşe sahip, karizmatik bir gençti; şiirlerinde bu bağlantıyı o da dile getiriyordu.

Safevi *gulûvvü*, göçebelerin yerleşik düzene beslediği daimi muhalefet geleneğini içeriyor ve yansıtıyordu. Toplumsal ve siyasi açıdan ve belki ideolojik açıdan da bakıldığında genç İsmail Safevi, on üçüncü yüzyıl Anadolu'sundaki Baba İshak'la aynı hedeflere sahipti: Türkmenlerin yerleşik bir idare, resmi vergiler ve Şer'i kısıtlamaları dert edinmeden göç edebilecekleri, yağmacılık yapabilecekleri ve kendi dinî pratiklerini hayata geçirebilecekleri sosyal ve dinî bir düzenin kurulması. İsmail'in mesihçiliği, Doğu Anadolu ve batı İran'daki Türkmenlerin, Osmanlıların ve Kadı İsa liderliğindeki Akkoyunluların tarımsal/bürokratik/Şer'i politikaları karşısında duydukları hoşnutsuzluğu hem yansıtıyor hem de bu hoşnutsuzluğa bir yön veriyordu. Şah İsmail, Türkmenlere Akkoyunlu ve Osmanlı baskısı karşısında bir alternatif vaat ediyordu. İsmail'in, çağdaşları olan Osmanlıların emperyal mesiyанизminden farklı olarak devrimdi.

İsmail iki farklı topluluğun sorunlarına, Türkmenlerin Akkoyunlu hükümdarlar ilgili sıkıntılarına ve Hazreti Ali'nin yolunda gidenlerin –ve devamında tüm gerçek Müslümanların– kurulu düzenle ilgili şikâyetlerine çözüm getirmeye söz vermişti. En azından bazı Safevi taraftarları İsmail'i kayıp on ikinci imamın gelişinin müjdecisi olarak görüyor, dolayısıyla On İki İmam Şiiliği ile bağ kuruyordu veya onda, sekizinci yüzyılda Emevi hanedanına son veren Abbasi hareketinin askeri lideri Ebu Müslim'in

geri dönüşünü görüyorlardı. Ebu Müslim, *guliv* öğretisinin temel figürüydü. İsmail de şiirlerinde hem Hazret Ali ve Hazreti Fatima'nın hem de Safi, Cüneyd ve Haydar'ın soyundan geldiğine vurgu yapıyordu. Atalarıyla ilgili iddialar, hem İsmail'in savlarına inandırıcılık katıyor hem de karizmasını güçlendiriyordu. Müritlerinin bir kısmı için İsmail'in karizmatik otoritesi Şeriatı hükümsüz kılıyordu. Akkoyunlu kökeni de yandaşları üzerinde etki yapıyordu. Akkoyunlu hükümdar ailesinin diğer mensuplarına duyduğu husumet, sınır tanımıyordu. Babasıyla ağabeyinin öcünü almak için bizzat kendisi en az bir Akkoyunlu şehzadesini infaz etmiş ve tüm hamile Akkoyunlu prenseslerinin idam edilmesini emretmişti. Böylelikle kendisini Akkoyunlu mirasının tek varisi yapmıştı. Şeybani Han Özbek, Şah İsmail'in Akkoyunlu kadın atalarını alay konusu yapmıştı; bir anlamı olmasaydı bunu yapmazdı.

İsmail mesihanik beklentilerin taşıyıcısı olmakla övünüyordu, oysa eldeki tüm kanıtlar onun ne Tanrı ne de Mesih olmadığını ortaya koymaktadır. İsmail'in başarısını sürekli bir rejimin temeli haline getirebilmesi için Safevi siyasi doktrininin dönüşmesine ve ayrıntılandırılmasına ihtiyaç vardı. İsmail'in Türkmenler nezdindeki çekiciliği onu 1501 yılında Tebriz'e getirdi. Büyük ihtimalle zafer sarhoşluğu İsmail'in olduğu kadar akıl hocalarının da kafasını karıştırmıştı. Yeni Tacik tebaalarının Kızılbaş olmasını bekleyemezlerdi. Ama Safevi hâkimiyetini kabul etmelerini isteyebilirlerdi; zira Şer'i inanın, anarşinin önlenmesi adına otoriteye boyun eğilmesi gerektiğini vurgulamaktaydı. Safevi Devleti'ne dönüşecek olan yapıya egemen din olarak On İki İmam Şiiliği'ni dayatmak, halkın desteğini kazanmayı kolaylaştırmadı, zira Şiiler Azerbaycan'da ve Safevilerin fethettiği diğer bölgelerde azınlıktaydılar. Belli ki bu önceden planlanmış bir şey değildi, ama kuşkusuz ideolojik bir amaç güdülüyordu. Safeviler Şiiliğin olumlu propagandasını yapmanın çok ötesine geçtiler; Hz. Ali'den önce halife olan üç ismin, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın ve Hz. Ali'ye muhalefet eden diğer ilk dönem Müslümanlarının telin edilmesini bizzat kurumsallaştırdılar. Hz. Ali'nin diğer üç halifeden daha üstün olduğunu ileri sürmek, tek başına ve kendiliğinden ayrılıkçılık anlamına gelmiyordu. Ama diğer halifeleri lanetlemek bu anlama geliyordu ve Safevilerle komşularının arasında keskin bir fark yaratan şey de buydu. Örneğin Amasya Anlaşması'yla sonuçlanacak olan barış görüşmeleri esnasında Osmanlılar bu uygulamaya bir son verilmesi konusunda ısrar ettiler. Benzer şekilde Özbekler de 1507'de Herat'ı kuşattıklarında halifelerin lanetlenmesine son verilmesini talep etmişlerdi.

Kaynaklar, On İki İmam Şiiliği'nin dayatılmasının ardındaki gerekçeyi açıklamadıkları gibi tarihçiler de bu konuda tek bir yorumda uzlaşmış değillerdir. Standart argüman şudur: Safeviler On İki İmam Şiiliği'ni dayatmışlardır, çünkü kendileriyle Sünni Osmanlılar ve Özbekler arasında kesin bir sınır çizmek ve aynı anda hem teolojik hem

anakronik bir ulusal kimlik inşa etmek istemişlerdir. Başka tarihçiler ise Safevilerin uzlaşmacı bir Sufi tarikatından radikal bir siyasal harekete evrilme sürecinde ayrılıkçı Şiilere dönüştüklerini ve İsmail ile yakın çevresindeki akıl hocalarının aslında kendi tarikatlarının *gülvünü* benimsemediklerini ve gerçekte bizzat On İki İmam Şiileri olduklarını iddia etmektedir. Şiiliğin resmi olarak ilan edilmesi Safevi hareketinin devrimci politikasının (ehl-i beytin çektiği sıkıntılara bir son verilmesi için) devamını getirdi. Statükonun onaylanması, Kızılbaşların hatırının kırılmasına sebep olacak bir uzlaşma anlamına gelebilirdi.

On İki İmam Şiiliği'nin resmen ilanı ikili bir dinî politika yarattı; Türkmenler için meşayanik radikal Sufilik, yerleşik nüfus içinse Şer'i On İki İmam Şiiliği. Ancak bu şablon kalıcı olmadı. On altıncı yüzyıl içerisinde Safeviler *gülvünü* gözden çıkardılar.

En nihayetinde, başlangıçta sadece ikili bir krallık doktriniyle ikili bir dini politikanın ikincil unsurunu teşkil eden Şer'i otorite, ilişkili olduğu yerleşik bürokratik hükümet ile birlikte galip geldi. Saray uygulamaları, Safevi tarikatı örneğini izledi. İsmail, tebaasının ve hizmetlilerinin kendi önünde secde etmesini talep etti. Çoğu Müslüman bu uygulamayı Şeriat'a aykırı bulsa da, bu, Safevi Sufi teamülün en önemli parçasını oluştuyordu; üstelik bu durumla sadece Safevi tarikatı içinde de karşılaşılıyordu.

Gücdevan ve Çaldıran'daki yenilgiler Mesih İsmail mitine noktayı koydu, ama İran platosunun büyükçe kısmını Safevilerin denetimine bıraktı. Kızılbaşlar, muhtemelen çok acı bir hayal kırıklığı yaşamıştı, ama daha görecekleri günler vardı. Yerleşik yönetimin ve Şer'i dini liderliğin bezdirici sınırlamalarından kurtulacaklarını umuyorlardı, ki kurtuldular da. Gündelik gerçekliğin ısrarla hayal kırıklığı üretmeyi sürdürmesine karşın Safevi sistemi içerisindeki egemenliklerini muhafaza edebileceklerine inançları tamdı. Bu bağlamda Safevi hükümdarını, Kızılbaşların hâkimiyet alanındaki siyasi-toplumsal düzene müdahale etmek zorunda olmayan, manevi rehberlik için bir kaynak ve ilahi desteğin teyidi olarak görmeye devam ettiler. Bu gidişat Tahmasb'ın saltanatına kadar sürdü.

Şii İslam'ın dayatılması, dönemin mevcut Sünni uleması da dâhil, Pers aristokrasisinin Safevi rejimine dâhil edilmesini engellemedi. Safeviler nazik değildi; Sünni ulemanın çoğu ya kaçmış ya da infaz edilmişti, fakat geniş İran'ın önemli âlimlerinin büyük kısmı hem On İki İmam Şiiliği'ni hem Safevi hâkimiyetini kabul etmişlerdi. Şiiliğin dayatılması, Safevilerin Şer'i hukukun idari mekanizmasını neredeyse bütünüyle benimsemesini engellememişti. Eski ulema eliti, hem büyük topraklara sahip hem de önemli ölçüde dini itibarı olan, genellikle de *seyyid* (Hz. Muhammed'in soyundan gelen anlamında; ama bu statüye sahip olan herkes gerçekte bu soyun mensubu olmayabiliyordu) ailelerin mensuplarıydı. Safevilerin saltanatından önce de en önemli dini makamlarda bu kişiler oturuyordu, bu durum onların döneminde aynen sürdü. Sahip oldukları en

önemli makamlar *sadr*lık (dini vakıfların denetlenmesinden sorumlu en üst düzeyli dini idareci) ve *kadılık*tı (Şer'i hâkim). Bu mevkiiler mirasla aktarılan bir sınıfa aitti. Sünnilikten Şiiliğe geçmek, entelektüel altyapılarını ve tutumlarını çok az değişikliğe uğrattı.

Şii teolojisi ve hukuku konusunda uzman kişilere duyulan ihtiyaç, Şii öğretisi konusunda sınırlı bir ihtisasa sahip ikinci bir ulema sınıfının oluşmasına yol açtı. Bunların çoğu Safevi topraklarının dışından, genellikle günümüz Lübnan'ının güneyindeki Cebel Amil'den veya Bahreyn'den geliyordu ve hiçbirinin, en azından ilk başta, ne toprak mülkiyetiyle ne de memuriyet pozisyonlarıyla mirasa dayalı bir ilişkileri bulunmuyordu. Ender olarak *sadr* veya *kadı*, ama çoğunlukla büyük İran'da kentlerin veya eyaletlerin en büyük dini otoritesi sayılan *şeyhülislam* ve *piş namaz* (imam) oldular. Statüleri soylarına veya karizmalarına değil, Şii hukuku ve teolojisi hakkındaki ilimlerine ve rejimin himayesine bağlı olarak belirleniyordu. Jean Calmard'ın sözleriyle, “temel işlevleri İmamcı doktrini, resmen Şii bir devletin varlığıyla yaratılmış olan yeni durum doğrultusunda yeniden değerlendirmek, öğretmek ve yaymaktı.”⁸ Ayrıca Şii İslam'ın halk kitleleri arasında propagandasının yapılması işinin de en önemli kısmını üstlenmişlerdi. Rula Jurdi Abisaab'ın temel eserinde, Cebel Amilî âlimlerin Safevi devrindeki rolleri analiz edilmektedir. Yazarın vardığı sonuca göre Amilî hukukçular, diğer Şii ulemadan farklı olarak “Şiiliği cemaat dininden devlet dinine dönüştürmeye ve siyaset teorisinde belirgin dönüşümler önermeye ve Osmanlılarla Özbeklerin propagandalarıyla ideolojik yayılmalarının hakkından gelecek yetkinliğe kavuşmaya niyetliydiler.”⁹ Amilîler *gulüvve* önce muhalefet ettiler, en nihayetinde de ona galip gelerek Safevilerin Osmanlılarla Özbeklere karşı ideolojik mücadelesinin sesi oldular.

Şiiliğin resmi olarak dayatılması ne tek bir biçimde ne de birdenbire gerçekleşti. Sünniler yok olmadı; hanedan çöktüğünde bile belli başlı bazı cemaatler mevcuttu. Kazvin'in Sünni cemaati Tahmasb'ın burayı başkent yapmasından sonra da etkili olmaya devam etti. Safevi otoriteleri Şiiliği dayatmak için farklı yöntemlere başvurdular, bunların içinde geleneksel ibadetleri telin ayinleriyle ikame etme, Hz. Ali'nin ve ailesinin düşmanlarını kamuya açık yerlerde lanetlemek üzere *teberrayan* (düz anlamıyla, “yüz çevirenler”, tekil hali *teberra*) grupları istihdam etme ve “zorbalık, yıldırma ve taciz etme” gibi uygulamalar bulunmaktaydı.¹⁰ Bu uygulamalar hiçbir zaman geniş çaplı halk ayaklanmalarına yol açmadı. Bunlar aynı dönemde Avrupa'daki mezhepleşme sürecinde kullanılan yöntemlerle benzerlik göstermekteydi.

Safevilerin talebi en başından itibaren diğer Sufi tarikatların hâkim ideolojiyi tanımasıydı ve *gulüv* geleneğinin alternarif egemenlik iddialarını kendilerine tehlikeli düşmanlar olarak addetmekteydiler. Kati biçimde Sünni kimliğe sahip olan iki büyük tarikat, Kadiriler ve Nakşibendiler; Safevi topraklarını tümünden terk ettiler. İçlerinde Zehebilerin,

Nurbahşilerin ve Nimetullahilerin de bulunduğu diğer büyük tarikatlar ise, isteksiz de olsa Safevilerin beklentilerine karşılık verdiler. Hatta Nimetullahilerin liderleri hanedan ailesiyle evlilikler yaparak Safevilerle sıkı aile bağları kurdular; içlerinden biri üst düzey memur olarak hizmet verdi. On altıncı yüzyıl süresince nüfuzlarını korudular. Nurbahşilerin kendilerine has bir mesihanik inanışları vardı, Safevi topraklarında sadece 1540'lara kadar varlık gösterebildiler. Aralarında Nizari İsmaililerinin (Yediciler) de bulunduğu *gulûv* fikriyatına sahip diğer gruplar ise zulme maruz kaldılar.

Tahmasb, Safevilerin hükümdarlık ideolojisini tamamen değiştirdi. Babayan bu değişimi açıklamak için saray tarihçilerinin İsmail'in hayatı hakkında yazdığı iki farklı versiyondan yararlanmıştı; bunlar Handemir'in İsmail'in ölümünden hemen sonra 1524'te ve Amini'nin bundan yaklaşık beş yıl sonra bitirdiği biyografilerdir. Her iki yazar da, Şeyh Safi'nin gördüğü ve ailesinin egemenliğine delalet eden bir rüyadan bahsederler; Safi'nin rüyasındaki kehanet motifine, Osmanlı ideolojisinde Osman'ın gördüğü rüyada ve diğer fatihlerin biyografilerindeki kehanet mitlerinde de rastlanır. Babayan'ın sözleriyle, Handemir'in versiyonu "İsmail'in egemenlik buyruğunu [...] İranî-İslamî anlayışın Mesih Kral ifadesi içine [yerleştirir]" ve beklenen İmam'ın dönüşü hakkındaki Şii retoriği ile bağlantılandırır.¹¹ Amini'nin versiyonunda ise İsmail'in *gazi* rolüne vurgu yapılmaktadır. *Gazi* Şah, hem Müslümanlarla hem Hristiyanlarla çarpışmış, Şii devletini kurmuştur. Amini'nin kullandığı *penah* (sığınak) teriminin Osmanlı kaynaklarında da, Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman'ın mesihanik iddialarından vazgeçtiği, hükümdarlığının geç dönemlerine atıfta bulunurken kullanıldığı görülmektedir. Tahmasb ve kardeşi Sam Mirza babaları hakkında bizzat yazmış, onu mesihanik bir figürden ziyade imamların rehberlik ettiği bir cihan fatihi olarak tasvir etmişlerdir. Şii ilahiyatçılar, Safevileri Kayıp İmam'ın geri dönüşünün zorunlu koşulu, onun dönüşü için gerekli olan adil dünyanın kurucuları olarak betimlemişlerdir. Tahmasb kendisini "dindar Şii mistik bir hükümdar" olarak tanımlar.¹² Yeni bir hükümdarlık doktrini için babasının vazettiği On İki İmam Şiiliği'ne yaslanmış, *gulûv* ve karizmanın yerine geleneksel dindarlığı koymuştur. Dini ve hukuki konularda ulemanın sözüne kulak vermiş, aşırıclığı sindirmeye gayret etmiştir. 1553 yılında tanınmış ilk Amilîlerden olan Şeyh Ali el-Karaki'yi Kayıp İmam'ın vekili ve Şeriat'ın en yetkin yorumcusu ilan etmiştir. Bu hareketiyle rejime, açıkça ulema doğrultusunda ve *gulûv*ve karşı bir yön vermiştir. Bu görevlendirme aynı zamanda Şii din âlimlerinin önem kazanmaya başlamasına yol açmıştır.

Önüne açılan bu yolu takip eden I. Abbas, kendisine sadık olanların niteliğini tanımlayan *şahisivani* (şah sevgisi) kavramının yerine *sufigari* (Sufi tavrı; Safevi tarikatına ve liderine sadakat anlamında) kavramını koydu. Secde pratiğine son verdi, Kızılbaşların manevi lideri olmasıyla ilişkili ritüelleri kaldırdı ve Şii din teşkilatının en büyük efendisi

oldu. Dahası Abbas, bilhassa Şii ritüellerini ve halk kutlamalarını vurgulamaya, hatta onları himaye etmeye başladı. Hazreti Hüseyin (Muharrem ayının ilk on günü) ve Hazreti Ali'nin (Ramazan'ın yirmi birinci günü) şehit edilmelerinin yıldönümlerinde yapılan anmalar, büyük halk festivallerine dönüştü. Kentsel hizipler arasında yaşanan şiddetli çatışmalar, sıradan olaylara dönüştü; anlaşıldığı kadarıyla Abbas bunları izlemekten keyif alıyordu. Ritüeller, Hazreti Hüseyin'in Kerbela'da, Hazreti Ali'nin de Necef'te şehit edildikleri koşulların canlandırılmasını, sembolik kırbaçlamaları (bu ölümlerin yaşanmasına göz yumulmasının ardındaki toplu suçun cezası olarak) ve başka toplu yas gösterilerini içeriyordu. Geç Safevi döneminde bu ritüeller giderek daha dramatik bir görünüm kazanacaktı. Halk dindarlığının başlıca çatkısını meydana getirdiler. Şii din âlimleri bu aşırı duygu yüklü dindarlığı açıkça onaylamasalar da, bunu Şii İslam'ın yayılmasını ve dayatılmasını sağlayan bir araç olarak kabul ediyorlardı. Abbas, hakimiyetini imar işleri ve hac üzerinden yansıttı. Aşağıda anlatacağımız İsfahan'daki anıtsal başkentin yanı sıra, Safevi denetimi altındaki tek emniyetli büyük Şii mabedi olan Meşhed'deki İmam Rıza Türbesi'nin yeniden yapımını da finanse etti (İmam Rıza'nın kız kardeşinin Kum'daki türbesi, ihtilafsız bir bölgede yer almasına rağmen Abbas sonrası döneme kadar önemli bir himaye nesnesi olmadı). Abbas hem Safevilerin ata toprağı olan Erdebil'e hem de Meşhed'e hac ziyaretlerinde bulundu. En ünlü hac ziyaretini, 1601 yılında İsfahan'dan Meşhed'e yürümek suretiyle, gerçekleştirdi. Bu engin sembolik anlamlarla yüklü davranış Abbas'ın, hanedanının emperyal unsurlarını yeniden kurma girişiminin doğal bir parçasıydı. Abbas'ın sergilediği İmam'a duyduğu mutlak bağlılık, Safevi egemenliğinin yeni temelini oluşturunca.

Noktavi tarikatı, *gulüv* beklentilerinin taşıyıcıları olarak halk tabanında öylesine bir destek bulmuşlardı ki, Abbas onları inanılmaz bir gaddarlıkla bastırdı. Şii mollalar ve son kertede Safevi rejimi, Şer'i On İki İmam İslamı'nı Safevi İmparatorluğu'ndaki Müslüman dindarlığın yegâne biçimi olarak tesis etmeye çalıştılar. İlk dönemlerde Şah İsmail de Safevilerin kendileri hariç bütün Sufi halk tarikatlarının yasaklanmasını emretmişti. Şii mollalar, Kızılbaşları de dâhil olmak üzere aşırı Sufiliği kabul edilemez buluyordu. Fakat Kızılbaşlar imparatorlukta baskın bir konuma sahip oldukları sürece ellerinden fazla bir şey gelmiyordu. Kızılbaşların iktidarı geriledikçe, Şii ulema manevi ortamı yeniden düzenlemeye girişti. Her şeyden evvel halk Sufiliğini ve Sünni İslam'ı kâfirlik olarak tanımladılar. Safevi saltanatının ilerleyen yıllarında entelektüel Sufiliği de yasakladılar, ama tasavvuf felsefesinin bir ekolü on yedinci yüzyıl boyunca serpillmeyi başardı. Kızılbaşları ve liderlerini isimlendirmek için kullanılan standart bir terim olan Sufi, bir hakaret sözcüğüne dönüştü. Böylece Safeviler tıpkı Osmanlıların Şer'i Sünni İslam'ın müdafii olmaları gibi Şer'i Şii İslam'ın hamisi oldular.

Safevilerin meşruiyetlerinin temeli olarak Ortodoks Şiiliğe bu denli bağlılık göstermelerinin, gayrimüslimler açısından çok ciddi olmasa da tatsız sonuçları oldu. Daha sonraki şahlar, bilhassa II. Abbas, İslam'a bağlılıklarını Yahudileri, Hristiyanları ve Zerdüştleri din değiştirmeye zorlayarak göstermeye çalıştılar. Bu yola, genellikle saltanatlarının başlarında, dindarlıklarını sergilemek üzere başvurdular. Yahudilerle Ermenilerin ticaretteki etkin rolü, onları öfkeli halkların hedefi haline getirdi. Yahudilerin maruz kaldığı zulümlerin en büyüğü olan 1657 yılındaki hadise, ekonomik baskıların yansımasıydı. Ulema din değiştirme aşamasında bu tip olaylara destek veriyse de bu zulüm dönemlerinin hiçbirisi çok uzun sürmedi.

Muhammed Bakır Meclisi (1628-1699/1700), Safevilerin geç dönemlerinde hem din politikaları hem halk dini üzerinde muazzam bir etkiye sahipti. Şah Sultan Hüseyin'in akıl hocasıydı; 1686'da imparatorluğun *şeyhülislam*lığına getirildi ve ölene kadar bu makamda kaldı. Meclisi, Safevi rejiminin kudretini dinsel katılık üzerinden yeniden tesis etmeye çalıştı. Ruli Jurdi Abisaab'a göre Meclisi'nin uyguladığı programın dört ayağı vardı: Şii ritüellerinin teşvik edilmesi, Hazreti Ali'nin doğum günü kutlamaları gibi Şii ayinlerinin himaye edilmesi, zina gibi ahlaka aykırı davranışların cezalandırılması ve başta gayrimüslimler olmak üzere Şii olmayanlara Şiiliğin zorla kabul ettirilmesi. Meclisi, "ulemanın iktidarına yeniden hayat verdi ve halk dindarlığı niteliğinde 'misyoner' bir Şiiliği yürürlüğe soktu".¹³ Görünen o ki, Meclisi'nin Sufiliği tamamen bastırmak gibi bir niyeti bulunmuyordu, sadece yorumlarını ve bazı Sufi pratiklerini kabul edilebilir sınırlar içine hapsedmeye çalıştı ve örneğin müziği ve raksı yasakladı. İzlediği siyasetin din değiştirme üzerinde gerçekten ne kadar etkili olduğu çok açık değildir; Meclisi'nin Sünni karşıtı politikalarının rejimi yıkıma uğratacak olan Afgan ayaklanmalarını tetiklemiş olması muhtemeldir.

Şii mollalar, Kayıp İmam'a mümkün olan en yakın rabıtayı temsil ettiklerinden, sınırsız bir itibar kazandılar. Şii hukukçular dini bütün Müslümanların dini ve hukuki meselelerde Şeriat'ın yaşayan bir otoritesini örnek almaları gerektiğini iddia ediyordu. Böylece mollalar nüfuzlarını nesiller boyunca muhafaza edilebildiler. İnananların gündelik yaşamında, Kayıp İmam'ı temsil eden kişi şah değil, önde gelen *müctehid* idi. On yedinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Şii mollalar, kısmen Şah Süleyman ve Şah Sultan Hüseyin'in de desteğiyle ülkenin dini hayatı üzerindeki hâkimiyetlerini sağlamlaştırmışlar, aynı zamanda siyasi alanda da belirgin biçimde söz sahibi olmuşlardı. Tasavvufa karşı bitmek bilmez bir retorik mücadele içine girdiler.

I. Abbas'tan sonraki Safevi hükümdarları, kendilerini Hz. Ali'nin ve on iki imamın dindar hizmetkârları olarak tanımladılar. On ikinci imamın yokluğunun yarattığı boşluğu, salahiyetleri ve Hz. Ali'nin soyundan geliyor olmaları sayesinde doldurduklarını iddia ediyorlardı. Bu yaklaşım, hükümdarı Tanrı'nın gölgesi olarak resmeden geleneksel

İranî-İslamî tasvirle benzeşiyordu. Şii fakihler de bu pozisyonu destekliyordu, zira ruhani seçkinlere karşı hükümdarların desteğine ihtiyaç duyuyorlardı. Süleyman ve Şah Sultan Hüseyin, Şii fakihlerin önünü açtılar; Sünnilerle Süfilerin tamamen baskı altına alınması işini onlara devrettiler. Said Arjomand, Safevilerin saltanat doktrini ile Şii fakihlerin görüşleri arasındaki çatışmayı tarif eder. Buna göre çatışmanın kaynağında, bir yanda egemenliğin meşrulaştırılmasında Hz. Ali'nin soyundan geliyor olmaya yapılan vurgu, diğer yanda da Şeriat'ın uygulanması konusundaki hassasiyet eksikliği yatar. Her ne kadar ulema geç Safevi döneminde bariz bir nüfuza sahip olmuşsa da, rejimle ilgili hoşnutsuzlukları hep aynı kaldı. İran siyasetinin içine sinen bu gerilim geç Safevi döneminden İran Devrimi'ne kadar sürdü.

Safevilerin hükümdarlık kuramı, tarihçilerin çok ilgisini çekmedi. Osmanlılar gibi, Safeviler de kolektif egemenlikle yola koyulmuşlardı. İlk on yıllarda hükümdarların erkek kardeşleri, oğulları ve yeğenleri eyalet valileri olarak hizmet verdi. Uygulamanın en kötü sonuçlarından kaçınma konusunda Osmanlılardan bile daha başarılı olmuşlardır. İsmail ve Tahmasb hem kardeşlerinin yarattığı hem de onlar adına yaratılan tehditlerle karşı karşıya kalmışlardır. Gücdevan'daki mağlubiyetin ardından İsmail'in üvey kardeşi Süleyman, ağabeyinin hükümdarlığına kısa süreli bir saldırı girişiminde bulunmuştu. 1533'te Tekeli ve Şamlu isyancıları Tahmasb'ın kardeşi Mirza'yı, ona karşı kullanmıştı. 1536'da bu sefer bir diğer kardeşi, Şirvan valisi olan Alkas Mirza, Tahmasb'a başkaldırmıştı. En nihayetinde Osmanlılara sığınmış, onlarla birlikte 1546-1548 Azerbaycan seferine katılmış, fakat destek bulamamıştı. Tahmasb 1556 yılında, muhtemelen Şirvan'daki başarılı valiliğinin ona kazandıracağı destekten çekindiği için geleceğin II. İsmail'ini hapsettirmişti.

Tahmasb'ın vefatında dokuz oğlu hayattaydı ama içlerinden sadece ikisi, İsmail ve Haydar taht için ciddi adaylar oldu. Tahmasb'ın gözdesi, 1556 yılında Gürcü hanımından doğan oğlu Haydar'dı. Haydar, aralarında çeşitli Kızılbaş kabilelerinin, saraydaki Gürcü unsurlarının ve başkalarının da bulunduğu karmaşık bir koalisyonun desteğini aldı. 1553'te doğan İsmail, yirmi yıl tutuklu kaldı. 1547 yılında Şirvan'da valilik yaptığı sırada meydana gelen bir hadisede iyi bir asker olduğunu kanıtladı. Şehzadelerin ikisi de taht yarışında aktif bir rol oynamadı. II. İsmail ölünce, yerine geçebilecek durumdaki tek yetişkin erkek, yarı kör olan kardeşi Muhammed Hüdabende idi. Hüdabende, Mürşit Kulu Han Ustacalu'nun onun yerine hamiliğini yaptığı Abbas'ı tahta çıkarmak için uygun zamanın geldiğine inandığı ana kadar tahtın sahibi oldu. Abbas, ilk dönemlerinde yaşadığı tecrübeler sonucunda kendi oğullarını tehdit olarak görmeye başladı. Oğullarını teker teker hareme kapatırken, onlarla memurları arasında ittifakların kurulmasını da engellemeye çalıştı. Bütün oğulları ve kardeşleri ya infaz edildikleri veyahut gözleri

dağlanıp öldürüldükleri için, taht için kavga edeceği kimse kalmamıştı. Abbas'ın izlediği politikalar, ileride tahta çıkan Safevi şehzadelerini birer piyon haline getirdi. II. Abbas fiili olarak hükümdarlık yaptıysa da, tahta daha dokuz yaşındayken, babasının veziri Mirza Taki'nin piyonu olarak çıkmıştı. II. Abbas ölünce, imparatorluğun ileri gelen yöneticileri yerine küçük oğlu Hamza'yı değil, tahta çıktığında Süleyman adını alacak olan büyük oğlu Safi'yi seçtiler. Şah Sultan Hüseyin de benzer bir kararla tahta çıkartılmıştı.

Tahta çıkışlarla ilgili bu kısa özet, Safevi hükümdarlarının siyasi inisiyatifi ne kadar ender ellerinde bulundurduklarını ortaya koymaktadır. Tahmasb, II. İsmail, Muhammed Hüdabende ve I. Abbas'ın tahta çıkışlarını Kızılbaş reisleri belirlemişti. Saray eliti ve başka adayların olmaması, daha sonraki tahta çıkışlar üzerinde belirleyici oldu. Safevi döneminde taht için ne yetişkin ve durumu müsait veliahtlar vardı ne de belirli taraflar arasında savaşlar yaşandı. Şehzadelerin eyalet valiliği yaptıkları dönemlerde, iktidarı kendi adına talep edecek olgunlukta yetişkin veliahtlar yoktu.

Safevi saray kadınlarıyla ilgili, Leslie Peirce'in Osmanlı hemcinsleri hakkında kaleme aldığı çığır açıcı yapıtla kıyaslanabilecek bir araştırma bulunmasa da, şüphesiz onlar da benzer roller üstlenmiş olmalıdır. Bilhassa iki kadın, Tahmasb'ın kızı Peri Han Hanım ile Muhammed Hüdabende'nin karısı Mehd-i Ulya, Tahmasb'ın ölümünden I. Abbas'ın tahta çıktığı zamana kadar geçen kargaşalı dönemde önemli rol oynadılar. Saray annelerinin, özellikle hükümet meselelerinin saray içi meselelere dönüştüğü on yedinci yüzyılda hatırı sayılır bir nüfuzlarının bulunduğunu varsaymak mümkündür, fakat bu konu henüz yeterince incelenmemiştir.

Mutlaka Safeviler de tıpkı öncülleri ve çağdaşları gibi hükümetin tatbikî sorunlarını çözmek üzere bir takım idari düzenlemelere gitmiştir, ama bir Safevi *kanun* geleneği mevcut değildir. Ulemanın en başından beri imparatorlukta sahip olduğu etki düşünülecek olursa, açık bir *kanun* geleneğinin yokluğu sürpriz sayılmamalıdır. Ayrıca Safeviler önceden Hristiyan olan topraklar üzerinde idari denetim kurmak zorunluluğunu yaşamadıklarından, Osmanlı'da kanunun en temel unsurlarından olan *tahrir* denk düşecek bir uygulamaya da gerek duymamışlardır.

Yayılma ve Askeri Örgütlenme

Safevi İmparatorluğu bir fetih devleti değildi; Safevilerin yaptıkları fetihler idareyi şeklen dönüştürmeye yönelik bir ihtiyaç yaratmadı. İmparatorluğun genişleme devrinde, Safevi rejimi büyük ölçüde yerini aldığı Akkoyunlu ve Timur rejimlerine benziyordu. Yerleşik ulemanın da içinde yer aldığı Tacik aristokrasisi ile de uzlaşmıştı. Dini itibarları, toprak sahibi olarak sahip oldukları statü ve toprak gelirlerinin devletin tespit ettiği alıcılara aktarılmasında üstlendikleri görev, onları vazgeçilmez kılmıştı. Seçkinler pek

çok alanda köylülerle devleti buluşturup, devleti ete kemiğe büründürüyorlardı. Safevi fethi, Şiiliğin tesis edilmesi dışında, değişim değil süreklilik anlamını taşıyordu. Yayılmanın tarzının Osmanlı ve Babür örneklerinde görüldüğü gibi rejimi tanımlayan bir niteliği yoktu. Önemli kabilelerden olan Bayındırlar da dâhil olmak üzere Akkoyunlu konfederasyonunun ve Timurlu konfederasyonların hemen hemen tümü Kızılbaş konfederasyonuna katılmıştı.

Safevilerin askeri örgütlenmesi de ister istemez Akkoyunluların ve Timurlularınkine benziyordu. Safevi ordusunun Şah Abbas öncesi dönemde iki ana bileşeni vardı, konfederate *oymaklar* ve *gurçiler*. *Gurçiler*, Safevilerin savaş heyetiydi, ama alışlagelmiş kabile konfederasyonlarından farklı bir görüntü sergiliyorlardı. Birey olarak askere alınıyorlardı ve ücretleri hazine tarafından ödeniyordu, ama Kızılbaş kabilelerinden geliyorlar ve kabile aidiyetlerini muhafaza ediyorlardı. I. İsmail döneminde sayıları yaklaşık 1.500 kadardı ve savaşlarda Şah'ın maiyeti, saray muhafızları ve hanedan ulaşı olarak hizmet ediyor, nadiren de kendi hesaplarına akınlar yapıyorlardı. Birliklerdeki pozisyonlar genellikle babadan oğula geçiyor ve terfiler içeriden yapılıyordu. I. Abbas'ın saltanatından önce gurçibaşı da denilen gurçilerin lideri, normal şartlarda baskın oymak hangisiyse onun içinden geliyor ve çok az siyasi güce sahip oluyordu. Gurçiler kabilelerin gücünü dengeleme aracı olan unsurlar değil, daha ziyade onun parçalarıydılar. Anlaşıldığı kadarıyla ateşli silahlar kullanmaya başlamaları, sayılarını 5.000'e yükselten Şah Tahmasb'ın hükümdarlığı dönemine denk gelmektedir.

Abbas'ın hükümdarlığında gurçilerin siyasi ve askeri öneminde değişiklikler meydana geldi. Sayıları 10.000'e yükseltildi. Gurçibaşı, devletin en üst düzeyli memurlarından biri haline getirildi. Abbas, Kızılbaş reislerinin yerine eyaletlere vali olarak gurçileri atadı. Gurçilerin sayılarının ve rollerinin artması, Abbas'ın askeri reformlarının belkemiğini oluşturuyordu. Gurçi olmak kabileye duyulan sadakati tümenden yok etmese de kabile bağlarını zayıflatıyor, hükümdara sadakati güçlendiriyordu.

Erken dönem Safevi hükümdarları kendi konumlarını güçlendirmek için başka asker ve askeri teknoloji kaynaklarına yönelmişlerdi. İsmail, 1502 ve 1509 yıllarında Venedik'ten top ve teknisyen temin etmeye çalıştı. Çaldıran yenilgisi ateşli silahlar edinimini daha da teşvik etti. 1516 yılında topçulardan ve piyadelerden (*tüfenkçi*) oluşan küçük bir birlik, ateşli silah kullanmaya başlamıştı. Safevi ordusunun 1528 Cem muharebesindeki savaş düzeni hakkındaki betimlemeler ve 1530 yılına ait bir askeri raporda yer alan bilgilerden o dönemde Safevi güçlerinin hem sahra topçularından –Cem'de birkaç yüz hafif top– hem de silahlı birkaç bin piyadeden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Cem savaşında silahlı güçler, tıpkı Osmanlı ordusundaki kapıkulu sipahileri ile Yeniçerilerin yaptığı gibi savaş tertibinin tam merkezinde yer almışlardır. Savaşın ilk evresinde Özbek kabile süvarileri,

Safevi tertibinin her iki kanadındaki Kızılbaş kabile süvarileriyle çarpışmış ve galip gelmişlerdi. Fakat Özbekler, Osmanlı'nın *tabur cengi* düzenine göre mevzilenen Safevi merkezine saldırmamıştı. Özbek kuvvetleri Safevi ordusunun gerideki kısımlarına erişmiş olsa da, bu başarıları savaşın sonucunu etkilemedi. Elde ettikleri başarı yüzünden düzenlerini terk ettikleri sırada bizzat Tahmasb komutasındaki Safevi merkezi, Özbek merkezine karşı taarruza geçti. Özbek kuvvetleri savruldu. Kızılbaşlar iç siyasetteki hâkimiyetlerini muhafaza edebilmiş olsalar da, Safeviler Cem'de tipik bir ateşli silah imparatorluğu ordusunu sahaya sürmüş ve tipik bir ateşli silah imparatorluğu zaferi kazanmışlardı.

Abbas'tan itibaren, *topçular* ve *tüfenkçiler* Safevi ordusunun önemli bileşenleri olarak kaldılar. Bir tarihçi, birliklerden her birinin 12.000 adamdan meydana geldiğini iddia etmektedir. Görünüşe göre Safeviler, büyüyen topçu ve tüfenkçi birliklerinin yanı sıra, Kızılbaşlar dışında Türk ve İran kabile topluluklarından yeni süvari birlikleri kurmaya devam etmiştir. Piyade birlikleri bilhassa Abbas döneminde Osmanlılarla Irak'ta yapılan savaşlar sırasında ordunun vazgeçilmez bir parçasını oluşturmuştur. Willem Floor'a göre, tüfenkçiler zorla askere alınan yerel köylülerdi; bunlar aslen yerel savunma birlikleri olarak oluşturulmuşlarsa da, imparatorluğun uzak seferlerine de katılırlardı. Örneğin Horasan tüfenkçileri Anadolu'da savaşabiliyordu. *Tüfenkçilerin* en azından bir bölümü, belki de çoğu, Tacik'ti; bunların bazılarının da köylü olması muhtemeldir. Bunlar Safevi siyasetinde hiçbir zaman nüfuz sahibi olmadılar. Safevi İmparatorluğu'nun tarımsal temeli Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok daha zayıf olduğundan, köylülerin siyasi ağırlıklarının daha az olması da sürpriz sayılmamalıdır.

Askeri köleler (*kullar*) çoğunlukla *topçulara* ve *tüfenkçilere* komuta ederdi. Askeri köle birliklerini geliştirmeye başlayan kişi Tahmasb olmuştur. Onun Kafkasya harekâtları sırasında edindiği ve Müslüman yapılarak askeri köle olarak kullanılan esirler, *gulam-ı hassa-yı şerife* (sarayın köleleri; *kullar* da denir) birliğinin çekirdeğini oluşturmuştu. Gulamların etnik kökenlerinin önemi yoktu; önemli olan, askeri kölelerde genellikle görüldüğü üzere, olağanüstü sadık ve güvenilir olmaları ve tıpkı Yeniçeriler gibi yüksek düzeyde bir askeri kapasiteye sahip olmalarıydı. Yeni birliklerin hepsi muharebe düzeninde merkezde yer aldıklarından, gulamların taktiksel rolünü tam olarak belirleyebilmek zordur. Atlıydılar, aynı zamanda silah da kullanıyorlardı; tahminen ağır süvari (atlı piyade) olarak savaşıyorlardı. Osmanlı modelindeki gibi ayrı süvari ve piyade birliklerinin olması da mümkündür. Safeviler hakkındaki güncel tarihyazımı, askeri tarihe çok az ilgi göstermektedir; Martin Dickson'un Cem muharebesiyle ilgili tasviri, mevcut tek savaş tarihidir. Bu nedenle ordunun yeni bileşenlerinin askeri rollerini ve etkilerini tam olarak kestirebilmek hayli zordur. Bundan sonraki iki kısımdan anlaşılabileceği üzere gulamlar, I. Abbas döneminde ve sonrasında merkezde ve eyalet yönetimlerinde yüksek mevkilerde

hizmet etmişlerdi. Abbas, merkezi ordunun komutasını üstlenmek üzere, aşağıda anlatılan Kızılbaş *emiru'l-ümeran*ın yerini alan bir *sipehsalar* (başkomutan) makamı tahsis etti.

Abbas'ın reformları, Osmanlı ordusuyla muharebe meydanlarında karşılaşma kapasitesine sahip bir ordu meydana getirdi. Safevilerin artık Tahmasb devrinde başvurulmuş Fabian Stratejisine (oyalama ve vur kaç taktiği) ihtiyaçları kalmamıştı. Askerler, doğrudan alınmakla beraber ücretleri her zaman merkezi hazineден ödenmiyordu. Aslında bunlar bir nevi yeni eyalet ordusunu meydana getiriyorlardı, zira askerlerin çoğuna, özellikle de *kullara* eyaletlerde toprak tahsis edilmişti (tiyul; Arapçadaki *ikta* kelimesinin Türkçe karşılığı). Adeta yeni bir eyalet ordusu olduklarını ortaya koyan bir başka veri, bunlara *memalik* yerine *hassa* topraklarının gelirlerinin tahsis edilmiş olmasıdır (bu kavramlar eyalet yönetimi ile ilgili kısımda açıklıyorum). Merkezi yönetim tarafından tahsis edilen şahsi tiyullara sahip olmaları bakımından bu birlikler, en azından bazı parçaları, Osmanlı *sipahi* ordusuyla benzeşiyordu. Denilebilir ki Abbas'ın uyguladığı reformlar yeni bir eyalet yönetimine bağlı olan yeni bir eyalet ordusu meydana getirmişti.

İlk eyalet ordusu, elbette Kızılbaş konfederasyonuydu. Bir ordu olarak cisimleşmeleri, ilk kez 1500 yılında İsmail'in yandaşlarını Erzincan'a celp etmesiyle gerçekleşmiş; Şah, kendini destekleyen kabilelerle birlikte Lahican'da saklanırken kendisine eşlik eden maiyetindekileri burada bir araya getirmişti. İsmail'in müritleriyle Kızılbaş kabilelerinin reisleri arasındaki rekabet bu buluşmayla başlamıştı. İzleyen on yıl içerisinde, Masashi Haneda'nın ifadesiyle Lahican'ın orijinal Sufileri, nüfuzlarının büyük bir kısmını kaybetmişlerdi. Önemli pozisyonların çoğuna Türkmen kabile reisleri getirilmişti. Dönemin diğer kabile konfederasyonları gibi Kızılbaşların geleneksel savaş düzeni de, kabilelerin konfederasyon içerisindeki hiyerarşilerinin bir yansımasıydı. Savaş düzenleri, Şamlu ve Ustacalu kabilelerinin hâkimiyetini ortaya koyuyordu.

1530 yılına ait bir askeri rapora göre birliklerdeki 105.800 askerin 84.900'ü Kızılbaş kabilelerinden sağlanıyordu. Kabilelerin, fiili olarak savaşanların içerisindeki oranı muhtemelen daha da yüksektir. Normal olarak en güçlü Kızılbaş oymağının başı, Kızılbaş hâkimiyeti sürdüğü müddetçe *vekil* ve *emiru'l-ümera* makamlarının da sahibi oluyordu. Fakat Kızılbaş kabileleri, tek lidere sahip düzenli bir hiyerarşi içinde örgütlenmiş değillerdi. Genelde her birinin, biri merkezde diğeri eyaletlerde bulunan, iki esas reisi olurdu. Tahmasb, kabileler içerisinde daha az etkin liderler üreterek bu temayülü Kızılbaşların aleyhine olacak şekilde daha da güçlendirdi.

Kızılbaş ordusunda askerlerin hükümdarla hiçbir doğrudan bağı bulunmuyordu. Sadakatleri akrabalarına ve tabii ki kabilelerinin liderlerineydi. 1530'dakine benzer, sistematik olarak gerçekleştirilmeyen kayıtlar haricinde; merkezi yönetimin Kızılbaş kuvvetlerinin büyüklüğü, teçhizatı ya da terkibi üzerinde ya hiç denetimi yoktu ya da çok

az denetimi vardı. Abbas'ın reformlarından evvel, Kızılbaş reisleri eyalet valisi ve eyaletlerinin beslediği birliklerin komutanı olarak hizmet ederlerdi. Merkezi hükümetin, eyaletlerin askeri güçleri ve idari teşkilatları üzerindeki kontrolü asgari düzeydeydi. Askeri yönetim açısından bakıldığında Safevi rejiminin 1514 ile 1594 yılları arasındaki zayıflığı, eyalet orduları üzerinde denetim sahibi olunmamasından veya eyalet ordusunun hükümdara sadakat eksikliğinden kaynaklanmıştır. Abbas'ın hayata geçirdiği reformların bir vechesi bu meselenin çözümüne yönelikti.

Abbas, saltanatının başlarında Mürşit Kulu Han Ustacalu'nun egemenliğine karşı koymak üzere Kızılbaşları kendi davası etrafında birleştirebilmek için *şahisivani* ilkesinden yararlanmıştı. Çağrılarına olumlu karşılık veren Kızılbaşlardan yeni askeri birimler örgütledi. Tıpkı Gurçilerin yaygınlaşması gibi, *şahsivin* birliklerinin oluşması da esasen Kızılbaşların insan gücüne bağlıydı, ama bu durum kabile reisliğini devre dışı bırakıyordu. Eyalet yönetiminin Taciklerle, Gurçilerle ve *gulamlar*la aldığı yeni biçim, Kızılbaş kabilelerinin mensuplarının eyalet ordusundaki rolünü sonlandırmadı. Bunlar yeni valilerin emri altında hizmet etmeye devam ettiler ve ya toprak tahsisleri yoluyla ya da eyalet hazinelerinden maaş bağlanması yoluyla ücretlendirildiler.

Safevi ordusunun kurumsal yapısı I. Abbas devrinden sonra pek az değişikliğe uğradı, ama savaşma gücü dikkat çekici biçimde geriledi. Dış tehditler tamamen ortadan kalkmamıştı, ama Özbekler zayıf ve bölünmüştü; Kasr-ı Şirin Anlaşması, Osmanlı tehdidini sonlandırmıştı, Babür'ün Kandahar'a yönelik tehdidi de 1653 yılında son bulmuştu. Safeviler, muhtemelen Kandahar harekâtının mal olduğu muazzam bedel yüzünden yayılmak için girişimlerde bulunmadılar. Mali baskılar askeri harcamalarda ciddi bir kısıtlamaya gidilmesine neden oldu; bu kısıtlamaların arasında 1653-54 yıllarında *sipeh-salar*, 1658 yılında da *topçubaşı* makamlarının feshedilmesi de vardır.

Merkezi Yönetim

Osmanlı Devleti'nin haşmetli yapısıyla kıyaslandığında Safevi merkezi yönetimi hem istikrarsız hem de kaba bir görünüm arz etmektedir. Safevi tarihinin ilk dönemlerinde yönetici elitin beslendiği üç ayrı kaynak vardı; bunlar Safevi tarikatının liderleri, Akkoyunlu bürokrasisi ve Kızılbaş kabilelerinin reisleriydi. İsmail, Gilan'dan Safevi tarikatının *piri* olarak çıkınca, tarikat yöneticilerinin onun rejiminin baskın unsurları haline gelmesi kaçınılmaz olmuştu. Diğer iki unsurun da içerilmesi, Sufi tarikatından devlet formuna geçildiğine işaret eder. İsmail Gilan'da hayat bulunca, Safevi yönetimi Akkoyunlu örneğini takip etmiştir.

İmparatorluğun merkezi yönetiminin başına İsmail'in maiyetindekiler geçmişti. Başlangıçta dört farklı yönetici pozisyonu bulunuyordu, *emiru'l-ümera*, *gurçibaşı*, vezir ve

sadr. Bu dört makamın üçüne İsmail'in sürgündeki refakatçileri getirildi. Bir istisna olarak vezir makamının sahibi, emekli bir Akkoyunlu veziri olan Emir Muhammed Zekeriya Tebrizi oldu. Düzenleme, Safevi fetihlerinin doğasını yansıtıyordu; Tacik liderler büyük ölçüde yerlerini muhafaza ederken, Türkmen eliti değişmişti. İsmail'in sürgünü sırasında onun muhafızı olarak hizmet eden *emiru'l-ümera* Hüseyin Bey Lala Şamlu devlete hükmediyordu, aynı zamanda *vekil* unvanına da sahip olması muhtemelen onun naiplik statüsüne de sahip olduğunun göstergesiydi. Hüseyin Bey'i Safevi İmparatorluğu'nun fiili kurucusu olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. İsmail'e şah ve *şeyh* mevkilerinde vekâlet ediyordu. *Emiru'l-ümera* olması sebebiyle kabilelerden meydana gelen askeri kuvvetlerin denetimini elinde bulunduruyordu, ama kabile reisi değildi. Konumunu İsmail'le olan ilişkisine borçluydu. Bu düzenleme Akkoyunlu örneğinden iki bakımdan ayrılır. Birincisi, vezirin daha önceki rejimlere kıyasla çok daha az etkisi vardı; hükümet başkanı olmaktan ziyade sadece mali bürokrasiye başkanlık ediyordu. İkincisi, normalde konumu gereği yalnızca vakıf arazilerinin dini şahsiyetlere sevk ve idaresinden sorumlu olan *sadr*, On İki İmam Şiiliğini tesis etmekle görevlendirilmişti.

Bu düzenleme İsmail'in Gilan'daki destekçilerinden bir diğeri olan Emir Necmeddin Mesud Gilani'yi *vekil* makamına atadığı 1508 yılına kadar yürürlükte kaldı. Bu atama İsmail'in maiyetinin egemenliğine son vermedi, zira Necmeddin her ne kadar sürgünden dönerken ona eşlik etmiş olmasa da Gilan'daki sürgünü boyunca genç şaha bağlanmıştı. Necmeddin, Akkoyunlu memur sınıfı ile bağları bulunmayan bir Tacik'ti ve yönetime hâkim olması uzun sürmeyecekti. 1509 yılında, İsmail, Hüseyin Bey'in *emiru'l-ümera* görevine son verip yerine Çayan Sultan unvanını alan Muhammed Bey Sofracı Ustacalu'yu atadı. En nüfuzlu kabilelerden bir tanesinin mensubu olmasına karşın, kabile içerisinde belirli bir statüsü yoktu; bu atamadan anlaşıldığı kadarıyla İsmail yöneticilerinin statülerini kontrol altında tutuyordu. Hüseyin Bey yüksek bir mevkide kalmaya devam etti ve Safevilerin Horasan'ı fethetmesinin ardından Herat valiliğine getirildi, dolayısıyla fiilen Horasan'ın genel valisi oldu. Böylece Hüseyin Bey tenzil-i rütbe uğramadan siyasetin merkezinden uzaklaştırılmış ve etkisi sınırlandırılmış oldu.

Necmeddin 1509 (ya da 1510) yılında hayatını kaybedince İsmail onun yerine bir başka Tacik'i, Emir Yar Muhammed Ahmed Huzani'yi tayin etti. Necmi Sani (ikinci Necmi) adıyla tanınan Huzani, Safevi devlet yönetimine damgasını vurdu ve 1512'de İsmail'in hükümdarlık döneminin ilk krizinin fitilini ateşleyen kişi oldu. İsmail kendisini, Cani Bey Sultan komutasındaki Özbeklerin kuşatmasına karşı koymak üzere Horasan'a gönderdiği ordunun başına komutan tayin etmişti. Bu eyalette görev yapan Kızılbaş memurlar, onun asları olarak hizmet ediyordu. Babür ve yandaşları tarafından desteklenen Safevi ordusu, 1512 yılının sonbaharında Gücdevan'ı kuşattı. Kuşatma uzayıp tedarik tükenince

Necmeddin astlarının geri çekilmek yönündeki önerisini kulak arkası etti. Özbekler taarruza geçince Kızılbaş reisleri Necmeddin'i yüzüstü bıraktılar, o da yakalandı ve infaz edildi. Kaynaklarda Kızılbaşların Necmeddin'in gücüne, nüfuzuna, servetine ve kibrine kızgınlık duyduklarına açıkça yer verilmektedir. Kendilerini hükümdarın uzantıları olarak değil, bağımsız reisler olarak gördüklerinden; şah tarafından yüksek bir mevkiye atanmış bu kişiye bağlılıklarını sunmaktan kaçındılar. Bu mesele ne kendi içinde ne de kendi başına etnik bir rekabet değildi, ama Safevi tarihinde Kızılbaş reisleri ile Tacik memurlar arasında yinelenerek olan çatışmaların Şah Tahmasb'ın hükümdarlığından önce başlamasına vesile oldu. Her ne kadar Tacik vekiller vezir unvanı taşımıyor olsalar da normalde vezirlerin yaptıklarını yapıyorlardı ve vezir unvanına sahip olanlar, tâbi bir konumdaydı.

Necmeddin öldükten sonra İsmail onun yerine Emir Necmeddin Abdülbaki'yi atadı. Bu kişi Necmeddin Sani'nin yardımcılarında biriydi, aynı zamanda sadr makamında vekâlet de etmişti; Çaldıran'da öldürüldü. Ondan sonra *vekil* tayin edilen Mirza Şah Hüseyin İsfahani, bu makamda dokuz yıl görev yaptı. İsmail uğradığı büyük bozgunundan sonra geri çekilince, yönetim işleri *vekil* kalmış olsa da, esasında *vekil*, bir vezir konumundaydı. Tabii ki otoritesi, Kızılbaşlar arasında tepkiye neden oldu. 1523 yılında, hazineye olan büyük miktardaki borcunu tahsil etmek için defalarca girişimde bulunduğu bir Kızılbaş memurun suikastına uğradı. Bu olay, Kızılbaşlarla Tacikler arasındaki çatışmanın şah ile memurları arasındaki ilişkiyle bağlantılı olduğu yönündeki intibayı güçlendirmektedir. Hükümdarın istediğinde cezalandırıp istediğinde ödüllendirdiği, onun keyfine göre makam ve statüye sahip olan hizmetkârlar mıydılar, yoksa hükümdara tâbiyetleri sembolden ibaret olan, bağımsız reisler olarak ona kendileri öyle istediği için mi hizmet ediyorlardı? Mirza Şah Hüseyin'in *vekil* halefi, daha önce vezir olarak görev yapmıştı ve bu makamın da sahibi olmaya devam etti.

Tahmasb'ın saltanatının ilk yıllarındaki Kızılbaş egemenliği süresince, en büyük kabilenin reisi *vekil* unvanını taşıyordu. Bu adlandırmadan anlaşıldığı kadarıyla, egemen kabilenin reisi imparatorluğun fiili yöneticisi konumundaydı. Yönetimin başındaki kişi de *vekil* unvanını taşıyordu, fakat yetkileri daha sınırlıydı. Tahmasb'ın başa geçmesinin yönetim açısından sonucu, sivil bürokrasinin dirilmesi oldu. Bu aşamada Masum Bey Safevi, en önemli rolü oynadı. Şeyh Haydar'ın erkek kardeşlerinden birinin soyundan gelen Masum Bey, 1550 ya da 1551'den başlayarak 1569'a kadar *vekil* olarak görev yaptı. Tahmasb'ın saltanatının büyük bölümüne rengini veren, Tacik ve Kızılbaş programlarının ortasını bulan bir yönetim anlayışını uygulamaya koydu. Gurçibaşı makamı da bu dönemde daha çok öne çıktı. Sevindik Bey Afşar 1538 veya 1539 yılında oturduğu Gurçibaşı makamında, bu dönemde kabile siyasetlerinde görülen değişkenliğe rağmen 1561 ya da 1562'deki vefatına kadar görev yaptı. İmparatorluk içinde dinsel bir tehdidin

ortadan kalkması sonucunda sadr makamı da, dini teşkilata arazi ve gelir tahsis etmekten ibaret olan eski işlevine döndü.

Tahmasb'ın hayatının sonuna doğru yakalandığı hastalık sırasındaki karışıklık, II. İsmail'in kısa süren hükümdarlığı ve Muhammed Hüdabende'nin etkisiz yönetimi, devlet yönetiminde yeniden Kızılbaş hâkimiyetine geri dönüş ve kargaşa anlamına geliyordu. II. İsmail, veziri Mirza Selman'a çok büyük yetkiler vermişti. Mirza Selman başta Mehd-i Ulya, ardından da Hamza Mirza ile birlikte Kızılbaş emirlerinin görevden azledilmesini talep ettikleri 1583 yılına kadar merkezileştirmenin başını çekti. Mirza Selman ısrarla, velinimet Hamza Mirza'nın iktidarını genişletmenin yollarını aramış, Kızılbaş memurları da sıklıkla sadakatsizlikle itham etmişti. Karşılığında Kızılbaşlar da onu, kendisini yönetimin Tacik meşgaleleriyle sınırlandırmak yerine askeri meselelere dâhil olmak suretiyle yetkisinin ve mevkiinin sınırlarını aşmakla ve yetersiz bir askeri mayyete sahip olmakla suçladılar. Neticede Hamza Mirza onu Kızılbaş reislerine teslim etti, onlar da Mirza Selman'ı idam ettiler. Kızılbaşları, Osmanlıları veya Özbekleri desteklemek suretiyle ihanet ediyor olmakla suçlamamıştı, suçlamaya konu olan şey Kızılbaşların şaha ve mevcut varislerine duydukları bağlılığın çok daha fazlasını kendilerine duymalarıydı. Kızılbaşların da Mirza Selman'ı askeri bir konumu zorla gasp etmesinden dolayı kınamalarının altında yatan gerekçe, sadece etnik değildi; bu kınamanın özünde, aslında sadece ve sadece Kızılbaşların kullanımına has olması gereken askeri varlıkların bir yabancıya devredilmesine duyulan tepki yatıyordu. Mirza Selman ana dili Türkçe olan ama Kızılbaş konfederasyonu ile ilişkisi bulunmayan biri olsaydı da muhtemelen aynı akıbete uğrar, sadece gerekçelendirmenin retoriği farklı olurdu.

Şah Abbas'ın 1588 yılında başa gelmesi, Tahmasb'ın hükümdarlığının başında görülen, *vekil* ve *emiru'l-ümera* makamlarında önde gelen bir Kızılbaş memurun bulunduğu duruma geri dönüşü simgeler. Genç hükümdarın eski hamisi Mürşit Kulu Han Ustacalu'nun iki yıl sonra infaz edilmesi, Kızılbaşların siyasi egemenlik üzerindeki hak iddialarını sonsuza kadar bitirdi. Abbas döneminde hiçbir makam diğerinden baskın değildi; şah tüm tahakkümü kendinde toplamıştı. Dört memur –*gurçibaşı*, *kullarağası*, *tüfenkçibaşı* ve (Osmanlı'yı örnek alarak artık sadrazam adı verilen) baş vezir veya *itimadu'd-devle* (devletin direği)– devletin yönetim işlerini idare ediyordu. *Gurçibaşının* artık önde gelen bir kabileyle bağlantısı yoktu, zira öyle bir kabile kalmamıştı. Abbas'ın saltanatının büyük bir bölümü boyunca bu görevi yerine getiren Tahmasb'ın vekilinin torunu olan İsa Han Safevi, bu makamı Kızılbaş denetiminden tamamen çıkardı. *Emiru'l-ümera* makamının fiilen sonu geldi; terim önemli eyalet valilerini tanımlamak için kullanılmaya başlandı. Abbas, Kızılbaş reisler de dâhil tüm görevlileri kendi memurları haline getirdi. Safevi siyasetine ve yönetimine damgasını vurmuş olan meseleler ve çatışmalar anlamını yitirmişti.

İmparatorluğun çoğunun *memalik*ten çıkartılıp *has* yetki alanına devredilmesi esasen eyalet yönetimini ilgilendiren bir gelişmeydi. Ama bu değişimin askeri olduğu gibi –zira yeniden sınıflandırılan topraklar Kızılbaş askerleri yerine *gurçi*, *gulam* ve silahşör yetiştiriyordu– merkezi yönetimi ilgilendiren boyutları da vardı. Kızılbaş valilerin yönettiği memalik eyaletleri merkezi hükümete ya hiç vergi ödemiyor ya da çok az ödüyordu, dolayısıyla çoğunlukla onun ve sivil bürokrasisinin kapsamı dışında kalıyorlardı. Diğer yandan *hassa* eyaletleri merkezi yönetimin müstesna alanını meydana getiriyordu. Böylece Abbas, sivil bürokrasinin ve başkanının yetkisini önemli ölçüde arttırmış oldu.

Abbas'ın ölümünden sonra da, kurduğu idari sistem devletin yıkılışına kadar bazı değişikliklere uğramakla birlikte yürürlükte kalmayı sürdürdü. Meydana gelen üç önemli değişiklik şunlardı: (II. Abbas hariç) hükümdarların günlük yönetim işlerinden elini çekmesi, saray memurlarının nüfuzlarının artması ve ulemanın öneminin resmi görevlerinin dışında da çoğalması. Vezirin yetkisi ve sivil bürokrasinin boyutu genişledi. Sivil bürokrasi ile saray bürokrasisi arasındaki gerilim Safevi siyasetinin temel özelliklerinden birine dönüştü. Saray bürokrasisi her zaman büyük bir hacme ve nüfuza sahip olmuştu; ayrıca hükümdarlara erişme olanağı her zaman daha çok, hükümdarla bizzat kurduğu ilişkisi her zaman daha yakın olmuştu. Sarayın baş memuru, ışık ağası başı, baş vezire rapor veriyor ve harem ağalarıyla kapıcılar ve diğer saray hizmetlileri de dâhil sarayın tüm bileşenlerini denetliyordu. Görevi, iki ana parçadan oluşuyordu: saray idaresi ve divan protokolü. Harem ağasının unvanı, harem ışık ağası başı veya kapıcı başı idi ve ışık ağası başının astıydı. Bilhassa harem ağaları, tahta çıkmadan önce hayatının büyük bir kısmını haremde geçiren, tahttan indikten sonra da oradan ender olarak çıkan Şah Süleyman'ın uzun süren hükümdarlığı boyunca merkezi bir rol oynamışlardı. Dolayısıyla harem görevlileri fiili hükümetle hükümdar arasında aracılık etmişlerdi.

Safevi saray teşkilatının bir diğer önemli bileşeni *nazır-ı büyutat* (saray atölyesinin amiri) tarafından denetleniyordu. *Nazır-ı büyutat*, hükümdarın sanatsal kapasitelerini ve sanayici boyutunu temsil ediyordu. İsmail ve Tahmasb sanata çok büyük destekler verdiler. İran'ın en meşhur tezhipli el yazması olan müstesna Tahmasb Şehnamesi, Tahmasb'ın hükümdarlığının ilk dönemlerinde imparatorluk atölyelerinde üretilmişti. Safeviler, Tahmasb'ın saltanatının ikinci yarısında sanatı daha az desteklemeye başladılarsa da sarayın himayesi tamamen sona ermedi ve *gulam* mensupları eyaletlerde önemli kültürel hamiler haline geldi. Saray atölyesinde Safevi hâkimiyetinin sonuna kadar çeşitli ürünler verilmeye devam edildi. Şah Sultan Hüseyin devrinde otuz üç farklı atölye mevcuttu. Sarayda kullanılmak üzere kıyafet, ayakkabı, halı ve metal eşyalar üretip gıda maddeleri tedarik ediyorlardı.

Dini teşkilatın ve elinde tuttuğu siyasi nüfuzun genişlemesi, genellikle Safevi gerilemesinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir ve bu değerlendirme kısmen haklı gerekçelere dayanmaktadır. Harem meseleleri, babası Süleyman'ı devlet işlerinden nasıl alıkoymuşsa, Şah Sultan Hüseyin için de dini işler böyle olmuştu. Fakat kurumsal gelişmeleri bunlardan bağımsız olarak, kendi başlarına ele almak gerekir. Standart dini görevliler olan kadı ve sadr dışında ve onların üstünde, molla başı ve divan beyi adında iki yeni pozisyon daha oluşturulmuştu. Şah Sultan Hüseyin molla başı makamını açıkça Molla Muhammed Bakır Meclisi için yaratmıştı, bu makamı ona tahsis ederek onun Şii ilahiyatçıların lideri olarak konumunu onaylamış oldu. Daha önce oluşturulmuş olan divan beyi makamını “adalet divanının başı” olarak çevirmek mümkündür. Divan beyi, imparatorluğun başyargı ve temyiz makamı sıfatıyla, imparatorluk başkentinde işlenmiş ve idam cezası gerektiren suçları yargılama yetkisine sahipti. Ayrıca eyalet mahkemelerinin idari denetiminden mesuldü ve sivil davalara bakıyordu. Yargılama alanı hem Şeriat'ı hem idari veya örfi hukuku kapsıyordu; Şeri meselelerde sadr kendisine danışmanlık yapıyordu.

Safevi imparatorluk bürokrasisi, yani *divan-ı ala*, iki bölümden oluşmaktaydı; ilki mali idareden sorumlu defterhane, diğeri de muhaberatı idare eden *darü'l-inşa* idi. *Müstevfi* veya *münşiu'l-memalik*, baş muhasebeci olarak defterhanenin başında bulunuyordu; sayıları beşi bulan asları arasında özellikle *has* gelirlerinden sorumlu olan *müstevfiyi hassa* da vardı. Daha çok eyaletin *memalikten has* idaresine devredilmesiyle, bu makamın önemi de giderek arttı. *Meclisnüvis*, hükümdarın hem yazışmalarından hem de kayıtlarını tutmaktan sorumlu kâtabi olarak hizmet veriyordu. Aynı biçimde, *meclisnüvis* de on yedinci yüzyılın ikinci yarısında daha önemli hale geldi. Diğer memuriyetlerde bir *doğancıbaşı* ve ahırlardan sorumlu iki kişi görev yapıyordu.

Son olarak, nevi şahsına münhasır bir makama, *halifetu'l-hulefa*'ya değineceğim. Şah, hala Safevi tarikatının başıydı. *Halifetu'l-hulefa*, Şah'ın bu mevkideki en yüksek düzeyli astıydı. Tarikatı Anadolu ve batı İran Türkmenleri arasında yayan Safevi şeyhlerine halife adı veriliyordu; bunlar Türkmenleri Safevilerin davası için seferber etmek konusunda, İsmail'den önce de ondan sonra da çok önemli bir rol oynamışlar ve Anadolu'daki Osmanlılar arasında faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Safevi Devleti'nin Sufi veçhesi önemsizleşince *halifetu'l-hulefa*'nın önemi de yavaş yavaş azaldı, zira sarayda gardiyan ve cellat olarak hizmet eden Sufilerin lideri olmaktan öte bir şey yapmaz hale gelmişti.

Safevi saray teşkilatı ve bürokrasisi, Osmanlı emsallerine on yıllar boyunca gösterilen yakın ilgiden nasibini almadı. Mevcut araştırmalar bu iki yapının da etnik anlamda çoğulcu olduğunu gözler önüne sermektedir. Bürokratların arasında Kürtler, Ermeniler, Gürcüler (Ermeni ve Gürcülerden Müslüman olanlar etnik aidiyetlerini muhafaza ediyordu) ve Tacikler bulunuyordu.

Osmanlı ve Safevi İmparatorlukları, saray ve bürokrasi arasındaki temel ayrım konusunda benzeşiyordu; sarayın iç ve dış bileşenleri arasında ayrımlar var olmakla birlikte açıkça beyan edilmemişlerdi. Bunun bir nedeni Osmanlı divanı ve rejimi hakkındaki devasa literatür ise, bir diğer nedeni de her iki imparatorluğun ortak öncülleri ve Osmanlıların Safeviler üzerindeki fiili etkisi yüzünden Safevi kurumlarının Osmanlı orijinallerinin ilkel ve kusurlu kopyaları gibi görünmesidir. Nasıl ki Safevi İsfahan, çarpıcı güzelliğine ve ihtişamına rağmen Osmanlı'nın İstanbul'uyla yarışamamışsa; Safevi devlet teşkilatı da ne kapsam ne de yetkinlik bakımından Osmanlı devleti ile kıyaslanamamıştır.

Eyalet Yönetimi

Safevi İmparatorluğu başta bir kabile konfederasyonuydu; bu nedenle Safevi yönetimi esasen eyaletlerin kabileler tarafından denetlenmesi anlamına geliyordu. Safeviler, genellikle selefleri olan Akkoyunlularla Timurluların Tacik eyalet seçkinleriyle kurmuş oldukları ilişkileri sürdürdüler. Kızılbaş konfederasyonu unsurlarının çoğu evvelden ya Akkoyunlu ya da Timur konfederasyonlarının parçası oldukları için, süreklilik kendiliğinden sağlanıyordu. Bir kabile konfederasyonunda, eyalet yönetimi eyaletlerin kabilelere tahsis edilmesi anlamına geliyordu, bu durumda kabile reisleri de eyalet valileri olarak görev yapıyordu. Abbas'ın gerçekleştirdiği reformlara kadar gerçekte eyaletleri yönetenler Safeviler değil, Kızılbaş kabileleriydi. Bu şartlar altında valilere ortak bir isimle *beylerbeyi* denmesi haliyle çok olağandı, zira bir kabile reisi bizatihi beylerin de beyiydi. Bu durumda, Akkoyunlu ve Osmanlı uygulamalarında rastlanılan askeri ve mali sorumluluk arasındaki ayrım, gülünç bir taklit olmaktan öte bir anlam taşımıyordu. Özünde eyaletler, gelirleriyle birlikte valilere tahsis edilmiş topraklardı (Safeviler normalde bunları Türkçe bir tabir kullanarak, *tiyul* olarak adlandırdı); dolayısıyla rejim, toprak gelirini üretici çiftçilerden Kızılbaş reislerinin kabilelerindeki yandaşlarına aktarıyordu. Merkezi rejimin Kızılbaş valilerin idari uygulamaları üzerinde adeta hiçbir denetimi yoktu ve onlardan çok az vergi alıyorlardı. Bu durum, I. Abbas devrine kadar Kızılbaşların rejim içerisindeki hâkimiyetlerini yansıttığı gibi sürekli de kıldı.

Safevi eyaletleri, genellikle kendilerinden önceki Akkoyunlu ve Timurlu hükümetlerinin sınırlarını izledi. Aşağıdakiler, her zaman Safevi hükümeti içinde yer almayan, hatta bir kısmı nadiren Safevilerin denetiminde kalan bölgelerdir: Şirvan, Karabağ, Erivan, Azerbaycan (Tebriz), Diyar Bekir, Erzincan, Hamedan, İran Irak'ı, Kirmanşah, Arap Irak'ı (Bağdat), Fars (Şiraz), Kuh-Giluya, Kirman, Kandahar, Belh, Merv, Meşhed, Herat ve Astarabad. Bu eyaletler dışında Safevilerin bir dizi vasalı vardı ve bunların liderlerine, ister kabile reisi isterse kral olsunlar, vali unvanı verilmişti. Vasalların arasında

Kürt ve Lur aşiretleri ile Gilan, Mazandaran, Arabistan (Huzistan) ve Gürcistan'daki yerel hanedanlar bulunuyordu. Gürcü vasallar, Osmanlıların seferlerine karşı Safevilere hatırı sayılır derecede askeri destek sağlıyordu ve Safevi tarihinin ilerleyen dönemlerinde giderek daha çok nüfuz elde etmişlerdi. Kürt ve Lur vasallar, Safevilerle Osmanlılar arasında tampon vazifesi görüyordu. Osmanlılardan farklı olarak, Safeviler asla önemli bir rakiplerinin tebaasına vasal olarak muamele edecek kadar üstünlük kazanmadılar; bu durumun tek istisnası Babür'ün İsmail'e tabi bir müttefik olarak hareket ettiği, bunun üzerine oğlu Hümayun'un da Tahmasb'a sığındı hadisedir.

Abbas'tan önce ayrı Kızılbaş kabileleri ayrı eyaletlere hükmediyordu. Valiler değişse de yönettikleri kabileler aynı kaldı. Örneğin Fars'taki Dulkadir kabilesi, İsmail'in 1503 yılındaki fethinden Abbas'ın burayı son Dulkadir valisinden 1590 yılında geri alışına kadar, bölgeye egemen olmuştu. Gerçekte Fars, bu süre içerisinde bağımsız bir Dulkadir beyliği idi; sembolik anlamda Safevi hükümdarlarına tâbiydi ve Safevilere arada bir askeri destek veriyordu, ama ne merkezi idarenin denetimine tâbiydi ne de merkeze kayda değer bir vergi ödüyordu. Her ne kadar, Safeviler eyaletlere saraydan vezir atamış olsalar da, bunlar yaklaşık 1630 yılına kadar açıkça valilere bağımlı idi. Eyaletin ekonomisi, aslen Dulkadir "beyliğinin" askeri gücünü de meydana getiren Dulkadir kabilesini ayakta tutuyordu. Tacik idareciler Safevilere değil, Dulkadırlara hizmet ediyordu. Eyalet yönetimi hakkındaki bu betimleme, Tahmasb'ın Osmanlı tehdidi karşısındaki zafiyetini ve ayrıca kendisinin reşit olmadığı dönem ile Muhammed Hüdabende'nin etkisiz saltanatında otoritenin nasıl parçalanmış olduğunu da açıklamaktadır. İsmail'in karizmatik otoritesi Gücdevan ve Çaldıran'daki bozgunlar neticesinde sarsıldıktan sonra Kızılbaş reisleri ile askeri komutanları ve eyalet valilerini kontrol altında tutacak çok az kurumsal düzenleme mevcuttu. Eyalet valileri arasında yaşanan çatışmalar da bir istisna oluşturmuyordu; tersine, *oymaklar* arasındaki çarpışmalar rutinin bir parçasıydı.

Dolayısıyla Abbas'ın eyaletlerde merkezi otoriteyi tesis etmesi gerekiyordu; ama eyaletlerden, bu girişimini mali açıdan destekleyecek neredeyse hiçbir gelir elde etmiyordu. İdari dille ifade edecek olursak ortada çok az *has* veya *halisa*, yani gelirini merkez hazineye devreden arazi vardı. Diğer kategoriler ise *tiyul* (hizmet karşılığı tahsis edilen araziler), *soyurgal* (normalde hayır amaçlı girişimler için tahsis edilen ve devredilebilen araziler), ve *wakıf* (şahısların hayır işleri için tahsis edilen araziler) arazileriydi. Abbas'ın hükümdarlığı döneminde ve sonrasında *has*, merkezi hazineye bağlanan eyaletlere verilen isim oldu. Ne Osmanlıların ne de Babürlülerin bununla karşılaştırılabilecek bir uygulaması yoktu, ama *has* eyaletlerinin arazilerinin önemli bir bölümü sıklıkla şahıslara tahsis edildiği için aradaki farkın daha ziyade kâğıt üzerinde bir farktan ibaret olduğunu belirtmek gerekir.

Abbas'ın eyaletlerdeki reformlarının, bir bakıma, vasalet devletler Mazandaran, Lahican, Gilan'daki Reşt ve Lar'ın 1592 ile 1602 yılları arasında ilhak edilmesiyle başladığını söylemek mümkündür. İran'ın en kıymetli ihracat malı olan ipeğin önemli bir bölümü Gilan ve Mazandaran'da üretiliyordu. İpek üreten yerler *has* bölgeleri, ipek de saray tekeline getirildi. İpeğin ve ipek mamullerinin ihracatından elde edilen gelir, Abbas'ın gerçekleştirmek niyetinde olduğu reformlar için ihtiyaç duyduğu kaynağı sağlamıştı. Tahmasb devrinde belli bölümleri *has* arazilerinden oluşan Kazvin, Kaşan ve İsfahan; Abbas'ın hükümdarlığının başında *has* toprakları yapıldı; Kirman'ın bir bölümü, Yazd, Kum, Mazandaran ve Astarabad 1590 ile 1606 yılları arasında *hasa* dâhil edildi. Bu bölgelerin her biri, ihtilaflı sınırların uzağındaydı ve dolayısıyla düzenli ordulara ihtiyaçları yoktu. Aslında bu eyaletlerin idari yapısıyla ilgili çok da net bilgiler mevcut değildir. En azından bazı durumlarda buralara hiç vali atanmadığı, yalnızca bir eyalet vezirinin görevlendirildiği görülmektedir. *Has* eyaletlerinin önemlice bir bölümü vergilerini doğrudan merkezi hükümetin temsilcilerine ödüyordu, ama çoğu *has* toprağı, arazi tahsisi sistemiyle de dağıtılmıştı. *Memalik* arazilerinden farklı olarak bunlar kabile reislerine değil, Osmanlılardaki gibi şahıslara tahsis edilmişti. Bunlar, eyalet memurları da dâhil olmak üzere, sarayın ve divanın idari teşkilatının her kademesinden kişiler olabiliyordu. Elde edilen sonuçlar bakımından da bunlar Osmanlı *tımar* eyaletleriyle büyük benzerlikler göstermekteydi, ancak burada kapsamlı gelir tahkikatları yapılmıyordu. Osmanlı *sipahi* aileleri ile kıyaslanabilecek askeri taşra elitleri mevcut olmadığından bütün araziler, askeri veya sivil saray görevlilerine tahsis edilirdi.

Abbas'ın reformları Kızılbaş kabile örgütlenmesinin bizzat kendisinin de dönüştürülmesini içeriyordu. Kızılbaş kabilelerinin nüfusları hayli büyük olduğundan tamamen ortadan kaldırılmaları mümkün değildi ve her halükarda Abbas'ın da böyle bir niyeti yoktu. Kızılbaş orduları işe yarıyordu, ama Kızılbaşların devlet otoritesine yönelik tehditleri hoş görmek de mümkün değildi. Böylesi tehditlerin ancak kabilelerin reislerinden gelebileceğini hesaplayan Abbas, işe onları devre dışı bırakmakla başladı. Kızılbaşların gücünü, onları küçük parçalara bölerek ve içlerinde Lurların, Arapların ve Belucilerin de bulunduğu başka kabile topluluklarına toprak vererek kırdı. Tüm Kızılbaş kabilelerinin mülklerinin azaldığını söyleyemesek de, iktidar için mücadele eden Kızılbaşları destekleyen, önde gelen ailelerin varlıkları büyük ölçüde azalmıştı. En kudretli Kızılbaş reislerinin maiyetlerinde kendilerine ait askeri köleler bulunuyordu ve bunların Abbas'ın yeni ordusuyla rekabet etme ihtimali vardı, dolayısıyla bu, Abbas'ın merkezi iktidarı tesis etmek yolunda atması gereken hayati bir adımdı. Kabile reislerinin nüfuzlarına darbe vurulduktan sonra Kızılbaş toplulukları *memalik* eyaletlerinde, sadık valilerin hizmetine girdiler.

Abbas'ın başarıya ulaşması, reformların hedeflenen amaca hizmet ettiğini gösterir. Bu reformlarla Safevi rejimi Osmanlı modeline daha da yaklaşmıştır. Silahlı piyadeler, topçular ve süvarilerden oluşan merkezi ordunun yanı sıra bir de yeni kurulan eyalet ordusu vardı ve bu ordu içindeki her asker rejimle doğrudan irtibatlandırılmıştı. *Has* yönetiminin genişletilmesine, Abbas öldükten sonra da devam edildi. I. Safi ve II. Abbas dönemlerinde Fars, Lar, Hamedan ve Erdebil ile Kirman eyaletleri *has* yönetimine devredildi. İktidar, eyaletlerden alınıp merkezde toplandıkça gelir de akmaya devam etti. Artık *has* toprakları orduyu beslemektense saray elitine gelir aktarmaya başlamıştı. *Has* gelirinin idaresi, istikrarlı bir biçimde *memalik* yönetiminden daha gevşekti. Zaman ilerledikçe *has* eyaletleri giderek daha da az askeri güç üretir oldular.

Safevi Ekonomisi

Safevi İmparatorluğu, çağdaşları Osmanlı ve Babür devletlerinden çok daha az zengin, ekonomik anlamda da daha az karmaşıktı. Büyük bölümü çorak olan toprakları hem daha az verimliydi hem de içinde daha az gösterişli ticari ağlar barındırıyordu. Denilebilir ki Safevi ekonomisi, Osmanlı ve Babür topraklarındaki tarıma dayalı ekonomilerden çok, hiçbir zaman söz konusu üç imparatorluğun merkezi ve bürokratik kurumlarının benzerini tesis edememiş olan Özbek hanlıklarının ekonomilerini andırıyordu. Yapılan ipek ihracatının kârlı olması, geniş tarımsal refah anlamına gelmiyordu.

Safevi ekonomisi ve toplumu hakkındaki bilgimizin sınırlı olması, bu alanlardaki gelişmenin de sınırlılığine işaret eder. Nüfusa ilişkin verileri bir araya getirmek kolay değildir. Merkez toprakların nüfusu muhtemelen 5 veya 6 milyon civarındaydı ve Safevilerin Irak'a hâkim olduğu dönemde 7 ya da 8 milyona yükselmişti. Nüfusun büyük bölümü kıt kanaat geçiniyordu. Toplam nüfusun içinde şehirlerde yaşayanların oranı yüzde on beşi geçmiyordu; geri kalanlar geçimlerini kırsal alanda tarım yaparak sağlıyorlar veya göçebe biçiminde yaşıyorlardı. Göçebelerle köylüler arasındaki ayırım sabit değildi. Siyasi, mali ve sosyal koşullar ekonomik gelişme için gerekli olan yatırımların ve yeniliklerin hayata geçirilmesini kısıtlıyordu. Arazi tahsisi ve işletmesinin koşullarıyla köylülük statüsü, ekonomik fırsatları daraltmıştı. Farklı kategorilerdeki topraklar gelirlerini farklı sınıflardan alıcılara aktarıyorsa da vergi tahsilâtı ve köylülerin koşulları hemen her yerde aynıydı. Kızılbaş reislerinin denetimi altındaki toprakların dışında kalan, toplumu ve ekonomisi hakkında fazla bilgi sahibi olmadığımız yerlerde arazi geliri ayrı ve sık birimler halinde tahsis edilmez, bölüştürülürdü. Bir köyün gelirinin kırk sekiz farklı alıcıya, belirli arazilerin karşılığı olarak değil köyün toplam üretiminden alınan pay şeklinde bölüştürülmesi mümkündü. Tek tek köylülerin elde ettiği gelir de toplam hâsılâtın pay edilmesiyle belirlenmekteydi. Kendilerine arazi tahsis edilen kişiler, kendi

paylarını normalde kendileri tahsil etmez, tüm hâsılâtının toplanmasından sorumlu bir aracı vasıtasıyla tahsil edip alıcılar arasında paylaştırırdı. Genel olarak Safeviler, geliri maaş olarak tahsis edilen arazilere tiyul, bireylere bağışlanan arazilere de *soyurgal* ya da *vazife* derlerdi.

Köylüler fiilen toprağa bağlıydı ve özgürce göç etme hakları yoktu. Köylerde zirai birimler oluşturulmuştu. Bu gruplara genellikle *coft* (*çift*; bir takım öküzle sürülebilen arazi anlamında) denirdi. Birimler, toprak sahipleriyle veya onların vekilleriyle vergi veya kira (arada belirgin bir fark yoktu) bedelleri için pazarlık yapardı. Köylülerin baskı yapacak gücü yoktu; şahın köylülere adil davranılmasını emretmiş olması onları korumaya yetmiyordu. Köylüler, geçimlik tarım yapıyordu; kendi yiyecek ihtiyaçlarının mümkün mertebe tamamını yetiştirmeye ve diğer gereksinimleri de pazara gitmek zorunda kalmadan karşılamaya çalışıyorlardı. İpek gibi ihraç malları yetiştirilen bölgelerde bile köylüler yiyeceklerini kendileri üretiyor; vergi ve kiralari ödemek için de başka ürünler ekip biçiyordu. Pazara yönelik bir üretim faaliyeti içinde değildiler. Toprak sahiplerinin temsilcileri, köylülerle imparatorluğun nihai satın alıcısı olan tüccarlar arasındaki bir dizi aracı katmanından yalnızca bir tanesini oluşturuyordu.

Bu yapı, toprak sahiplerini de köylüleri de yeniliğe gitmekten ve yatırım yapmaktan alıkoymdu. Yalnızca kirayı arttırarak gelirini yükseltme imkânına sahip olan bir toprak sahibini, arazilerinin verimliliğini arttırmaya teşvik edecek bir sebep yoktu; elindeki nakit parayla başta lüks ürünler olmak üzere tüketim malları satın alıyordu, ki zaten arazileri bunları karşılamaya yetmiyordu. Köylülerin de her halükarda kendilerine kalmayacak bir artı değer üretmek için nedenleri yoktu. Yatırıma yönlendirecek kadar birikimi olan toprak sahipleri, ticarete yatırım yaparak, tarımdan kazanacaklarından çok daha fazla gelir elde ediyorlardı. Talep edilen gelir, üretim fazlasının tamamına denk geliyordu; bunun anlamı köylülerin kendi ihtiyaçları dışında ürettikleri her şeyi teslim etmesi ve ertesi yılın hasadı için yeniden ekin ekmeye başlaması gerektiği idi. Avrupalı seyyahların Safevi İranı'nın çeşitli kısımlarındaki köylü yaşantısının şartları hakkında yaptıkları tasvirler mevcuttur. Bunların bazıları, köylülerin vergi tahsildarlarını atlatarak iyi koşullarda yaşadıklarını gözlemlemiş, bazıları da fiilen talep edilen verginin, idari düzenlemelerin belirlediğinin ne kadar üzerinde olduğunu vurgulamıştır. Genel anlamda *mülk* (mirasla aktarılan iyelik hakkı) veya *vakıf* arazisi üzerinde çalışan köylüler en iyi durumda olanlardı; *has* arazilerindekilerin durumu ise *tiyul* arazileri üzerindeki göre daha iyiydi. Köylülerin kullandığı neredeyse her şey –kıyafet, kap kakak, mobilya, alet edevat– kendi köylerinde üretiliyordu. Kendi köylerinin dışında tüketilmek üzere ürettikleri pek az şeyin arasında lüks tüketim malları da bulunuyordu.

Safevi kentlerinin ekonomik hayatına loncalar egemendi. İsfahan, Kaşan ve Tebriz gibi büyük kentlerdeki loncalar, hem tüketim malları hem lüks mallar üretiyordu. Yetkililer için olduğu kadar ticari kurumlar için de bir nevi idari yönetim birimi işlevi görüyorlardı. Loncaların başkanları *reis* unvanını taşırdı. Bunlar lonca üyeleri tarafından seçilerek iş başına getirilir, ardından da sarayın atadığı bir *kalantar* tarafından onaylanırlardı. *Kalantarlar* ve lonca başkanları lonca üyelerinin ödemekle yükümlü olacağı vergi matrahları konusunda pazarlık ederdi ve loncalar, vergi tahsilatında aracı kurum vazifesi görürdü. Köylüler gibi lonca üyeleri de vergilerini çoğunlukla nakit yerine aynı (ürettikleri mallarla) olarak öderlerdi. Her kentte *muhtesibü'l-memalik* (sarayın pazar müfettişi) adı verilen bir temsilci, lonca başkanlarıyla birlikte dürüst ticaret hükümlerini belirliyordu. Daha büyük şehirlerde, loncalar geniş bir mamul yelpazesi üretiyorlardı. En büyük tekil sanayici, elbette şahın kendisiydi. Saray atölyelerinde pazar için üretilen malların bazıları, örneğin halılar, özel teşebbüsün ürettiği mallarla doğrudan rekabet halindeydi.

Lonca üyeleri, işlerini çarşılarda hallederdi. Osmanlı İmparatorluğu'na benzer biçimde, Safevi İranı'ndaki çarşılar da çoğunlukla vakıflar tarafından kurulup destekleniyordu; tüccarlar dükkânlar için vakıflara kira ödüyordu. Belli başlı kentlerde, *kayseriyye* denilen kapalı çarşılar da bulunuyordu. Bunlar, Osmanlı'daki *bedestene* benzeyen, pahalı lüks parçaların satıldığı yerlerdi. Loncaların, çarşıların ve vakıfların çoğu Safeviler öncesi dönemden kalmadır.

Üretimden ticarete dönen çoğu tüccar, arazi geliri elde eden kimselerle yakın ilişkilere sahipti. Bu dönemde İran ticareti görece mütevazıydı ve neredeyse tüm ticari işlemler nakit olarak yapıldı. Her şeye rağmen ticaret oldukça kârlı bir işti; bir tüccarın tek bir sene içinde yüzde 40 oranında kâr elde etmesi, istisna sayılmazdı. Küçük tüccarlar kent-sel tüketim için üretilen mallarını ancak şehirlerinin hinterlandına sevk edebiliyordu; uzak mesafelerle ticaret için gereken sermayeye sahip değildiler, bunun başlıca nedenlerinden biri de uzun mesafe yolculukları için alınan yüksek geçiş bedelleriydi. Ancak son kertede Safevi konfederasyonunun bir imparatorluğa dönüşmesindeki temel etken uzak mesafe ticareti olacaktı.

Safeviler'den önce, ileride Safevi toprağı olacak yerlerden geçen iki ana ticaret hattı vardı. İran'ın kuzeyinden geçerek Orta Asya'yı Anadolu'ya bağlayan doğu-batı hattının batıdaki başlıca terminalleri Trabzon limanı ve Osmanlı'nın Bursa kentleriydi. Kuzey-güney hattı, İran Körfezi'nden ilerleyerek doğu-batı hattıyla buluştuğu Azerbaycan'a varıyordu. Horasan'dan Azerbaycan'a giden güzergâh İpek Yolu'nun batı bölümünü meydana getirmekteydi ve bu hat üzerinden hem Çin hem İran ipekleri Osmanlı ve Avrupa pazarlarına taşınıyordu. Tebriz, Sultaniye ve Herat bu güzergâh üzerinde yer alan başlıca kentlerdi; Tebriz, batı İran'ın hem ticari hem siyasi merkeziydi. Çoğunlukla at

ve tekstilden oluşan Hindistan karayolu ticareti, doğu İran'dan geçerek İndus Vadisine giriyordu. Güneyden ilerleyen hat, Hürmüz'ün büyük çarşısının içinden geçiyordu. Tüccarlar Hindistan ve Endonezya'dan getirilen baharatlarla değerli taşları, İran halılarını ve atlarını, Bahreyn incilerini ve bir dizi tekstil ürününü değiş tokuş ediyordu. Bir tüccar, büyük ada limanından geçirildiğini söylediği şu ürünlerin listesini yapmıştır: biber, karanfil, zencefil, kakule, Hint hurması, nadide ahşap, safran, çivit, parafin, demir, şeker, pirinç, Hindistan cevizi, porselen, değerli taşlar, ipek ve pamuktan tekstil ürünleri, bakır, cıva, vermiyon, misk, ıskın (sebze değil, ilaç hammaddesi olan), inci, at, üzüm, hurma, tuz ve sülfür. Bir diğer rota Kızıldeniz'den geçiyor, Hint Okyanusu'nun baharatlarını Akdeniz dünyasına taşıyordu. Böylece İran, Asya'nın değişikliklere uğramış olmakla birlikte bin yıldır var olan kervan ticaretinin hayatı bir parçasını meydana getiriyordu.

Geç on beşinci ve erken on altıncı yüzyılın diğer büyük olaylarıyla kıyaslandığında Safevi Devleti'nin kuruluşu, küresel ticaret üzerinde ne şiddetli, ne de sürekli bir etki yaratmıştı. Doğuda, Safevilerle Özbekler arasında süren savaşlar doğu-batı ticaret hattının akışını engelliyordu. Çatışmaların esas merkezi olan Herat, ticari önemini büyük ölçüde yitirmişti. Güneyde heybetli Don Alfonso d'Albuquerque komutasındaki Portekizliler 1507 yılında Hürmüz'ü işgal etmiş, bölgenin yerel Müslüman hükümdarını hem Portekiz'e hem Şah İsmail'e vergi ödemeye mecbur bırakmıştı. Albuquerque ile Şah İsmail arasındaki diplomatik ilişki, ortak düşmanları olan Osmanlılara ve Memlûklere karşı işbirliği meselesinin görüşülmesini, Hürmüz'ün ve Körfez'de ticaret konularının tartışılmasını da içeriyordu. İsmail'in İran Körfezi'ndeki ticarete duyduğu ilginin esas nedeni, ticaretin Osmanlı topraklarından geçişini engellemek istemesiydi. Hürmüz büyük bir ticaret merkezi olma vasfını korudu; ürün yelpazesinde çok belirgin bir değişiklik gerçekleşmedi. Portekizlilerin üzerinde tekel oluşturmaya çalıştığı ürünlerden biri olan biber, rüşvetçi memurların göz yumması neticesinde adadan geçirilmeye devam etti. Niels Steensgaard'ın ortaya koyduğu üzere, Portekizliler Hint Okyanusu'ndaki ticareti Kızıl Deniz ve İran Körfezi'nden Ümit Burnu rotasına aktarmak niyetini taşıyorlardı; bunun tek istisnasını, vergilendirmek istedikleri biber oluşturunuyordu. Bu yüzden Portekizlilerin Hint Okyanusu'ndaki egemenliğinin, genel ticaret temayüllerini –biber dışında– tümünden değiştirdiğini ileri sürmek mümkün değildir.

Nasıl ki Portekizlilerin Hürmüz'ü fethetmesi İran Körfezi'nden Akdeniz'e giden hattı kapatmadıysa, Osmanlı-Safevi savaşı da batı İran ile Osmanlı ticari merkezleri arasındaki ticaret ilişkilerinin sonunu getirmedi. I. Selim, ticari bir abluka teşebbüsünde bulundu. Ne Selim'in bu girişimi ne de Tebrizli zanaatkarları sınır dışı etmesi, ipek ve diğer ürünlerin batı İran'dan Akdeniz'e taşınmasını sona erdirdi. Memlûk Sultanlığı'nın yıkılışına kadar ticaret, İsmail'in denetimindeki Irak'tan Anadolu yerine Suriye'ye yönelmişti.

Osmanlı'nın Irak'ı fethetmesi Suriye pazarını devre dışı bıraktı. Selim, Safevilerin ihracatlarını bitirmeye ve onları askeri teçhizattan mahrum bırakmaya çalıştı. Ama koyduğu ambargonun yararı olmadı. Abluka girişimi Selim'in ölümüyle sona erdi. Batı İran ve İran Körfezi üzerinden gerçekleşen ticarete yönelik bu geçici ve yarım kalan engelleme girişiminin neredeyse hiçbir kalıcı etkisi olmadı.

Şah Abbas'ın izlediği ticaret politikası genel Safevi şablonundan sapmadı. Safevi hükümdarlarının tümü, nakit girişini arttırıp çıkışı azaltmaya çalışan (*bullionist*) bir siyaset güttüler; bu, ihracat hacminin arttırılması ve ithalat hacminin daraltılması anlamına geliyordu. Bu ilke genel olarak ekonomiye, özel olarak da merkezi hazineye uygulandı. Abbas'ı diğerlerinden ayıran, kazandığı başarı oldu; pek çok başka alanda olduğu gibi bu alanda da büyük babasının ve büyük büyük babasının başlattığı projeleri sonuca ulaştırdı. Projeleri sadece ipekle sınırlı değildi. Modern terimlerle ifade edecek olursak, ithal ikameciliği teşvik etti. Güney Asya'dan ithal edilen pamuk, çivit ve pirinç gibi malların yerel üretimini teşvik etti ve ayrıca pamuk ithalatı karşısında da ipek üretimini arttırmaya çalıştı. İsfahan'ı bir ticaret merkezi yapmak isteyen Abbas, Ermeni tüccarları Culfa'dan İsfahan dışındaki Yeni Culfa'ya göç etmeye zorladı ve yerel bir seramik sanayi kurmaları için buraya bir Çinli çömlekçi topluluğu yerleştirdi. Abbas, ticareti geliştirmek için çok sayıda kervansaray da inşa ettirdi. Bu heybetli, ama kullanışlı tesisler seyahat halindeki tüccarlarla hacıları emniyetli konaklama olanaklarına kavuşturdu. Bunların dışında köprüler inşa ettirdi ve yolların iyileştirilmesini sağladı. Abbas'ın devrindeki yolların emniyeti dillere destan olmuştur. Ancak son kertede uyguladığı programın can damarını ipek oluşturmuştur.

Abbas'ın ipek politikası, ürünün arzı üzerindeki denetimi ele geçirme çabasıyla başlamıştı ve tamamen buna bağlıydı. Gilan, Mazandaran, Şirvan ve Karabağ'ın 1595 ile 1607 yılları arasında imparatorluğa katılmasıyla peşinde olduğu denetim imkânına kavuştu. Bu bölgelerin, Şirvan hariç, *has* eyaletleri olarak sınıflandırılması denetimi merkezi hazineye geçirdi. Abbas, Avrupa'ya hangi yoldan ulaşırsa ulaşsın, ister denizden ister karadan nakledilsin, her durumda ipek ihracatından elde edilecek kârın çoğuna sahip olmayı garantilemişti, küresel ticaretin büyümesinden kendi çıkarına faydalanmaya çalıştı, ama Avrupalı tacirlerin Hint Okyanusu'ndaki varlıklarının başarısına ciddi bir katkısı olmadı. Abbas'ın diplomatik teşvikleri, ticaret ile Osmanlılara ve daha az dikkat çekici olmakla birlikte Portekizlilere karşı siyasi ve askeri destek kazanma teşebbüslerinin bir karışımıydı. 1598 ile 1600 yılları arasında Avrupa'ya en az yedi ayrı elçi yolladı, ama sonuç alamadı. Portekizlilerle ittifak kurarak Kızıl Deniz'i abluka altına alıp, ipeğin nakliyesini Akdeniz'den Ümit Burnu rotasına kaydırmak suretiyle Osmanlıların Hint Okyanusu ürünlerine erişimini engellemek üzerine kafa yordu, ama bu fikirden bir şey

çıkmadı. Rudi Matthee bu durumu “realist olanakların değerlendirilmesiyle alınan bir karardan ziyade diplomatik bir açılış hamlesi” olarak nitelemiştir.¹⁴

İpeğin geçtiği güzergâhta herhangi bir değişiklik meydana gelmediği için Abbas’ın başarısı, EIC ve VOC’un aynı dönemde Hint Okyanusu ticaretine dâhil olmasına da bağlı değildi. Bu şirketler Atlantik Avrupası’yla Hint Okyanusu arasında yeni rotalar açmanın ve burada gerçekleşen ticareti yalnızca vergilendirmekle kalmayıp tümüne hâkim olmanın yollarını aradılar. En başta İran ile pek ilgili değillerdi; ipek ticaretinin rotasını değiştirme düşüncesi EIC’in ilgisini hemen çekmeyi başaramadı. Fakat İngilizlerin 1614 yılında İran pazarı hakkında yaptıkları bir değerlendirmenin sonuçları doğrultusunda Abbas’la müzakereye oturuldu. EIC, 1615 yılında Safevi İmparatorluğu’ndan ticari imtiyazlar aldı ve buradaki ticari faaliyetlerine hemen ertesi sene başladı. Abbas, İngilizlere 1617 yılında gümrük muafiyeti de dâhil olmak üzere olağanüstü tavizler verdi. Ancak İngilizler, İran’daki ticaretlerine hiç de pürüzsüz bir başlangıç yapamadılar, zira Abbas aynı yıl içerisinde ipek ihracatı üzerindeki tekeli ilan etti ve İngilizler Abbas’ın talep ettiği bedeli ödemeye yanaşmadı. East India Company ile Abbas arasındaki müzakereler sürerken bir yandan Portekiz ile İngiltere arasındaki deniz rekabeti de devam ediyordu. Küçük bir İngiliz filosu, 1620 yılında kendinden daha kuvvetli Portekiz güçlerini Umman Körfezi’ndeki Cask’ta mağlup edince, olası bir askeri işbirliğinin sağlayacağı avantajlar iyice belirginleşmiş oldu. 1621 yılında Abbas ve East India Company ticari imtiyazlarla donanma desteğini değiş-tokuş etmeyi kararlaştırdılar ve güçlerini birleştirerek 3 Mayıs 1622’de Hürmüz boğazını fethettiler. Bu olay, kervan ticaretinin gerilemesinin ve şirketlerin egemenliği ele geçirmesinin miladıdır. Aynı zamanda Hürmüz’ün ticari önemini de sonlandırmıştır; Abbas Karun limanını geliştirerek adını Bender Abbas olarak değiştirmiş ve burayı Körfez ticaretinin yeni merkezi haline getirmiştir.

Susuz, çorak bir ada olan ve kayda değer tek özelliği, anakaradan ayrıklığı olan Hürmüz’ün devre dışı bırakılması aslında mantıklıydı. Bender Abbas inanılmaz bir hızla büyüdü; EIC ve VOC burada ticaret yaptılar. Kendilerine ait ticari malları taşımak dışında, seyyar tacirlerin sevk ettikleri malların nakliyesini de üstlendiler. Buradaki ürün çeşitliliği Hürmüz ticaretinde nakledilenlere denkti. Karayolu ticareti tamamen ortadan kalkmadıysa da şirketler Hint Okyanusu’ndaki baharat ticaretine hâkim oldular ve hatırı sayılır miktarlarda ipek taşımaya başladılar. İlerleyen on yıllarda Kirman’ın keçi yünü de Avrupa’ya ihraç edilen bir diğer önemli ürün olacaktı.

Esas ilgiyi Avrupalı tacirler çekmiş olsa da; Safevi İmparatorluğu içinde yayılmış, Özbek beyliklerine ve Moskova’ya kadar uzanan Hintli tüccarların oluşturduğu zengin bir ağ da mevcuttu. Hindistan ile İran arasındaki ticaretin büyük bölümü Avrupalı şirketler tarafından değil, bu tüccarlar tarafından gerçekleştiriliyordu. İpek ve atların dışında

Safevilerin Hindistan'a ihraç ettiği malların arasında, şeytanterisi ve karışık meyveler gibi sınırlı miktarda bulunan özel ürünler yer alıyordu. İranlı tacirler de Hindistan'dan tekstil ürünleri, çivit ve şeker satın alıyordu. Ticaret dengesi İran'ın aleyhineydi.

Abbas'ın güvenli ve aşılabilir hale getirdiği yollar yeni başkent İsfahan'a çıkıyordu. İlk başkent Tebriz, saldırılara fazlasıyla açık bir konumdaydı. Tahmasb başkenti 1548 yılında Kazvin'e taşımıştı. Onun kenti sembolik bir başkent olarak donatma yönündeki gayretleri, torununa da örnek olmuştu. Abbas, İsfahan'ı Osmanlı'nın İstanbul'uyla ve Babürlülerin Agradı'yla yarışacak bir imparatorluk başkenti ve hazinesinin bel kemiğini oluşturan ticaretin ana merkezi olacak şekilde büyüttü. Abbas, Safevi egemenliğinin fiziksel sembolü olan İsfahan'daki anıtsal *Meydan* dışında yeni bir kapalı çarşının yapımını da finanse etti; büyük meydan da çarşılarla kaplanmıştı. Safevi saray mensupları da kentsel gelişime katkıda bulundular, ama yaptıkları eserler, Osmanlı'daki emsallerinin yanına bile yaklaşmadı. Abbas'ın Kirman valilerinden olan Genç Ali Han, buraya içinde bir cami, medrese, kervansaray ve çarşılar bulunan bir külliye inşa ettirdi.

Mazandaran'ın tamamı ve Gilan'ın büyük bölümü *has* arazileriydi; Abbas Gürcülerle Ermenileri zorunlu iskâna tâbi tutarak bu bölgelerdeki ipek üretimini arttırma yoluna gitti. Üretilen ipeğin çoğu vergi olarak saray hazinesine gidiyordu; ipek alıcıları bazen ipeği resmi kanallar dışında da satın alabiliyordu, ama resmi ücretinden daha az ödemiyorlardı. İpek üreticisi eyaletlerin vezirleri, ipeğin toplanmasından ve İsfahan'a nakledilmesinden sorumlulardı. Buradaki satışını ve alıcılara ulaştırılması işini saray tacirleri üstleniyordu. Şirket temsilcisi olsun olmasın tüm tüccarlar Bender Abbas'a yapılacak nakliyenin bedelini karşılamak, yol ücretlerini ve gerekiyorsa gümrük vergilerini ödemek zorundaydılar. Safevi devleti için, ipek ticareti üzerindeki saray tekeli ticaretin güzergâhından daha önemliydi. İpeğin satış merkezinin neresi olacağı da kârı kimin elde edeceğinden daha önemsiz bir meseleydi.

Abbas'ın askeri ve siyasi reformlarını hayata geçirebilmek için Safevi ekonomisine yaptığı "devlet kapitalizmi" biçimindeki müdahalesi, çağdaşlarının izlediği politikalarından belirgin bir biçimde ayrılır.¹⁵ Genel olarak Osmanlı ve Babür hükümdarları daha ziyade *laissez faire* tarzı bir ekonomik yaklaşım benimsemişler, hâkimiyetleri altındaki alanın bir bütün olarak refahından yararlanmayı tercih etmişlerdi. Abbas, bu durumla yalnızca merkantilist yönlendirmelere başvurarak rekabet edebildi.

Abbas'ın döneminde geliştirilen ticari usuller tıpkı izlediği siyaset gibi ölümünden sonra da takip edildi, fakat zamanla bozulmaya uğradılar. Safi, ipek tekeline son verdi. Ermeniler, ülkenin yerel tüccarları arasındaki başat konumlarını güvenceye aldılar. Körfez ve Levant üzerinden daha çok ipek ihraç edilmeye başlandı; EIC de İngiliz Levant şirketleri de bu genişlemeden çıkar sağladılar. Hollanda, Fransa ve Venedik de İran

ipeğinin önemli alıcıları oldular. Doğu Hindistan şirketleri deniz yolu ticaretine egemen olmaya devam ederlerken, EIC de bir ipek tekeli kurmaya çalıştı. Bu teşebbüs başarıyla sonuçlanmadı, ama yine de İngiliz ve Hollanda şirketleri İran ticaretinde olağanüstü derecede önemli hale geldiler. Onların ipek alımları, Safevi devlet hazinesi için son derece önemli bir gelir kaynağı meydana getirdi. Birinci İngiliz-Hollanda Savaşı'nda kazandıkları zafer ve daha iyi ticari şartlara erişmek için askeri güç kullanmalarının neticesinde, Hollandalılar on yedinci yüzyılın büyük bölümünde daha başarılı oldular. Faal olan bir diğer şirket ise French Compagnie des Indes idi.

Neredeyse on yedinci yüzyılın tamamı boyunca Safevi sınırlarında barışın hâkim olması, her yöne yapılan ticareti canlandırdı. Rusya ile ve Rusya üzerinden yapılan ticaret, Safeviler döneminde önemli ölçüde arttı. Safevi döneminde ülkenin kuzey doğu sınırındaki Meşhed en önemli ticaret merkezi haline geldi; benzer biçimde Kandahar da Hindistan'a kara yolundan ulaşan güzergâh üzerindeki başlıca antrepoydu. Her iki rota da on sekizincin yüzyılın başlarında kamu düzeninin bozulup, ticaret yapmayı zorlaştırdığı döneme kadar faal olarak kullanılmaya devam etti.

Hiç kuşku yok ki Abbas'ın ekonomi politikası rejimini güçlendirmiş, siyasi ve askeri başarısını mümkün kılmıştır. Fakat İran ekonomisi açısından bakıldığında reformlarının etkisinin tamamen yararlı olduğunu söylemek mümkün değildir. Amin Banani'nin sözleriyle ifade edecek olursak bunlar, "[kendisinin] anlık iktidarını ve servetini arttırmak için başvurduğu yapısal manipülasyonlardı. Dönemin batı Avrupa'sındaki ekonomik değişikliklerle kıyaslandığında Abbas'ın İran'ın ekonomik yapısına yönelik reformları daha geniş bir üretimin dinamik unsuru olan sermaye birikiminden yoksundu.¹⁶ Ham ipek (ipek mamulleri değil) ihracatına odaklanan Abbas, İran'ın ham madde ihraç eden ve başta tekstil ürünleri olmak üzere hazır ürünler ithal eden bir konuma yerleşmesini sağlamış oldu. Kapitalist gelişmenin önündeki engeller, Abbas'ın yapıp ettikleriyle, hatta Safevi döneminin tümüyle bile sınırlı değildi. Safevilerin toprak mülkiyeti sisteminde yaptıkları az sayıdaki temel değişiklik, üretimde yeniliklere gitmek ve üretim hacmini arttırmak açısından caydırıcı oldu.

Safevi Toplumu ve Halk Dini

Safevi toplumunun tarihyazımı henüz bir nesil önce başladığında arazi tahsisi ile kırsal alandaki sosyal koşullar konularının ötesinde pek bir şey yazılıp çizilmemişti. Bugün bile, kısmen belgeye dayalı kaynakların görece yetersizliğinden ve devrim sonrası İran'ında araştırma yapmanın zorlukları yüzünden, Osmanlı sosyal tarihi hakkında yapılan çalışmaların genişliğinden de derinliğinden de yoksundur. Özellikle de (yakın dönemin Osmanlı tarihyazımının da en önemli kaynaklarından olan) kadı sicilleri, ya

günümüze ulaşmamıştır ya da tarihçilerin erişimine kapalıdır. Yine de Safevi tarihçileri, Osmanlı tarihyazımında da dikkat çeken meselelere eğilmeye başlamıştır: Kahve, şarap ve uyuşturucu tüketimiyle ilişkili olarak değişen sosyal etkileşim kalıpları ve kadının, toplumun farklı katmanlarındaki rolü. Tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'nda olduğu gibi burada da kahvenin yaygınlaşması yeni toplumsal etkileşim biçimleri doğurmuş, kahvehaneler camilere rakip etkileşim merkezleri olarak ortaya çıkmıştır.

Safevi toplumu Osmanlı ya da Babürlü toplumundan daha az farklılık barındırmakla birlikte, homojen değildi. Türkler ve Tacikler yalnızca en çok öne çıkan etnik gruplardı. Bunlar dışında Horasan'da Çağatay Türkleri, Lar ve Bahtiyari gibi Türk olmayan göçebe toplulukları ve tabii Kürtler vardı. Hristiyan nüfus Ortodoks olan Gürcülerden ve çoğunlukla Ermeni Apostolik Kilisesi'ne bağlı olan Ermenilerden müteşekkildi. Bu iki grup arasında dikkate değer bir gerilim vardı. Ermeniler ve Yahudiler, imparatorluğun ticari hayatında önemli roller üstlenmişti.

Muhtemelen Safevi İmparatorluğu'ndaki sosyal yaşam, Osmanlı veya Babür İmparatorluklarında olduğundan daha az değişikliğe uğramıştır, zira hem Safevi ekonomisinde fazla değişiklik yaşanmamış hem de imparatorluk yeni olgunlaşmaya başlayan dünya ekonomisine daha az dâhil olmuştur. Ama Safevi devleti, ülkenin dini yaşantısını dönüştürmüştür. Safevi İmparatorluğu'na ait topraklarda On İki İmam Şiiliği'nin dayatılması Türklerle Tacikler arasındaki ayrımın üzerini örten bir milli kimlik yaratmıştır. Safevilerden önce Farsça konuşan nüfusun çoğunluğu Şii değildi, Şiilerin çoğunluğu ise Farsça konuşmuyordu. Safevilerin türdeşliği dayatma çabaları kalıcı sonuçlar verdi.

Safevi Kültürel ve Entelektüel Tarihi

İranî-İslamî medeniyetin en büyük kazanımlarından bazılarını Safevi İran üretti. Eleştirmenler, dönemin şiiri hakkında uzlaşmaya varamamış olsalar da Safevilerin sanat, mimari ve felsefede ulaştıkları nokta, tartışma götürmez. Bu kültürel yeşerme, yetenekli kimselerin akın akın Safevi İranı dışına kaçmış olmasına rağmen gerçekleşmiştir. Başta ulema olmak üzere entelektüeller Safevi topraklarını Şiiliğin kurumsallaşması yüzünden terk etmişti; şairler, sanatçılar ve diğer entelektüeller, kendilerini daha büyük ödüllerin beklediği Babür Hindistanı'na kaçmıştı.

İran resminin iki büyük ekolü, yani batı İran'daki Türkmen ekolü ile Herat'ın Timurî ekolü, Şah İsmail'in İran platosunun iki kısmını birleştirmesiyle bir araya gelmiş oldu. Yetenek ve sanatsal geleneklerin bu buluşması, Safevilerin en büyük hamisi olan Tahmasb'ın hükümdarlığı devrinde harikulade tezhipli el yazmalarının üretilmesini sağladı. Tahmasb; usta, kalfa ve çırak biçimindeki bir hiyerarşi içinde örgütlenmiş sanatçılara ev sahipliği yapan ve kök altın ile lapis lazuli (gök cevher) gibi egzotik malzemelerin

tedarik edildiği bir saray atölyesini kurdurdu. Resme duyduğu ilgi, kendisini daha çok dine adanmış hükümdarlığının ikinci yarısında azaldı. Tahmasb'ın yeğeni olan Meşhed valisi İbrahim Mirza'nın ve daha sonra kısa süren saltanatı boyunca II. İsmail'in üstlendikleri hamilik rolü, on altıncı yüzyılın ilerleyen dönemlerinde ikinci bir yaratıcılık devresinin daha yaşanmasını sağladı. Şah Abbas'ın anıtlarıysa resimler değil, kamu binalarıydı.

Safevi mimarisine yapılan atıflar esasen Şah Abbas'ın İsfahan'ına işaret eder. Hanedanın asıl memleketi olan Erdebil'de ve Hac merkezi Meşhed'de yaptırdığı daha az küçük eserler bile öncüllerinin de ardıllarının da yaptırdıklarıyla yarışır niteliktedir. Hiç şüphe yok ki Abbas, yeni başkentini egemenliğinin simgesi olarak görmüş ve onu hem İstanbul'u hem de eski çağdaşı Akbar'ın Agra ve Fetihpur Sikri'de yaptırdıklarını gölgede bırakacak bir niteliğe büründürmek istemişti. İsfahan, Osmanlı'daki rakipleriyle servet veya nüfus anlamında yarışmamış olsa da, *İsfahan nisfi cihan* (İsfahan, dünyanın yarısıdır) tabirinin de ortaya koyduğu üzere, ihtişam konusunda onlara denktir. Abbas'ın İsfahan'da yaptırdığı mimari eserlerin iki odağı vardı, biri Çahar Bağ (Dört Bahçe) Caddesi, diğeri de Nakş-ı Cihan Meydanı'ydı. Üç şeritli, geniş ve dört kilometre uzunluğunda bir bulvar olan Çahar Bağ, kent merkezinden Zayandarud (İsfahan'ın nehri) boyunca ilerleyerek saray yurtluğuna çıkıyordu. Bir ticaret bulvarından ziyade bir gezi yoluna benzeyen Çahar Bağ, sırayla dizilmiş bahçeler ve saraylar ile kaplıydı. Çahar Bağ'ın kuzey ucundaki Meydan, imparatorluğun merasim merkeziydi. Yarım kilometre uzunluğunda bir dikdörtgen olan Meydan, dönüşümlü olarak çarşı, çevgân (polo) zemini (mermerden kale direkleri halen durur) ve halka açık merasimler için kullanılıyordu.

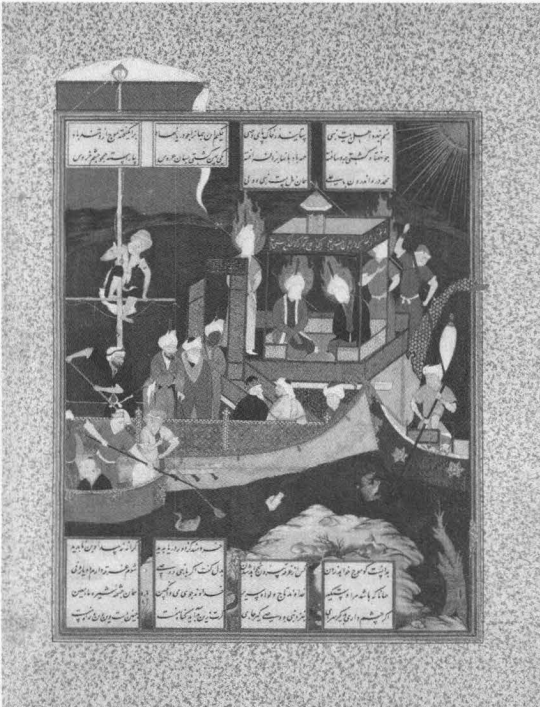
Meydanın hemen yanında Şah Camii ve Şeyh Lütfullah Camii yer alıyordu. Bu görkemli yapılar, Safevi mimarisinin en büyük övünç kaynaklarıydı. Şah Camii, kentteki cemaatin bir araya toplanması için yapılmış bir cami değildi; –Abbas Şah Camii'ni mevcut bir kasabanın hemen yanına yaptırmıştı, dolayısıyla kasaba sakinlerinin yeni bir camiye ihtiyacı yoktu– burada halk hükümdara ibadet etmek için toplanıyordu. Cami, Safevilerin Şii İslam'a bağlılığını ifade ediyordu.

Daha küçük olan ve adını Abbas'ın kayınpederlerinin birinden alan Şeyh Lütfullah Camii, hükümdarın şahsi tefekkür mekânı olarak tasarlanmış, gösterişli ve güzel bir yapıdır. Şeyh Lütfullah'ın karşısında Âli Kapu yer alır; burası Meydan'a ve imparatorluk bahçelerine açılan bir kapı, halkın huzura kabul edildiği bir tören alanıdır. Âli Kapu, süslü duvar resimleriyle bezelidir. Daha sonraki Safevi hükümdarları ve diğer devlet görevlileri İsfahan'da başka cami, medrese gibi eserlerin yapımını finanse etmiştir, ama bunların hiçbirisi anıtsal büyüklüğe sahip değildir.

Resim 4.3
Sada Bayramı

İran sanatının en zarif resimlerini içeren *Şehname*'den alınan bu elyazması, Şah Tahmasb'ın 1568 yılında Osmanlı Sultanı II. Selim'e yolladığı armağanların arasında yer alıyordu. Resimde Hûşeng'in (İran mitolojisinde yeryüzünün ikinci kralı) tesadüfen ateşi bulması betimlenmiştir.

Resim 4.4
Firdevsi'nin Şiilik Gemisi Kıssası

Şehname’nin girişinde Firdevsi, dünyayı fırtınalı bir deniz olarak tasvir eder ve okuyucuya Peygamber, Ali ve İmam Ali ile birlikte onların gemisine sığınmasını öğütler. Safevilerin Ali’nin soyundan geldiklerine ilişkin iddialarını vurgulayan sanatçı, Peygamber ve ailesini Safevi başlıkları takmış olarak resmetmiştir.

Safevi döneminde üç büyük entelektüel gelişme yaşanmıştır; Ahbârî-Usûlî tartışmasının başlangıcını da içeren, Şii hukukunun ve teolojisinin gelişmesi; felsefedeki önemli gelişmeler ve şiirde Hint usulünün (*sebk-ı Hindi*) ortaya çıkması. Safevilerin gelişiyile birlikte Şii ulema ve ilahiyatçılar, daha önceki yüzyıllarda sahip olduklarından daha güçlü bir resmi himayeye kavuşmuşlardır. İsmail ve Tahmasb, Şii âlimleri imparatorluklarına yerleşmeleri için teşvik etmiş, Abbas bu geleneği sürdürüp bir yandan da İsfahan'da dini akademiler açmıştır. Bunlar on sekizinci yüzyıldan başlayarak Şii dini yaşantısını belirleyen Kum, Meşhed ve Necef'teki dini akademilerin öncüsü olmuştur.

Şii düşüncesi Safeviler devrinde önemli ölçüde değişime uğramıştır. İctihat ehliyetine sahip olan Şii ulemanın (bu durumda ulema da *müçtehid* oluyordu) Kayıp İmam'ın dini ve hukuki otoritesini kullanabileceğini öngören doktrini, on altıncı yüzyılda kabul görmeye başlamıştı. Asıl çıkış yeri İran değil Lübnan olan bu ilke, On İki İmam Şiiliği'nin günümüze kadar gelen temelini oluşturmuş, ancak arada ihtilaflar da yaşanmıştır. Bu anlayışı benimseyenlere zaman içinde Usûlîler (usul yanlıları) dendi. On yedinci yüzyılda Usûlîlerin savunduğu görüşe muhalif bir akım gelişti; bu muhaliflere Ahbarîler adı verildi. Ahbarîler *icthad* ve *müçtehid*lerin hâkimiyetini reddettiler; onun yerine insan davranışına örnek oluşturacak meşru kaynaklar olarak bizzat Kur'an'a, peygamber hadislerine ve imam kıyaslarına (*ahbar*) vurgu yaptılar. Yukarıda da belirtildiği üzere Şii ilahiyatı ve hukukunda uzman olan, İran'a Lübnan ve Bahreyn'den göç eden Şii fakihlerle onların biyolojik ve entelektüel halefleri genellikle Usûlî pozisyonunu benimsediler; eyaletlerdeki dini seçkinler ise sıklıkla Ahbarî görüşünün savunucuları oldu. İki ekol arasındaki tartışmalar tüm Safevi dönemi boyunca sürdü ve Usûlîlerin on sekizinci yüzyıldaki nihai zaferiyle sonuçlandı. Safeviler devrinde saray himayesinden faydalananların asıl olarak Şii fakihler olması, İran'daki hâkim dini kalıpların neler olacağını da şekillendirdi.

Safevi döneminde İslam felsefesinin yeşermesi, sadece dönemin Batılıları için değil Müslümanlar için de yabancı bir entelektüel geleneğin içinde gerçekleşmiş olmasına karşın, dikkat çekicidir. Bu geleneğin tanınmış ve anlayışlı öğrencilerinden olan Seyid Hüseyin Nasr, kendi tabiriyle "Safevi Rönesansı" olarak tanımladığı olgunun dört farklı entelektüel akımın sentezi olarak ortaya çıktığını öne sürmektedir. Bunlar, Safevilerden önce de birbirine yakınlaşmaya başlamış olan "Aristocu (*meşşai*) felsefe, aydınlanmacı (*işrakî*) teosofi, ruhani bilgi (*irfan*) ve teolojidir (*kelam*)".¹⁷ Bu ezoterik disiplinlerle Şer'i öğretisi arasında kati bir ayrım bulunmuyordu. Önde gelen şahsiyetler arasında Şeyh Bahaî adıyla bilinen Şeyh Bahaddin Amili (1546-1621); Mir Damad adıyla bilinen Muhammed Bakır Damad Hüseyini (yaklaşık 1561-1630) ve Molla Sadra ismiyle tanınan

Sadreddin Şirazi (1571-1648) yer alıyordu. Şeyh Bahaî'nin çalışmaları geleneksel İslam öğretisinin Kur'an tefsiri, hadis ilmi, içtihat ilimi ve ibadetler dâhil tüm alanlarını, ayrıca Sufi öğretisi ve ibadetini ve retorik, matematik ve astronomiyi kapsıyordu. Şii içtihadı hakkında Farsça kaleme alınmış en meşhur eserin sahibi olmasının yanı sıra, aynı zamanda önde gelen bir Sufi şairi.

Mir Damad da geleneksel din ilimleri konusunda çalışmış ama asıl ününü felsefe- de, daha doğrusu felsefe ile Sufi mistisizmini birleştiren, teosofi olarak bilinen alanda yapmıştır. Aristo ve Farabi'den sonra İslam felsefesinin üçüncü muallimi olarak kabul edilmiş, İsfahan Ekolünün temelini atmıştır. Nasr'a göre, öğrencisi Molla Sadra felsefi ve mistik geleneklerin bütünleştirilmesini tamamlamıştır. Fazlur Rahman ve S. H. Nasr gibi günümüz araştırmacıları, Molla Sadra'nın Şiraz Ekolünü, modern batıyla karşılaşmaz- dan önce, İslam dünyasının sahip olduğu gerçek anlamda yaratıcı, entelektüel kurum- ların en sonuncularından biri olarak tanımlarlar.

Hint usulü şiirin gelişmesi konusu, tartışmalara sahne olmuştur. On sekizinci yüz- yıldan bu yana İranlı ve Batılı eleştirmenler bu dönemin İran şiirini, önceki yılların eserlerine kıyasla daha kötü bulmuşlardır. Safevi sarayı bir edebiyat merkezi olmak ko- nusundan hiçbir zaman Timur'un Herat'ıyla yarışmamıştır. Fakat edebi üretim siyasal sınırları gözetmez. Safevilerin resmi himayesini elde edemeyen Safevi topraklarındaki şairler sıklıkla Babür İmparatorluğu'nda ve Hint alt kıtasındaki diğer Müslüman dev- letlerde patronaj arayışına girdiler. Safevi şiirini Babür şiirinden ayırt etme çabası suni olduğu kadar beyhudedir de. Bu ortamda üretilen şiir, üslup ve içerik bakımından Fars edebiyatının Hafız ve Cami gibi üstatlarının eserlerinden farklıdır; bazı eleştirmenler bu şiirleri daha çok on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda İngiltere'de yazılan sembolist şiire, örneğin John Donne'nin tarzına benzetirler. Hint stilini benimseyen şiir süslü ve çetre- fillidir; anlaşılması zordur. Ama onu bir gerileme belirtisi olarak değerlendirmek estetik bir yargılama yapmayı gerektirir ki bu son kertede bir zevk meselesidir. En azından o dönemde edebi açıdan bir gerileme yaşandığına ilişkin bir algı söz konusu değildi. Bu dönemde düzyazı, bilhassa ilerleyen yıllarda araştırmacıların çok ilgisini çekmiş olan tarih yazıcılığı da önemli gelişmeler kaydetmiştir.

Safevilerin Çöküşü

Safevi tarihine ilişkin "alternatif bir sentez" sunma gayretinde olan Andrew New- man, Safevi tarihyazımının imparatorluğun yıkılışına haddinden fazla ilgi gösterdiği- ni ileri sürmektedir. Tarihçiler İsfahan'ın düşüşünü, imparatorluğun I. Abbas'ın ölü- münün ardından istikrarlı bir biçimde zayıflamasının, "askeri, siyasi ve ekonomik bir kargaşanın ve merkezdeki 'zayıf' liderliğin içinden yükselen fanatik dini ortodoksinin

karanlığının” kaçınılmaz sonucu olarak değerlendirmiştir.¹⁸ Newman’a göre bu incelemeler, söz konusu dönemden çok sonra yazılmış ve eleştirel bir okumaya tâbi tutulmamış Fars ve Batı kaynaklarına dayanmaktadır; ayrıca bu kaynaklar, imparatorluğu, yıkılışı üzerinden değerlendirdikleri için teleolojiktir. Laurence Lockhart’ın 1958’deki çalışması dışında, Abbas sonrası Safevi tarihini inceleyen tek bir detaylı çalışma yoktur. Geç Safevi döneminin şahları hakkındaki güncel kaynakların yokluğu ve imparatorluğun yıkılışının halen açıklanmaya muhtaç olması, sorunsalı ne olursa olsun, bir tarihçi için sorun teşkil etmektedir. Safevi projesinin 1722 yılında yerle bir olduğunu inkâr etmenin bir yolu yoktur, zira imparatorluk, bu tarihten itibaren daha önce üstesinden gelebildiği düşmanlardan çok daha zayıf olanları yenebilecek askeri kapasiteye artık sahip değildir. Bu tarihten yarım yüzyıl önce Kandahar’ı geri alıp elinde tutabilen imparatorluk, kendi başkentini korumaya muktedir bir askeri gücü bir araya toplamaktan aciz hale gelmiştir. Galzayların yarattığı tehdit yeni değildir; daha önceki Beluci akınları imparatorluğun askeri açıdan zafiyetini on yıllar önce ortaya koymuştur. İmparatorluğun tepesindekilerin askeri meselelerle ciddi biçimde uğraşmaktan kaçındıkları ve Afgan kabile kuvvetlerinin bu ilgisizlik neticesinde, bir zamanların büyük gücünü, kuşatma silahları dahi olmadan yenebilmiş oldukları sonucuna varmak mümkün görünmemektedir. Yönetimin asker-dışı doğası Safevi hükümdarlarının niteliklerindeki değişimi gözler önüne serer; bu değişim Leslie Peirce’in Osmanlı hükümdarları için ortaya koyduğu üzere, takvanın askeri maharetin yerini aldığı, bizzat saltanat algısındaki dönüşümle de ilgili olabilir.

Osmanlıların durumunda sarayda yönetimin odak noktasında meydana gelen dönüşüm imparatorluğun askeri kapasitesinin tümüyle körelmesiyle sonuçlanmamıştı ama Osmanlılar sürekli olarak dış tehditlerle karşı karşıya gelmek zorunda kalmıştı. Devletin askeri kurmayları düzenli olarak seferlere çıkmayı sürdürmüşlerdi, üstelik kazanılacak askeri başarılarda menfaatleri de vardı. Görünüşe göre Safevi İmparatorluğu’nun yönetici elitinin böylesi bir motivasyonu bulunmuyordu. Tepeden yapılacak aktif bir denetlemeden mahrum kalan askeri sistem, en nihayetinde köreldi. İmparatorluğu oluşturan kabile orduları, doğal olarak askeri kapasitelerini muhafaza ediyordu; yeni merkezî ordunun ise fiilen idame edilmeye ihtiyacı vardı. Dolayısıyla *memalik* arazilerinin *has* yetkisine devredilmesine devam edilmesi, uzun vadede imparatorluğu askeri açıdan zayıflattı. 1700’e gelindiğinde Fars, Lar, Hamedan ve Kirman eyaletleri *hassaya* devredilmişti. Has eyaletlerinin askeri potansiyeli *memalik* eyaletlerinkiyle aynıydı, ama bu kendiliğinden olan bir şey değildi. Kabilelerden asker toplamak, ancak kabileler var oldukça mümkündü; profesyonel ordularınsa kurulması ve ücretlendirilmesi gerekiyordu. Böylesi bir sistemin de sıkı bir denetime gereksinimi

vardı ki; ne Safi ne Süleyman ne de Şah Sultan Hüseyin devirlerinde bu denetim mevcut değildi. Bu nedenle *has* idaresinin genişlemesi, Safevi ordusunun güçten düşmesine neden oldu. Şah Sultan Hüseyin'in hac ziyaretleri askeri harekâtlarla aynı masrafı çıkartıyordu; büyük ihtimalle imar programı da çok pahalıya mal olmuştu. Elbette gelirler azalınca hükümet harcamaları da kendiliğinden azalmıyordu. Açıktır ki bu durum, vergi taleplerinin artmasıyla ve dolayısıyla halkın baskıya uğramasıyla sonuçlanmıştır, zira vergi tahsil etmekle görevlendirilen kişilerin sıklıkla görev bölgeleri değiştirildiği için, bunlar geçici görev bölgelerindeki refah veya gelişme düzeyiyle çok da ilgilenmiyorlardı. Dikkatli bir merkezi yönetim, her iki eğilimi de asgariye düzeye çekebilirdi. Oysa görünen odur ki, *has* yönetimi bazı bölgelerde nüfusun ciddi oranlarda azalmasına sebep olmuştu.

Geç Safevi döneminde güç kazanan diğer grup olan ulema, rejimin siyasi çıkarlarından bağımsız olarak kendi hedeflerinin peşinden gidiyordu. Gerçekten Afgan isyanlarına yol açan etmen o mudur bilinmez ama Muhammed Bakır Meclisi'nin Müslüman olsun olmasın Şii olmayan herkesi Şii yapmaya dönük gayretlerinin devleti güçlendirmediği ortadadır. Maiyetindekiler, şahı Meclisi'nin alkol yasağına uyması gerekmediği konusunda ikna etmiş olsalar da, Safevilerin din politikasına yön veren kişi oydu. Gayesi açıktı: Sünni İslam da dâhil olmak üzere, İran'da Şiilik dışındaki tüm dinlerin men edilmesi. Bu politikanın hayata geçirilmesi ülkenin Hristiyan, Yahudi ve Zerdüşst cemaatleri için ne kadar acımasız olmuş olursa olsun, siyasi etkileri sınırlıydı.

Diğer bir açıdan bakacak olursak, Safevilerin gerilemesi aslında imparatorluğun mevcudiyetini devam ettirmesinden daha az açıklama gerektiren bir olgudur. Zira Safevi projesi, Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra bürokratik kurumlar ve kalıplar geliştirmek yerine kolaylıkla parçalara bölünerek diğer kabile konfederasyonlarının ortak akıbetini de paylaşabiliirdi.

Safevi Sistemi

Uzun bir kariyere sahip olan Hans Robert Roemer, son yayınlarından bir tanesinde Kızılbaşları, Safevi İmparatorluğu'nun "kurucuları ve kurbanları" olarak tanımlar.¹⁹ Bu, yerinde bir nitelemedir. Kızılbaşlar; Fatih Sultan Mehmet ve II. Bayezid devirlerinde Osmanlıların, Yakub'un saltanatındaysa Akkoyunluların Şer'i Sünni bürokratik yönetimlerine tepki olarak Safevi bayrağının altında toplandılar. İsmail'in mesihanik iddiaları, onlara aradıkları adaleti vaat etmişti. Yaklaşık bir yüzyıl boyunca Kızılbaşlar istediklerini elde ettiler. Abbas'ın hükümdarlığındaysa Osmanlıların tesis ettiği, Akkoyunlu Yakub'un da taklit etmeye çalıştığı bürokratik otoritenin ve askeri örgütlenme biçiminin tekrar maruz kaldılar. Gücdevan ve Çaldıran'daki yenilgiler mesihanik saiki yok edince,

Türkmenleri Osmanlılardan ve Akkoyunlulardan uzaklaştıran aynı siyasi dinamikler Safevi ülkesinde de faaliyete geçti.

Sünni İslam'ın yerine Şii İslam'ın dayatılması dışında, Safevi devletindeki siyasi gruplaşmalar, askeri ve mali dönüşüm gerçekleşmeden önceki Osmanlı İmparatorluğu'nu andırır. Göçebe/*gülv* güçleri, merkezin desteğini alan Şer'i/bürokratik/tarımsal/*gulam* (*kul*) koalisyonla karşı karşıya geldi. Abbas'ın hayata geçirdiği mali ve askeri reformlar sayesinde, zafer merkezileşmenin aktörlerinin oldu. Kızılbaş kabileleri yok olmadı, ama parçalandılar ve otlaklarının çoğunu Lurlar ve Bahtiyariler gibi göçebe topluluklara kaptırdılar. Ateşli silahlara sahip, tarıma dayalı, bürokratik bir rejimin sosyal gücü; I. Abbas'ın ölümüyle İsfahan'ın düşüşü arasındaki yüzyıllık dönem boyunca yaratıcı bir liderliğin ve etkili bir denetimin yokluğuna rağmen, göçebeleri periferiye hapsetti. Ne zaman ki Safevi devleti yıkıldı, göçebeler İran siyasetindeki üstünlüğü yeniden ele geçirdiler ve bu üstünlüklerini on dokuzuncu yüzyıla kadar muhafaza ettiler.

Merkezi bürokratik yönetim uzun ömürlü olmadıysa da, Safevilerin hükmettikleri alan üzerindeki muazzam etkisi kalıcı oldu. Sünni İslam adeta ortadan kayboldu, Tasavvufun halk dinindeki önemi ciddi ölçüde azaldı ve Şii ulema ülkenin dini hayatına egemen oldu. Mimaride ve resimde de gerçekten takdire şayan başarılar elde edildi. Safeviler, birbirine aykırı çeşitli siyasi toplulukların bağlılığını kazandı ve muhafaza etti. Ancak meşruiyet ve sadakat, askeri bir güç yaratmaya yetmedi. Belki Safevi projesi başarısız değildi denilebilir, ama Safevi rejimi açıkça başarısızdı.

Notlar

- 1 Rudolph P. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, ed. David O. Morgan (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 231.
- 2 Vladimir Minorsky, *The Tadhkirat al-Muluk: A Manual of Safavid Administration*, giriş ve ekler, ed. ve çev. Vladimir Minorsky. Gibb Memorial Series, n.s. 14 (1943; yeniden basım, Londra: E. J. W. Gibb Memorial Trust, 1980), 188.
- 3 Andrew J. Newman, *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire* (Londra: I. B. Tauris, 2006), 8.
- 4 John E. Woods, *The Aqqayunlu: Clan, Confederation, Empire*, gözden geçirilmiş baskı (Salt Lake City: University of Utah Press, 1999), 144 [300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, çev. Sibel Özbudun, Milliyet Yayınları].
- 5 Newman, *Safavid Iran*, 83.
- 6 Kathryn Babayan, *Mystics, Monarchs, and Messiahs: Cultural Landscapes of Modern Iran*. Harvard Middle Eastern Monographs 35 (Cambridge, MA: Harvard University Press for the Center for Middle East Studies, Harvard University, 2002), xxiii.
- 7 Aktaran, Vladimir Minorsky, "The Poetry of Shah Isma'il", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10 (1942), 1047.
- 8 Jean Calmard, "Shi'i Rituals and Power in the Consolidation of Safavid Shi'ism: Folklore and Popular Religion", *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society* içinde, ed. Charles Melville (Londra: I.B. Tauris, 1993), 80.
- 9 Abisaab, Ruli Jurdi, *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire* (Londra: I.B. Tauris, 2004), 4.
- 10 Rosemary Stanfield Johnson, "Sunni Survival in Safavid Iran: Anti-Sunni Activities During the Reign of Tahmasp I", *Iranian Studies* 27 (1994), 131.
- 11 Babayan, *Mytics, Monarchs, and Messiahs*, 299.
- 12 Babayan, *Mytics, Monarchs, and Messiahs*, 313.
- 13 Abisaab, *Converting Persia*, 127.
- 14 Newman, *Safavid Iran*, 82.
- 15 Stephen Frederick Dale, *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, genel ed. David Morgan (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 32.
- 16 Amin Banani, "Reflections on the Social and Economic Structure of Safavid Persia at Its Zenith", *Iranian Studies* 11 (1978): 93.
- 17 S. H. Nasr, "Spiritual Movements, Philosophy and Theology in the Safavid Period", *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, *The Cambridge History of Iran*, 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey vd. (Cambridge: Cambridge University Press, 1986), 658.
- 18 Newman, *Safavid Iran*, 6-7.
- 19 H. R. Roemer, "The Qizilbash Turcomans: Founders and Victims of the Safavi Theocracy", *Intellectual Studies on Islam: Essay Written in Honor of Martin B. Dickson* içinde, ed. Michael M. Mazzaoui ve Vera B. Moreen (Salt Lake City: University of Utah Press, 1990), 27-34.

BABŪR İMPARATORLUĞU

BABÜR İMPARATORLUĞU

Tıpkı Osmanlılar gibi Babürlüler de Kurak Kuşak dışında Abbasi sonrası politikaların açmazlarını yaşamışlar ve bunların üstesinden gelmişlerdi. Osmanlılardan farklı olarak Babürlüler, İslami siyasi iktidarın sınırlarını, belli başlı yerler dışında genişletemediler. Bunun yerine Müslümanların daha önce de hükmettikleri bir coğrafyada, yerleşik bir hanedanın yönettiği yeni bir devlet kurdular. Babürlülerin başarısını kavrayabilmek için hanedanın özelliklerinin ve –fiziksel, sosyal ve kültürel– ortamın açıklanmasına ihtiyaç vardır. Bu bölümde Babür İmparatorluğu’nun içinde geliştiği çoklu bağlamlar tanıtılacak, ardından Babür rejiminin en belirgin özellikleri özetlenecektir.

Tarihçiler geleneksel olarak Babür’ü Babür İmparatorluğu’nun kurucusu olarak isimlendirmiş, onun 1526 yılında kuzey Hindistan’ı fethetmesini de Babürlü tarihinin başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. Oysa hem isimlendirme hem de tarih yanıltıcıdır. Babür’ün torunu Ekber, devlete imparatorluk niteliğini kazandıran dokuyu vermiş ve kurumları tesis etmiştir, ancak imparatorluğun tarihi Babür’ün büyük büyük dedesi Timur’un kuzey Hindistan’ı 1398 yılındaki işgaline kadar uzanır. Timur Hindistan’da (düz anlamıyla, “Hinduların ülkesi”; kuzey Hindistan için kullanılan Farsça kelime) çok kısa bir süre kaldığı ve orduları Delhi’yi baştan aşağı talan ettikleri için, tarihçiler bu seferi bir fetih girişiminden ziyade yağma amaçlı bir akın olarak değerlendirmişlerdir. Ama Timur zaten fethettiği toprakların çoğunda doğrudan bir Timurlu yönetimi tesis etmeye teşebbüs etmemiştir; genellikle mevcut hanedanlara ya hiç müdahale etmemiş, ya da kendi naiplerini devreye sokmuştur. Hindistan’da da aynı politikayı izlemiş, vali olarak Delhi’de Hızır Han’ı iş başına getirmiştir. Hızır Han ve halefleri formel olarak kırk yılı aşkın bir süre, muhtemelen Timur’un en küçük oğlu ve halefi olan Şahruh’un 1447’deki ölümüne kadar, Timurluların boyunduruğu altında kalmışlardır. Delhi Sultanlığı’nın önde gelen tarihçisi Peter Jackson, “Şahruh’un alt kıtada ziyadesiyle yaygın bir nüfuza sahip olduğunun anlaşıldığını” ileri sürer.¹ Timurlular

Dekkan'da da itibara sahiptirler.

Babür, atalarının yiğitliklerinden de Timurlular ve Hint hükümdarları arasında süregelen bağlantıdan da pekâlâ haberdardı. Hindistan'a giriş amacını buradaki Timurlu egemenliğini yeniden tesis etmek olarak tanımlamasına gerek yoktu; o, Timurluların emperyal egemenlik imajının zaten mevcut olduğu bir bölgeye giriyordu.

Babür hanedanının Timurlu kimliğine yaptığı bu vurgu, bir terminoloji sorunu yaratır. Mugal (*Mughal*), Moğol (*Mongol*) kelimesinin Farsçadaki karşılığıdır ama Timurlular kendilerini Türk olarak tanımlamıştır. Hint alt kıtasında Mugallar olarak bilinmelerinin nedeni, bu terimin burada, Orta Asya'daki Türkçe konuşan askeri eliti adlandırmak için kullanılagelmiş olmasıdır. Fakat ne Babür İmparatorluğu'nu yöneten hanedan ne de imparatorluğun kurulmasına katkıda bulunan taraftarları, kendilerini Moğol olarak kabul etmemiştir. Hanedan Timurluydu; Türk yandaşları ise isimlerini Cengiz Han'ın ikinci oğlundan alan Çağataylardı. Çağatay ve onun soyundan gelenler, İran'ın kuzeydoğusuna ve Orta Asya'nın büyük bölümüne hükmetmişlerdi; bu bölgenin Türkî göçebe toplulukları kimliklerini onlardan almıştı. Bu bölümün amaçlarıyla paralel olarak Babürlü* terimi, Ekber'in hükümdarlığı döneminde geliştirilmiş olan bir dizi kendine özgü siyasi ve askeri kurumu, siyasi semboller ile törenleri ve kültürel formları tarif etmek üzere kullanılmaktadır: Babürlü olmak, Ekber dönemi ile başlar. Ekber'in Hint alt kıtasına Timur egemenliğini taşıyan büyükbabası Babür ile babası Hümayun, alt kıtanın Timurlularıydı, Babürlüleri değil. Bu dönüşüm aniden gerçekleşmedi, çünkü her şeyden önce Ekber tahta çıktığında henüz bir ergendi ve Hümayun'un başkomutanı kendisinin naibi olmuştu. Kısacası, ateşli silah tekniklerini kullanarak Timurluları alt kıtanın en büyük gücü haline getiren kişi, Ekber değil Babür'dü; ama imparatorluğun kalıcı siyasi yapısını ve kurumlarını Ekber tesis edecekti.

En geniş sınırlarına ulaştığında Babür İmparatorluğu bugün Afganistan'da yer alan Kabil, Gazne ve Kandahar'dan doğuda Bengal ve Assam'a, güneyde de Kaveri nehrine kadar uzanıyordu. Fakat bu devasa alan üzerinde egemenlik ilan edilmiş olmasından, tümünün fiilen hükümet denetimine tâbi kılındığı anlamı çıkarılmamalıdır. Ülkenin çoğunda Babürlü rejimi halkla doğrudan etkileşime girmiş değildi, sadece yerel araçlar (*zemindarlar*) üzerinden vergi topluyordu; hatta bazı dağlık alanlar veya üçra bölgeler üzerinde hiç otoritesi yoktu.

Jos Gommans, *Mughal Warfare* adlı kitabında Babürlülerin siyasi ve askeri coğrafyasını mükemmel bir biçimde izah eder. Babür İmparatorluğu olarak bilinen bölge genel olarak üç tip araziden oluşmaktaydı: yer altı su kaynaklarına sahip, çoğunlukla yılda iki kez pirinç mahsulü veren, yoğun biçimde işlenen tarım arazileri; sulama yapılarak buğday ve

* Bu karışıklığın önüne geçmek için kitap boyunca *Mughal* kelimesi "Babürlü" olarak tercüme edilmiştir. -çev. notu.

darı yetiştirilebilen, atlar ve develer için mükemmel birer mera olan daha kurak araziler ve ancak fil yetiştirmeye uygun, ama onun dışında ne Babürlülerin ne de başka bir rejimin hiçbir işine yaramayan sık, nemli ormanlar. Siyasi iktidarın kaynağını yoğun biçimde ekim yapılan tarım arazilerinden elde edilen gelirler ve kurak arazilerdeki hayvanlar ile askerler meydana getiriyordu. Kuzey Afrika ile güneybatı Asya'nın çoğunu kapsayan Kurak Kuşak, güney ve doğu yönünde Hint alt kıtasına, İndus vadisinden Ganj deltasının başına ve güneyde yarımadanın içlerine kadar yayılır. Gomman'ın ifadesiyle, "Babür yayılmasının en başarılı olduğu yerler, bilhassa Kurak Hindistan'da ve Muson Hindistanı'nın nehir botlarıyla ulaşılabilen kısımlarıydı."² Doğu Bengal, Assam ve Gondvana'nın bataklıklarıyla ormanları doğal sınırlar meydana getiriyordu. Kurak arazilerin sınırları biçimlendirmesinin nedeni, Babürlülerin buraları aşmakta herhangi bir fayda görmemesidir. Babürlülerin, alt kıtanın birliğini sağlaması, Gommans'a göre, tarımsal üretim fazlası, geniş otlak arazileri ve başlıca ticaret güzergâhlarına erişim gibi makbul özelliklerin birleşimi olan bir dizi "çerkişerdek güç mıntıkları" sayesinde olmuştur.

Alt kıtanın, hem Babürlüler devrindeki hem de onlardan önceki ve sonraki dönemlerdeki kültürel coğrafyası hakkında yapılan değerlendirmeler; tüm diğer unsurlardan daha çok, hatta onları tamamen yok sayma pahasına, Hindularla Müslümanlar arasındaki ayrımı öne çıkarmaktadır. Buna göre dini bölünme, rejimleri ve kültürleri birbirinden ayırarak Hinduların istikrarlı bir biçimde kaybettiği daimi çatışmalara yol açmıştır. Güney Hindistan'daki Viceynagar Krallığı, "Müslüman fethine karşı bir Hindu tamponu" olarak ortaya çıkmıştır. Krallığın 1565 yılındaki Talkota Savaşı'nda yerel Müslüman sultanlıkların meydana getirdiği koalisyon karşısında aldığı mağlubiyetle, Hindu iktidarı, saldırgan ve yayılmacı Müslümanlar karşısında nihai yenilgisini almıştır.³ Günümüz tarihçileri arasında bilhassa Richard Eaton ve Philipp Waggoner bu imajı çürütmüşlerdir. Babürlülerin tarih sahnesine çıktığı dönemde, alt kıtaya hem Hindu hem Müslüman hükümdarların devletlerini kapsayan Hindî-İranî bir politik kültür zaten egemendi. Böyle bir ortamda Hindu subaylar, Müslüman ve Hindu hükümdarlar arasında müttefik değiştiriyordu; bir Hindu hükümdarın adına cami yapılması gibi durumlarla karşılaşılabilirdi. Bizzat Viceynagar'ın hükümdarı kendisini "Hindu Krallarının Sultanı" olarak tanımlıyordu. Sufilik ve halk Hinduizmi birbirinin içine geçmiş, bazı Sufi hocalar Hinduları talebe olarak kabul etmiş, kimi Müslümanlar da Hindu guruların talebesi olmuştu. Mistik literatür de Müslüman ve Hindu unsurları bir araya getirmişti ve İslam dünyasının başka yerlerinde de görülebildiği gibi, halk Sufiliği pratikleri, yerli unsurlar içeriyordu. Bu hoşgörü ve senkretizm tüm Müslümanlar tarafından kabul görmemiş, ancak onaylamayanların itirazları da bunu engellemeye veya sonlandırmaya yetmemiştir. Bu iki yaklaşım arasındaki gerilim, Güney Asya'daki İslami kültürün daimi bir veçhesini oluşturmuştur.

Hindî-İranî kültürün içinde yeşereceği alanı, Muhammed ibn Tuğluk'un (1324-1351) fetihleri vücuda getirmiştir. Müslüman hükümdarlar İndus-Ganj ovasına on ikinci yüzyılın sonundan beri hükmetmekteydi. Dekkan'a doğru yayılma girişimleri Alaeddin Halaci (1296-1316) devrinde başlamıştı. Muhammed ibn Tuğluk, hâkimiyet alanını neredeyse tüm alt kıtaya yaymıştı, ama bu durum epey kısa sürdü. Dekkan ile güney Hindistan üzerindeki denetimini pekiştirmek için Devletabad'da ikinci bir başkent kurma girişimi sonuç vermedi. Saltanatının sonuna gelindiğinde, Dekkan ve güneyin büyük kısmına Bahmani Sultanlığı ile Viceynagar Krallığı egemen olmuştu. Babürlüleri seleflerinden ayıran nite-lik, alt kıtanın büyük bölümünü fethetmeyi başarmış olmaları değildir. Onları farklı kılan, Güney Asya'nın hemen hemen tümünü kapsayan kalıcı bir rejim kurabilmiş olmalarıdır.

Tarihçiler Babür devletini üç biçimde kategorize etmişlerdir. Sömürge dönemi tarihçilerinin çoğu ile sömürge-sonrası dönem tarihçileri arasındaki en etkili grup olan Marksist Aligarh Ekolü, imparatorluğu, dindirilemez bir gelir arttırma arzusuna sahip, ileri derecede merkezileşmiş bürokratik bir despotizm olarak tarif eder. Tapan Raychaudhuri'ye göre Babür devleti, adeta "sınırsız bir iştahı [olan]... doymak bilmez bir Leviathan" gibidir.⁴ Bu konumun belki de en açık tasvirine, kendisine yönelik eleştirilere cevaben kaleme aldığı makalesinde M. Athar Ali yer verir: "Babür İmparatorluğu'nun klasik dönemine ait, sistematikleştirmeye ve tümüyle emperyal bir bürokrasi yaratmaya ayarlanmış merkezi bir rejim imajı, ... halen sarsılmış değildir."⁵ Steven Blake, Babür İmparatorluğu için "patrimonyal-bürokratik devlet" kavramını kullanarak, imparatorluğun esasen aile mülkü olarak yönetilen geleneksel patrimonyal monarşilerle modern bürokrasilerin arasında yer aldığını ileri sürmüştür.⁶ J. F. Richards da Babürlüler hakkındaki en önemli kitapta (*New Cambridge History of India*) yer alan yazısında bu görüşü destekler. Tüm bu kavramsal-laştırmalar, merkezi hükümete ve daha az olmakla birlikte, Babürlülerin emperyal ideolojisine vurgu yapar. Ferhat Hasan, ben ve başkaları merkezin yanı sıra eyaletlere de bakarak, farklı sonuçlara ulaşıyoruz. Merkezi hükümetin, sözlere ve törenlere yansıyan retoriği, devlet yönetiminin İranî-İslamî geleneği ile uyumlu olarak merkezileşmenin ve bürokratikleşmenin imajını ve niyetini ifade ediyordu. Fakat eyaletlerdeki koşullar, merkezi hükümetin hedeflerini buralarda hayata geçirme becerisini ciddi biçimde sınırlandırdı. Babürlüler teoride sahip oldukları, Osmanlı'da *tahrir-tımar* sisteminin tek tek köylülerle ve askerlerle kurduğu doğrudan ilişkinin aynısını, pratikte de oluşturmak istiyordu. Ama uygulamada Babürlüler hedeflerine nadiren ulaşabildiler. Askerlerinin çoğu bir subaya hizmet ediyordu ve bu subayın sıklıkla imparatorluktaki görevine birebir bağlı olmayan (askeri ve mali) bir iktidar üssü vardı. Bazen çoklu katmanlarda karşımıza çıkan araçlar, merkezi hükümet ile vergi gelirinin birincil kaynağı olan çiftçileri birbirinden ayırıyordu.

Bernhard S. Cohn'un Varanasi bölgesinin on sekizinci yüzyıldaki haline ilişkin bir

araştırmada geliştirdiği, siyasetin çoklu düzeyleri ile ilgili kavramsallaştırması, durumu aydınlatır. Cohn, siyasi faaliyetin dört ayrı düzeyini emperyal, ikincil, bölgesel ve yerel olarak tanımlar. Babürlüler emperyal düzeye hâkimdi; Güney Asya siyasetinin tümüne sadece onlar müdahil olabiliyordu. Diğer düzeylerdeki katılımcıların tümü, Cohn'un incelediği dönemde Babürlülerin sınırlı bir fiili otoriteleri bulunmasına karşın, egemenliklerinden Babürlüler lehine feragat etmişti. Babür eyaletlerinin dışında gelişmiş olan ikincil aktörler, örneğin Haydarabad'ın Nizam hanedanı, Cohn'un ifadesiyle “belli başlı tarihi, kültürel ve dilsel” mıntıkalara hâkim olmanın peşindeydi.⁷ Bölgesel aktörler ikincil mıntıkların içinde yer alan daha küçük bölgeler üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışıyor, çoğunlukla da konumlarının emperyal veya ikincil aktörler tarafından onay görmesini sağlıyor, en azından bu onayın peşine düşüyorlardı. Genellikle yerleşik sülalelerin mensubu olan yerel aktörler ise ikincil ve bölgesel aktörler tarafından tasdik edilerek çoğu vergi mükellefi olan çiftçiler, tacirler ve zanaatkârlar üzerinde denetim kurmaya çalışıyorlardı. Bu aktörlerin tümü, hem kendi düzeyleri içerisinde hareket özgürlüğü ve güvenlik elde etme hem de bir üst düzeyde de söz sahibi olma gayretindeydiler.

Babürlüler devrinin tamamı boyunca bu düzeylerin tümü etkin biçimde işledi. Emperyal iktidar, diğer düzeylerdeki aktörlere hâkim olma ve onları manipüle edebilme kapasitesinden neşet ediyordu. Babürlü askeri yöneticiler (*mansabdâr*, düz anlamıyla “makam, memuriyet sahibi”), Cohn'un sınıflandırmasında siyasetin ikincil ve bölgesel düzeyleri olarak tanımlanan alanda yer alıyordu. İmparatorluğun askeri insan gücünün çoğunu denetimleri altında bulunduruyor ve bunların ödediği verginin büyük kısmını topluyor ve harcıyorlardı. Bu yüzden eyaletlerdeki Babür iktidarı dolaylıydı; bir kabile konfederasyonuna ya da merkezden farklı olarak dolaylı biçimde idare edilen Osmanlı eyaletlerine benziyordu. Babürlüler dolaylı yoldan hükmediyordu zira hükmettikleri nüfus, silahlıydı. Şimdilerde Mohandas Karamçand Gandhi'nin şahsında temsil edilen, ruhani aydınlanma arayışındaki kişiler tarafından oluşturulan, Hindistan'ın barışçıl bir toplum olduğuna ilişkin imaj, alt kıtanın gerçeğiyle hiçbir zaman örtüşmemiştir. D. H. A. Kolff, Hint köylü erkeklerinin normalde silah kullanmayı gayet iyi bildiklerini ve sıklıkla kendi köylerinden uzakta askeri hizmette bulunmayı kabul ettiklerini ortaya koymuştur. Bazıları hayatlarının büyük kısmını profesyonel asker olarak geçiriyordu. Babürlülerin bu kitlesel yerel insan gücünün çoğunu sistemle bütünleştirmesi, bunun için de söz konusu toplulukların liderlerini kendi yönetici sınıflarına dâhil etmeleri gerekmiştir. Yayılma süreci, bir bütünleştirme süreciydi. Sonuçta Amber ve Codpur racaları gibi imparatorluğa değil de kendi başkanlarına sadakat duyan asker yandaşlara sahip yerel yöneticiler, Babürlü sisteminin içine katılmış oldu. Katılımın koşulları, imparatorun kurmaylarıyla olan ilişkisini belirledi.

Elbette Babürlülerin muhaliflerini alt etmeye yetecek askeri kapasitesi olmasaydı,

imparatorluk hiçbir zaman kurulamazdı. Osmanlıların Safevileri, Memlûkleri ve Macarları yenmesini; Safevilerin de Özbekler karşısında galip gelmesini olanaklı kılan topçu ve atlı okçu kombinasyonunun aynısı Babürlülerin de alt kıtada kesin, ama sınırlı bir askeri üstünlüğe erişmesini sağladı. Babürlüler kadar, muhalifleri de muharebelerden zaferle ayrılacak tarafın Babürlüler olmasını öngörürdü. Bu yüzden de Babürlülerin tarihinde büyük savaşlar sayılıdır. Normalde rakiplerini koşullu teslim olmaya zorlama gücüne sahip olsalar da, kuşatmalar Babürlüler için daha zor olmuştur. Ancak bu askeri üstünlüğün de bir sınırı vardı. Kırsal alanda vergi toplamaya yetecek bir düzenin sağlanmasını tek başına garanti edemiyordu. İmparatorluk ordusu bir yaptırım sağlıyordu sağlamasına, ancak, imparatorluğun yalnızca bu yaptırım gücüne dayanarak ayakta kalması mümkün değildi. Babürlülerin vergilerini toplamak için mütemadiyen savaşmasına imkân yoktu. Bir biçimde köylü askerleri bünyelerine katmaları, hiç değilse etkisizleştirmeleri gerekiyordu. Bunu, yerel düzeyde iktidarı ellerinde bulunduran *zemindarlara* (düz anlamıyla “toprak sahipleri”) statü vererek yaptılar.

Zemindarlar, gerçek üreticilerle imparatorluk rejimi arasında aracı olarak hizmet ettiler. Son derecede farklı unsurlardan meydana gelen bu grubun içinde komşularından vergi toplayan köylüler de Amber racaları gibi sonradan güçlü *mansabdarlar* dönüşecek olan bölgesel yöneticiler de vardı. Tipik bir *zemindar*, bir köyün veya bir grup köyün tarımsal vergilerini, küçük bir özel köylü ordusunun yardımıyla özellikle aynı biçimde topluyordu ve karargâhı küçük, ahşap bir müstahkem mevkide bulunuyordu. Gelirin yaklaşık yüzde onunu kendine ayırıyor, bakiyeyi ise imparatorluğun tayin ettiği alıcıya, ya vergi tahsildarına ya da bir vekile devrediyordu. *Zemindar* ve imparatorluk alıcısı normalde yıllık vergi ödemelerinin miktarı konusunda pazarlık ederlerdi. Rejim *zemindarların* pozisyonunu onaylardı, ama fiilen onlara çok az müdahale ederdi. *Zemindarların* yeri hep sabitti, imparatorluk alıcılarıysa sıklıkla değişirdi. Köylülerin çoğunun sadece *zemindara* işi düşer, rejimle yüz yüze gelmezlerdi. Bazı bölgelerde çeşitli *zemindar* katmanları, üreticileri imparatorluk idaresinden ayırmıştı. Dolayısıyla belli bir açıdan bakıldığında imparatorluk aslında imparatorluk merkezine vergi ödeyen bir dizi küçük *zemindar* beyliğinden ibaretti.

İmparatorluk *mansabdarları*, aynı zamanda *zemindar* da olanlar hariç, mobil beylik olarak algılanabilecek bir yapıya hükmediyorlardı. Şahsi orduları imparatorluk ordusunun büyük kısmını meydana getiriyor olsa da, esasen sadakat duydukları kişi imparator değil askeri yöneticilerdi. İmparatorluğun toprak gelirlerinin çoğu *mansabdarlar* tahsis edilmişti; tahsis edilen topraklara *cagir*, bunlara sahip olanlara da *cagirdar* deniyordu. Aynı kişiler, aynı anda hem *mansabdar* hem de *cagirdar* sıfatını taşıyabiliyordu. *Mansabdarlar*, vergi topladıkları ve ordu besledikleri için *de facto* hükümdar sayılıyordu. Kendilerini yerel hükümdar ilan etmelerinin önündeki engel, kendilerine tahsis edilen

toprakların ve resmi görevlerinin rutin olarak değiştirilmesiydi. Babürlülerin emperyal itibar, maddi teşvikler ve kontrol mekanizmalarından oluşan kombinasyonu, *mansabdar*ları bağımsız reislerden ziyade bürokrat gibi davranmaya ikna etmişti. Bu olgu, Babür İmparatorluğu'nu erken Safevi İmparatorluğu'ndan ve diğer kabile konfederasyonlarından ayırır. Babür tarihinde dikkat çekecek kadar az *mansabdar* isyanı yaşanmıştır. Babür siyaset kuramında *mansabdar* bağımsızlığına ilişkin herhangi bir düşüncenin bulunmayışı bu durumu daha da sıra dışı hale getirmektedir. Babür siyasi metinlerinde, özellikle de *Ayin-i Ekberî* (Ekber'in imparatorluğunun resmi tasviri ve Babürlüler hakkındaki en önemli tekil kaynak) ve divan ritüellerinde, *mansabdar*lar, hükümdarın uzantıları olarak resmedilmiştir. *Mansabdar*ların statülerinin ve otoritelerinin kaynağı bizzat imparatordu ve bunları imparatora tâbi olmalarının sonucunda ediniyorlardı. Uygulamada (ve eyaletlerde) bir *mansabdar*ın rütbesi belirlenirken genellikle onun askeri maiyeti ve itibarı hesaba katılırdı; teoride (ve başkentte) *mansabdar*ın statüsünü ve iktidarını belirleyen şey, atandığı makamı. Bu tasvir belki çökmekte olan bir imparatorluk için daha uygun görünebilir, ama gerçekte Babürlülerin zirvedeki hallerini yansıtmaktadır.

Güney Asya'nın daha önceki Müslüman hanedan veya hükümdarlarından hiçbirisi Timurluların Orta Asya'da sahip oldukları prestiji veya meşruiyeti yakalayamamıştı. Timur'un Delhi'yi kısa süreliğine fethetmesi, bu prestiji Hindistan'ın kuzeyine kadar taşıdı. Babür'ün muazzam askeri zaferleri ailesinin konumunu daha da güçlendirdi. Ekber'in karizması ve başarı hanesine yazdırdıkları, bu statüyü bir kez daha teyit etti. Egemenliğin teorik altyapısında değişikliğe gitmesiyle, karizması hem genişledi hem derinleşti. 1579 yılında *cizye* alınmasına son veren Ekber, konumunu meşrulaştıran kuramı yeniden şekillendirdi. Timur, kendisini aynı anda hem Şeriatın payandası hem de Moğol İmparatorluğu'nu olması gereken biçimde yeniden düzenleyen kişi olarak sunmuştu. Torunları, Cengiz Han şeceresini aradan çıkartıp doğrudan ona dayanarak ilahi buyruk iddiasında bulundu. Ekber, Cengiz Han ve Timur'da açıkça ortaya çıkmış olan ilahi egemenlik buyruğunun kendi şahsında nihai olgunluğa eriştiğini iddia ediyordu. Fakat Timurî siyasal teorisinin İslami yanını ve bununla birlikte Müslümanları imparatorluğun yönetici sınıfı olarak tanımlayan anlayışı terk etti. Sünni İslam'dan yana tavır almak yerine, imparatorluk inancı olarak "sulh-i küllî" (evrensel barış ve hoşgörü) ilkesini tesis etti. Hiçbir zaman formel olarak İslam'dan ayrılmadıysa da bağımsız bir ruhsal irfa- na sahip olduğunu iddia ederek, Müslüman kategorisini bir kenara bıraktı. Ayrıca Hindu ve Müslüman kurmaylarla kabile reislerini tek bir yönetici sınıfında bir araya getirdi. Divanda yer alan Orta Asya'nın klan liderleri, İranlı bürokratlar, Sufi olarak nam salmış Hintli Müslüman yerel liderler, Hindu Racput liderleri ve kâtiplerin hepsi *mansabdar*dı. Babürlü memurlar sarayın dili olan Farsçayı öğrenmelerine karşın, Osmanlı'nın

devşirme sistemiyle göreve getirilen ve saray okulundaki eğitimden geçen memurları gibi etnik ve yerel aidiyetlerini yitirmediler. Babaları kim olursa olsun Osmanlı memurlarının çoğu Türkçe konuşan Müslümanlardı. Babürlülerin durumundaysa dilsel ya da dini bir birlik söz konusu olmadığı gibi, imparatorluğa tâbi olan devletlerin yöneticileri ile imparatorluğun köleleri arasında formel bir ayrım da yoktu.

Ayrıca Osmanlı sisteminde çok hayati bir önemi olan imparatorluğun köleleri ile tebaa arasındaki ayrım da Babürlüler’de muğlaklaşmıştı. Ortada çok fazla üst üste binen katman vardı. Yüksek rütbeli *mansabdar*ların şahsen istihdam ettiği çalışanlar, mütevazı imparatorluk kölelerinden çok daha yüksek bir gelire ve nüfuza sahip olabiliyordu. *Zemindarlar* teorik olarak imparatorluk fermanıyla işbaşı yapardı; hem vergi öderler, hem de tahsilât yaparlardı. Normal şartlarda imparatorluk ordusuna katkıda bulunmaları beklenmiyordu, ama kendi bölgelerine yakın yerlerde gerçekleştirilen harekâtlara destek vermeleri gerekiyordu. Osmanlı İmparatorluğu’nda tebaayı *millet* kategorilerine ayıran sistemin de Babür İmparatorluğu’nda bir karşılığı yoktu. Babürlü tebaanın, Müslüman ya da Hindu, hiyerarşiye dayalı olarak organize edilmesi söz konusu olmadığı gibi Müslümanlara Hindular arasında resmi bir ayrım da bulunmuyordu.

Babürlülerin siyasi teorisine ve imparatorluğun yönetici elitine yapılan vurgu, Babür rejiminin maddi temelini, yani zenginliğini gölgede bırakmamalıdır. Günümüzde Hindistan’la özdeşleştirilen kesif yoksulluğa, Babürlüler devrinde rastlanmaz. Modern öncesi standartlara göre İndus-Ganj ovası olağanüstü zengin bir tarım bölgesiydi. Hindistan’ın tarımsal zenginliği Babür İmparatorluğu’nu kurak Safevi İranı’ndan kat kat müreffeh kılmıştı. Alt kıta aynı zamanda maden açısından zengin olduğu gibi, önemli bir ticaret merkeziydi de. Zaten Babürlülerin çoklu ve birbiriyle rekabet halindeki siyasi katmanları, ancak bu denli zenginliğe sahip bir yerin var olmasıyla ayakta kalabilirdi.

Babürlülerin zenginliği, kültürel himayeciliği mümkün kıldı. Aslına bakılırsa Babür İmparatorluğu, Ekber’in saltanatı sırasında İranî kültürün merkezi haline bile geldi. Babür mimarisi ve görsel sanatları, Farsî ve Hindu gelenekler arasındaki füzyonu yansıtır; Tac Mahal gibi eserler tam da bu birleşimin ürünleridir. Bu dönemin Farsî şiirine, Babürlülerin patronajı sebebiyle, Hint stili (*sebk-i Hindi*) denir. Ama Babürlüler yerel gelenekleri de teşvik etmişlerdir; özellikle Kuzey Hindistan’ın Sanskritçe kökenli Hindu nesrini himaye etmeleri sayesinde Hintçe, bir edebiyat dili olmuştur.

Tarih

Ön tarih

Babür 1526 yılında Hindistan’ı işgal ettiğinde, bölgenin Timurlu bağlantısını hatırlatacak hiçbir kalıntı yoktu. Hindistan’a göç eden Afgan kabile üyeleri bölgenin hâkim

askeri gücü haline gelmişti. Behlül Ludi adında bir Afgan lider, 1451 yılında Delhi'de bir hanedan kurmuştu. Ludi hanları, bölgenin Müslüman kültürel eliti ile sıkı ilişkilere sahip önemli hamiler haline geldiler. Sultan Behlül Han 1488'e kadar iktidarda kaldı. Oğlu ve halefi Sultan İskender, yeni başkent olarak Agra'yı kurdu. Ölümünden sonra oğulları İbrahim ve Celal, hanlığı aralarında paylaşınca kargaşalar da başladı. Böylece, Timurluların yeniden alt kıtaya dönmesi için uygun zemin hazırlanmış oldu.

Kutu 5.1 Delhi Sultanlığı

Emevi generali Muhammed ibn Kasım, Sind'i (aşağı İndus vadisi) 692 yılında fethetmiş, Gazneli Mahmud onuncu yüzyılın sonlarında İndus-Ganj ovasına bir dizi sefer düzenlemişti. Buna rağmen kuzey Hindistan'da kalıcı bir Müslüman hâkimiyetinin kurulması ancak on üçüncü yüzyılın başlarında Guri (Gurlular) hanedanıyla gerçekleşti. Gurlu hükümdarı Muizzeddin Muhammed'in hizmetindeki askeri köle komutanı Kutbeddin Aybek (1206-1211), efendisinin 1206'daki vefatından sonra, kuzey Hindistan'a hükmeden bağımsız bir devletin başına geçti. Aybek'ten sonra başa gelen kölesi İltutmüş'a (1211-1236) Abbasi Halifesi tarafından Hindustan Sultanı unvanı verildi. Başkenti, alt kıtadaki Müslüman hayatın siyasi, kültürel ve manevi merkezi haline gelecek olan Delhi'ydi; İltutmüş'un haleflerine Delhi sultanları denildi. 1290 yılına dek, Mısır ve Suriye'deki çağdaşları olan Memlûkler gibi Delhi Sultanlığını da köle askerler yönetti. Müteakip hanedanlar, Halaciler (Kalaçlar) (1290-1320) ve Tuğluklar (1320-1412), Muhammed ibn Tuğluk (1325-1351) alt kıtayı kendi hâkimiyeti altında bir süreliğine birleştirene kadar, Delhi Sultanlığının sınırlarını güneyde ve doğuda hiç durmadan genişlettiler; ne var ki İbn Tuğluk'un imparatorluğu o henüz hayattayken bölgesel hanlıklar şeklinde parçalanmaya başlamıştı bile. Timur'un Hindustan'ı 1398 yılında işgal etmesinin ardından, sultanlık çok sayıdaki bölgesel hanlıklardan bir tanesine dönüştü. Delhi'nin Timur tarafından atanan valisi Hızır Bey, Delhi'yi Timurlulara tâbi olarak yönetecek olan Seyyid Hanedanı'nı kurdu. Seyyid Hanedanı, Müslüman bölgesel sultanlıkların en küçüğüydü; diğerleri Guccerat, Malva, Jaunpur, Bengal ve Dekkan'daki Bahmani Sultanlığı'ydı.

Seyyid hanedanı, Delhi'de 1448 yılına kadar varlığını sürdürdü. Ordusu büyük ölçüde Afgan kabile mensuplarından oluşuyordu. Kabile reislerinden biri olan Behlül Ludi, Delhi'nin Seyyid hükümdarının yerini aldı; hem Ludi hanedanını kurdu hem de Hindustan'daki Afgan egemenliği dönemini başlattı. Ludilerin egemenliğinde, Delhi Sultanlığı, doğuda ve güneyde yeniden önemli ölçüde genişledi. Sultanlık topraklarına Jaunpur da katıldı. Behlül Ludi'nin oğlu İskender, 1505 yılında yeni Agra kentini kurdu. Ludi hükümdarları İslam kültürü ve ilimlerinin en önemli hamilerinden oldular ve önde gelen ulema ve Sufi aileler ile sıkı ilişkiler kurdular. Babür, Hindustan'ı, İskender'in daha merkezi bir yönetim tesis etme çabalarından rahatsız olan Pencap valisi Devlet Han Ludi'nin daveti üzerine işgal etti.

Atılımı gerçekleştiren kişi, tercih ettiği için değil başka bir seçenek bulunmadığından, Zahireddin Muhammed Babür Padişah Gazi (1483-1530) olmuştu. Zahireddin beşinci nesil bir Timurluydu; Timur'un oğlu Miran Şah, büyük-büyükbabasıydı. Babür'ün büyükbabası Ebu Said, 1469 yılındaki ölümüne kadar en önde gelen Timurluydu; babası Ömer Şeyh, Andican'daki Fergana vadisinin hükümdarıydı. Ömer Şeyh 1494'te öldüğünde Babür'e (ismin kelime anlamı "kaplan"dır) miras olarak küçük beyliğini ve görünüşe bakılırsa, büyük hırslarını bırakmıştı. Babür'ün annesi Cengiz Han soyundan gelen bir Moğol prensesiydi; bu nedenle Timur ve Cengiz Han şecerelerini şahsında birleştirmiş oluyordu, ama kendisini Türk ve Timurlu olarak tanımladı. Kolektif egemenliğin yol açtığı sonuçlar, Timurlu topraklarını, birbiriyle savaş halindeki prensliklerden oluşan bir yamalı bohça görünümüne büründürmüştü. Babür 1494'ten 1514'e kadar Timurlu prenslikleri kendi liderliği altında birleştirmek ve her şeyden önce Timurlu topraklarını Özbek hücumlarına karşı korumak için mücadele etti. 1510'da Merv'deki savaşta Şeybani Han'a karşı kazandıkları zaferde ve Gücdevan'da uğradıkları bozgunda Safevilerle işbirliği yaptı. Üç kez Timur'un eski başkenti Semerkant'ı kuşattı; ihtiraslarının simgesi sayılan bu teşebbüs asla başarıyla sonuçlanmadı. Güvenli bir üs arayışı, onu 1504 yılında Kabil şehrini fethetmeye sevk etti. İlk kez 1505'te Hindustan'a kısa süren bir taarruz gerçekleştirdi ama hırsının onu güneye sevk etmesi ancak 1514'ten sonra vuku bulacaktı.

Babür'ün Hindustan'a yaptığı seferlerin tümünü net olarak aktarmak mümkün değilse de, en önemli işgalin 1525 yılının sonbaharında başladığı bilinmektedir. Lahor valisi Devlet Han Ludi, efendisi Sultan İbrahim Ludi'ye karşı başlattığı isyanda kendisine destek olması için onu davet etmişti. Timurlu ordusu 21 Nisan 1526'da, Panipat'ta İbrahim Han'ın kendinden çok daha büyük olan kuvvetleriyle karşı karşıya geldi. *Tabur cengi* taktiği, tıpkı aynı yılın ilerleyen günlerinde Mohaç'taki Osmanlıların işine yarayacağı gibi, Babür'ün da işine yaramıştı. Altı gün sonra Babür, Delhi'ye girdi. 16 Mart 1527'de Babür, Agra yakınlarındaki Hanua'da Hindustan'ın önde gelen hükümdarlarından Mevarlı Rana Sanga karşısında büyük bir zafer daha elde etti. Söz konusu bu iki zaferin neticesinde, Babür alt kıtanın kuzeyindeki iki rakibini devre dışı bırakmayı başarmıştı. 1529 yılında Afganlar Babür'e karşı bir koalisyon kurdular. Babür, 6 Mayıs'ta Gogra nehri yakınında yapılan muharebede bir kez daha galip geldi. 1530 yılında öldüğünde askeri üstünlüğünü kalıcı siyasi düzenlemelere dönüştürecek fırsatı bulamamıştı. Babür, dünya literatürünün en önemli otobiyografilerinden birini, *Babürname*'yi kaleme almış ve her ne kadar Babür İmparatorluğu'nun kurucusu olarak olmasa da, muazzam derecede çekici bir karakter olarak tarihe adını yazdırmıştır.

Babür'ün her birine ülkesinin bir bölümünü miras bıraktığı dört oğlu vardı; Hümayun, Mirza Kamran, Mirza Askari ve Mirza Hindal. Hümayun; Hindustan, Kamran

Kabil, Kandahar ve Pencap'a hükümdar oldu. 1530 ile 1556 yılları arasındaki deneyimleri, Babür'ün 1494-1526 arasında yaşadıklarını anımsatır: Hem çevresindeki güçlü dış düşmanlarla baş etmek hem de Timurluların yandaşlarının yarattığı tehditlere karşı durmak zorunda kalmıştır. En büyük iki rakibi, yeni Afgan lideri Şir Han (daha sonra Şir Şah) Sur ve Mirza Kamran olmuştur. Şir Han, Ludi hizmetinde bulunan bir Afgan subayıydı, fakat kendi adına güç kazanmaya ve Babürlüleri Hindistan'dan çıkarmaya çabalıyordu. Her iki amacına da ulaştı. Hümayun, hükümdarlığının ilk yıllarını Hindistan üzerindeki denetimini sağlama almak ve bölgesel Gucerat ile Malva Krallıklarını bünyesine dâhil etmek için harcadı. Dikkatini buraya vermiş olmasından yararlanan Şir Han, Bihar ve Bengal'in hâkimiyetini ele geçirdi. Hümayun Şir Han'la nihayet karşı karşıya geldiğinde, Afganlar Babürlüleri 26 Haziran'da Chausa'da ve 17 Mayıs'ta Kanauj'da olmak üzere iki kez mağlup etti. Hümayun Lahor'a kaçtı ve burada kardeşleriyle buluştu. Kardeşler, Afgan tehlikesine karşı birleşmek yerine bölündüler. Mirza Kamran, Hümayun'un yerine Hindistan tahtına göz diken Şir Şah'la işbirliği yaptı. Neticede, Hümayun, Sind ve Kandahar'dan geçerek 1544 yılında Şah Tahmasb'a sığınacağı Kazvin'e geldi. Mirza Kamran, Babür'den kalan Kabil'deki bölgelere hükmederken, Şir Şah da Hindistan'a egemen oldu.

Şir Şah 1545 yılında hayatını kaybetti. Şah Tahmasb Hümayun'un hizmetine küçük bir ordu tahsis etti. Karşılığında Hümayun'un Şii İslam'ı kabul etmesini istemiş, o da bu talebe olumlu yanıt vermişti. Ayrıca tek şart bu değildi; hayati önemde bir kale ve ticaret merkezi olan Kandahar'ı da Şah Tahmasb'a teslim etmesi gerekiyordu. Hümayun 1545'te Kandahar'ı, 1547'de de Kabil'i ele geçirdi ve Afganistan'da kalan Timurlular arasında yeniden sarsılmaz bir üstünlüğe sahip oldu. 1552'de de nihayet kardeşlerinin yarattığı tehlikeyi tamamen bertaraf etti. Babası Şir Şah'ın ölümünden sonra Hindistan'da tahta çıkan oğlu İslam Şah, etkili bir hükümdar değildi. Onun da 1554'te ölmesinden sonra taht için üç ayrı aday arasında bir mücadele yaşandı. Hümayun bu eşsiz fırsattan yararlanmayı bildi; Aralık ayında Kabil'den yola çıkıp üç ayrı Afgan ordusunu yendi ve 23 Temmuz 1555'te Delhi'yi zapt etti. Altı ay sonra, 26 Ocak 1556'da bir türlü iyileşmeyen yaraları yüzünden hayatını kaybetti.

Ekber

Celeleddin Muhammed Ekber, Hindistan hükümdarı olarak Pencap'taki Kalanaur'da 14 Şubat 1556'da tahta çıktı. O sırada henüz on dört yaşında bile değildi; yandaşlarının Pencap ve Delhi-Agra bölgesindeki varlıkları sağlam bir temele dayanmıyordu, üstüne üstlük babasının, dedesi tarafından fethedilen imparatorluğu elinde tutmayı başaramamış olması pek de güven telkin eden bir durum sayılmazdı. Ekber yaklaşık elli yıl

sonra öldüğünde ise dünyanın en güçlü ve en zengin hükümdarlarından biriydi. Babür İmparatorluğu onun eseri idi. Fakat başlarda o ve muhafızı Bayram Han Han-ı Hanan'ın (Hanların Hanı; bu unvan Babürlü kurmaylar arasında üstünlüğe işaret etmekteydi) düşünmesi gereken ilk şey, hayatta kalmak olmuştur. Hiç değilse ortada bir taht mücadelesi yoktu; Ekber'in yaşayan sadece iki yakın erkek akrabası vardı, biri Kabil'de bulunan çocuk yaştaki kardeşi Mirza Muhammed Hâkim, diğeri ise hiçbir önemi olmayan bir kuzendi. Ama Ekber'in çok sayıda başka düşmanla baş etmesi gerekmişti. En büyük tehdidin kaynağı, o sıralarda Hindu komutan Himu'nun önderlik ettiği Afgan Suri kuvvetleriydi. Himu, Delhi ve Agra'nın Babürlü valisini mağlup etmişti. Ama asıl Babürlü ordusu ile Himu'nun kuvvetleri 5 Kasım 1556'da Panipat'ta, otuz yıl önce Babür'ün İbrahim Ludi'yi alt ettiği yerde karşı karşıya geldiler. İki taraf da kıran kırana savaştı, fakat zafere ulaşan taraf Babürlüler oldu. İki yıl geçmeden Babürlüler Surileri devre dışı bırakmış ve otoritelerini güneyde Gwalior'a, doğuda ise Jaunpur'a kadar genişletmişlerdi.

Bayram Han, dört yıl süresince imparatorluğu Ekber'in naibi sıfatıyla yönetti. Batı ve orta Hindistan'daki Babürlü iktidarını sağlamlaştırdı, güney ve doğu yönlerinde yayılmaya başladı. Ancak naiplik konumunu fazla sürdüremedi; eriştiği kudret diğer devlet görevlilerini ve en nihayetinde Ekber'i rahatsız etti. Genç hükümdar, Bayram Han'ı 1560 yılında azletti. Takip eden yıl boyunca devlete sütanesi Maham Anagah hâkim oldu. Özellikle Hümayun döneminde üst rütbeli görevlerde bulunan memurlar bu durumdan hiç hoşnut değillerdi ve Maham Anagah'ın oğlu Edhem Han'ı, Ekber'in sütanesinin kocası olan ve Maham Anagah'ın baş vezir olarak tayin ettiği Şemseddin Muhammed Han'ı öldürmesi için kışkırttılar. Edhem Han Şemseddin Muhammed Han'ı öldürür öldürmez, Ekber Edhem Han'ın infaz edilmesini emretti; kırk gün sonra da Maham Anagah öldü. Bu andan itibaren Ekber tek başına hükmedecekti.

İmparatorluğun genişlemesi, Maham Anagah'ın hâkimiyeti döneminde başlamıştı. Delhi-Agra bölgesinin güneyindeki bölgesel Malva Krallığı, müzisyenliğiyle meşhur olsa da siyasi liderliğiyle kifayetsiz kalan Baz Bahadur'un kötü yönetiminde kaosa sürüklenmişti. Babürlüler burayı 1561 yılının ilkbaharında fethetti. Aynı yılın ilerleyen aylarında Jaunpur valisi Ali Kulu Han Han-ı Zaman komutasındaki Babürlü ordusu, imparatorluğun doğu sınırını meydana getiren bu şehre saldıran Afganları geri püskürttü. Ekber 1562 yılında, meşruyet kazanmak isteyen tüm Müslüman hükümdarların ziyaret ettiği Racistan'daki Ajmer'de bulunan Muineddin Çiştî türbesine ilk ziyaretini gerçekleştirdi. Bu sırada Amber prensliğinin (modern Jaipur yakınlarında) Racput prensi Raca Bihara Mal ile de ilk ittifakını kurdu. Bihara Mal, Ekber'in egemenliğini tanıdığını göstermek üzere kızını Ekber'le evlendirmeyi önerdi. Babürlüler 1561-1563 yılları arasında da birkaç küçük kaleyi zapt edip, bir dizi küçük prensliği boyundurukları altına aldılar. Malva

valisi Dekkan'daki prensliklerin en küçüğü olan Handeş'i fethetmeye kalkışınca, Baz Bahadur onu mağlup edip Malva'yı geri aldı. Baz Bahadur bu olayın ardından Babürlülerin yaptığı bir cezalandırma seferinde pes edecekti.

Ekber iktidarı bizzat ele aldığı anda, en rütbeli siyasi ve askeri astı Munim Han adında, daha önce de Hümayun'un baş vezirliğini yapmış bir Çağatay oldu. Kendisine *han-ı hanan* unvanı verildi. Ekber'in ilk maliye bakanı, benzer bir görevi Suriler için de ifâ etmiş olan İtimad Han'dı. Yayılma devam etti. 1563'te meşhur Kajuharo tapınaklarının yakınındaki Bhath ile Pencap'taki Gakkar ülkesi de Babürlülerin gücüne boyun eğdi. Babürlüler ayrıca Marvar'daki büyük Racput prensliğinin bir bölümünü, başkenti Codpur da dâhil olmak üzere fethettiler. Gakkar ve Marvar prensliklerinde yönetici ailelerinin birer mensubu Babürlülerin hizmetine girdi ve tahttaki akrabalarını düşürmek için Babürlülerden destek aldı.

Ekber, 1564'ten 1567'ye kadar ciddi bir tehditle karşı karşıya kaldı; Özbekler isyan etmişti. Söz konusu Özbekler, Şeybani Özbeklerine mensup, Özbek prensliklerinin yöneticileri ile akraba olan bir aileydi. Liderleri Han-ı Zaman, Jaunpur valisiydi, dolayısıyla imparatorluğun doğu sınırının Bihar ve Bengal'den gelen Afgan tehdidinde karşı savunulmasından sorumluydu. Çağataylı devlet adamlarının önde gelenlerinden biri olan Han-ı Zaman'ın niyeti Ekber'i devirmek değildi; şikâyetinin konusu daha ziyade Ekber'in hizmetindeki memurların koşullarıyla ilgiliydi. Aralarında Munim Han-ı Hanan'ın da bulunduğu pek çok başka Çağatay memur, Özbeklere yakınlık duyuyordu. Ekber defaten onlarla uzlaşmaya çalıştıysa da isyan ancak Han-ı Zaman'ın 9 Temmuz 1567'de yapılan muharebede öldürülmesinin ardından, yani Ekber'in ona karşı gerçekleştirdiği ilk hücumun üzerinden neredeyse iki yıl geçtikten sonra sona erdirilebildi. Ekber, Han-ı Zaman'ın yerine Munim Han'ı Jaunpur valisi olarak atadı. Bu hamle, Çağatay'ın ve Hümayun'a hizmet eden memurların liderlerini, siyasi faaliyetin merkezinden sıyrıp almıştı.

Aynı yıllar içinde, Ekber, başka Timurluların yarattığı tehditlerle de baş etmek zorunda kaldı. Mirza Muhammed Hâkim 1566'da, muhtemelen danışmanları Özbeklerin desteğini alacağına inandığı için, Pencap'ı işgal etti. Ekber'in ivedilikle Agra'dan kuzeybatıya doğru ilerleyişe geçmesi, kardeşinin Kâbil'e geri çekilmesine yetti. Ertesi yıl, Özbek isyanlarının son evresi sırasında, bu kez Muhammed Sultan Mirza'nın oğulları Pencap'ta ayaklandı. Timur'un oğlu Ömer Şeyh'in soyundan gelen, dolayısıyla Ekber'in de uzaktan kuzeni sayılan Muhammed Sultan Mirza, Babür ve Ekber'in hizmetinde görev yapmış, oğulları da babalarının sadakatini sürdürmüştü. Ne var ki 1567 baharında Pencap'ta isyan ettiler, ardından Han-ı Zaman saflarına katıldılar ve en nihayetinde önce Malva'ya, ardından bağımsız Gucerat prensliğine firar ettiler. İsyancı Mirzalar, Ekber'in

başına 1568'de, Gucerat'ın 1572-1573'teki fethi sırasında ve son olarak 1577'de yeniden dert oldular. En nihayetinde Ekber onları affetti.

Bundan sonra Ekber, Mevarlı Sisodaların üzerine yürüdü. Babür'ün Khanwa'da Rana Sanga karşısında elde ettiği zaferden sonra dahi, Sisodalar en prestijli Hindu hanedanı olmayı ve Hindu egemenliğinin bayraktarlığını yapmayı sürdürmüştü. Kale başkentleri Çitor, alt kıtadakilerin en sağlamlarındandı. Eğer Ekber, Rana Uday Singh'in burnunu sürtebilirse, diğer Racput hükümdarları da dize gelebilirdi. Uday Singh'i muharebe meydanına çekebileceğini umut eden Ekber, küçük bir orduyla Çitor'a yanaştı. Ancak Uday Singh, Çitor'u kuşatılmaya hazır vaziyette terk edip kaçtı. Ekber Rana'nın arkasından bir birlik yolladı; Babürlüler Sisodia kuvvetlerini defalarca mağlup ettiler, ama Uday Singh'i yakalamayı başaramadılar. Ama Rana Ekber'e boyun eğmeyi reddetmiş de olsa, Babürlülerin üstünlüğünün tartışılacak bir yanı kalmamıştı. Ana kuvvetler kaleyi dört ay boyunca kuşatma altında tuttular ve sonunda şiddetli bir taarruzla zapt ettiler. Babürlülerin Çitor zaferi iki büyük kalenin daha fethini kolaylaştırdı. 1569'da fethedilen bu kentler Agra ile modern Jaipur arasındaki Rantambor kalesi ile Allahabad yakınlarındaki Kalincar kalesiydi.

Çitor ve Rantambor fetihleri arasında Ekber önemli bir adım attı. Atgah Hayl adıyla tanınan üvey ailesine tahsis edilmiş olan arazileri dağıttı. Ekber, Edhem Han tarafından öldürülen sütbabası Şemseddin Muhammed Han Atgah'ın oğullarını ve erkek kardeşlerini önemli mevkilere getirmişti. Neredeyse Pencap eyaletinin tümü onların ellerindeydi. 1568 yılında süt amcalarını sarayda toplayan Ekber, hepsine imparatorluğun değişik bölgelerinden yeni *cagir*ler belirledi. Böylesine güçlü bir grubu barışçıl yollarla dağıtabilmiş olması, Ekber'in şahsi iktidarının güçlendiğinin göstergesidir.

1569 ve 1570 yıllarında Ekber'in iki oğlu, ileride Cihangir adıyla bilinecek olan Selim ve Murad dünyaya geldiler. Ekber oğullarının doğumlarının, Ajmer evliyalarının soyundan gelen Şeyh Selim Çiştî'nin manevi müdahalesiyle ilgili olduğuna inanıyordu. Şeyh Selim'in zaviyesi, Agra'nın batısındaki Sikri kasabasıındaydı. Ekber'in her iki karısı da burada doğum yapmışlardı. Sikri'nin yerinin uğuruna delalet eden bu olay karşısında, Ekber 1570 yılında buraya Fetihpur Sikri adıyla anılacak büyük bir külliye inşa edilmesini emretti. Ayrıca Ajmer'e yaptığı düzenli Hac ziyaretlerini de sürdürdü.

Ekber, 1572 yılında alt kıtanın kuzeyinde kalan son iki devletle, Gucerat ve Bengal Sultanlıklarıyla karşı karşıya geldi. Her ikisi de önemli ticaret merkezleriydi; Bengal, Hindistan'daki Afgan üstünlüğü iddiasını cisimleştiren Karrani hanedanının hâkimiyetindeydi. Ekber 1572 yılının yazında Gucerat'a sefere çıktı, önde gelen Guceratlı komutanları teslim aldı ve başkent Ahmedabad'ı ele geçirdi. İsyançı mirzalardan birinin elinde bulunan liman kenti Surat'ın iç kalesini zapt etmek için kuşatma harekâtına

başlanması gerekmişti. Garnizonun 1573 yılının Şubat ayında dize gelmesiyle, Gucerat'ın Babür egemenliğine girmesi güvence altına alınmış oldu. Fakat Ekber bölgeden ayrılır ayrılmaz, Guceratlı subaylar Babür valisine saldırdı. Bunun üzerinde Ekber, kariyerinin en bilindik hadiselerinden biri olacak bir başarıya imza attı; imdada yetişmek için hızla hareket etti, Agra ile Ahmedabad arasındaki 450 millik mesafeyi (yaklaşık 720 km) dokuz günde alarak beraberindeki az sayıda askeri kuvvetle çok daha büyük bir Gucerat ordusunu bozguna uğrattı. Bu zaferle birlikte Babürlülerin Gucerat üzerindeki egemenliği kesinleşmiş oldu.

Ekber, Munim Han'ı Bengal'deki Davud Han'ın üzerine gönderdi. Babürlüler uzun süren bir kuşatmanın ardından Patna sınır kalesini ele geçirdiler. Ekber, Munim Han'ı Davud Han'ın peşine düşmek ve Bengal ile Bihar'ı fethetmekle görevlendirdi. Babür kuvvetleri, 1573 yılının Eylül ayında eyalet başkenti Tanda'yı işgal ederken ciddi bir dirençle karşılaşmadılar. Ondan sonraki iki yıl boyunca Munim Han dağınık vaziyetteki Afgan kuvvetlerini nihai olarak alt etmek için savaştı. Munim Han 3 Mart 1575'te Tukaroi'de gerçekleşen çetin bir mücadelenin sonunda Davud'u ve ana Afgan ordusunu mağlup etti; Davud teslim oldu. Yedi ay sonra Munim Han öldü, Bengal'deki Babür ordusu ve yönetimi dağıldı ve Davud kontrolü yeniden ele geçirdi. Ekber bu kez Bayram Han'ın yeğeni Hüseyin Kulu Han komutasında ikinci bir orduyu doğuya gönderdi. Hüseyin Kulu Han, 12 Temmuz 1576'da, Raj Mahal'de yapılan bir başka muharebede Davud Han'ı bozguna uğrattı. Bu zaferin akabinde Babürlüler, Bihar ve Bengal'de direnç gösteren çeşitli kaleleri de zapt ettiler. Böylece Babürlülerle Afganlar arasında Panipat'ta başlayan Hindustan'a egemen olma mücadelesi sona ermiş oldu.

Ekber, Mevar'a yönelik harekâtlarını da sürdürdü. 1572 yılında babası Uday Singh'in yerine geçen Rana Pratap'la yapılan müzakerelerden bir sonuç alınamadı. Bunun üzerine Ekber Rana Pratap'ın üzerine Amberli Raca Bihara Mal'ın torunu olan Man Singh'i yolladı. İki Racput, Haldighati'de 18 Haziran 1576'da yapılan muharebede karşı karşıya geldiler; Sisodia güçleri mağlup edildi. Rana Pratap kaçtı ve 1576 ile 1585 yılları arasında yapılan bir dizi seferden paçasını kurtarmayı başardı. Gerçi Babür kuvvetlerini muharebe alanında alt edememiş, prensliğinde yayılmalarını engelleyememişti, yine de Racput hükümdarları içinde Ekber'e boyun eğmeyi reddeden tek rana oydu.

Yayılmaya paralel olarak idari değişiklikler de sökün etmeye başladı. Ekber, 1574 yılında uzman bürokratlardan oluşan bir kurmay heyetin desteğiyle Babür rejiminin karakteristik kurumunu, *mansabdari* sistemini kurdu. Sistem, imparatorluğun tüm rütbeli askerlerinin, bakmakla yükümlü oldukları asker sayısına göre numaralandırıldıkları basit bir hiyerarşiye dayanıyordu. Gerek bu önlemler gerekse eyalet yönetiminde gerçekleştirilen daimi değişiklikler, Babürlü subayların mali ve siyasi özerkliğini

sınırlandırmıştı. Doğal olarak çoğu subay, özellikle de Munim Han gibi Çağataylar, bu değişimleri memnuniyetle karşılamadı. Ekber bu hoşnutsuzluklarla baş edebilmek için onları doğu sınırına tayin etti ve yeni düzenlemelerin uygulanmasında ılımlı bir tutum takındı. Muhafifler, Bihar ve Bengal'i fethetti. Çağatayların doğuda yoğunlaşması Ekber'in saltanatında Panipat'tan sonraki en büyük ikinci krizin yaşanmasına yol açtı.

Ekber, 1580 yılında Bihar ve Bengal'de konuşlanmış subayların yeni idari düzenlemelerden muaf kılınması uygulamasına son verdi. Çoğu halen Çağataylardan meydana gelen her iki eyaletteki subaylar ayaklanıp, Ekber'in yeni hükümleri uygulamak üzere gönderdiği görevlilere karşı harekete geçtiler. Tarihçiler bu ayaklanmaları genellikle Ekber'in aşağıda anlatılacak olan dini yeniliklerine gösterilen tepkiler olarak değerlendirmiştir. Bu yorum, tarihsel gerçekliklerle uyuşmaz. Bihar isyancılarının tek bir lideri yoktu ve Ekber onları kolaylıkla dize getirdi. Sonrasında Ekber'in programının mimarlarından biri olan Tudar Mal komutasındaki Babürlü kuvvetler, isyancılara karşı Ganj'daki Mungir kalesini savunmaya geçtiler. Bengal isyancıları imparatorluk ordusuna işte burada saldırdı.

Resim 5.1

Ekber Bengal'de

1579 Zaferi İçin Şükrederken

Metnin en eski resimli versiyonu olarak değerlendirilen *Ekbername'nin* bu nüshasında, Cihangir ve Şah Cihan'ın kütüphanesinde yer aldığına ilişkin ibareler bulunmaktadır.

Muzaffer Han, Şirazi'nin buradaki subaylar için öngördüğü ciddi maaş kesintilerini devreye sokmak ve hazineye olan borçlarını tahsil etmeye kalkışmak suretiyle, Bengal isyanlarının çıkışını kışkırtmıştı. İsyanın başını Kakşal boyuna mensup Çağatay subayları çekti. İsyancılar eyalet başkenti Tanda'ya saldırıp Muzaffer Han'ı infaz ettiler. Burada, uzaktaki Mirza Muhammed Hâkim'i imparator; Mirza'yla şahsi ilişkileri olan Bihar isyanının liderlerinden Masum Han Kabuli'yi naip; ayaklanmanın fiili lideri Baba Han Kakşal'ı Bengal valisi ve vezir ilan ederek bir Timurlu devleti kurdular. Ekber doğuya ikinci bir ordu daha gönderdi; bu sefer ordunun başında üvey kardeşi Han-ı Azam Mirza Aziz Kuka ve idari reformculardan Şahbaz Han Kambu vardı. Aralarındaki kişisel bağa rağmen, Ekber daha önce Han-ı Azam'ı yeni düzenlemelere muhalefet ettiği gerekçesiyle görevinden almıştı. Kendisine yeniden görev verilmesi, Ekber'in politikasına karşı çıkanlarla uzlaşmaya niyetli olduğunu göstermekteydi. Han-ı Azam Mungir'e Eylül 1580'de ulaştı. İsyancı güçler dağıtılmış, tehlike sona ermişti. Buna rağmen harekâtlar 1583 yılına kadar sürdürüldü.

İsyancılar Mirza Muhammed Hâkim'e başvurup Hindustan'ı işgal etmesini istediler; böylece hem Ekber iki cephede birden savaşılmaya zorlanacak, hem de davalarına biraz daha meşruiyet kazandırmış olacaktı. Ama Ekber cepheye gitmektense Agra'da kalmayı tercih etti, çünkü kardeşinin taarruza geçmesini bekliyordu. Mirza Hindustan'ı 1581 yılında işgal ettiğinde, Ekber onunla karşılaşmak üzere Agra'dan yola çıktı ve bunun üzerine isyancılar dağıldı. Ekber Kabil'e ilerledi, orada gayet iyi karşılandı ve boyunun ölçüsünü almış bulunan kardeşini yerinde bıraktı. Gerçi Mirza Muhammed Hâkim'in yarattığı tehlike asgari düzeydeydi, ama Mirza'yı desteklediği yönünde haksız ithamlara maruz kalan Hoca Şah Mansur Şirazi'nin idam edilmesine sebep oldu. Böylelikle kurmaylar, düşmanlarını bertaraf etmiş oldular.

Ekber, isyanların ardından, bunlara sebep olan idari düzenlemelerin çoğunda yeniden düzeltmelere gitti. İsyanlar kadar isyanlar sonucunda varılan uzlaşma da Babür İmparatorluğu'nun tekâmülünü tamamlamasını sağladı. Bundan bir yüzyıl sonra da Ekber'le danışmanlarının geliştirdiği kurumlar ve hayata geçirdikleri uygulamalar etkin bir biçimde ve kayda değer değişikliklere maruz kalmamış olarak işlemeye devam edecekti. Babürlüler aynı zamanda kuzey Hindistan'da sarsılmaz bir hâkimiyet tesis etmiş, fethedilecek başka ülkeler aramaya başlamışlardı. Seçenekler belliydi: kuzey, güney, doğu ve batı. Nihayetinde, kuzeydeki Keşmir'i ve Tibet'in bir bölümünü ele geçirmiş olsalar da, bu ülkeler Babürlülere zenginlik veya prestij açısından fazla bir şey katmadılar. Bengal'deki doğu sınırı ve onun ötesindeki Assam, yıllar boyunca Babürlülerin ilgisini çeken yerler olmuştu, ama büyük kentlerden ve önemli prensliklerden yoksundular. Bengal valileri doğuda yayılmayı sürdürüyordu sürdürmesine ama bu hiçbir zaman Babürlülerin siyasetinin

odaklandığı esas nokta olmadı. Batı yönünde Belucistan'ın verimsiz çölü uzanıyordu. Büyük fırsatlarsa; kuzeybatı sınırında, Kabil'in ve İndus vadisinin ötesinde ve güney sınırındaki Dekkan'da yer alıyordu. İmparatorluğun dışında gelişen bir takım olaylar yüzünden Ekber dikkatini öncelikli olarak kuzeybatıya yöneltti. Ekber'i dikkatini kuzeybatıya yöneltmeye zorlayan başlıca unsur, Özbek hükümdar Abdullah Han'dı.

Abdullah Han, 1582 yılında tüm Özbek prenslikleri üzerindeki denetimi ele geçirmiş ve tıpkı Ekber'in yaptığı gibi gözünü daha ötelere dikmişti. 1584'te Hindikuş'un kuzeyinde kalan tek Timurlu toprağı olan Bedekşan'ı kuşattı ve fethetti. Ne var ki Abdullah Han'ın kafası Horasan'la o kadar meşguldü ki, dağları aşamadı. Fakat hiçbir Timurlunun Özbekleri hafife almak gibi seçeneğı olamazdı, dolayısıyla Abdullah Han'ın zaferi üzerine Ekber yaklaşık on yıl boyunca kuzeybatı sınırına yoğunlaşmak zorunda kaldı. Ekber, Özbek tehdidini savuşturmak için Pencap'a ilerledi. İzleyen on yıl boyunca faaliyetlerinin merkezi Lahor olacaktı. 1585'te Mirza Muhammed Hâkim öldü. Ekber, Kabil üzerinde doğrudan denetimi ele geçirdi.

Ekber Belucistan'a, Keşmir'e ve kudretli Yusufzai kabilesine karşı Afgan kabile yerleşimlerinin bulunduğu Swat ve Bacaur bölgelerine seferler düzenledi. Keşmir hükümdarı daha önceden Ekber'in egemenliğini tanımıştı ama şahsen huzuruna çıkmayı reddetmişti. Keşmir'in uzakta oluşu, buraya baş eğdirmeyi zorlaştırıyordu. 1586 yılında sevk edilen ilk birlikler Keşmir hükümdarının konumunu değiştirmemişti; Babürlülere vergi ödemeye devam edecekti. Bu durumu onaylamayan Ekber, 1588 yılında ikinci bir harekât yapılmasını emretti ve bunun sonucunda Keşmir, imparatorluğa katıldı; hükümdarıysa başka bir bölgede konuşlanmış bir Babür kurmayı oldu. Önde gelen Beluci reisleri Babürlülerin seferleri neticesinde teslim oldu ve 1586'da bizzat sarayda Ekber'in huzuruna çıktılar. Ne var ki Afgan kabileleri çok daha ciddi bir tehditti, tıpkı bugün oldukları gibi. Babürlülerin alt etmek zorunda oldukları iki direnç merkezi vardı; bunlardan biri Raushaniyyah adıyla bilinen siyasi-dini hareket, diğeri ise Yusufzai kabilesiydi. Raushaniyyah, Cüneyt ve Haydar liderliğindeki Safeviler gibi bir *gulat* hareketiydi. Yusufzailer, İndus ve Kabil ırmaklarının meydana getirdiğı üçgeni hâkimiyetleri altında bulunduran güçlü bir kabile grubuydu. Yusufzailer'e karşı 1586 yılında gerçekleştirilen ilk sefer talihsiz bir pusuyla sonlandırıldı. İkinci seferin ardından Yusufzailer geçici olarak kontrol altına alınabildi. Babürlüler 1587 yılında da Raushaniyyah'ları bozguna uğrattı liderleri Calala'yı yakaladılar, ama Calala ellerinden kurtulmayı başardı.

Her ne kadar Ekber öncelikli olarak ilgisini kuzeybatıya yöneltmiş olsa da, Dekkan yönünde yayılmak için karşısına çıkan fırsatları geri tepmedi. Kısa ömürlü Tuğluk hâkimiyetinin akabinde Dekkan'a bir yüzyılı aşkın süre egemen olan Bahmani Saltanatı, on beşinci yüzyılın sonunda parçalanmıştı. Bahmani eyaletleri, Babürlülerin uğruna

savaştığı Dekkan prensliklerine dönüşmüştü: Handeş, Ahmadnagar, Bicapur ve Golkonda.

Dekkan'daki yayılma ağır ağır başladı. Malva'nın güneyindeki Handeş prensliği, Babürlülerin düşmanlarının ve onlara başkaldıranların sığındığı doğal bir liman gibiydi. Bu durum Babürlülerin Handeş'e 1562 ve 1576 yıllarında saldırmasına neden oldu. Daha sonraki taarruzlar Handeş hükümdarını Ekber'e boyun eğmeye mecbur bıraktı. 1585 ve 1589 yıllarında Ekber bir taht adayını desteklemeleri için Babür kuvvetlerini Ahmadnagar'a sevk etti, ancak olumlu sonuç alamadı. Ekber'in adayı 1590'da tahtı kendi başına ele geçirince, Ekber'le yaptığı ittifaktan caydı. Babürlülerin nazarında başkaldırı anlamına gelen bu olay, Ekber'i tüm Dekkan prenslerinin teslim olmasını talep eden elçiler göndermeye ve ikinci oğlu Murad'ın komutasında güneye yapılacak büyük bir harekâtın hazırlıklarına başlamaya sevk etti. Elçilerin girişimi başarısızlıkla sonuçlandı. Babür ordusu Ahmadnagar'a ulaşana dek, Bicapur ile Ahmadnagar arasında savaş çıktı. Nizamşah (Ahmadnagar hükümdarı) savaşta öldürülünce, taht için kapışma başladı. Yaratılan kargaşa ortamında Babürlülerin seferine etkin bir direnç gösterilemeyince, Ahmadnagar kenti 1595 yılında kuşatma operasyonlarına maruz kaldı. Murad etkin bir komutan değildi; krallığın naibi olan Çand Bibi adında bir Nizamşahi prensesi kenti etkin biçimde savundu. Bicapur ve Golkonda'dan destek için sevk edilen kuvvetler Babürlüleri yaklaşık altı ay süren kuşatmayı kaldırmaya mecbur bıraktı.

Ekber'in kuvvetleri başka yerlerde daha büyük başarılarla imza atıyordu. Babürlüler 1590 yılında çıktıkları seferde Sind prensliğini fethettiler. 1594'te ise, Şah Abbas'ın eline düşüp infaz edilmekten korkan Safevi valisinin, eyaleti Ekber'e teslim etmesiyle, Kandahar üzerinde hâkimiyet kurdular. Vali ve yandaşları sadık Babür memurları oldular. Doğuda Bengal valisi Raca Man Singh, Orissa eyaletini fethederek Bengal sınırını doğuya doğru genişletti.

Abdullah Han 1598 yılında öldükten sonra Agra'ya dönen Ekber, kendi Dekkan harekâtının hazırlıklarına başladı. Kendisi gelene kadar sorumluluğu üstlenmesi için baş nazırı ve propagandacısı olan Ebülfazl'ı önden gönderdi. Bu sırada Murad eceliyle ölmüş, Babürlü kuvvetleri tamamen başıboş kalmıştı. Ebülfazl orduya çeki düzen verdikten sonra ikinci bir Ahmadnagar kuşatmasına daha kalkıştı. Ekber'in üçüncü oğlu Danyal'ın komutanlığı yalnızca görüntüden ibaretti. Babürlüler 1600-1601 yılları süresince Ahmadnagar'la birlikte birkaç kaleyi daha zapt ettiler. Bu fetihlerle Babürlülerin Dekkan'daki yayılmasının ilk evresinin sonuna gelinmişti. Babürlüler Handeş'i ve Ahmadnagar'ın büyük kısmını topraklarına katmışlar, Bicapur, Golkonda ve Ahmadnagar'ın ele geçirilmeyen kısımları özerk kalmıştı.

Resim 5.2

Cihangir ve Şah Abbas

(Cihangir'in Rüyası)

Cihangir için yapılan temenni resimlerinin ilham kaynağı, muhtemelen devrin Avrupalı alegorik kompozisyonları olmuştur. Kendisinden daha küçük bir Abbas'a yüksekten bakan Cihangir ve Safevi kuzusunu Osmanlı toprağına iten bir Babür aslanının resmedildiğı tabloda, dostane bir hâkimiyet betimlenmiştir.

Bu sırada Ekber'in veliahdının kim olacağı sorunu belirdi. Selim 1599 yılında Ekber'e karşı ayaklanmış, fakat fazla destek bulamamıştı. 1605 yılının başlarında Danyal eceliyle öldü, Ekber'in sağlık durumu da kötüleşmeye başladı. Görünüşe göre Selim mücadele etmesine gerek kalmadan tahta çıkacaktı. Ancak Selim'in en büyük oğlu Hüsrev, babasına rakip oldu. Her ikisi de Ekber'e yakın olan ve iktidardan uzaklaştırılma endişesi taşıyan Amberli Raca Man Singh ve Han-ı Azam Mirza Aziz Kuka, Hüsrev'in yanındaydı. Ne var ki subayların çoğunluğu Selim'i destekliyordu. Ekber 15 Ekim 1605'te öldü. Henüz çocuk yaşta, sallantıda olan bir saltanatın başına geçmişti; öldüğünde ardında alt kıtaya hükmeden bir imparatorluk bıraktı.

Cihangir

Selim tahta Cihangir adıyla çıktı ve devlet görevlerine kendi yandaşlarını atadı. Hüsrev'in ertesi yıl saraydan kaçması isyan ettiği anlamına geliyordu. Tahta çıkamayacak olmaktan ve hapsedilmekten korktuğı belliydi, ama evvelden ona destek verenler bu kez yanında durmadı. Cihangir, muazzam büyüklükte bir orduyla kendi oğlunun peşine düştü; onu yenip tutsak etti ve yandaşlarının birçoğunu infaz ettirdi. Kurbanlar arasında

Guru Arjun Singh de vardı; Sih inancının beşinci gurusuydu ve gerçekte Hüsv'e destek vermemiş, bu çaresiz genç adamı yalnızca kutsamıştı. Cihangir'in, bir kaçağa gösterilen iyi niyete karşılık olarak bütünüyle siyasi bir öç alma amacıyla yaptığı bu eylem, Sihlerle Müslümanlar arasında yüzyıllar boyu sürecek olan şiddetin fitilini ateşlemiş oldu.

Cihangir ne atak ne de yetenekli biriydi, ama 1605'ten 1622'ye kadar fiilen hükümdarlık yaptı. Kandahar'daki Babürlü garnizonu, 1606 yılında bir Safevi kuşatmasını dağıttı. Daha güneyde, Babürlüler nihayet Mevar'ı bütünüyle teslim almayı başardı. 1606, 1608 ve 1609-1611 arasında gerçekleştirilen seferler, muharebe meydanlarında kazanılan çok sayıda zafere rağmen Sisodia direnişini kırmaya yetmedi. 1614 yılında orduların başına Cihangir'in ikinci oğlu Hürrem geçti. Hürrem'in askerleri, ülkesini yakıp yıktıkları Rana Amar Singh'i teslim olmaya mecbur bıraktılar. Babürlülerin otoritesini tanımamasının karşılığında Amar Singh'in bütün topraklarını elinde tutmasına ve vergi ödememesine izin verildi. Yerine getirilmesi gereken tek bir sembolik şart vardı: Sisodia taleplerini temsil eden başkent Çitor, yeniden tahkim edilmeyecek ve onarılmayacaktı. Amar Singh'e boyun eğdirmesi, Cihangir'in hükümdarlık yaptığı dönem boyunca elde ettiği en önemli zaferdir, ancak bu zafer Cihangir'in değil Hürrem'in eseridir. Hürrem'e tarihte bilinen adını, yani Şah Cihan unvanını kazandıran da bu zafer olmuştur.

Cihangir'in kifayetsizliği, bakanlarına ve sırdaşlarına diğer Babür hükümdarları devrinde bu konumda bulunanların hiçbirinin sahip olmadığı kadar geniş bir müdahale etme imkânı vermişti. Elbette bu kişilerin içinde en ünlüsü Cihangir'in 1611 yılında evlendiği Nur Cihan'dır. Hükümdarlığıyla ilgili değerlendirmelerde Cihangir'in karısına ne denli tutkuyla bağlı olduğuna dair anlatılan romantik hikâyeye sıkça rastlanmaktadır. Hiç kuşku yok ki Nur Cihan, Babür İmparatorluğu tarihinin en güçlü kadınıydı; onun kılık kıyafeti kadınlar için kalıcı bir model oluşturmuştur. Ama eylemleri de imparatorlukta yıllarca sürecek olan kargaşaya yol açmıştır. Üstelik siyasette bu kadar etkili olması, kocasının üzerindeki hâkimiyetinden değil, büyük ölçüde babası ve erkek kardeşinin siyasi ve idari becerilerinden kaynaklanmıştır. Nur Cihan'ın kendi iktidarını pekiştirmek için imparatorluğun bütünlüğü ve aile saadeti pahasına verdiği amansız mücadeleyle ilgili gerçekler, ikisinin arasındaki aşkın hikâyesinden çok daha önemlidir. Nur Cihan'ın İtimadü'd-Devle sanıyla bilinen babası, 1622 yılındaki vefatına kadar imparatorluğun önde gelen figürlerinden bir tanesi oldu. Kardeşi Asaf Han, Nur Cihan'ın Cihangir'le evlendiği andan ölene kadar –öldüğünde Şah Cihan hükümdardı– güç sahibi isimlerden bir diğeri idi. Hem kardeşinin Cihangir'le yaptığı evlilikten, hem de kendi kızı (ileride Mümtaz Mahal adıyla bilinecek olan) Banu Begüm'ün Şah Cihan'la evlenmesinden faydalanmayı bildi. Dönemin üçüncü baskın figürü, Mehabet Han adında dikkate değer ve kararlı bir komutandı. Nur Cihan, Asaf Han, Şah Cihan ve Mehabet Han, Cihangir'in

divanındaki en etkili dört isimdi. Fakat buradaki mücadeleyi aktarmadan önce dikkatlerimizi Dekkan'a ve dönemin beşinci büyük figürü Melik Ambar'a yöneltmemiz gerekiyor.

Melik Ambar, tarihin gördüğü en güçlü Afrikalı devlet adamlarından ve savaşçılarından bir tanesiydi. Kariyerine Afrika Boynuzu'ndan getirilen bir askeri köle olarak başlamış, Ahmadnagar bakiyesinin fiili hükümdarı olmayı başarmıştı. Babürlülerle birebir savaşmaktan kaçınmak, kuvvetlerini taciz ve ikmal hatlarını tehdit etmek üzerine kurduğu strateji, Dekkan'da Babürlü seferlerine karşı geliştirilen direnişin şablonu oldu. 1608 ile 1616 yılları arasında Babürlülerin bir dizi taarruzunu geri püskürttü. Cihangir 1617 yılında Şah Cihan'ı Dekkan'a yolladı. Kudreti ve itibarı sayesinde Malik Ambar'la onun Bicapur ve Golkonda'daki müttefiklerini Babürlülerin egemenliğini tanımaya, vergi borçlarını ödemeye ve Malik Ambar'ın fethettiği toprakları Babürlülere iadeye razı etti. Şah Cihan, Dekkan'da elde ettiği başarıyla Mevar'daki zaferini iyice pekiştirmiş oldu.

1620 yılında, Cihangir henüz 48 yaşındayken, uzun süredir tükettiği alkol ve afyon yüzünden zayıflayan sağlığı belirgin biçimde kötüleşmişti. Gerçi yedi yıl daha yaşadı, ama ölümünün hayaleti bile taht kavgalarının başlamasına yetmişti. Cihangir'in dört oğlu vardı; Şah Cihan, muzafferdi ve geniş bir çevreye sahipti; Hüsrev yetenekliydi, ancak uzun süredir hapisteydi; Mehabet Han'ın desteklediği Perviz hırslı bir ayyaş; Şehriyar ise zayıf bir yeni yetmeydi, ama kontrolü kendi elinde tutmak isteyen Nur Cihan tarafından destekleniyordu. Asaf Han ikili oynayarak açıktan kız kardeşini ve Şehriyar'ı destekler göründü, fakat gerçekte damadı Şah Cihan için kulis yaptı.

Malik Ambar, Babürlülerle yaptığı anlaşmayı 1620 yılında bozdu. Cihangir, bu sorunla ilgilenmesi için Şah Cihan'ı görevlendirdi. Yokluğunda babasının öleceğinden korkan şehzade, en tehlikeli rakibi olan Hüsrev'in gözetim altında tutulmasını emretti. 1621 yılında Cihangir'in çok ağır hasta olduğu haberini alan Şah Cihan, Hüsrev'i infaz ettirdi. Böylece taht kavgası başlamış oldu.

Şah Abbas, 1622 yılında Kandahar'ı kuşattı. Cihangir, Şah Cihan'a Dekkan'a kuzeyden gitmesini emretti. Şah Cihan bu emre karşı çıktı ve çıkarlarını güvenceye almak üzere çeşitli koşulların yerine getirilmesini talep etti. Nur Cihan, kocasını oğlundan korumaya muktedir olan tek insana, Mehabet Han'a başvurarak, şehzadenin üzerine yürüyecek bir orduya komuta etmesini istedi. İki ordu 29 Mart 1623 günü Biloçpur'da karşı karşıya geldiler. Üstün gelen taraf Mehabet Han'ın ordusu oldu ve Mehabet Han güneye doğru ilerlemeye devam etti. Hem kendisi hem de Perviz, Nur Cihan ve Şehriyar için mücadele eden Mehabet Han ile sahip olamadığı tahtı ele geçirmek isteyen Şah Cihan arasında dört yıl boyunca süren savaş, imparatorluğu şiddetle sarstı.

En sonunda Şah Cihan Ahmadnagar'a kaçtı ve burada Malik Ambar tarafından içtenlikle karşılandı. Şah Cihan'ın devreden çıkmasıyla, Nur Cihan'ın Mehabet Han'a beslediği

hususmet, ona duyduğu gereksinimin önüne geçti. Mehabet Han saraya döndükten sonra kendi çıkarlarını korumak adına çaresiz işlere kalkıştı; bir darbe girişiminde bulundu ve Nur Cihan'ın etkisinden kurtulması için Cihangir'i kaçırdı. Sonuçta Nur Cihan boyun eğdi, Asaf Han da firar etti. Görünüşe göre Mehabet Han imparatorluk üzerindeki denetimi ele geçirmiş, hamiliğini yaptığı Perviz'in tahta çıkışını garantilemişti. Fakat diğer devlet görevlilerinden çok az destek görüyordu; Cihangir'den ise hiç destek alamamıştı. Nur Cihan bir karşı darbe düzenledi. Kısa bir süre sonra Perviz öldü ve Mehabet'in taht için adayı kalmadı. Böylece Ahmadnagar'da bulunan Şah Cihan'ın safına katıldı. Nur Cihan ise Cihangir'in ölümüne kadar hâkimiyeti elinde tuttu.

Şah Cihan

Cihangir 29 Ekim 1627'de öldüğünde Şah Cihan Dekkan'da sürgünde, Şehriyar da saraydaydı. Asaf Han güçler dengesini Şah Cihan lehine çevirdi. Şah Cihan'ın yokluğunda Şehriyar'a başkaldırıyor gibi görünmemek için merhum Hüsrev'in oğullarından biri olan maşası Daver Bahş'ı tahta çıkarttı. Nur Cihan bu hamleye hazırlıksız yakalanmıştı; Asaf'ın kuvvetleri onun Şehriyar adına topladığı orduyu mağlup etti. Görünüşte imparatorluğun tüm ileri gelen devlet adamları, Asaf Han'ın arkasındaydı. Şah Cihan beraberindeki Mehabet Han ile birlikte kuzeye ilerlemişti. Şah Cihan'ın varışından evvel Asaf Han Daver Bahş'ı tahttan indirdi. Onun boşalttığı tahta 28 Ocak 1628 tarihinde, Agra'da Şah Cihan çıktı ve kendi oğulları dışında tüm erkek akrabalarının öldürülmesini emretti. Önceden iktidar mücadelesinde kendisine muhalif olan Asaf Han ile Mehabet Han'ı baş nazır olarak atadı.

Şah Cihan'ın hükümdarlığı üç evreye ayrılır: tahta çıkışından 1635 yılına kadar geçen süre, 1635 ile 1653 yılları arası ve 1653'ten azledildiği tarih olan 1658'e kadarki dönem. Birinci evrede, tahta çıkmasının doğurduğu sorunları çözdü ve imparatorluğun doğu ve Dekkan sınırlarında karşılaştığı tehlikeleri bertaraf etti. Cihangir'in kurmaylarından ikisi, Dekkan valisi Han-ı Cihan Ludi ve orta Hindistan'daki Bundelhand prensliğinin hükümdarı Jujhar Singh Bundela, Cihangir'e olan kişisel yakınlıklarından dolayı önemli mevkilere getirilmişti. Han-ı Cihan 1629 yılında Ahmadnagar'a firar etti; bu, başkaldırdığı anlamına geliyordu. En sonunda yakalanıp öldürülmesine neden olan firarı, Babürlülerle Ahmadnagar arasındaki husumeti de yeniden tazeledi. Şah Cihan'ın uzlaşma önerilerini mütemadiyen geri çeviren Jujhar Singh de neticede bir isyankâr olarak 1635 yılında öldürüldü.

Şah Cihan doğuda, Bengal'deki Hugli'de (modern Kalküta'daki Hugli ırmağının karşısı) bulunan Portekiz kolonisinden yana dertliydi. Bunlar, isyanı sırasında kendisine destek olmadıkları gibi, esir aldıkları Müslümanları Hristiyan olmaları için zorlamışlardı. Babürlüler uzun süren bir kuşatmanın ardından koloniyi 1632 yılında ortadan kaldırdı.

Resim 5.3

Portre: Şah Cihan At Üstünde

Şah Cihan'ın resmi portreleri aşırı derece idealleştirilmiştir. Altından halesi ve mücevherlerle kaplı silahları, egemenliğinin kanıtıdır. Babür İmparatorluğu albümlerinin tipik özelliğine bu folyoda rastlanır: resmin arkasında, süslü bir çerçeve içine alınmış, hat sanatının en güzel örneklerinin sergilendiği bir şiir bulunmaktadır.

Babürlülerin orduları imparatorluğun kuzey, kuzeydoğu ve kuzeybatı sınırlarında ve orta Hindistan'da da faaldi. Buralardaki çeşitli yerel hükümdarları boğun eğmeye ve başıboş kabileleri hizaya getirmeye zorluyorlardı. Belh'in Özbek hükümdarı Nadir Muhammed Han'ın Kabil'e yaptığı bir akını savuşturdular. Şah Cihan, Dekkan'da da Ahmadnagar'ı kesin olarak saf dışı bırakmaya çalıştı. Operasyonlara Han-ı Cihan'ın kovalanması esnasında başlanmıştır. Babürlülerin zafer kazanacağına kesin gözüyle bakılıyordu, üstelik pek çok Dekkanlı lider Babürlülere sığınmıştı. Aralarında Babürlülerin hizmetine ilk kez giren Maratalar da vardı. Nizamşahi Krallığı'nın merkezi, büyük bir kale ve şehir olan Devletabad'a dönüşmüştü. Babürlüler daha küçük ve önemsiz birkaç kaleyi zapt ettikten sonra Devletabad kuşatmasının hazırlıklarına giriştiğinde, Malik Ambar'ın oğlu Fath Han liderliğindeki Nizamşahiler Babürlülerin egemenliğini tanıdıklarını beyan etti. Her zaman olduğu gibi Şah Cihan'a bu seferi sırasında da refakat etmiş olan Mümtaz Mahal, 7 Haziran 1631'de Burhanpur'da, on dördüncü çocuğunu dünyaya getirdikten sonra öldü. Kederden kahrolan Şah Cihan'ın Nizamşahilerin şartlarını kabul ederek 1632 yılında Hindustan'a dönme kararı almasında, hiç kuşkusuz duyduğu üzüntünün de payı vardı.

Şah Cihan'ın geri çekilmesinin akabinde Bicapurlu Adilşahiler Babürlülere karşı tampon olarak gördükleri Ahmadnagar'ın denetimini ele geçirmeye çalıştılar. Fath Han

saf değiştirdi. Babür ordusuna komuta eden Mehabet Han, Devletabad'ı kuşattı ve Fath Han'ı teslim olmaya mecbur etti, böylece Ahmadnagar bağımsız prenslik olarak miadını doldurmuş oldu. İçlerinde Şahji Bhonsle adında bir Marata reisnin de bulunduğu bazı Nizamşahi komutanları direnişi sürdürdü. Mehabet Han, 1634 yılında Adilşahlilere ait Parenda kalesini kuşattı fakat sonuca ulaşamadı ve bir müddet sonra da öldü. Şahji ve Adilşahi güçleri Babürlülere baskı uygulamaya devam ettiler. 1635 yılında Babür imparatoru Dekkan'a bizzat geldi. Şahjilere ve Adilşahlilere karşı yapılan operasyonları koordine etti. Olası bir faciayı engellemek isteyen Adilşahiler imparatora anlaşmayı önerdiler; Babürlülerin egemenliğini tanıyacak, vergi ödeyecek ve Şahjilere karşı Babürlülerle işbirliği yapacaklardı. Şah Cihan bundan sonra Golkonda'ya gitti ve benzer bir anlaşmayı onlarla da yaptı. Şii Kutbişahiler artık *hutbelerini* Safevi şahının değil Şah Cihan'ın adına okutacaklardı. Babürlüler Golkonda'yı Bicapurlulara karşı koruyacaklarına dair söz verdi. Golkonda ve Bicapur ile yapılan anlaşmalar Dekkan'ın son iki prensliğini de sembolik olarak imparatorlukla bütünleştirmiş ve Dekkan'da yaklaşık yirmi yıl sürecek bir istikrar dönemini başlatmıştı.

Uzayan Dekkan krizinin nihayet çözülmüş olması, Şah Cihan'ın başka yerlerle ilgilenebilmesini sağladı. Başka yerlerle kast edilen kuzeybatı sınırları ve bilhassa 1622'den beri Safevilerin elinde bulunan Kandahar'dır. Şah Cihan, 1636 yılında Osmanlılara ve Özbeklere, Safevilere karşı ortak hareket etmeyi önermiş, Kandahar'ın Safevi valisine de kenti teslim etmesi için rüşvet teklif etmişti. Başlangıçta Şah Cihan'ın girişiminden herhangi bir sonuç elde edilemediyse de çabaları iki sene sonra hiç beklenmedik bir anda meyvelerini verdi. Vali Ali Merdan Han, Safeviler'den gelecek olası bir infaz emrine muhatap olmaksızın kenti Babürlülere vermeyi tercih etti. Eline şans eseri geçirdiği kent için Safevilerle savaşmak zorunda kalmamayı ümit eden Şah Cihan, Şah Safi'ye mali işbirliği ve Özbeklere karşı ittifak yapmayı önerdi. Gerçekte Safi'nin herhangi bir anlaşmaya yanaşmaya niyeti yoktu, ama Osmanlı tehdidi onu harekete geçmekten alıkoydu. Kandahar'ı elde etmek, Şah Cihan'a ta Babür zamanından bu yana ailesinin düşü olan bir şeyi, orta Asya'yı fethetme olanağını sunmuştu.

Özbek prensliklerindeki koşullar Babürlülerin lehineydi. 1628'de Kabil'e saldıran Özbek prensi Nadir (veya Nazr) Muhammed Han, 1641 yılında Özbek prensliklerinin Ulu Han'ı olmuştu. İzlediği politika geniş kesimlerde rahatsızlık yaratmış, 1646 yılında rakiplerini alt etmek için Şah Cihan'dan destek istemişti. Şah Cihan büyük bir ordu topladı ve komutasını en küçük oğlu Murad Bahş'a vererek onu Belh ve Bedeşen'i fethetmekle ve Babürlülerin iktidarını Amuderya'nın kuzeyine taşımakla görevlendirdi. Babür kuvvetleri Belh ve Bedeşen'i kolayca ele geçirdiler. Nadir Muhammed Han bu güçlü mütefike karşı ihtiyatlı davranması gerektiğine karar verdi ve Safevi topraklarına sığındı.

Murad Bahş ise Amuderya'yı geçmek yerine herhangi bir emir vermeden Hindustan'a geri döndü. Babür ordusunu uzak ve çetin bir ülkede, dağınık ve hareketli bir düşman karşısında, komutansız, öylece bırakmıştı. Şah Cihan Murad'ın yerine, bölgeye hızla yetenekli bir asker olan üçüncü oğlu Evrengzib'i gönderdi. Evrengzib Belh'e tam zamanında ulaştı; Buhara'nın yeni hükümdarı Abdülaziz Han'ın karşı taarruzunu geri püskürttü. Babürlüler Özbekleri 31 Mayıs 1647'de yapılan muharebede yendiler. Bu muharebenin neden bir adının olmadığını anlamak güçtür, zira bir ateşli silah imparatorluğu ile bir kabile konfederasyonu arasındaki belki de en son büyük çatışma olmuştur; Fatih Sultan Mehmet'in Akkoyunlu Uzun Hasan karşısında 1473 yılında kazandığı zafere çok benzetilmektedir. Zafer elde etmelerine karşın Babürlülerin Kabil'den çekilip Belh ve Bedehşen'i Özbeklere terk etmekten başka çaresi yoktu. Halk etimolojisine göre Hintikuş (Hint öldüren) dağlarının ismi, savaş sırasında burada öldürülen çok sayıdaki Hint birliklerinden gelmektedir.

Ertesi sene II. Abbas Kandahar'ı geri aldı. Şah Cihan 1649 ve 1652 yıllarında Evrengzib, 1653 yılında da en büyük oğlu ve gözdesi Dara Şükuh komutasındaki ordularını şehri geri almaları için sefere yolladı. Seferlerin üçü de başarısızlıkla sonuçlandı; Safevi askerlerine karşı kazanılan zaferlere rağmen Babürlülerin kaleyi teslim alması mümkün olmadı. Kandahar, Galzay isyanına kadar Safevilerin elinde kaldı. Böylelikle Babürlüler, Şah Cihan devrinde fethedilen kuzeybatıdaki toprakların hiçbirini elinde tutamamış oldu.

Şah Cihan bir yandan kuzeybatı sınırıyla uğraşırken bir yandan da Delhi kent merkezine bitişik, yeni bir başkentin inşasına başladı. Bugün Eski Delhi olarak bilinen Şah Cihanabad şehri, imparatorluğun sembolik merkezi olan Ekber'in Agra'sının yerini aldı. Her halükarda gerçek başkent, hükümdar neredeyse orasıydı. Agra ve Lahor daha önceki Babür yapılarıyla sıkış tepiş hale gelmişti, oysa Delhi geleneksel Müslüman başkenti olarak saygınlığını muhafaza ediyordu ve önemli bir hac merkeziydi. İnşa çalışmaları 1639 yılında başladı. En önemli projeler, bugün Kızıl Kale olarak bilinen içkale ile yanı başındaki Jama (Cuma) Mescidiydi. Şah Cihan yapımı 1648'de tamamlanan cami kompleksine sembolik bir giriş yapmıştır. Diğer mimari projeleri arasında Tac Mahal, Agra kalesinin içindeki mermer binalar ve Lahor'daki imparatorluk kompleksinde yapılan çalışmalar yer almaktadır.

Dekkan'daki istikrar dönemi 1653'te sona erdi. Artık Dekkan valisi olan Evrengzib, hem Golkonda hem de Bicapur'u işgal etmek için bahaneler üretti. 1656'da Golkonda'yı işgal edip başkenti kuşattı, fakat babasının burayı fethetmesine izin vermemesi yüzünden geri çekildi. Aynı yıl içinde Bicapur'da karışıklıklar çıkınca Evrengzib burayı ilhak etmek için onay istedi ve aldı. Ne var ki başarılı bir biçimde sürdürülen harekâtın ortasında Şah Cihan fikrini değiştirince Evrengzib birkaç sınır bölgesini ele geçirmiş ve

savaş zararını tazmin etmiş olarak, bir kez daha geri çekilmek zorunda kaldı. 1652'de Mevar ranası Jagat Singh, Şah Cihan'ın büyükbabasıyla otuz yıl önce yaptığı anlaşmayı ihlal ederek Çitor kalesini onartmaya başladı. Onarılan kısımlar büyük bir Babür harekâtıyla yıkılarak yerle bir edilince Jagat Singh'in halefi Rana Raj Singh, karşı koymadan teslim oldu.

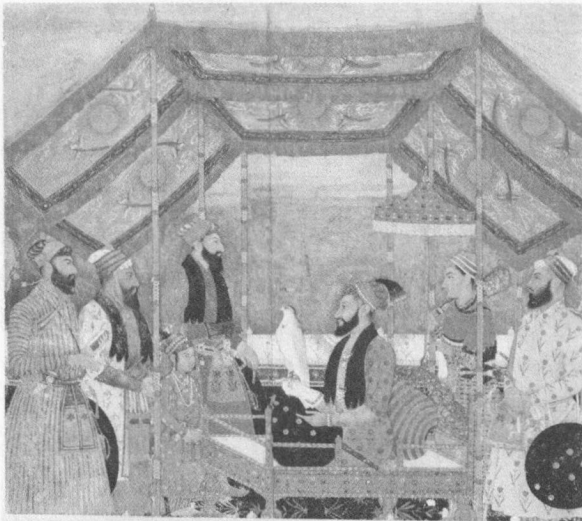
Eylül 1657'de, artık altmış beş yaşına gelmiş olan Şah Cihan ciddi bir hastalığa yakalandı. Hastalığı, ateşli silah imparatorluklarının şahit olduğu en büyük taht kavgalarına yol açtı. Birbirleriyle çekişen veliahtların her biri imparatorluğun önde gelen yöneticilerindendi. Şah Cihan'ın açıkça kendi yerini alacak kişi olarak tayin ettiği en büyük oğlu Dara Şükuh, fiilen babasının divandaki baş nazırı olarak görev yapıyor, Lahor, Multan ve Pencap eyaletlerini vekilleri aracılığıyla yönetiyordu. İkinci oğul Muhammed Şuca, zengin Bengal eyaletinin; üçüncü oğul Evrengzib, Dekkan'ın; dördüncü oğul Murad Bahş ise Gucerat'ın yöneticileriydi. Diğer kardeşler Dara'yı hem kıskanıyor hem ondan şüphe ediyordu. Şah Cihan'ın hastalığı onu toplum önüne çıkmaktan alıkoyunca, babalarının öldüğünü veyahut acz içinde olduğunu, Dara'nın da tahta çıkmaya hazırlandığını düşündüler; haklılardı.

Şah Cihan, en büyük oğlu ve gözdesinin yerini almasını istiyor, Dara da tahta çıkışını kesinleştirmeyi arzuluyordu. Ancak baba hasta, en büyük oğul ise istidatsızdı. 1657 yılının sonlarında Murad ve Şuca kendi egemenliklerini ilan ettiler. Şah Cihan bu süre zarfında iyileşmiş, ama yanında bulunmadıkları için şehzadelerin hiçbiri bu gelişmeye inanmamıştı. Dara, doğudaki Şuca'nın ve güneydeki Murad ile kardeşinin safına geçen ama tahta çıkmayı talep etmeyen Evrengzib'in üzerlerine Codpur'un kalıtsal hükümdarı, Majarajah Jaswant Singh Rathor komutasında ordular gönderdi. Bu harekâtla birlikte, taht kavgalarının ilk iki muharebesi yapıldı; muharebelerin ilki 15 Şubat 1658'de Bena-res yakınlarında, ikincisi de 15 Nisan 1658'de Ujjain yakınlarındaki Dharmet'te yaşandı. Dara'nın ordusu Şuca'nın birliklerini Bahadarpur'da perişan etti, fakat Dharmat'tan Evrengzib'in zafer haberi gelince geri çekildi.

Askeri yetenekleriyle nam salan tek kardeş olan Evrengzib, imparatorluğu bölüşmek konusunda Murad'la anlaşmaya varmıştı. Jaswant Singh'in kuvvetlerini savaş meydanında dize getirdiler. Evrengzib ganimeti yüklenip süratle kuzeye, Agra istikametine doğru ilerlemeye devam etti. Burada kazandığı zafer, namını daha da pekiştirmiş, itibarını arttırmıştı. Dara Agra'da ikinci bir orduyu toplamaya çalışırken, ablası Cihan Ara ve bizzat Şah Cihan, Evrengzib'e mektuplar yazarak bir savaşın daha çıkmasını engellemeye çalışıyordu. Babasını artık yalnızca Dara Şükuh'ın maşası olmaktan ibaret gören Evrengzib, en büyük ağabeyinin tahta çıkmasının önüne geçmek için iktidarı ele geçireceğini açıkça ilan etti. Evrengzib ağabeyini Agra dışındaki Samugarh'da, doğu

ordusu henüz geri dönmemişken, 29 Mayıs 1658'de savaşmayı kabul etmeye zorladı. Evrengzib'in kuvvetleri sayıca ağabeyininkinden az olsa da geri kalan tüm avantajlara o sahipti; Dara'nın birlikleri var güçleriyle mücadele etti, ama komutanlar yan çizdi. Üstüne üstlük kendisi de ciddi taktik hatalar yaptı. Neticede Dara'nın ordusu ağır kayıplar vermek suretiyle bozguna uğradı. Delhi'ye kaçan Dara'nın itibarı ve güvenirliliği tuzla buz olmuştu. Evrengzib, Agra dışına kamp kurdu. Babasının hizmetindeki devlet görevlileri ona teslim oldu, birkaç gün sonra da Şah Cihan, Agra kalesini oğluna devretti. Böylelikle Evrengzib imparatorluk hazinesiyse cephaneliğini ele geçirdi ve imparator babasını tutsak etti. Oğullarının imparatorluğu böyleceğini öngören Şah Cihan, Evrengzib'e onu veliahdı olarak ilan etmeyi önerdiyse de Evrengzib içinde Dara'nın da bulunacağı her türlü uzlaşmayı reddedeceğini bildirdi. İnfaz edilmekten korktuğu için ziyaret etmekten kaçındığı babasını sıkı bir gözetim altına aldırdı. Murad onun hâkimiyetini kıskanmaya başlayınca, Evrengzib önce onu hapse attırdı, bir müddet sonra da infaz ettirdi.

Şah Cihan'ın teslim olmasından sonra artık Evrengzib için bir numaralı öncelik Dara Şükuh'un devre dışı bırakılmasıydı. Dara, Delhi'den Lahor'a firar etmişti. Dara'nın peşine düşen Evrengzib Delhi'de mola vermiş, burada 21 Temmuz'da tahta çıkacak kadar uzun süre kalmıştı. Evrengzib ve dişli ordusu Ağustos'ta Lahor'a vardığında Dara Multan'a ve İndus'un aşağılarına çekilmişti. Dara'nın ordusu, saf değiştirenler yüzünden zayıflamıştı. Kasım ayında Sind'den Gucerat'a geçti. Evrengzib'in Dara'nın peşinde batıya doğru gittiğini haber alan Şuca, bir kez daha taht için şansını denemeye karar verdi. 1658 yılının Ekim ayının sonlarında Patna'dan yola çıktı. Evrengzib, Dara'yı takip etmekten vazgeçip acilen doğuya doğru harekete geçti. İki kardeş 5 Ocak 1659'da, Hacve'de (Khajwa) karşı karşıya geldi. Savaşın galibi sayıca ve askeri disiplin bakımından üstün olan Evrengzib'in ordusu oldu; Şuca kaçtı ve en sonunda ortadan kayboldu.

Resim 5.4

Evrengzib'in Darbanı

İmparatorluğun debdebeli servetinin göstergeleri arasında oturur vaziyetteki Evrengzib, küçük oğlunu ve soyluları kabul etmektedir. Zırhı, kılıcı ve eğitilmiş şahini, hükümdarın askeri kahramanlıklarını yansıtır. Evrengzib'in daha sonraki dönemlere ait resimleri, dindarlığına vurgu yapmaktadır.

Evrengzib'in Şuca'ya mağlup olduğuna dair yayılan yanlış istihbaratla cesaretlenen Dara, kardeşine bir kez daha kafa tuttu. İki ordu bu kez Ajmer yakınlarına geldi ve taht kavgasına nihai olarak son verecek olan 14 Mart 1659'daki Deorai veya Ajmer muharebesi olarak anılan çatışma için beklemeye başladı. Yine Evrengzib galip geldi ve Dara kaçtı. Fakat bu kez Sind'de yakalandı, zincire vurulmuş vaziyette Delhi'den geçirildikten sonra bir mürted olarak infaz edildi. Evrengzib, 5 Haziran 1659 tarihinde Delhi'de ikinci kez taç giydi.

Evrengzib

Evrengzib'in saltanatı iki evreden meydana gelmektedir; ilk devre 1659-1679 arasını kapsar, ikincisi 1679'dan 89 yaşında öleceği 1707 yılına kadar sürmüştür. İlk evre, ne önemli siyasi değişikliklerin ne de büyük fetihlerin yaşanmadığı görece olaysız bir dönem olarak geçmiştir. İkinci evre din siyasetindeki, dolayısıyla imparatorluğun yapısındaki esaslı bir değişimle başladı ve Bicapur ile Golkonda'nın nihai olarak fethedilmesi ve Dekkan'daki Maratalarla yapılan aralıksız savaşlarla sürdü. Evrengzib'in hükümdarlığının ikinci evresi aynı zamanda Babürlülerin imparatorluğun pek çok eyaletindeki egemenliklerini yitirmelerinin başlangıcıyla da örtüşür. Bu iki evre, birbirlerinden coğrafi açıdan da ayrıdır; Evrengzib hükümdarlığının ilk dönemini kuzey Hindistan'da, ikincisini ise tamamen Dekkan'da geçirmiştir.

Evrengzib'in endişelenmesini gerektiren fazlaca bir şey yoktu; Dara ölmüştü, Şah Cihan dermansız kalmıştı, üstelik tutsaktı. Benzer biçimde Murad Bahş da gözetim altında tutuluyordu, Şuca ise mağlup ve kaçaktı. Muharebelerde ardı ardına elde ettiği zaferler meşruiyetini pekiştirmişti. Ayrıca kurmayları arasında kendisine yönelik ciddi bir muhalefet de bulunmuyordu. 1659 yılında güya Şuca'nın peşindeki ordunun komutanı olan en büyük oğlu Muhammed Sultan amcasının yanına sığınınca, Evrengzib duruma müdahale etmek için doğu seferi hazırlıklarına girişti. Seferin fiili komutanı Mir Cumla, Evrengzib gelmeden duruma el koydu ve Muhammed Sultan geri döndüğünde hapsedildi.

Dekkan'daysa Evrengzib'in devrine damgasını vuracak olan mücadele şekillenmeye başlamıştı. Maratalar, kökenleri bugünkü Mumbai şehrinin yüksek bölgelerinde kalan Dekkan'ın batısındaki Nasik, Poona ve Satara olan, dağlı bir halktı. Yerel reislerinin Dekkan hükümdarları açısından tali bir önemi olsa da, Marata köylülerinin uzun bir askeri hizmet geleneği vardı ve buna Babürlülere yaptıkları hizmetler de dâhildi. İlk büyük Marata lideri, farklı zamanlarda Nizamşahilerin, Adilşahilerin ve Babürlülerin emrinde görev yapmış olan Şahji'nin oğlu Şivaji Bhonsle'ydi. Şivaji babasının onayını almadan, babasına tahsis edilmiş bazı küçük kaleleri ve yerleşim birimlerini ele geçirmek suretiyle kendi prensliğini kurmaya kalkıştığında, Şahji halen Bicapur'da görev yapıyordu.

Adilşahiler Şahji'yi 1648 yılında hapse attılar, Şivaji de babasının serbest bırakılmasını sağlamak için fethettiği yerlerden vazgeçmek zorunda kaldı. 1656 yılında Pune ve Satara civarındaki bölgelerin denetimini ele geçirdi. Bu durum Evrengzib'in Bicapur'u fethetme girişimiyle çakıştığı için Babürlülerle bir ihtilafın yaşanmasına sebep oldu. Bir müddet Babürlülerle ittifak kurma olasılığı üzerine düşünen Şivaji, sonuçta Adilşahilerin saflarına katılmaya karar verdi. Adilşahiler Babürlülerle barış yapınca, o da teslim olmayı kabul etti. Ne var ki Şivaji Evrengzib'le bir uzlaşmaya varamadan, Evrengzib taht için mücadele etmek üzere kuzeye gitti. Taht kavgaları sırasında Şivaji, Konkan sahil bölgesini fethetti ve Adilşahilerin üzerine saldırdığı orduyu mağlup etti. Böylelikle Evrengzib için, batı Dekkan'daki Marata tehlikesi giderek ciddileşen bir boyuta ulaştı.

1660 yılında Babürlülerle Adilşahiler Şivaji'ye karşı bir dizi ortak harekât gerçekleştirdiler. 1663 yılında Şivaji'nin Babür kampına yaptığı ani gece baskınına kadar kayda değer bir başarıya imza atmamışlardı. Ertesi yıl Şivaji, Batı Hindistan'ın ticaret merkezi Surat'a baskın düzenledi. Evrengzib en iyi generali Amberli Raca Jai Singh'i Şivaji'yle mücadele etmek üzere görevlendirdi. Ustaca bir harekât gerçekleştiren Jai Singh, Şivaji'yi teslim olmaya mecbur bıraktı, ancak teslimiyetin koşulları oldukça cömertti. Vergi ödemek, kalelerinin üçte ikisinden feragat etmek ve Babür ordusuna hizmet edecek güçlü bir birliği sürekli hazır tutmanın karşılığında Şivaji'nin geri kalan mülküne sahip çıkmasına ve Babürlülerin hizmetine bizzat girmemesine göz yumuldu. Oğlu Şambuji de bir Babür yöneticisi olacaktı. Ama Şivaji, büyük olasılıkla Dekkan'da yüksek bir mevkiye ve önemli bir makama getirilmeyi umduğu için Jai Singh'e refakat etmeyi kabul etti.

Ne var ki umduğunu bulamadı. Kendisine uygun görülen mevki, bir kısmını daha önce muharebe meydanlarında dize getirdiği kimselerin bile altındaydı. Böylesi bir konumlandırımayı ağır bir aşağılama olarak addeden Şivaji, Evrengzib'i sözünde durmamakla suçlayıp, daha yüksek bir mevki ve makam için başvuruda bulundu. Şivaji'nin ürkütücü namını hesaba katan Evrengzib, onu hapsetmeye karar verdi. Şivaji kaçmayı başardı ve Dekkan'a geri döndü. Evrengzib'in bu gözü kara Marata liderinden talep ettiği statüyü esirgemesi, hükümdarlığının geri kalan bölümünde de sürecek olan Marata savaşının fitilini ateşlemiş oldu. Jai Singh, Şivaji'yi yendikten sonra Bicapur'u sıkıştırmak üzere yoluna devam etti. Yolda bir dirençle karşılaşmadan Bicapur kentine ulaştı fakat kenti kuşatamadı. Jai Singh'in başarısızlığı, her ne kadar Babür sarayından kaçmış olması isyan niteliğini taşıyorsa da, Şivaji'nin emniyete alınması anlamına geliyordu. Babürlülerle üç yıllık bir barış anlaşması için pazarlığa oturdu.

Şivaji'nin firarından kısa bir süre sonra Evrengzib kuzeybatıda çıkan bir krizle baş etmek zorunda kaldı. Ayaklanan Yusufzailer, sadece Hindustan'la Keşmir arasındaki iletişimi tehlikeye atmakla kalmıyor, aynı zamanda imparatorluk topraklarının tümü için de

bir tehdit oluştuyordu. Babürlüler bir cezalandırma seferi düzenleyerek Yusufzaileri alt etti. Beş yıl sonra, bir başka Afgan kabilesi olan Afridiler, Babürlü otoritesine bu kez Celalabad bölgesinde, Kâbil'e giden yolu keserek kafa tuttular. Üzerlerine gelen Babürlü ordusunu ağır bir bozguna uğrattılar. Büyük Paştun şairi ve Paştun milliyetçiliğinin kurucusu, Hatak kabilesine mensup Huşhal Han da Babürlülerin otoritesine karşı direnenlerin saflarına katıldı. Çeşitli Babür valileri doğu Afganistan'daki düzeni yeniden tesis etmek ve Hayber Geçidini açmak için beyhude uğraştılar. Evrengzib 1674 yılının yazında harekâtları yönetmek üzere Peşaver yakınındaki Hasan Abdal'a bizzat gitti. Afgan sorununu halledip düzeni yeniden tesis etmek dört yılına mal oldu; sonrasında dahi Huşhal Han direnmekten vazgeçmedi. Babürlüler Kâbil'le Peşaver arasındaki yolu tekrar açtılar, fakat bunun dışında çok az kazanımları oldu.

1670 yılında Şivaji, saldırılarına tekrar başladı. Maratalar bir kez daha Surat'ı yağmalayıp, bir meydan muharebesinde karşı karşıya geldikleri Babür müfrezesini mağlup ettiler. Şivaji 1680 yılındaki vefatından önce Surat'ın hemen güneyinden başlayarak Gokarn'a kadar alt kıtanın batı sahilini, Portekiz enklavları Daman ve Goa hariç, tamamen denetimi altına almıştı. Ayrıca hâkimiyet alanını doğudaki Karnatik içlerine doğru genişletmiş, Fransız kolonisi Pondicherry (günümüzde Puduçeri) ve İngiliz kolonisi St. David Kalesi (sonraları Madras, günümüzde Çennai) yakınlarındaki Vellore ve Jinji kalelerine kadar ilerlemişti. Kazanımlarını, hiç durmadan gerçekleştirdiği akınlara, Bicapur ve Golkonda arasında değişen ittifak ve savaş hallerine, fethettiği kalelere ve kendisinden daha üstün olan Babür kuvvetleriyle savaşmaktan kaçınmasına borçluydu. Şivaji kendisini 1674 yılında *chatrpati* (evrenin efendisi) ilan etti. Bu, bağımsız ve mutlak egemenlik ilanı anlamına geliyordu. Şivaji, taç giymesi ile öldüğü 1680 yılı arasında geçen sürede Bicapur ve Golkonda aleyhine, topraklarını güneyde ve batıda genişletmişti.

Evrengzib'in 1659 ile 1679 yılları arasındaki diğer girişimleri, onun sofu karakterinin ve Şer'i Sünni İslam'a bağlılığının yansımalarıdır. Bunların içinde İlahi güneş takvimini önemsizleştirilmesi, sarayda müzik icra edilmesini yasaklaması ve müzisyenlerin saray tarafından himaye edilmesine son vermesi, saray ritüellerinde değişikliklere gitmesi, alkol tüketimini ve fuhuşu önlemeye dönük çabaları ve bazı durumlarda Hindu tapınaklarını imha ettirmesi gibi uygulamalar yer alır. Hindistan'daki Müslüman hükümdarların yüzyıllardır yapageldiği gibi o da Hindulara putperestlerden ziyade *zimmiler* olarak muamele ediyordu, fakat Ekber'in *zimmilere* Şer'i hükümlerin dayatılmaması yönündeki ilkesini çiğnemmişti. Şeriat, fethedilen topraklardaki tapınakların yıkılmasına izin verir ve Müslümanların hâkimiyeti altındaki yerlerde yenilerinin inşa edilmesini veya hâlihazırda var olanların iyileştirilmesini yasaklar, fakat bunların işlevlerini yerine getirerek varlıklarını sürdürmelerini onaylar. Evrengzib bu hükmü uygulayarak Varanasi

ve diğer yerlerdeki yeni tapınakları ve imparatorluk sınırları içerisinde gerçekleştirilen askeri harekâtlar sırasında rast gelinen tapınakları kasten imha ettirdi. Ama imparatorluk genelinde tüm tapınakların yerle bir edilmesini emretmedi.

Yedinci Sih gurusu Har Rai, atalarının Babürlülerin tahtı için yanlış adayı desteklemek konusundaki talihsiz alışkanlığını sürdürerek, Dara Şükuh'un bir arkadaşına arka çıkmıştı. Evrengzib ona karşı direkt bir müdahalede bulunmadı, ama Sihleri kontrol altında tutmak için işe yarayacağını umut ederek oğlu Ram Rai'yi rehin aldı. Fakat Har Rai veliaht olarak bir başka oğlunu, Har Krişen'i tayin etti. Har Krişen tahtta geçirdiği sekiz yılın ardından, 1664 yılında öldü; yerine geçmesi için ise büyük amcası Tegh Bahadur'u işaret etmişti. Pencap Sihlerinin sadakatini kazanan Tegh Bahadur, onlara Babürlülerin otoritesine karşı direnmek için telkinlerde bulundu. Evrengzib huzuruna gelmesini emrettiği Tegh Bahadur'un herhangi bir tepki vermemesi üzerine onu yakalatıp 11 Kasım 1675 tarihinde infaz ettirdi. Sih guruların sonuncusu olan Gobind Singh, babası Tegh Bahadur'un yerini aldı. Doğal olarak Babürlülerin en azılı düşmanlarından biri oldu.

1679 yılında Evrengzib cizye uygulamasını yeniden yürürlüğe koydu. Bu hareket, Şeriatla uyumlu biçimde hükmetmek ve Müslümanları yeniden Babür İmparatorluğu'nun hâkim sınıfı olarak tanımlamak istediğinin göstergesidir. Bu karar, ne Hindulara Müslümanlığı kabul etmeleri için telkinde bulunulması demektir ne de basitçe bir gelir arttırma önlemi olarak düşünülmüştü. Kararın ilanı edildiği sırada Evrengzib Delhi'de bulunuyordu; kararın burada geniş çaplı bir huzursuzluğa yol açtığı bilirse de doğrudan ve dolaylı siyasi sonuçlarının neler olduğu çok açık değildir. En azından Delhi'de evvela protesto edildiği ve başlangıçta pasif direnişe geçilerek ödeme yapılmadığını biliyoruz. Ancak Racput Ayaklanması olarak bilinen olaylar dizisini, Evrengzib'in dini siyasetine yönelik bir tepki olarak değerlendirmemek gerekir.

Krizi başlatan şey, Marvar hükümdarı ve dönemin en ünlü Racput *mansabdarlarından* olan Jaswant Singh Rathor'un 1678 yılında öldüğünde yerini kimin alacağını belli olmamasıydı. Babürlülerin hükümdarları, geleneksel olarak Racput prensliklerindeki tahta çıkış süreçlerini izlemiş, hatta çoğunlukla müdahalelerde de bulunmuşlardı; dolayısıyla Evrengzib'in de aynı şekilde davranması kimseyi şaşırtmadı. Babürlü birlikler Marvar'ı işgal etti. Bu, prensliğin yeni racaya devri esnasında yapılan normal ve geçici bir hareketti, ama bu kez işgal geniş bir çevrenin kızgınlığına sebep olmuştu. Neticede Evrengzib, tahtın yeni sahibi olarak Jaswant Singh'in yeğenlerinden bir tanesini belirledi, oysa Jaswant Singh'in karılarından ikisi ona ölümünden sonra erkek çocuklar doğurmuştu. Evrengzib'in bu müdahalesi öylesine büyük bir muhalefete yol açtı ki, en sonunda tahta Jaswant Singh'in çocuk yaştaki oğlu Ajit Singh çıkartıldı. Rathor isyancıları, Babürlülerin hizmetinde Jaswant Singh'den çok daha az dikkat çekici bir konumda

bulunmasına karşın Racput hükümdarlarının en saygınları arasında sayılan Mevar ranaşı Raj Singh Sisodia'dan yardım istediler. Raj Singh'in Evrengzib'e karşı kişisel bir husumeti yoktu, ama Babürlülerin Racistan'daki nüfuzunun artmasından çekindiği için isyancılara yardım elini uzattı. Karşılığında Evrengzib de Sisodialarla Rathorlara karşı muazzam bir cezalandırma harekâtına hükmetti. Evrengzib'in oğlu Ekber'in komutasındaki Babürlüler Sisodia ve Rathor kuvvetlerini savaş meydanında dize getirmek konusunda fazla zorlanmadılar. Ne var ki olayların seyri prensin isyancıların desteğiyle kendisini imparator ilan ettiği 3 Ocak 1681'de hiç beklenmedik bir biçimde değişecekti.

Evrengzib durumun üstesinden gelmeyi başardı. Dezenformasyon marifetiyle Sultan Ekber'in Racput destekçilerini kendisinden uzaklaştırarak, prensi savaşamayacak kadar zayıflattı. Babasının yerini alan rana Jai Singh, cömert koşullar karşılığında Evrengzib'e boyun eğdi. Sultan Ekber ve Rathor isyancılarının meydana getirdiği küçük bir kadro neticede Şivaji'nin oğlu ve halefi Şambuji ile birlikte Dekkan'a sığındılar. Marvar'daki olaylar Ajit Singh'in imparatorluk hizmetine girdiği 1699 yılına kadar durulmadı, ama yerel bir mesele olmanın ötesine geçmediler.

Racistan krizinin çözülmesinin ardından, Evrengzib, Dekkan'a gitmek üzere Ajmer'den ayrıldı ve 1682 yılının başlarında buraya vardı. Saltanatının ve hayatının geri kalan yirmi beş yılını burada, Babürlülerin egemenliğini ve düzeni tesis etmeye ve Marataları boyunduruğu altına almaya çalışarak geçirdi. Şambuji, Evrengzib'in Racistan'daki meşguliyetinden yararlanarak Dekkan'daki başlıca Babür merkezlerinden ikisinin, Burhanpur ile Evrengabad'ın dış mahallelerine baskın yapmıştı. Sultan Ekber'in Şambuji ile müttefik olması, prensin varlığının Babür meşruiyetini sağlayacağı bir Marata-Bicapur-Golkonda ittifakının kurulma olasılığını güçlendiriyordu. Bazı tarihçiler Sultan Ekber'in, Evrengzib'in dini politikasını, Racputlara reva gördüğü uygulamaları ve Dekkan'daki yayılmacı siyasetini onaylamayan Babürlü devlet adamlarından geniş çaplı bir destek görmüş olabileceğine inanmaktadırlar. Ancak Babür yönetici sınıfı içerisinde prene verilen somut desteğe işaret eden çok az kanıt vardır.

Evrengzib Dekkan'a varır varmaz fiilen harekâtlara girişti ama Babür ordularının Dekkan'da alt üst olmasına neden olan sorunların aynılılarıyla o da karşılaştı. Maratalar halen Babürlülere savaş meydanında üstün gelemiyordu, fakat ikmal hatlarına yaptıkları baskınlar, başta kuşatmalar olmak üzere harekâtların sürdürülebilir kılınmasını zorlaştırıyordu. Babür orduları 1682 ile 1684 yılları arasında bir dizi küçük zafer elde edip, stratejik durumu çok değiştirmese de önemli ölçüde Marata toprağı üzerinde hâkimiyet kurdular. Bu noktadan itibaren Evrengzib dikkatini Maratalar'dan Bicapur'a çevirdi.

Evrengzib Şambuji'ye karşı, teorik olarak kendisine tâbi hükümdarlar olan Adilşahiler'den destek alabileceğini ummuştu, ama Adilşahiler Babürlülerden Maratalar'dan

çekindiklerinden daha çok çekiniyorlardı. Emirlerine karşılık vermemeleri üzerine Evrengzib Bicapur'a yönelik operasyonlarına başladı, bu yolla Şambujiler üzerindeki baskıyı da arttıracaklarını ümit ediyordu. Adilşahiler başkentleri Bicapur'u yirmi iki ay süren bir kuşatmanın sonunda, 12 Eylül 1686 tarihinde teslim ettiler. Kuşatmanın bu kadar uzun sürmesi kuşatmanın kendisinin zorluğundan değil, ikmal güçlüklerinden kaynaklanmıştı. Kuşatma kuvvetleri açlıktan ölmenin sınırına dayanmıştı. Dekkan'daki son özerk Müslüman prenslik olan Golkonda da 21 Eylül 1687'de düştü. Tıpkı Bicapur'da olduğu gibi burada da kuşatma birlikleri açlık ve hastalık yüzünden büyük kayıplar vermişti.

Bicapur kentiyle Golkonda kalesinin fethedilmesi, otomatik olarak Babürlülerin tüm Bicapur ve Golkonda'ya fiilen hâkim olması sonucunu doğurmadı. Adilşahilerle Kutbişahilerin taşra yönetimleri parçalanmıştı; Babürlülerin bu iki eyaleti meydana getirecek yerlerin büyük bölümünde düzeni ve idareyi yeniden tesis etmeleri gerekti. Ancak Bicapur ve Golkonda'nın kimi bölümlerinde, özellikle de Haydarabad kıyıları boyunca bunu hiçbir zaman başaramadılar. Yeni fethedilen topraklara Babürlülerin otoritesini kabul ettirme mücadelesi ile Maratalarla sürmekte olan savaş çakışmıştı.

Evrengzib 1687-1707 yılları arasında Dekkan'da kaldı, ama bu süre içinde imparatorluğun her köşesinde çatışmalar sürüyor ve hepsiyle ilgilenmek gerekiyordu. Marvar'daki önemsiz huzursuzlukların yanında başka sorunlar da vardı. Agra ve Mathura bölgelerinin yerel toprak sahipleri tarafından yönlendirilen Cat köylüleri, daha Şah Cihan döneminde dahi Babürlülerin otoritesini sarsmışlardı. Operasyonlar 1680 yılında başlamış, ancak 1705 yılına gelindiğinde bölgedeki kargaşaya halen son verebilmiş değildi. Malva ve Bihar'da da küçük çaplı isyanlar çıkmıştı. Daha da önemlisi, Guru Gobind Singh, Sihlerin Babürlülerle ilgili hoşnutsuzluğunu militan bir inanca dönüştürerek bir ordu toplamaya başlamıştı. Giderek daha çok güç kazanması, o vakte kadar kendisine kol kanat geren yerel reisleri 1686 yılında telaşa düşürdü. Gobind Singh bir muharebede söz konusu reisleri mağlup ettikten sonra Babürlülerin otoritesini tanımayanların katıldığı bölgesel isyana önderlik etti. İmparatorluğun ilk cezalandırma seferini geri püskürtmelerine rağmen, ikinci bir işgalin yaşanmasını önlemek adına teslim oldular. Bu aşamada Babürlüler Gobind Singh'i cezalandırmak için bir şey yapmadılar. İzleyen on iki yıl boyunca Gobind Singh, Jumna ile Sutlej arasındaki dağlık bölgede, kendisini otoritesini sağlamlaştırmaya, bir dizi kale inşa etmeye ve Sih inancına günümüzde de muhafaza edilen biçimi vermeye adanmıştı. Sih gücünün bir kez daha güçleniyor olması üzerine yerel *zemindarlar* Babürlülerin yardıma çağırınca Babürlülerle Sihler arasındaki çatışmalar yeniden başladı. Tarafların mücadelesi Evrengzib'in ölümüne kadar sürdü.

Marata savaşları Evrengzib'in son yirmi yılına damgasını vurdu. Sonuca vardırılamamış Babürlü zaferleriyle dolu, uzun süreli bu zahmetli mücadelenin etkin bir anlatısını

sunmak çok zordur. Şambuji'nin 1689'da esir alınması dahi Marataların direniş iradesini kırmamıştır.

Şambuji'nin tutsak alınmasından sonra, içlerinde kardeşi ve halefi Rajaram'ın da bulunduğu Marata liderlerinin geri kalan bölümü, modern Mumbai'nin güneydoğusundaki Raigarh kalesinde kuşatıldılar. Rajaram buradan kaçmayı başardı ve yarımadanın St. David kalesi ile Pondicherry'deki Fransız kolonisinin kuzeydoğusunda kalan kısmındaki Jinji'de yeni bir karargâh kurdu. Raigarh dâhil modern Maharasta'da bulunan çok sayıda Marata kalesi 1690 yılında Babürlülerin eline geçti, ama Rajaram'ın firar etmiş olması bu zaferlerin belirleyici olmasını engelledi. Babürlü güçleri Jinji'yi kuşatmaya çalıştılar, ama fazla aşama kaydedemediler. 1692 yılında bir başka Babür ordusu Panhala kalesine yönelik bir harekât başlattı. Maratalar ne kaybettikleri kaleleri geri alabildiler, ne de Babürlüleri muharebe meydanlarda dize getirebildiler. Ama bir yandan kuşatmaların devasa maliyeti ve aşırı derecede uzun sürmesi, diğer yandan Babürlülerin süregiden zaferlerini siyasi bir avantaja dönüştürmeyi becerememesi, mücadelenin iki taraf için de kazanılmasını imkânsız hale getirdi.

Rajaram'ın Jinji'ye kaçması, Babürlüleri burayı çevreleyen bölgeyi yani doğu Karnatik'i denetim altına almak konusundaki çabalarını hızlandırmaya itti. Bölge Bicapur ile Golkonda arasında bölünmüş olduğundan, Babürlüler burada zaten aktifti. Rajaram'ın varlığı doğu Karnatik'i (günümüzde Andhra Pradeş ve Tamil Nadu'nun doğusu) operasyonların odağı haline getirdi. Babürlüler Jinji'ye 1691 yılında ulaştı. 1693'te ara verdikleri kuşatma harekâtına 1694'ün sonlarına doğru yeniden başladılar ve yıl bitmeden kaleyi nihayet ele geçirdiler. Babürlüler 1699-1705 yılları arasında sekiz büyük Marata kalesini daha zapt ettiler, bunu bazen büyük kuşatma operasyonlarıyla bazen de rüşvet vererek yaptılar. Fakat bu zaferler Marata direncini kıramadı. Şambuji'nin ölümü Marataları sadece etkin ve birleşik bir önderlikten mahrum bırakmamış, onları barış yapmaya muktedir bir liderden de yoksun bırakmıştı. Evrengzib ilerleyen yaşına rağmen ömrünün son birkaç yılına kadar enerjisinden pek bir şey kaybetmediyse de, ölümü ve ardından yaşanacak taht mücadelesi ile ilgili beklentiler hem oğullarının hem komutanlarının sürmekte olan operasyonlara olan ilgisini dağıttı; hâlihazırda düşman olan Maratalar aynı zamanda gelecekteki olası ihtilafların potansiyel müttefikleriydi.

Evrengzib 1705 yılında Marataları alt etme umudunu açıkça yitirdi. Ağır bir hastalıktan mustaripti ve operasyonlardan çekildi. Artık önceliği, oğulları arasında çıkması muhtemel bir taht kavgasını önlemek ve özellikle içlerindeki en genç ve en az muktedir olan Kam Bahş'a ağabeylerinin gazabından korumaktı. İmparatorluğu barışçıl biçimde kendi aralarında bölüştürmelerini umuyordu. 21 Şubat 1707'de keder içinde öldü. Önünü almaya çalıştığı taht mücadelesi o ölür ölmez başladı.

Bahadır Şah

Evrengzib geride üç oğul bıraktı: Kâbil valisi Sultan Muazzam; babasına Marata savaşlarında refakat eden Muhammed Azam Şah ve Bicapur valisi olan Kam Bahş. Her birinin hatırı sayılır sayıda destekçisi vardı, fakat devlet adamları içindeki iki önemli hizip, hiçbirine bağlı değildi. İlkinin liderleri Evrengzib'in veziri olan Esad Han ile oğlu Zülfikar Han, ikincisinin liderleri ise Evrengzib'in en başarılı generali Gaziü'd-Din Han Firuz-i Cenk ile onun ileride Haydarabad devletini kuracak olan oğlu Çin Kılıç Han'dı. Bu hiziplerin doğasına ve Babür devlet adamları arasındaki daha erken hiziplerle aralarındaki benzersizliklere bu bölümün gerileme ile ilgili kısmında detaylarıyla yer verilecektir. Önceki dönemlerin taht kavgalarından farklı olarak, bu kez söz konusu iki hizip basitçe taht adaylarıyla ittifaklar kurmak yerine kendi şahsi hedeflerini gerçekleştirmenin peşine düşmüştü. Firuz-i Cenk hizbi mücadele içinde yer almaktansa, galibin bizzat kendi ayaklarına gelmesini beklemeyi tercih etmişti. Muhammed Azam Şah babası öldüğünde sarayın çok yakınındaydı ve haberi alır almaz hızla buraya döndü. Anında Esat Han'ın desteğini aldı ve Firuz-i Cenk hizbine de kendi saflarında yer almaları karşılığında önemli teşvikler sundu, fakat sonuç alamadı. Azam, topçuları ardında bırakarak, kardeşiyle karşılaşmak üzere kuzeye ilerledi. Sultan Muazzam, Lahor ve Agra'daki topçu sahalarıyla imparatorluk hazinesine el koydu. İki kardeş Samurgarh yakınlarındaki Jaju'da 18 Haziran 1707'de karşı karşıya gelip çarpıştılar. Azam Şah yenildi ve öldürüldü; Zülfikar Han savaş sona ermeden güçlerini geri çekti. Hiziplerin her ikisi de Bahadır Şah'ın hükümdarlığını kabul etti.

Prensken Şah Alam unvanını alan Sultan Muazzam, imparator olduğunda Bahadır Şah adıyla hükmetti. Kısa süren saltanatı süresince babasına uzun süre eziyet çektiren Maratalar ve Sihlerle yaşanan ihtilafları sonlandırdı. Etkili bir hükümdar olduğu açıktı, fakat başarısı geçici ve yüzeyseldi. İlk önce Racistan ve Pencap'la ilgilendi. Racistan'da Ajit Singh taht mücadelesinden yararlanarak Babür kuvvetlerini Codpur'dan çıkartmış, önde gelen diğer iki Racput hükümdarı Amberli Jai Singh (Evrengzib devrindeki Jai Singh'in torunu) ile Mevarlı Amar Singh'in desteklerini kazanmıştı. Ajit Singh, Codpur içindeki camilerin yıkılmasını emretmiş, Müslüman ibadetlerini yasaklamıştı. İki yıl süren Babür seferlerinin ve çetrefil siyasi manevraların sonunda Racput prenslerinin üçü de Babür temsilcileri sıfatıyla prensliklerini ellerinde tutmaya hak kazandılar. Muhtemelen Bahadır Şah, imparatorluğun Lahor/Delhi/Agra merkezinde yeni bir Sih isyanının çıkma ihtimalini dikkate almıştı; böyle bir isyan, Racputların sebep olduğundan çok daha büyük bir tehlike yaratırdı.

Sih lider Guru Gobind Singh, Evrengzib'in saltanatının son dönemlerinde Sirhind'in Babür valisi Vezir Han'a karşı verilen bir mücadelede yer almıştı. Jaju'dan kısa bir süre sonra Bahadır Han'ın huzuruna çıktığında Vezir Han'a karşı imparatorun desteğini

almak niyetindeydi. Gobind Singh, Bahadır Şah'la bir anlaşmaya varmadan evvel, muhtemelen Vezir Han'ın ajanları olan suikastçılar tarafından öldürüldü. Ölümüyle on Sih gurusundan meydana gelen silsile sonlandı ve Pencap'taki Cat köylülerini seferber eden vekili Banda'nın liderliğinde, Babürlülerin otoritesine karşı yeni bir Sih direnişi dönemi başladı. 1709 yılının Kasım ayında büyük harekâtlara başlayan Sih kuvvetleri, Mayıs 1710'da Vezir Han'ı mağlup ettiler. Birkaç ay içerisinde Delhi, Lahor ve birkaç başka kasaba hariç tüm Pencap'ı hâkimiyetleri altına aldılar. Banda, *padişah* unvanını aldı ve kendi adına para bastırdı; bu egemenliğini ilan ettiğine işaretti. Bahadır Şah, Banda'nın yarattığı tehlikeyi bertaraf etmek üzere kuzeye hareket etti, fakat Sihlerle çarpışmadan 27 Şubat 1712'de, Lahor'da hayatını kaybetti.

Marata meselesi, en başından beri Bahadır Şah'ın kontrolü dışında gelişmişti. Evrengezi öldükten hemen sonra Azam Şah, Şambuji'nin Babür sarayında esir olarak büyüyen oğlu Şahuji'nin buradan ayrılmasına ve liderlik için, oğlu Şivaji adına hareket eden Rajaram'ın dul karısıyla, yani teyzesi Tarabai ile mücadele etmesine izin vermişti. Bahadır Şah, Kam Bahş ile çarpışmak üzere güneye geldiği sırada işbirliğinden dolayı Şahuji'yi yüksek bir mevkiyle ödüllendirmişti. Bahadır Şah kuzeye geri döndükten sonra Zülfikar Han'ı Dekkan valisi tayin etti. Marata ile uzlaşarak barış yapılmasını savunan hizbe mensup olan Zülfikar Han, Şahuji'yle bir anlaşma yapılmasını önerdi. Belirlediği şartlar şunlardı: Şahuji Dekkan valisi olacak ve eyalet gelirlerinin yüzde 35'ini alacaktı. Tarabai bir karşı teklif getirerek, gelirin yüzde onuna razı olacağını bildirdi. Bahadır Şah bir tercih yapmayı reddetti ve böylece hükümdarlığının geri kalan döneminde imparatorluğun güney ve orta eyaletlerinin çoğu Marata orduları tarafından harap edildi. Bahadır Şah'ın ölümünden kısa bir süre önce Dekkan'ın vali vekili Davud Han Panni, Şahuji'nin talep ettiği şartları yerine getirmeye razı olduysa da bu anlaşmanın gerçekte çok da önemi yoktu. Babürlüler Dekkan'daki fiili otoritelerini yitirmişti.

Son Evre

Bahadır Şah'ın ölümünün yarattığı boşluk, hiçbir Timurlu tarafından doldurulamadı. Dört oğlundan sadece biri, Muhammed Azimü's-Şan, hükmetme becerilerine sahip olduğunu ispatlamıştı. 1707'de babasına ustalıkla refakat etmiş ve Bengal valisi olarak kayda değer bir servete ve iktidara sahip olmuştu. Ancak ilerleyen dönemlerde iktidarı kendi elinde toplamaya çalışacak olan Zülfikar Han, yetkin bir imparator istemiyordu. Zülfikar Han, Azimü's-Şan'a karşı üç zayıf kardeşini bir araya getirmiş, imparatorluğu bunların arasında paylaştırmayı, kendisini de umumi vezir ilan etmeyi planlamıştı. Azimü's-Şan bu koalisyon tarafından mağlup edildi ve Zülfikar Han, Bahadır Şah'ın en büyük oğlu Cihandar Şah'ı 12 Mart 1712'de tahta çıkarttı. Ama Cihandar Şah tahtta

sadece on ay kalabildi. Gerçi imparatorun değişmesi, imparatorluktaki değişikliklerin yanında o kadar da önemli değildi. Babürlüler sadece Dekkan'daki değil kuzeydeki merkezlerinin büyük bir kısmı üzerindeki hâkimiyetlerini de yitirmişti. Arazi tahsisi sistemi çökmüş, merkezi hükümet artık eyaletlerden gelir elde edemez olmuştu.

Egemenlik, Din ve Hukuk

Babürlülerin iktidarsız, sembolik figürlere dönüştükleri durumda dahi emperyal egemenler olarak konumlarının sarsılmaması, meşruiyetlerini Güney Asya'nın tümünde –ve sadece Müslümanlar arasında da değil– tesis etmek konusundaki muazzam başarılarının göstergesidir. On sekizinci yüzyıldan beri tarihçiler, Babürlülerin hükümdarlık kavramını ve siyasi teorisini imparatorluğun hem başarılarının hem de çöküşünün can alıcı unsurlarından biri olarak değerlendirmişlerdir. Çoğu tarihçi, Britanya dönemi tarihçileri ve Hint milliyetçileri de dâhil olmak üzere, Babürlülerin başarısını Hinduların ve Şiilerin sadakatini kazanmayı mümkün kılan Ekber'in dini tolerans ve içermeye politikalarına, Babürlülerin gerilemesini de Evrengzib'in bu siyasetten uzaklaşmakla sergilediği bağınaz budalalığına bağlamıştır. Çoğu Pakistanlılardan oluşan kimi Müslüman tarihçiler ise bu yorumu tersyüz ederler. Onlara göre asıl suçlanması gereken Ekber'in dini liberalizmi ve deneyselciliğidir; imparatorluğu zayıflatan unsur bizzat Şiilerle Hinduların içerilmesi olmuştur, zira bu grupların sadakati de güvenirlilikleri de şüphelidir. Bu bakış açısının sahipleri Evrengzib'e dindarlığı için methiyeler düzerken, onu ve izlediği politikayı imparatorluğun dağılmasına neden olmaktan tenzih ederler. Ancak bugünün anlayışıyla, geriye bakarak yapılan yorumların ikisinin de eksikleri bulunmaktadır. Ekber'in ideolojisi Hindular ve Şiilerin yönetici sınıfa dâhil edilmesini hızlandırmışsa da, izlediği politikanın alt kıtadaki geçmiş uygulamalardan belirgin bir sapma anlamına gelmediği çoğu tarihçi tarafından ortaya konmuş bulunmaktadır. Ayrıca, genel olarak Şiilerin veya Hinduların Babürlülere, Sünnilere nazaran daha az sadık olduklarına işaret eden herhangi bir belirti yoktur. Evrengzib'in yönetim ideolojisinde meydana getirdiği değişikliğin bizzat kendisi, rejimin çöküşüne yol açmış değildir. Dönemler farklı olsa da, Babürlülerin ideolojisinin gelişimi Osmanlı ve Safevi imparatorluklarındaki gelişmelere paralellik arz eder.

Babür, egemenlik iddiasını Timur'un soyundan gelmesine dayandırmış, Timurî egemenliğin Özbekleri dışlayan boyutunu ve kendisinin Timurlular arasında üstün olduğu fikrini benimsemiştir. Hindustan'ı işgal ederek, doğrudan Timurluların hâkimiyetine girmiş olmasa da Timur İmparatorluğu'nun parçası olmuş bir bölgede, Timurluların üstünlüğünü bir kez daha dayatmıştır. Sünni olması onu Özbeklere karşı Şah İsmail'le ittifak kurmaktan, hatta belki de bu amaç doğrultusunda resmen Şii olmaktan alıkoymamışsa

da, kariyerinin büyük bölümünde Sünni İslam'ı desteklemiş, ulemanın yanı sıra Sufileri de himaye etmiştir. Timurluların kolektif egemenlik anlayışının halen yürürlükte olduğunu, imparatorluğun Babür'ün oğulları arasında bölüştürülmesinden ve birbiriyle yaptıkları savaşlardan anlamak mümkündür. Babür'ün Timurlu saltanat doktrininde belirgin bir değişime gitmeye niyetlendiğine veya yeni bir egemenlik anlayışı getirmek istediğine ilişkin bir kanıt mevcut değildir. Fakat Hümayun'un böyle niyetleri vardı.

Hümayun, erken ölümünden önce, saltanat doktrininde de değişimi ima eden yeni bir siyasi örgütlenme doktrinini yürürlüğe koymuştu. Astlarını üç gruba ayırmıştı: *devlet (talih) adamları, saadet adamları ve murat adamları*. *Devlet (talih)* adamları; kardeşleri ve diğer akrabaları, askeri ve bürokratik memurları ve son olarak askerlerinden müteşekkildi. Ulema, dini yöneticiler, Sufiler ve şairler *saadet* adamlarıydı. Sanatçılar, şarkıcılar ve müzisyenler ise *murat* adamlarıydılar. Hümayun'un kendi kardeşlerini ve akrabalarını askerleri ile birlikte aynı kategoriye dâhil etmesi, kolektif egemenlik düşüncesiyle çelişir. Hümayun'un, kolektif egemenliğin sonuçlarıyla ilgili acı tecrübeleri hatırlandığında, bu hiç de şaşırtıcı değildir. Ne var ki bu değişimin herhangi bir sonucunu görece kadar uzun yaşamamıştır.

Ekber'in hükümdarlık pozisyonunu tanımlamak üzere ilk dönemlerinde gösterdiği çabalar, Timurlu ve Hint-Müslüman kavramların kombinasyonundan öte bir yenilik barındırmaz. Ekber 1562 yılında, bağımsız olarak hükmetmeye başlamasından bir müddet sonra, Sufi Çiştî tarikatının erenlerini kutsal kabul ettiğini bildirerek, Hint-Müslüman hükümdarların standart uygulamasını devralmıştı. Çiştîler İslam'ın Güney Asya'da yayılmasında hayli etkili olmuşlardı; türbeleri Müslümanların ve Hinduların başlıca ziyaret merkezleriydi. Müslüman yöneticiler Çiştî türbelerini kutsal saymış ve hayatta olan Çiştîleri iki yüzyıl boyunca himaye etmişlerdi. Ekber, 1562 ile 1579 yılları arasında, en önemli Çiştî türbesi kabul edilen Almer'deki Muinuddin Çiştî dergâhını beş kez ziyaret etmişti. 1569'da Muinuddin Çiştî'nin halefi Şeyh Selim Çiştî'yi yaşadığı Sikri köyünde ziyaret etmiş, bir oğlan çocuğuna sahip olabilmek için şeyhten niyazda bulunmuştu. Geleceğin Cihangir'i Selim, ertesi yıl Sikri'de dünyaya gelmişti. Ekber 1571 yılında burada yeni bir başkent kurmaya başladı. Ancak Çiştîlere hürmet edilmesinden, önceki hükümdarların gayrimüslimlere karşı izledikleri tolerans ve içermeye politikasını taklit edildiği sonucu çıkmaz, dolayısıyla Ekber'in bu şablonun takipçisi olması bize onun görüşleri hakkında bir fikir vermez.

Yine 1562 yılında, Ekber Amberli race Bharmal'ın kızıyla evlenerek, bir Racput prensliğinin hükümdarıyla yaptığı ilk evlilik ittifakına imza atmış oldu. Daha önce de Müslüman hükümdarlar, Hindu hükümdarlarının kızlarıyla evlenmişlerdi ve yukarıda da yer verildiği üzere Müslüman olmayan yöneticilerin Müslüman hükümdarların emrinde önemli

mevkilerde görev yapması alışılmadık bir durum değildi. Ekber'in izlediği siyasetin farkı, evlilik ittifakları ve makam atamalarıyla birlikte hükümdarın evlilik yoluyla bağlantı kurduğu kimselerle yakın kişisel ilişkiler de geliştiriyor olmasıydı. Bharmal'ın torunları nesiller boyunca imparatorluğun hukuk işlerinden sorumlu yöneticiler olarak görev yaptılar.

Sonraları Ekber'in sırdaşı, siyaset teorisyeni ve biyografisinin yazarı olan, ancak bu dönemde kendisiyle henüz ilişki kurmamış olan Ebülfazl; onun saltanatının ilk dönemlerinde de, sonradan uygulayacağı programla uyumlu çok sayıda hüküm verdiğini aktarır. Bu hükümlerin arasında 1562 yılına ait, düşman askerlerinin ailelerinin esir alınmasına dair yasakla 1564 yılında *cizyenin* kaldırılması da yer alır. Tarihçiler bu raporların ne kadar güvenilir olduğu konusunda uzlaşmış değillerdir; bunların geriye dönük bir kestirimden ibaret olabileceğini düşünenler vardır. Bahsi geçen bu önlemleri Ebülfazl uydurmamışsa bile, bütünlüklü ve tutarlı bir programın parçası olduklarını söylemek mümkün değildir. Ekber'in dini fikirlerinin bu dönemin alışlagelmiş Müslüman dindarlığından ayrıldığını gösteren herhangi bir gösterge mevcut değildir. Ekber, esasında bu tip bağlantılara karşı çıkan Hint-Müslüman kültürel ve entelektüel elitiyle de ilişkiler geliştirmeye çalıştı, fakat çabaları olumlu sonuç vermedi. Afgan hanedanlarıyla sıkı ilişkiler kurmuş olan Delhi'nin önde gelen Müslüman aileleri, itibarlarını Ekber'in programının bir aracıyı kılmayı veya kızlarını onunla evlendirmeyi reddetmişlerdi. Ekber, 1564 yılında Delhi'de düzenlenen bir suikast girişiminde yaralandı ve bu andan itibaren, kelimenin düz ve mecazi anlamlarıyla Güney Asya'daki Müslüman yaşantının başkenti ve merkezi olan Delhi'ye sırtını döndü.

Ekber'in Agra'daki büyük kalesinin inşası 1565 yılında başladı ve sonrasında 1571'de Fetihpur Sikri'deki yeni başkent kompleksi ile Ekber devrinin olgunluk dönemine adım atılmış oldu. Her ne kadar camilerin öne çıkması inşa edilen mekanların İslami karakterini dışa vursa da Timurî ve Hint mimari unsurlarını birleştiren yapıların kendine has Ekberî bir tarzları vardı. Timurî ve Hint bileşenlerinin hükümdarın ilham ettiği yeni bir tarzda terkihi, Babürlü yönetici sınıfının *mansabdari* sistemiyle oluşturulmasını andırıyordu.

Devlet adamlarının statülerinin ve gelirlerinin, tâbi oldukları sayısal bir hiyerarşiye göre sınıflandırıldığı *mansabdari* sistemi 1572 ya da 1573 yılında uygulama konuldu. Bu, her şeyden evvel bir askeri örgütlenme mekanizması olduğundan, bu yönüyle bir sonraki kısımda daha detaylı olarak tartışılacaktır. Sistem aynı zamanda Ekber'in siyasi programının da temel unsurlarından birini oluşturmaktaydı. Müslümanlarla Hinduları mezhepsel veya etnik aidiyetlerine bakmaksızın imparatorluğun hizmetlileri olarak gören bu yapı, çok net bir biçimde imparatorluğun bütünleştirici ilkesinin İslami olmaktan ziyade Timurî, daha doğrusu Ekberî olduğunu ortaya koymaktadır. Toplumun üçlü bir sınıflandırmaya tâbi tutulduğu Hümayun örneğini izleyen Ekber, 1557 yılında, oğullarına

numerik rütbeler vererek onları egemenliğinin ortakları değil, devlet memurları ve kendisinin uzantıları olarak sınıflandırmıştır. Mirza Muhammed Hâkim, 1585 yılındaki vefatına kadar Kâbil’de hükmetmeye devam etmiş olsa da, şehzadelerin *mansabdardlar* olarak sınıflandırılması, kolektif egemenliği nihayete erdirmiştir. Babürlü şehzadeler, eyalet valiliği yapmış ve askeri harekâtlara komuta etmişler hatta bazı durumlarda bu konumlarını isyan etmek için de kullanmışlardı, ama statülerini verasete (*appanage*) borçlu değillerdi.

Babürlü sistemine son halinin verilmesine, 1579 yılında çıkartılan ve sıklıkla yanlış bir biçimde “Yanılmazlık Fetvası” olarak adlandırılan *Mahzar* fermanıyla ve *cizyenin* kaldırılmasıyla başlanmıştır. Ekber, 1575 yılından itibaren Fetihpur Sikri’de bulunan İbadethane’de belli başlı tüm dinlerin temsilcilerinin bir araya gelerek tartıştığı toplantılar düzenlemişti. Önde gelen Sünni ve Şii ulemanın, bilhassa da Şeyh Abdünnabi ve Mahdumu’l-Mülk Sultanpurî adlı Sünni önderlerin bu tartışmalarda ve başka ortamlarda sergiledikleri performans, Ekber’in kendilerini entelektüel bakımdan yetersiz, taraflı ve dar görüşlü olarak değerlendirmesine neden olmuştu. *Mahzar*’ın ilanı, Ekber’in bu intibasının bir sonucudur. Ebülfazl’a göre Ekber, Ebülfazl’ın babası Şeyh Mübarek Nagavri’nin nasihatine uymuştur. *Mahzar*, Ekber’i *müctehid* (*ictihad* için ehliyeti olan, anlamında), *emiru’l-müminin* (dindarların amiri anlamında; normal olarak ilk dönem Emevi ve Abbasi halifeleri tarafından kullanılan bu unvanın diğer Müslüman hükümdarlar tarafından kullanıldığına nadiren rastlanır) ve adil sultan olarak tanımlıyordu. Ekber, *Mahzar*’ın ilan edildiği dönemde, Fetihpur Sikri’deki bir Cuma namazında *hutbeyi* de bizzat kendisi okumuştur. Oysa bu, geleneksel olarak halifelerin sorumluluklarının bir parçasıydı; diğer Müslüman hükümdarlardan beklenen normal davranışlarından biri değildi. *Mahzar*’ın ilanının yanı sıra *hutbeyi* bizzat okuması, Ekber’in en yüksek rütbeli Müslüman hükümdar olarak ictihad ehliyetine sahip olduğunu tasdikliyor, dolayısıyla yerleşik ilke ve kalıpların ve ulemanın sınırlandırmalarının ötesine geçmesine imkân tanıyordu. Bir bakıma Ekber’e ulema ortaya çıkmadan önce hem siyasi egemen hem de en üst dini otorite sayılan ilk halifelerin sahip olduğu konumun aynısı bahşediliyordu. Ekber’in hac kervanlarını himaye etmesi ve 1570’lerin sonunda Mekke’deki hayır işlerini üstlenmesi de bu programla uyumluydu. Hatırlanacak olursa, Osmanlılarla ilgili bölümde bu gelişmelere Osmanlıların verdiği olumsuz tepkilere yer vermiştik. Bu tepkilerden, Osmanlıların, Ekber’i Sünni Müslüman hükümdarlar arasındaki prestij mücadelesinde önemli bir rakip olarak gördükleri anlaşılmaktadır.

Cizyenin yürürlükten kaldırılması ile *Mahzar* arasında mantıkî bir bağlantı vardır, zira bu Ekber’in Müslüman hükümdarların normal uygulamalarını geçersiz kıldığına işaret eder. *Cizye* toplamak, yani gayrimüslimlerden adam başı vergi almak, Şeriata uygun bir hükümetin temel unsuruydu. Uygulamayla Müslümanlar yönetici sınıf, geri kalanlar

tebaa olarak tanımlanıyordu. Ekber'in *cizyeyi* kaldırmasıyla Hindular ve Müslümanlar onun otoritesine eşit biçimde tâbi kılındılar, bu da Racputlara ve diğer Hindulara Babürlü rejimi içerisinde kalıcı bir konumun sağlanmasını çok daha kolay hale getirdi. Ebülfazl, uygulamanın kaldırılmasını toplumsal düzenin tesis edilmesi olarak tarif eder ve toplanmasının zaten gereksiz olduğunu, zira her dinden insanın sanki aynı dinin mensubuymuşçasına Ekber'in hizmetine girdiğini söyler. Dolayısıyla *cizyenin* kaldırılması, rejimin doğasını kökten değiştirmiştir.

Ebülfazl'ın yorumu, Babürlü hâkimiyetinin yeni dini temelini şu şekilde tanımlar: *sulh-i külli* (herkesle barış, evrensel mûsamaha). Ekber'e duyulan bağlılık mezhepsel bağlılıkları hükümsüz kılmıştı; Müslümanlar ve Hindular onun otoritesine tâbi olmak noktasında eşitlenmişti. Bu durumun doğal bir sonucu olarak Ekber ortaya ne Hindu ne de Müslüman kimliğiyle çıkıyordu. Kamusal İslamî ibadetlere katılmayı bıraktı, bunların yerine Ebülfazl'ın Kur'an'a dayanarak gerekçelendirdiği, kişisel bir güneş ibadeti ritüeli geliştirdi. Ebülfazl, Ekber'in geleneksel ritüellerden vazgeçmesini, hükümdarların adaleti ve iyi yönetimi sağlayarak ibadet ettiklerini söyleyerek açıklar. İslam yeknesak inançtan ziyade mutabık kalınmış kamusal pratiği vurguladığından, Ekber'in Müslüman ritüellerine katılmaktan imtina etmesi bir tür irtidat anlamına da geliyordu, ama Ekber asla İslam'dan döndüğünü açıkça dile getirmedi. Egemenliğini hem Müslümanların hem Hinduların anlayabileceği ve onaylayabileceği bir biçimde tanımladı. *Sulh-i külli* sadece beyandan ibaret bir politika değildi. Richard Eaton'un dikkat çektiği gibi, Ekber'in izlediği politikaların eyaletlerde adaletin tesisi üzerinde somut bir etkisi vardı.

Ekber, bağımsız bir dini ilham sahibi olduğu iddiasındaydı. Hiçbir zaman bir peygamber olduğunu açıkça iddia etmedi –gerçi devrin eleştirmenleri aslında bunu yapmayı istemiş olduğuna inanırlar– ve kitlelere hitap edecek yeni bir din kurmaya kalkışmadı. Bunun yerine, hem kendisini peygamber olarak görmek isteyenlere yeterli gerekçeleri sundu hem de provokasyona sebep olacak kategorik iddialarda bulunmayarak, bu muğlaklıktan ustaca faydalandı. Örneğin ezanın da bir parçasını oluşturan “Allahu Ekber” (Allah büyüktür) ifadesine vurgu yaptı. Elbette buna hiçbir Müslüman itiraz edemedi, ama bu ifadeyi “Ekber Allah'tır” biçiminde vurgulamak da mümkündü. Bu muğlak iddiaların yanı sıra, kendisini yeni bir din kurma peşinde olmakla suçlayanları halı çıkaracak şekilde, bir de Sufi tarikatını andıran ve genellikle Din-i İlahi olarak tanımlanan, liderinin bizzat kendisi olduğu bir dini ekol kurdu. Aslında ortada yeni bir din yoktu. Ekber'e yalnızca çok yakınındaki birkaç kişi biat etmişti; bunlar “içtenliksiz ve taklitçi İslam”ı terk ettiklerini ve can, mal, din ve namuslarını Ekber'e feda ettiklerini dile getirdikleri bir sadakat yemini etmişlerdi. Bununla birlikte, yapılan kabul töreninde kendilerine sadakatlerinin göstergesi olan özel birer nişan verilmişti. Ekber, devlet adamlarının

kendisine mürid olmasını teşvik etmiş, lakin onları zorlamamıştı. Ekber'in manevi rehberliğinin tasdiki, onun talep ettiği mutlak sadakate işaret etmekteydi. Bu sebeple manevi rehberlik rolü, onun saltanatının bir bileşenydi.

Ekber, egemenlik anlayışını sergileyen bir dizi saray ritüeli geliştirdi. Bu ritüeller Babürlülerin tarihi boyunca hep çok önemli oldular. Sir Thomas Roe 1615 yılında buraya gelen ikinci İngiliz elçisi olarak Babürlülerin sarayına vardığında, Cihangir'in adeta saray ritüellerinin tutsağı haline geldiğini gözlemlemişti: "Tüm tebaası köle olduğundan o da bir nevi karşılıklı esaret ilişkisi içindeydi, zira bu merasim ve adetleri yakından ve dikkatlice izlemeye mecburdu; öyle ki bir gün ortada görünmese ve bunun için yeterli bir sebep sunmasa insanlar kazan kaldırılabirlerdi."⁸ Saray ritüellerinin kimi veçhelerine yakından bakmakta fayda var. *Jharuka darshan* ve tartma merasimleri, Babürlü pratikleriyle Hindu motifleri arasında bağ kuruyordu. *Darshan* (düz anlamıyla, "görmek") Hindu manevi önderlerle öğrencileri arasındaki etkileşimin önemli bileşenlerinden bir tanesiydi. Ekber, döneminin ilk resmi merasiminde kendisini *jharukadan*, yani küçük bir balkondan halka göstermiş, kalabalık ise *darshan* ayrıcalığını takdir etmesinin göstergesi olarak onu selamlamıştı. Bu adet, Ekber'i Müslüman kimliği olmaksızın bir manevi rehber olarak gösteriyordu. Tartma seremonileri, hükümdarın güneş ve ay takvimlerine göre doğum günlerinde yapılrđı ve bazı malların hükümdarın ağırlığına dağıtılmasından oluşurdu. Güneş takvimine göre belirlenen doğum gününde dağıtılanlar arasında altın, ipek, ıtriyat, bakır, hububat ve tuz; ay takvimine göre belirlenen doğum gününde dağıtılanlar arasında da gümüş, kalay, giysi, sebze ve meyve bulunurdu. Bu seremoni de en temel Hindu krallık ritüellerinden biri olan *rayjab-hisheka* (krallık yıkanma merasimi) ile benzerlik gösterirdi; bu ritüeller hükümdarın statüsünün, yeryüzünün tüm elementlerini bünyesinde toplayan kozmik varlığını simgelediğini ortaya koyardı. Tartma merasimleri Ekber ve haleflerinden birer Hindu kralı yaratmadı elbette, ancak bunlar aracılığıyla egemenliklerini Hindu terimleriyle ilan etmiş oldular. Babürlüler İran monarşi geleneğine uygun bir biçimde, halkın günlük şikâyetlerine kulak vermek üzere de her zaman hazır bulundular.

Mansabdarların divandaki konumları, imparatorluk hiyerarşisi içerisindeki yerlerini yansıtıyordu. Şehzadelerin kendilerine has bir statüleri vardı, ama onlar da birer devlet memuruydu, imparatora tâbi egemenler değil. Farklı rütbelere sahip olanlar, imparatoru farklı biçimde selamlardı. İmparatorun huzurunda, basit selamdan sonra başla selamlama, ondan sonra da sadece en yüksek rütbeli memurlara has olan secde etme geliyordu. Bir devlet adamının rütbesi ne kadar yüksekse, imparatorun önünde secde ederken o kadar çok eğiliyordu. Siyasi gerçekler bu görüntüyle birebir örtüşmese de, bu ritüel mecburiyeti, bütün statülerin hükümdardan geldiğini tartışmaya yer bırakmayacak şekilde

ortaya koyuyordu. Sembolik saltanat donatısı; taht, güneşlik, uzun bir direğin ucundan sallandırılan cilalı bir top, iki tip Tibet öküzü kuyruğu ve çeşitli bayraklardan oluşuyordu. Ekber'in tahtları, değerli mücevherlerle süslenmiş taş platformlardı. İlerleyen dönemlerde daha şatafatlı tahtlar kullanılacaktı; bunların en gösterişlisi, Şah Cihan'ın ünlü tavus kuşu tahtıydı. Cihangir bu uygulamaların önemini, şehzadeler de dâhil olmak imparatorluk görevlileri tarafından taklit edilmesini yasaklayarak açıkça ortaya koymuştu. Örneğin, *mansabdarların jharuka* inşa ettirmeleri, imparatorluk tarzında divan toplanmaları, insanları kendilerine secde etmeye zorlamaları veya imparatorluk otoritesine ait herhangi bir sembolü kullanmaları yasaktı. Babürlülerin divan işlerinin önemli bir bölümü hükümdarlar ve devlet adamları arasındaki hediye değiş tokuşundan ibaretti. İmparatorun *mansabdarlara* armağanlar vermesi, onları hükümdarın uzantılarına dönüştürüyor; *mansabdarların* hükümdara takdim ettikleri hediyeler onların astlık statüsüne işaret ediyordu. Babürlülerin divan vakayinamelerinde hediye değiş-tokuşuna yer veren bölümlerin büyüklüğü dikkat çekicidir; bu da imparatorluğun işlemesi için gerekli ilişkilerin sürdürülmesinde hediyelerin ne kadar önemli olduğunu gösterir.

Ebülfazl, divan ritüellerinin sembolize ettiği egemenlik teorisini ortaya koyar. Ona göre Ekber, daha önce Cengiz Han'da ve bizzat Timur'da tebarüz etmiş olan egemenlik nurunun tekâmül edişinin yansımasıdır. Ebülfazl, nur mefhumunu Sufi öğretisindeki İşrakilikle ilişkilendirir; buna göre Tanrı, evreni zuhur eden nurdan yaratmıştır. Ekber'in, diğer tüm insanlardan daha nurlu olması, onun egemenliğine delaletti. Ebülfazl bu doktrine bir ikincisini, insan-ı kâmil doktrinini de ekler. İnsan-ı kâmilin evrenin mikrokozmosu olması, onu evrenin meydana geldiği tüm özleri ifade etmesi anlamına gelir. Ebülfazl Timurluların egemenlik anlayışıyla Sufi İşrakilik arasında bağlantı kurar. Timurluların mitolojisi, Timur'la Cengiz Han'ın ortak ataları olan Alangova'nın bir ışık hüzmeleriyle döllendiğini ileri sürüyordu. Ekber, atalarının taşıdığı bu egemenlik ışığının mutlak olgunluğa ermiş haliydi. Egemenlik ışığının en açık alameti olarak Ekber'in gelişi, insanlık tarihinde yeni bir dönemin başladığına işaret ediyordu. Bu görüşle ve hicri takvimin ilk binyılının 1591'de sona ermesiyle bağlantılı olarak, Ekber, *hicri* takvimin yerini alacak, adına İlahi takvim denilen yeni bir güneş takviminin hazırlanmasını emretmişti. Yeni İlahi takvim yaygın biçimde kabul görmediyse de Evrengzib dönemine kadar sarayda kullanılmaya devam etti. Arada doğrudan bir ilişki olduğuna dair açık bir kanıt bulunmasa da, Ebülfazl'ın egemenlik anlayışının *rayjabhisheka* olarak ifade edilen Hindu doktriniyle ortak noktaları mevcuttur. Bu durum, Ekber'in hâkimiyetinin Hindular tarafından kabul edilmesini kolaylaştırmış olabilir.

İlahi takvimin kullanıma girmesi, Ekber'in siyasi teorisi ile Osmanlılarla Safevilerin yarım yüzyıl önceki ezoterik, mesiyani kavramları arasındaki benzerliği gözler önüne

serer. Ancak Ekber, Kanuni Sultan Süleyman ve Şah Tahmasb'dan farklı olarak asla aşırı uçlardaki iddialarından vazgeçmesine neden olan koşullarla yüzleşmek zorunda kalmadı. Alt kıtada başka hiçbir hükümdar emperyal egemenlik iddiasında bulunmadı. Babürlülerin ne onları durdurmaya ne de kaynaklarını tüketmeye muktedir büyük rakipleri vardı.

Ekber'in politikalarına Müslümanlardan gelen tepkiler mevzusu da çetrefillidir. Bazı tarihçiler, bu politikaların Müslümanlar arasında geniş çaplı bir aleyhtarlık yarattığını ve başta Bihar ve Bengal'de 1580 ile 1582 yıllarında patlak verenler olmak üzere, çeşitli isyanların çıkmasına neden olduğunu ileri sürerler. Fakat kanıtlar, bu isyanların arkasında yatan itici gücün Ekber'in bir egemenlik gerekçesi olarak İslam'a dayanmaktan vazgeçmesinden çok askeri ve mali politikalarından duyulan hoşnutsuzluklar olduğuna işaret etmektedir. Ekber'i eleştirenler onun saltanatının son yirmi beş yılı boyunca aktif olarak Müslümanlara zulmettiğini de iddia ederler. Ama zulüm (*persecution*) ifadesi, özellikle kavramın son birkaç yüzyılda edindiği anlam düşünüldüğünde, çok ağır kaçmaktadır. Ekber kendisine dini sebeplerle karşı çıkan kimi siyasi muhaliflerine bireysel olarak zulmetmiş ve Sufilerle ulemeden daha önce esirgemediği himayesini geri çekmişti. Ama önemli bir tasavvuf lideri olan İmam Rabbani Şeyh Ahmed Sirhindi'yi Ekber'in dini görüşlerinin hiddetli ve etkili bir eleştirmeni olarak resmeden imaj, bir nevi anakronizmdir.

Tarihyazımındaki ihtilaflar, halefi Cihangir dönemine de uzanır. Ekber'i eleştirenlerin iddiası, Ekber'in programına gösterilen mütedeyyin Müslüman tepkinin, Müslüman devlet yöneticilerini, geleneksel İslami yönetimi yeniden tesis etmesi şartıyla tahta Cihangir'in çıkarılması konusunda birleştirdiği, Ekber'in programını destekleyenlerin ise Hüsrev'in yanında yer aldıkları yönündedir. Ancak bu yorum gerçeklerle uyuşmaz. Kurmayların büyük bir çoğunluğu Cihangir'in tarafını tutmuş, tercihlerini Timurlu hanedanının gelenekleri doğrultusunda yapmışlardı. Hüsrev'i destekleyen iki devlet adamının davranışlarının nedeni ise genç şehzade Hüsrev ile kişisel ilişkilere sahip olmalarından dolayı yüksek mevkilere getirileceklerini ummalarıydı; oysa Cihangir'le böyle bir yakınlıkları yoktu. Cihangir Babürlülerin yapısında bariz değişiklikler yapmamıştı. Anılarında *sulh-i külli* ilkesini olumlu anlamda zikretmiş, doğrudan Ekber'in şahsi dini terminolojisini kullanmış olmasa da bazı memurları için manevi rehber olarak davranmayı sürdürmüştür. Ancak, dini görevlileri önünde secde etmekten azat etmiş ve divanın atmosferini Şer'i Sünni İslam lehine değiştirmiştir.

Şah Cihan ise dedesinin formülünü belirgin bir değişikliğe uğratmıştır. Yöneticilerine manevi rehberlik yapmamıştır. Taç giymesini izleyen bir yıl içerisinde, secde etmenin Müslüman inancıyla paralel olarak yalnızca Allah'a mahsus bir pratik olması nedeniyle,

hükümdar karşısında secde etme uygulamasına son vermiştir. Daha da önemlisi, geçici bir süre için, yeni gayrimüslim ibadethanelerinin yapımını yasaklayan Şer'i hükmü uygulamıştır. Şah Cihan bu kararı 1633 yılında Varanasi Müslümanlarının, çok sayıda tapınağın inşa edilmekte olduğuna dair yaptıkları şikâyet üzerine almışsa da, imparatorluğun çoğu bölgesinde uygulamaya koymuştur. Babürlü orduları bu dönemde yeni fethedilen topraklardaki tapınakları ve putları yıkma uygulamasına da geri dönmüşlerdir. Şah Cihan, Müslüman hükümdarların, Müslüman kadınlarla Hindu erkeklerin evlenmelerini engellemeye dönük geleneksel politikalarını da yeniden benimsemiş, geçici bir süreliğine Hindu hacı adaylarına yeniden vergi yükümlülüğü getirmiştir. 1637 yılında, divan ritüellerinde yaptıkları dışında tüm değişiklikleri tekrar geri almış ve önceki Babür temayüllerine dönüş yapmıştır. Yine de babasından ve dedesinden farklı olarak kendisini dinine bağlı bir Müslüman olarak göstermiştir. Anlaşılan Şah Cihan bir noktada İslami saltanat anlayışına geri dönmek istemiş fakat her nedense sonradan fikrini değiştirmiştir. Saltanatının büyük bölümünde Ekber'in yapısal düzenlemelerine müdahale etmemiş, bir Müslüman olarak yaşamakla birlikte bir Müslüman olarak yönetmemiş, *sulh-i külli* ilkesine sadık kalmıştır.

Evrengzib, Babür rejimini kökünden değiştiren kişidir. Tarihçiler onunla Dara Şükuh'u çoğunlukla Güney Asya'daki duruma verilen iki farklı Müslüman tepkisinin temsilcileri, birbirine zıt iki kutup biçiminde ele almışlardır. Tikelciliği ya da cemaatçiliği temsil eden Evrengzib, İslam'ı muhafaza etmek ve arındırmak ve İslam'ın içinde yeşerebileceği bir toplum kurmak ihtiyacını vurgulayan perspektifin örneğidir. Evrenselciliğin temsilcisi olan Dara ise Hinduizm'i kabul edip anlamaya çalışan, Hindu inancıyla İslam arasında pek çok ortak nokta bulan bakış açısını örnekler. Evrengzib ve kardeşi, şahsi felsefelerinde bu iki pozisyonun yansıması olmuşlardır. Kendisini İslam'ın muhafızı olarak tanımlayan Evrengzib, kardeşi Dara'yı kâfir olmakla suçlamış ve onu mürted olarak infaz etmiştir. Kendisinin Sünni İslam'ın temsilcisi olmasının, onu Şii Şah Şuca'dan veya senkretist Dara'dan daha üstün hükümdarlık vasıflarıyla donattığını ileri sürmüştür. Fakat kardeşler arasındaki taht kavgası evrenselci ve tikelci taraflar arasında meydana gelen bir savaş biçiminde gerçekleşmemiştir. Evrengzib'i destekleyenler arasında Şiiler, Racputlar ve Marata yöneticileri de bulunuyordu. Taht mücadelesini, iktidara geldikten sonra Babür devletinin düzeninde esaslı değişimlere gideceğine söz vererek kazandığına ilişkin bir veri bulunmamaktadır; hatta belgeler tam aksini ortaya koymaktadır.

Her ne kadar Evrengzib'in Babür rejimini yeniden şekillendirmesinin doruğa ulaştığı nokta cizyenin 1679 yılında yeniden yürürlüğe konulduğu an olsa da, değişikliklere tahta çıkar çıkmaz başlamıştı. İlahi takvimin kullanımını sınırlandırmış ve geleneksel İran yeni yılı olan Nevruz'un kutlanmasına son vermişti. 1668 yılında

sarayda müzik yapılmasını yasaklamış ve *jharuka* kurumunu ortadan kaldırmıştı. 1669'da tartma merasimlerini sonlandırıp, Şeriatın yeni tapınakların inşasını yasaklayan hükmünü uygulamaya başlamış ve yasağa rağmen inşa edilen tapınakların yıkılmasını emretmişti. Evrengzib mevcut tapınakların tümünün yıkılmasını değil, yalnızca Şeriatın getirdiği sınırlandırmalar hangilerini kapsıyorsa onların yıkılmasını buyurmuştu. 1679 yılında *cizyenin* yeniden uygulamaya konmasıyla, Evrengzib'in ideolojik programı tamamlanmıştı. Hayata geçirdiği düzenlemelerin çoğuyla, Ekber öncesi Timurî statükonun çok daha gerisine gitmişti. Müslüman hükümdarlar Abbasi zamanından beri Nevruz'u kutlamış, Emevilerden beri de saray müzisyenlerini himaye etmişlerdi. Bu yüzden Evrengzib'in saltanatı, Şeriatçı cepheden gelen daha evvelki Müslüman rejimlere yönelik eleştirilere de karşılık veriyordu. İzlediği program aynı zamanda Osmanlı ve Safevi topraklarında ve Avrupa'da yaklaşık bir yüzyıl önce başlayan eğilimlerle benzerlik gösteren mezhepleşme kalıbıyla da uyum içerisindeydi. Evrengzib'in programı, çağdaşı Meclisi'ninkine nazaran çok daha az şiddetli ve kapsayıcıydı. Zorla din değiştirmeyi veya belirli bir Müslüman mezhebini dayatılmasını içermiyordu. Yine de Evrengzib'in yarım yüzyıl önce Şeyh Ahmed Sirhindi'nin vaaz ettiği ilkeler doğrultusunda Şer'i Sünni İslam'ı kayırması, alt kıtadaki Müslüman kimliğini ve pratiklerini tamamen değişikliğe uğratmıştı.

Evrengzib'in hayata geçirdiği yapısal değişimlerin doğası ve kapsamı hakkında şüphe olmamakla birlikte bunların siyasi etkileri konusu hayli tartışmalıdır. Bazı tarihçiler Evrengzib'in izlediği dini politikanın, saltanatının ikinci yarısına mal olan üç çatışmaya yol açtığı ve en azından bunların çözülmesini engellediği gerekçesiyle Babürlülerin iktidarının çöküşüne neden olduğunu iddia ederler. İlk bakışta makul gibi görünen bu açıklama, gerçekte çeşitli açılardan hatalar barındırmaktadır. Maratalar, Racput isyancıları ve Sihlerle yapılan savaşların her birinin kendine has ve diğerleriyle ilişkisi olmayan nedenleri vardı. Bunları Evrengzib'in politikalarına karşı genel bir Hindu direnişinin veya Evrengzib'in gayrimüslimleri Babür yönetici sınıfına dâhil etmek konusundaki gönülsüzlüğünün yansıması olarak değerlendirmek mümkün görünmemektedir. M. Athar Ali'nin de yaklaşık kırk yıl önce ortaya koyduğu üzere, Babür yönetici sınıfının etnik kompozisyonu Evrengzib'in hükümdarlığı döneminde ciddi bir değişikliğe uğramamıştır. Jaswant Singh'in ardında yaşayan bir varis bırakmadan ölmesi gibi bir tetikleme olmasa, Racput ayaklanması belki de hiç yaşanmayabilirdi. Aşağıda, Babürlülerin gerilemesiyle ilgili kısımda da gösterileceği üzere Evrengzib ne Marata ne de Racput önderlerini ortadan kaldırmaya çalışıyordu, tersine onları imparatorlukla bütünleştirmenin yollarını arıyordu. Nihayetinde her iki vaka da bütünleşmenin koşulları konusunda uzlaşmaya varılamayan ihtilaflara dönüştü.

Her ne kadar Babürlüler, kolektif egemenlikten vazgeçmiş olsalar da tahta çıkışları usulüne uygun ve öngörülebilir bir biçimde düzenleyen bir mekanizma geliştirmediler. Konuyla ilgili teorik bir tez mevcut değildir, ama uygulamaya bakılarak şu ilkelerin varlığı tespit edilebilir: Belirli bir anda sadece bir egemen var olabilir, onun tahta çıkmasından sonra sadece birinci dereceden erkek yakınları taht üzerinde hak iddia edebilir ve her birinin hak talebi eşit değerdedir. Tahta çıkışı belirleyen bir ilkenin yokluğunda –yani tarih boyunca monarşilerin yaşadığı olağan durumda– buna koşullar ve izlenen politikalar yön veriyordu. Babür devletinin ilerleyen dönemlerinde, şehzadeler tahta çıkma sürecine bizzat dâhil olmaya başladılar. İmparatorluğun önde gelen yöneticileri büyük bir tartışma yaşanmadan Ekber’i tahta çıkarmışlardı; babası Hümayun aniden öldüğünde, delikanlılık çağındaydı ve saraya yakındı. Kardeşi Mirza Muhammed Hâkim o sırada hem çocuk yaşıydı, hem de uzaklarda, Kâbil’de bulunuyordu. Şehzadelerin ikisi de aktif bir mücadelenin içinde yer almadı. Bunu izleyen üç vakanın üçünde de, tahta kimin çıkacağı henüz hükümdar ölmeden çok daha önce en önemli mesele haline geldi. Geleceğin Cihangir’i 1600 yılında başkaldırmış, 1602 yılında da tahtı talep etmişti; Ekber’le resmen uzlaşmaya varmış olsa da kardeşi Danyal’ın öldüğü 1604 yılına kadar Allahabad’da bağımsız bir düzeni muhafaza etti. Muhtemelen Hüsrev’in destekçilerinin manevralarından çekine çekine saraya döndü, oysa kurmayların çok büyük bir bölümü zaten onu destekliyordu ve nihayet Ekber’in onayıyla tahta çıktı. Hüsrev’in ona meydan okumasının tek nedeni, Ekber’in en yakın iki sırdaşı Raca Man Singh ve Azam Mirza Aziz Kuka’nın kışkırtmalarıydı; bu ikisi Ekber’le sahip oldukları samimi ilişkinin kendilerine kazandırdığı konumları yeniden elde edebilmeyi ummuşlardı. Hüsrev ertesı yıl, babasının onu veliahtlıktan dışlayacağı endişesiyle saraydan kaçtı. İlerleyen dönemlerde de şehzadeler benzer dürtülerle hareket edecekti.

Sonraki vakalarda şehzadelerin bir kısmı veya tamamı önemli devlet görevlerine getirilmişlerdi. Şah Cihan, taht savaşını başlatmış ama Mehabet Han’ın liderliğindeki Asaf Han ve Nur Cihan’la karşı karşıya kalınca, tahta çıkışını güvence altına almayı başaramamıştı. Muhtemelen, Nur Cihan, kocasının ölümünün ardından kendi konumunu sağlama almak niyetiyle damadı Şehriyar’ın tahta çıkması için uğraşmasaydı, Şah Cihan hiçbir zaman ayaklanmayacaktı. Şah Cihan kendisi hastalandığında, onun da dört oğlu imparatorluğun önemli yöneticilerindendi. Neredeyse tüm kıdemli devlet adamları ölmüştü; dört oğlun her biri büyük eyaletlerin valileriydi ve merkezi yönetime Dara Şuh hâkimdi. Dolayısıyla tahta kimin çıkacağı konusundaki ihtilafı çözebilecek tek mekanizma, savaştı. Evrengzib’in tahta çıkışını gerileme ile ilgili kısımda tartışacağım.

Böylelikle Babürlülerin saltanat ve toplumsal düzen doktrini, imparatorluğun tarihi boyunca ciddi biçimlerde değişikliğe uğradı ve her değişikliğin ciddi siyasi sonuçları

oldu. Kolektif egemenlik doktrininin sona ermesi ve *veraset* sisteminin değiştirilmesi, Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarında yaşanan gelişmelerle paralellik gösterir. Bu temel değişimler gerçekleşmiş olmasaydı, üç imparatorluktan bir tanesi bile Türk-Moğol hanedanlarının çoğunun başına iş açan ayrışmadan kendisini sıyıramazdı. Bu, gayrimüslimlerin de imparatorluğun yönetici sınıfına dâhil edilmesini mümkün kılan Şer'i kısıtlamaların askıya alınması ve hükümdarı kategorik olarak Müslüman olmaktan çıkaran divan merasimlerinin geliştirilmesiyle birlikte, Ekber'in reformlarının olmazsa olmaz unsurlarından biriydi. Hiçbir önemli Müslüman hükümdar, Şeriat'ın uygulanmasından Ekber kadar vazgeçmedi. Onun verdiği karar Babür İmparatorluğu'na ayırt edici yapısını ve niteliklerini kazandırdığı gibi Hinduların askeri insan gücü arasından seçim yapmayı kolaylaştırdı.

Yayılma ve Askeri Örgütlenme

Bernard Cohn'un dört düzeyden müteşekkil siyaset kavramsallaştırması, Babür İmparatorluğu'nun yayılmasını anlayabilmek bakımından oldukça kullanışlı bir çerçeve sunar. Babürlüler Güney Asya'da emperyal egemenlik iddiasında bulunan diğer tüm tarafları devre dışı bırakmaya ve ikinci düzeyde bir tekel oluşturmaya, yani eyalet yöneticilerini, Babür eyalet valileri yapmaya çalışmış ve bunu başarmışlardır. Ancak çoğu zaman Babürlüler yerel ve bölgesel siyaseti yeniden düzenlemeye teşebbüs etmemiş, onun yerine bu düzeylerdeki yerli iktidar sahiplerini pasifleştirerek sistemin parçası haline getirmeyi tercih etmişlerdir. Emperyal ve ikincil düzeylerde başarıya ulaşmanın yolu meydan muharebelerinde ve kuşatmalarda zafer elde etmekten veya Babür askeri üstünlüğünden geçer. Oysa askeri zaferler bölgesel ve yerel düzeylerde başarılı olmanın sadece ön koşulunu oluştuyordu. Bölgesel düzeyde kimi aktörlerin, örneğin ileri gelen Racput prensliklerinin boyunduruk altına alınabilmesi, askeri harekâtların yapılmasını gerektiriyordu; ama bu tür harekâtların neticesinde prenslikler ortadan kaldırılmamış, imparatorlukla bütünleştirilmişlerdir. Nasıl ki yayılma askeri üstünlükle başlıyorsa, biz de bu tartışmaya öyle başlayalım.

Babür askeri tarihi sayısız harekâta ve kuşatmaya sahne olmuşsa da, kayda değer büyüklükteki muharebelerin sayısı bir elin parmaklarını geçmez. Bunların da hiçbirisi – Babürlü şehzadelerin 1658, 1659 ve 1707-1708 yıllarında kendi aralarında yaptıkları taht savaşları ve Safevilerle Kandahar dışında ve Özbeklerle Hindikuş'un kuzeyinde yaptıkları savaşlar hariç– 1576 yılında Raj Mahal'de Afganlar karşısında elde edilen zaferden sonra gerçekleşmemiştir. Carl von Clausewitz'in yaklaşık iki yüzyıl önce belirttiği gibi, çatışma- gerçekleşmese bile- bir savaşın tek etkili gücüdür ve bir muharebenin yapılma ihtimali bile gerçek bir muharebeyle aynı etkiyi gösterebilir. Babürlülerin bir yüzyılı

bulan devamlı yayılmaları boyunca çok az muharebe yapmış olmaları, düşmanlarının yenilmekten korktukları için onlarla çarpışmaktan sakındıklarının göstergesidir. Yalnızca Timurlu/Babürlü emperyal egemenlik iddiasına karşı çıkan hanedanlar Timurlulara büyük meydan savaşlarında meydan okuyabilmişlerdir; bunlar birinci Panipat savaşında Ludi Afganları, Khanwa'da Sisodialar, Chausa'da, Kanauj'da ve ikinci Panipat'ta Suriler ve Tukaroi ile Raj Mahal'de Karrani Afganları olmuştur. Bu durumu açıklayan en az üç etmen mevcuttur: Babürlülerin askeri gücünün şöhretinin, düşmanlarını onlarla kozlarını muharebe alanında paylaşmaktan caydıran bir etkisi vardı; Babürlülerin karşı karşıya geldiği ikincil ve bölgesel prensliklerin Babürlülerle böylesi muharebelerde çatışacak kapasitede orduları bulunmuyordu; emperyal düzeyde hak iddia edebilmek için savaş açmak gerekiyordu. Babürlülerin savaş meydanlarındaki açık üstünlüğü on sekizinci yüzyıla kadar devam etti.

Bu üstünlük, Babür'ün 1526'da Panipat'ta ve 1527'de Khanwa'da elde ettiği büyük zaferlerle sergilenmeye başlanmıştı. Osmanlıların Çaldıran, Mercidabık ve Mohaç'ta kazandıkları zafer şablonunu Babürlüler de izlemişti. Babür'ün istihdam ettiği Üstat Ali Kulu adında Osmanlı bir uzman, Timurlu kuvvetleri standart Osmanlı düzeni doğrultusunda örgütlemişti; buna göre merkezde topçularla silahlı piyadelerin bulunduğu katar kalesi, kanatlarda ise atlı okçular konuşlandırılıyordu. Bu ateşli silah ve süvari kompozisyonu kendilerinden çok daha büyük Afgan ve Racput ordularını yenmişti, zira karşı tarafın ne silahları ne de taktikleri mevcuttu. Elde ettikleri zaferlerin, Timurlulara, Hindustan'da kalıcı bir hâkimiyet kazandırmış olmasalar da, muazzam bir askeri itibar kazandırdıkları açıktır. Bu itibar, Şir Şah (o sırada Şir Han) Sur'u Hümayun'a kafa tutmaktan geri koymadı, ama Timurlu kuvvetlerle savaş meydanında çarpışmaktan alıkoymadı. Chausa'da Babür kampına yaptığı ani bir baskınla sürpriz bir zafer kazandı; Bilgram'da Timurlu güçlerin kendi içindeki dağınıklığından yararlandı ve katar kalesini yakınsak bir taarruzla çökertmeyi başardı. Timurluların Hindustan'daki varlıklarını sürdürebilmelerini borçlu oldukları ikinci Panipat muharebesinde ne bir katar kalesinin ne de üstün topçuların kullanılması söz konusuydu, zira Timurluların elinde bunlardan yoktu. Hindu komutan Himu komutasındaki Suri kuvvetleri Babürlülerin süvarilerini alt etmek için bir fil taarruzundan yararlanmışlardı; Babürlülerin merkez kuvvetleri fillerin aşamadığı bir hendeğin arkasına çekilmiş, geri kalan işi atlı okçuların ateşli silahları halletmişti.

Bu zaferin ardından Babürlüler savaşı meydanında 1575'te Tukaroi ve 1576'da Raj Mahal muharebelerinde olmak üzere zorlayan tek güç Karrani Afganları olmuştu. Babürlüler, katar kalesini hiç kullanmadan ve az sayıda topçuyla, her iki çarpışmadan da galip ayrıldılar. Bengal'in bataklık zemini ikisinin de kullanımını güçleştirmişti. Her durumda

Babürlüler bu çarpışmaları imparatorluğun tüm güçlerini kullanarak değil, eyalet ordularıyla kazanmışlardı. Bu muharebelerden sonra on sekizinci yüzyıla kadar Babürlülerin Güney Asya'daki düşmanlarından hiçbiri onlara savaş meydanlarında kafa tutamadı.

Babürlüler muhtemelen Babür'ün büyük zaferlerinden kaynaklanan şöhretten istifade etmişlerdi, ama hem ateşli silahlar hem de atlılar konusunda üstünlüğe sahip oldukları da bir gerçektir. Tek başına bunlardan hiçbiri meydanlarda zafere ulaşmayı sağlayamazdı; ikisinin birleşimi bunu mümkün kıldı. Babürlüler ateşli silahları ne Avrupalılarla Osmanlıların yaptığı gibi üretmiş, ne de kullanmışlardı. Güney Asya'da üretilen barut, nedeni ve ehemmiyeti çok açık olmamakla birlikte, her zaman daha az kaliteliydi. Osmanlılardan farklı olarak Babürlüler barutu kendileri imal etmemiş, piyasadan tedarik etmişti. Askeri teknoloji anlamında Avrupalıların gerisine düşmelerine sadece on yedinci yüzyılın sonunda ve on sekizinci yüzyılın başlarında rastlanır; bu dönemde filinta tüfekleri fitilli tüfeklerin yerini almış, dökme demirden yapılan toplar standartlaşmıştı. Babürlüler sadece fitilli tüfek ile pirinç ve bronzdan tüfekler imal etmişlerdi. Bu sınırlılıklar, Güney Asya'daki hasımlarıyla karşılaştıklarında çok büyük sorunlara yol açmıyordu; Babürlülerin her zaman alt kıtadaki düşmanlarından daha çok ve daha iyi ateşli silahları vardı. Aynı şey süvariler için de geçerliydi.

Resim 5.5

Ekber'in Rantambor Kalesine

Taarruzu Sırasında Kuşatma

Silahlarını Yokuş Yukarı Taşıyan

Boğalar, 1569, Racistan

Ekbername'den alınan bu

folyo, kuşatmayı betimleyen iki

sayfalık bir illüstrasyonun sağ

kısımını meydana getirir. Racput

tepelerindeki kalelere silah

taşımanın ne kadar zor olduğunu

çarpıcı bir biçimde sergileyen,

adeta canlıymış izlenimi veren

resmin tamamlanmasında Ekber'in

atölyesine mensup yaklaşık kırk

dokuz sanatçı emeği geçmiştir.

Babürlü süvarilerin üstünlüğünün birinci ve başlıca kaynağı, Babürlülerin at ticaretine hâkim olmalarıydı. Güney Asya, kaliteli at üretimini kolaylaştıran türden bir ortama sahip değildi; süvari birlikleri, atların kuzeybatıdan, İran ve Orta Asya'dan ve batıdan, Arabistan'dan ithal edilmesine bağımlıydı. Babürlüler Gucerat'a hâkim olunca, bahsi geçen güzergâhı da fiilen denetimleri altına aldılar. Orta Asya miraslarına sadık kalarak esasen atlı okçulara itibar ettiler; bu zorlu sanatı icra etme geleneğine ve tecrübesine sahip olmayan alt kıtadaki düşmanlarının böylesi bir muharebe kuvvetiyle başa çıkması mümkün değildi. Babürlüler, (ağır) hücum kitalarından da etkili biçimde faydalandılar. Sahra topçularıyla süvarilerden oluşan kombinasyon, savaş fillerine dayalı bir askeri sistemin yerini aldı. Babürlüler de savaşlarda, özellikle erken dönemlerindeki harekâtlarda fillerden yararlanmıştı ama esas vurucu güçleri filler olmamıştı.

Babürlüler muharebe meydanlarında alt etmeyi başaramayan düşmanları, kalelerini savunmak ve Babürlülerin iletişim kanallarına baskınlar düzenlemek suretiyle zamandan ve mesafeden yararlandılar. Bu nedenle Babürlülerin yayılması esas olarak kaleleri zapt edebilme yeteneklerine bağlıydı. Ekber bu kabiliyeti Çitor'da sergiledikten sonra, gerek kendisinin gerekse haleflerinin, Dekkan kuşatmalarına kadar gerçekleştirilen kuşatmaları nadiren sonuçlandırmaları gerekmişti. Bir kuşatmanın tamamlanması, hem kan hem de servet anlamında muazzam bir bedel ödenmesi demekti. Bu yüzden Babürlülerin rakiplerine belirli koşullar karşılığında boyun eğdirmek için fazlasıyla nedeni vardı. Ekber, 1569 yılında Rantambor'da, Bundi'nin küçük Racput prensliğinin hükümdarı olan Surjan Hada'yı kuşatma altına almıştı. Babürlülerin kaleye dayanana kadar, neredeyse bir ay boyunca olağanüstü bir gayretle silah taşınması gerekmişti, olay yerine vardıklarındaysa surları seri bir şekilde yerle bir ettiler. Surjan Han anında müzakereleri başlattı ve Ekber teslimiyetini kabul etti. Surjan bir Babür yöneticisi, Bundi ise Babür İmparatorluğu'na tâbi bir prenslik oldu. Eğer Babürlüler kaleleri daha hızlı ve kolaylıkla zapt edebilmiş olsalardı, müzakere etmeye bu kadar yatkın olmayabilirlerdi. Diğer yandan, nihai zaferi kazanacakları bu kadar kesin olmasa, rakiplerinin kendi istekleriyle müzakere etmeye razı gelmeleri de düşünülemezdi. Bu kati ama sınırlı askeri üstünlük Babür devletinin en temel niteliklerinden bir tanesini oluşturuyordu.

Babürlülerin kuşatmalarda yaşadıkları zorlukların taktiksel ve mantıksal nedenleri vardı. Babürlüler hiçbir zaman kuşatma silahlarını alt etmek üzere inşa edilmiş veya bu amaca hizmet edecek şekilde yeniden tasarlanmış kaleleri ne fethettiler ne de kendileri yaptılar, ama Çitor ve Rantambor gibi iç kalelerin öylesine çetin doğal konumları vardı ki, bunlara karşı silah mevzilendirmek olağanüstü zordu. Güney Asya'daki kalelerin topografik konumları, bunların kuşatma topçularına direnmek amacıyla yeniden şekillendirilmesini gereksiz kılıyordu. Ancak lojistik zorluklar daha önemli ve hiç kuşkusuz

daha kronikti. Pencap ve Ganj nehirleri ile Jumna dışında alt kıtada deniz taşımacılığına elverişli bir yer yoktu. Dolayısıyla Dekkan'da veya Racistan'da bir kuşatmaya kalkışmak, uzun bir ikmal hattının ucunda yürütülen mücadele için buraya karadan silah sürüklemek, –Rantambor'u kuşatan Babür ordusu gündesadece üç millik mesafe alabiliyordu– ayrıca büyük miktarlarda gıda maddesi ve hayvanlar için yem taşımak anlamına geliyordu. Karadan hububat taşımak için kullanılacak tek vasıta, hububat yiyen hayvanlar olduğundan büyük miktarları uzun mesafeler boyunca nakledebilmek zordu. Ordularının meralara bağımlı olması yüzünden Babürlülerin uzun süren kuşatmaları sırasında, çevredeki kırsal alanlar kilometreler boyunca aşındırılmış oluyordu. Lojistik açıdan bakıldığında, Babürlülerin kuşatma kuvvetleri en az içerideki garnizon kadar kuşatma altındaydı. Özellikle de Dekkan'da karşı tarafın sahra kuvvetleri, Babürlülerin, en az tarraz operasyonları için gösterdikleri gayret kadar çaba harcayarak oluşturdukları ikmal hatlarına müdahale edebiliyordu. Sonuç olarak Babürlüler kuşatmaları sürdürmek ve tamamlamak konusunda muazzam zorluklarla karşılaşılıyordu.

Babürlülerin mevcut kaleleri zapt etmek konusunda yaşadığı zorluk, Babürlülerin istihkâm yapılarının, kuşatma topçularına tepki olarak on altıncı yüzyılda gerçekleşen istihkâm devriminin izlerini neden yansıtmadığını da açıklar. Surları alçak ve kalındı, burçları yoktu. Bu kısıtlamalar Babürlülerin siyasi sistemini de belirgin bir biçimde etkilemişti. Kuşatmaları tamamlamanın maliyetinden kaçınmak isteyen Babürlüler, kuşatmalar sırasında düşmanlarının çoğuna anlaşmak için şartlar öne sürüyorlardı. Bunlar tatminkâr şartlardı; karşı tarafı boyun eğmeye teşvik ediyor ve genellikle muhalif liderleri *mansabdar* olarak Babür sistemine dâhil ediyordu. Örneğin Rantambor'da, yukarıda da aktarıldığı üzere Surjan Han, müzakerelere başlamadan evvel Ekber'in topçuları surlarda bir yarık açana kadar kalesini savunmuş; ancak bu noktaya varınca Ekber kendisini Babür *mansabdarı*, kalıtsal Bundi prensliğini ise *cagir* olarak kabul etmişti. Dolayısıyla Babürlülerin fetihleri imparatorluğun topraklarını genişlettiği gibi Babür yönetici sınıfını da genişletiyordu. Bu yüzden Babürlülerin fetih mekanizması somut, ama sınırlı bir askeri üstünlük ile teslimiyeti teşvik eden şartların birleşimine bağlıydı. Ekber için en büyük tehlikeyi oluşturan Bengal'in Afgan hükümdarı Davud Han Karrani'ye dahi, Babürlülerin 1575 yılında Tukaroi'de kazandıkları zaferin ardından Munim Han tarafından, her ne kadar varılan uzlaşma daimi olmadıysa da, anlaşmak için bir takım şartlar sunulmuştu. Denilebilir ki Babürlülerin fetih mekanizması, mevcut durumun iki temel niteliğini yansıtıyordu: Babürlülerin askeri üstünlüğünün doğası (kati, ama sınırlı ve ifa edilmesi çok masraflı) ve Babürlülerin fethedilen topraklardaki askeri insan gücünü bünyelerine katma ihtiyacı.

Babürlülerin yayılması genellikle yerel ihtilaflara müdahale etmek biçiminde gerçekleşmiştir. Örneğin 1563 ve 1564 yıllarında Ekber iki prensliğin, Pencap dağlarındaki

Müslüman Gakhar ülkesiyle Marvar'ın taht için mücadele eden adaylarına destek vermişti. Adayların her ikisi de başarıya ulaştı ve Babür egemenliğini tanıdı. Kendilerine tâbi olan sadık hükümdarların prensliklerini muhafaza etmelerine izin verilmesi, bu uygulamayı mümkün kıldı.

Daha önce de değinildiği gibi Babürlülerin fetihleri Güney Asya'nın tarıma ve göçebelğe uygun bölgelerini hedefliyordu. Gelirlerin çoğu ilkinden, askerlerse ikincisinden elde ediliyordu. Gerçi Dirk Kolff'ın son derece önemli çalışmasında çoğu köylünün de asker olarak hizmet ettiği ortaya konmuştur. Babürlülerin fetihleri, sosyal piramidin en tepesi hariç, genellikle nüfus yapısında bir değişiklik yaratmıyordu. Yeni nüfus kalıcı olmaktan çok geçiciydi, zira devlet yöneticilerinin askeri ve şahsi maiyetleri onlarla birlikte görevden göreve gidiyordu. Babürlülerin sınırı, Bengal dışındaki yerlerde, resmi olmasa da adeta siyasi bir hudut çizgisiydi. Babürlülerin yayılması, burada, pirinç yetiştiriciliğinin genişletilmesi anlamına geliyordu. Richard Eaton'un açıkladığı üzere Ganj-Brahmaputra deltasının doğu ve güney yönlerindeki genişlemesiyle birlikte, tarım için elverişli arazi de genişliyordu.

Babürlülerin fetihleri, fethedilen toprakların, Babür hazinesine vergi ödemesi veya *cagir* olarak Babür kurmaylarına tahsis edilmeleri anlamına geliyordu. Yerel bir hükümdar bir Babür *mansabdan* olduğunda dâhili idarede çok az değişiklik yaşıyordu. Fakat Gucerat ve Bengal gibi, özümseven değil daha ziyade fethedilen yerlerde Babürlülerin bir toprak geliri düzenlemesi yapması icap ediyordu; vergi mükellefi olan *zemindarlara* ve köylülerle, vergi miktarlarının nasıl belirleneceği ve vergilerin nasıl tahsil edileceği konusunda bir anlaşmaya varılıyordu. Babürlüler de Osmanlılardaki *tahrir* sisteminin özünü oluşturan İrani-İslami devlet anlayışına paralel olarak, köylü hanelerinin her birini vergi takdir birimi yapma hedefini paylaşıyorlardı. Ancak bu hedefin gerçekleştirilmesi demek, *zemindar* sınıfının devre dışı bırakılması demekti ki Babürlülerin buna pek de niyeti yoktu. Onun yerine *zemindarlara*, konumlarını yerel aidiyetlerine değil imparatorluk rejimine borçlu olan ve imparatorluğun kurallarıyla denetimlerine maruz kalan yerel memurlara dönüştürerek asimile etmeyi tercih ettiler. Bunun için Hindustan toplumuna atalarının yapabildiğinden çok daha derin bir biçimde nüfuz etmeleri gerekcekti, ama gene de Osmanlıların rutin olarak nüfuz edebildikleri derinliğin yanına bile yaklaşamayacaklardı.

Gucerat gibi eyaletlerin fethedilmesi, eyaletin *zemindarlara*yla birlikte hatırı sayılır zaman ve çaba isteyen bir toprak geliri düzenlemesinin yapılandırılmasını içeriyordu. Bu yapılandırmaların gerçekten arazilerin ölçülmesine ve verimliliklerinin gözlemlenmesine mi dayandırıldığı, yoksa mevcut vergi kayıtlarının gözden geçirilmesinden, *zemindarlara*ın kayıt altına alınmasından ve bunlar doğrultusunda belirlenen değer biçme

ve vergi toplama temayüllerinin oluşturulmasından mı ibaret olduğu, net değildir. Açık olan nokta, Babürlülerin fetihlerinin mutlak surette yerel elitlerle siyasi ve mali ilişkilerin kurulmasını içerdiğiidir.

İşte bu nedenle yayılma süreci fethedilen toprakların geliri üzerinde hak iddia eden birden fazla tarafı içermekteydi: *mansabdar*lara dönüştürülen mevcut yönetici elitin mensupları; genellikle çoğunluğu oluşturan, *mansabdar* olamadıkları için atanmışlarla rekabet halindeki *zemindarlar*; toprak gelirinin bir kısmına her zaman el koyan merkezi hazine; özellikle fetih harekâtına katılmışlarsa terfi ve toprak geliri artışı peşinde olan Babür yönetici sınıfının mensupları. İmparatorluğun tarihinin büyükçe bir bölümünde, fethedilen toprakların bahsi geçen tarafların tümünü tatmin etmeye yetecek kadar hâsılat ürettiği görülür. Eğer fetih, en başta uzun süren kuşatmalar olmak üzere aralıksız devam eden operasyonların yapılmasını içermişse, yol açılan geniş kapsamlı tahribat yüzünden ele geçirilen topraklardan normal şartlarda elde edilen gelirin toplanabilmesi yıllara yayılıyor, dolayısıyla fetih sürecinde hâsıl olan ihtiyacın karşılanması da bir süreliğine ertelenmiş oluyordu. Marata savaşları süresince Babür askeri üstünlüğünün sınırları, savaşın uzaması yüzünden yeni fethedilen toprakların verimliliği ciddi biçimde azalmış olmasına rağmen, çeşitli Dekkanlı hükümdarlara yüksek rütbelerin ve haliyle ücretlerin ödenmesine sebep olmuştu. Yayılma mekanizmasının bu mahzuru, Babür gerilemesinin de temel nedenlerinden birini meydana getirecekti.

Babür ordusunun yapısı, onu üreten karmaşık siyasi ve sosyal koşulları yansıtıyordu. Her ne kadar merkez ve eyalet güçleri biçimindeki bir ayırım Babürlüler için geçerli olsa da, Babür ordusunu merkez güçleri, *mansabdar* güçleri ve *zemindar* güçleri şeklinde sınıflandırmak daha uygundur. Bunların içinde sadece merkezi ordu imparatora doğrudan tâbiydi. Osmanlı ve Safevi emsallerinden farklı olarak Babürlülerin ordusunun, siyaseten pek ağırlığı yoktu. İmparatorluğun en azından teoride tüm topçularını kapsıyordu ve piyadelerle süvarilerin meydana getirdiği bileşenleri vardı. *Mir-i atış* komutasındaki topçu birlikleri, sahra ve kuşatma topçularından oluşuyordu. Sahra topraklarının büyük bölümü hafif parçalardan müteşekkildi; imparatorluk maiyetinin bir kısmı da *tophane-yi rikab* adıyla bilinen bu parçalardan oluşuyordu. Babürlüler geniş bir silah yelpazesine sahipti; çoğunlukla belirli harekâtlarda kullanılmak üzere yeni silahlar imal ederlerdi. Avrupalı ve Osmanlı topçularını istihdam etmeleri, ağır silahlar konusunda uzmanlığı takdir ettiklerinin bir göstergesidir.

İmparatorluğun merkez ordusunun süvari ve piyade birlikleri, silik birliklerdi. Bunlar, askeri ve siyasi açılardan çağdaşlarının sahip oldukları ayırt edici nitelikleri taşımayan, görece önemsiz güçlerdi. Merkezi süvarilere *ahadi* (tek başına savaşan anlamında)

denirdi ve bunların askeri yükümlülüklerinin yanı sıra sıklıkla sarayda idari görevleri de bulunurdu. Ücretleri doğrudan imparatorluk hazinesinden ödenirdi ve sadece egemene sadıktılar, ama köle statüsünde değillerdi. *Ahadiler* normal olarak imparatorluk divanına refakat eder, olağandışı bir durum belirmediği veya büyük seferlere çıkılmadığı sürece buradan ayrılmazlardı. Merkezi ordunun piyade sınıfı hakkındaki bilgiler çok daha kısıtlıdır. Anlaşıldığı kadarıyla, Ekber döneminde silahsız piyadelerin yanı sıra 12.000 kişilik silahşör birlikleri de finanse edilmiştir. Bu güçlerin askerlik görevine alınışıyla ilgili bilgiler de sınırlıdır, ancak bazı etnik grupların bu hizmette uzmanlaştığı görülmektedir. Babürlüler türlü türlü paramiliter gruplara da sahiplerdi; bunların içinde imparatorluk elçisi olarak görev yapan topuz taşıyıcılar ile egemeni ve haremi koruyan bir kadın muhafız birliği de bulunuyordu. Kadın muhafızlar saraydan veya imparatorluk kampından uzakta görevlendirilmezlerdi, fakat bu kesinlikle onların şekilsel veya törensel bir yapıdan ibaret olduğu anlamına gelmemektedir. Daha eski Hint-Müslüman hükümdarlar da benzer birliklere sahip olmuşlardır. Merkezi orduyu meydana getiren kuvvetlerin en büyük kısmı Babürlülerin kontrolü altındaki silahlı piyadelerdi.

Hem Osmanlı ve Safevi çağdaşlarından hem de bir önceki yarım yüzyılın Müslüman hanedanlarının büyük çoğunluğundan farklı olarak, Babürlülerin, askeri köleleri merkez ordunun bir parçası olarak kullanmadığı görülür. Çeşitli tarihçiler görünüşteki bu aykırılık hakkında fikir yürütmüşler ve iki farklı açıklama sunmuşlardır: Askeri kölelik yüksek düzeyde kalifiye ve sadık ordular yaratmıştır, ama bunların sayısı çok değildi; Hindistan'ın devasa büyüklükteki askeri emek havuzu, bir köle ordusunu rahatlıkla alt edebilirdi. Ayrıca Babürlüler askeri kölelik mekanizması olmaksızın da İran ve Orta Asya'dan düzenli bir yetiştirilmiş asker akınına maruz kalıyordu.

Mansabdar kuvvetleri esasen *mansabdar*ların imparatorluk hizmetine vermek üzere bakmakla yükümlü oldukları ve karşılığında ücret aldıkları bir dizi özel ordudan meydana geliyordu. *Mansabdar*ların numerik rütbeleri, teorik olarak onların imparatorluk hiyerarşisi içerisindeki konumlarını, bakmakla yükümlü oldukları birliklerin sayısını ve ücretlerinin düzeyini gösteriyordu. *Mansabdar*lar, asker istihdam etmek için ücretlerinin arttırılmasını isteyebiliyordu, ama ücretlerini tam alabilmeleri için birliklerini teftişler sırasında hazır bulundurmaları gerekiyordu. *Mansabdar* sisteminin öncül oluşumları ve nasıl geliştiği ile ilgili bilgiler karmaşık ve şüphelidir, ama en azından sistemin 1575 yılındaki işleyişinin bu olduğu bilinmektedir. Numerik rütbelerin kullanılması açık bir biçimde bir Türk-Moğol uygulaması olan onluk sisteme dayalı askeri örgütlenmenin izlerini taşır. *Mansabdar*lar sıklıkla birliklerinin parasını şahsi kullanımları için kendilerine ayırıp, denetim mekanizmasından kurtulmanın yollarını da bulabiliyorlardı. Rütbelerle birliklerin büyüklüğü arasındaki bağ da gereksiz biçimde katıydı, zira divanda önemli

bir konuma sahip olmak için büyük birliklere değil statüye ihtiyaç vardı. 1596-1597 yıllarında Ekber *zat* ve *süvari* rütbelerini ayırdı. Dolayısıyla bir askeri yöneticinin rütbesi 1.000 askere denk düştüğü halde sadece 200 atlının bakımından sorumlu tutulmuş olması mümkündür. Şah Cihan dönemindeyse *suvar* rütbelerine denk gelen askerlerin sadece bir kısmını sağlamak zorundaydılar. Kuralların mütemadiyen gevşetilmiş olması, *mansabdarların* bunları çoğunlukla dikkate almadıklarını gösterir; böyle davrandıkları için cezalandırıldıklarına çok ender rastlanmıştır.

Kurallarla uygulamalar arasındaki uyumsuzluk, Babürlülerin siyasi tavizlerinin de önemli bir parçasını oluşturuyordu. Kurallar, saray ritüellerine uygun olarak *mansabdarları* hükümdarın hizmetlisi yapıyordu; realite ise onlara, kendileri hakkındaki algılarının gerektirdiği özgürlüğü sunuyordu. *Mansabdarların* çoğu asker içtima kurallarından muaf tutulmuştu.

Babür *mansabdarlarının* istihdam ettiği askeri birliklerin geniş bir yelpazesi vardı. Atlı okçuların kendilerine has özellikleri onları Babürlü ordusunun merkezine taşımıştı, ama çoğunluğu onlar oluşturmuyordu. Normal şartlarda *mansabdarlar* sadık hizmetlilerden meydana gelen bir kadro istihdam ederlerdi. Bu kişilerin pozisyonları çoğunlukla akrabalık ilişkileri ya da memleketleri üzerinden aktarılan kalıtsal pozisyonlardı. Bu yolla *mansabdarlar* imparatorluk rejimiyle eyaletlerin askeri insan gücünü birbirine bağlıyordu. Birliklerinin çekirdek kısımlarına konuşlandıkları bölgenin yerli askerlerini, bazen süvari, çoğunlukla da köylü kökenli piyadelerini yerleştiriyorlardı.

Mansabdarların birliklere asker toplayan kişiler olarak sahip oldukları önem, onların statüsünün kaynağını büyük ölçüde açıklar. Osmanlı ve Safevi emsallerinden farklı olarak Babürlü hükümdarların kurmaylarını infaz ettirmelerine, rütbelerini indirmelerine, hatta fırça çekmelerine bile nadiren rastlanmıştır. Büyük bir birliğin komutanını infaz ettirmek, onun vereceği hizmetten en azından geçici bir süreliğine mahrum kalmak anlamına gelirdi ve anında şiddete yol açardı. Babür kaynakları müteveffa *mansabdarların* birliklerini bir arada tutmak için atamalar ve terfiler yapıldığını aktarmaktadır. Her ne kadar oğulları babalarının rütbelerini mirasla devralamıyorlarsa da, maiyetlerinin bir kısmını devralabiliyorlardı. Böyle durumlarda imparatorluk rejimi de onlara genellikle çekirdek birlikleri besleyebilecekleri rütbeleri veriyordu.

Zemindar ordularının Babür ordusunun bir parçasını oluşturup oluşturmadığı tartışmalıdır. Babür devletine göre parçasıydılar; Ebülfazl'ın aktardığı rakamlara göre Babürlülerin ordusundaki toplam 342.696 süvari ve yaklaşık 4,4 milyon piyadenin, yani imparatorluğun erkek nüfusunun kabaca yüzde onunun içerisinde, belli ki çok sayıda köylü asker de yer alıyordu. *Zemindarların* imparatorluğun memurları

olduklarını farz edersek, onlara ait birliklerin de imparatorluk birlikleri olduklarını farz edebiliriz. *Zemindarlar* gerçekte vergi gelirinin büyük bölümünü toplayan ve gönderen kimseler olduklarından, birlikleri bir imparatorluk hizmeti yerine getiriyordu. Ama yerel üslerinin uzağındaki imparatorluk harekâtlarına katılmıyorlardı. Neredeyse tüm *zemindarların* askeri uşakları, çoğunun da silahları, filleri ve küçük kaleleri vardı. Bu küçük köylü orduları *zemindarlara* bilhassa sosyal meselelerde hatırı sayılır bir baskı gücü kazandırıyor, statülerini cisimleştiren gelirleri toplamalarını mümkün kılıyordu. *Zemindar* ordularının imparatorluk denetiminden azade olması, çoğu *zemindarın* gerçekte sahip oldukları özerkliğin göstergesidir; kendi alanlarında imparatorluk operasyonları için destek kuvvetlerini yetiştirmekle yükümlü olan *zemindarlar*, vergilerin toplanmasındaki rollerini de saymazsak, bunun dışında emperyal otoriteyi herhangi bir biçimde desteklemiyorlardı.

Potansiyel köylü askerlerin oluşturduğu devasa havuz, Babürlülerin merkez ordusunun sınırlı kapasitesi, *mansabdar* birlikleri üzerindeki merkezi denetimin kısıtlı oluşu ve *zemindar* kuvvetlerinin özerkliği, Babürlülerin her zaman için eyaletlerde isyan çıkması olasılığıyla karşı karşıya kaldığına işaret eder. *Zemindar* isyanları –çoğunlukla *zemindarlar*la imparatorluk temsilcilerinin gelir yüzünden çatışması– istisnai değildi, ama çoğu zaman yerel bir sorun olmaktan öte bir tehlike yaratmıyorlardı. *Mansabdar* isyanları ise 1582 yılından itibaren çeşitli nedenlerle, ender olarak görülmüştü. *Mansabdarların* çoğunun isyan güdüsü çok zayıftı; bunlar genellikle egemene bağlı, hisselerine düşenden dolayı ve geleceğe dair beklentileri açısından hayatlarından memnun ve korkacak pek bir şeyi olmayan kimselerdi. Onlar açısından Babür yönetiminin bir alternatifi yoktu. Bunun yanında imparatorlukta kalelerin ve tahkim edilmiş kentlerin meydana getirdiği ağ, muhtemel bir isyanın başarılı olma şansını düşürüyordu. Kuşatmalar Babür ordusu için zorsa, isyancılar için imkânsızdı. Ayrıca Ekber'in oluşturduğu kaleler sistemi, imparatorluk genelindeki stratejik noktaları ve güzergâhları denetim altında tutuyordu. Gerçekte söz konusu yollar ve kaleler ağının inşaatını Şir Şah Sur başlatmış, Ekber tamamlamıştı. Ekber, ünlü Agra Kalesinin yanı sıra Lahor ve Allahabad'da tahkim edilmiş kentler ve Racistan'daki Ajmer'de, kuzeybatıdaki Rohtas ve Attock'da ve yine Bihar'daki başka bir Rohtas'ta kaleler inşa ettirmişti. Kuzeybatıdaki kaleler, sınırı olası Özbek ve Safevi saldırılarına karşı koruyordu; diğerleri karadaki ticaret güzergâhlarını ve askeri yolları muhafaza ediyor, potansiyel isyancılar olan *zemindarların* gözünü korkutmaya yarıyordu. Babürlüler büyük kentlerde, özellikle de eyalet başkentlerinde küçük iç kaleler yaptırmışlardı. Kalelerin kumandanları bağımsız eyalet valileriydi; dolayısıyla isyan etmeye niyetlenen valilerin işe kendi başkentlerindeki iç kaleleri zapt ederek başlaması gerekiyordu.

Sultan Hüsrev'in 1606 yılındaki kısa süreli ayaklanması, bu duruma mükemmel bir örnek oluşturur. Askeri insan gücündeki artık, genç şehzadenin, babasının sarayını terk ettikten sonraki birkaç gün içerisinde 10.000 kişiden meydana gelen bir orduyu bir araya getirmesini sağlamıştı. Ne var ki sağlam bir üsten yoksun olan eğreti kuvvetleri, Lahor iç kalesini zapt etmeyi başaramamış, imparatorluk kuvvetlerinin karşısında dağılıp gitmişti. Babürlüler hiçbir zaman silahlı piyade güçlerinden oluşan büyük birlikler oluşturmaya teşebbüs etmediler. Osmanlıların geç on altıncı yüzyılda yaptıkları gibi askeri insan gücü için fazladan kaynaklara başvurmak zorunda kalmadılar. Avrupa modeli piyade ordularına, İngiliz ve Fransız kuvvetleri gelip de yerel hükümdarlar onları taklit etmeye başlayınca dek, alt kıtada rastlanmamıştır.

Merkezi Yönetim

Babürlülerin merkezi yönetimi, Osmanlılarkinden ve Safevilerinkinden devingen olması bakımından farklılaşır. Babürlüler, Agra ve Delhi'deki heybetli, tahkim edilmiş başkent komplekslerini yaptırmalarına ve Fetihpur Sikri gibi kendine mahsus bir imparatorluk kenti kurmalarına rağmen, imparatorluğun başkenti her zaman, nerede olursa olsun imparatorun kampıydı. Babür hükümdarları zamanlarının yüzde otuz beşinden fazlasını çıktıkları seferlerde, gezintilerde veya avlarda seyahat ederek harcıyordu; belli bir noktada aylarca yerleşik kalsalar dahi, çoğunlukla burası başkentlerden bir tanesi olmuyordu. İmparatorlar, askeri harekâtları, sıklıkla sınıra yakın büyük kentlerin birinden idare ediyordu. Ekber ve Cihangir, tıpkı İngiliz Hint hükümetinin yazlık başkent Simla'ya taşınması gibi, sıcak mevsimlerde sıklıkla aralarında Keşmir'in de bulunduğu yüksek yerlere gidiyordu. İmparator ve saray yer değiştirdiğinde, hükümet de yer değiştiriyordu. Bu gezginci yönetim şekli, hem Babürlülerin göçebe mirasını yansıtır hem de Hint krallığının bir unsurunu oluşturan, krallığın dört köşesine düzenlenen, askeri bir tören ritüeli olan *digvijaya* ile benzerlikler taşır.

Babürlülerin merkezi yönetimi, Timurî Orta Asya'da var olan İranî-İslamî ve Türk-Moğol geleneklerinin birleşiminin Hindistan koşullarına uyarlanmış biçimini sürdürüyordu. Osmanlı yönetimindeki ayrıntılı hiyerarşiye ve organizasyona sahip değildi. İmparatorluk hanesinde sayısız köle bulunuyordu, ama içlerinde hiç *devşirme* yoktu ve köleler önemli konumlara getirilmiyorlardı. Eyaletlerde saray görevlileri ile imparatorluk hizmetlileri arasında formel bir ayırım bulunmuyordu; *mansabdarlar* her iki rolü de üstleniyor, biri ile diğeri arasında hareket ediyorlardı. Çoğu Babürlü bürokrat, divan nazırları da dâhil, ya İran kökenli bürokratlardı ya da aynı idari geleneğin taşıyıcıları olan İranileşmiş Hint kastlarının mensuplarıydı. Bayram Han'dan sonra hiçbir Babür nazırı, Osmanlı sadrazamının sahip olduğu sınırsız yetkilere sahip olmadı. Bayram

Han ve ilk halefleri, naip anlamına da gelen *vekil* unvanını taşıyordu ki Bayram Han bizzat öyleydi. Ekber'in rüştü, unvanın naip imasını boşa çıkardı, ama bir makam olmaktan ziyade baş nazıra verilen onursal bir unvan olmayı sürdürdü ve Şah Cihan'ın saltanatına kadar kullanıldı. En yüksek makam, *divan-ı külli* (bütünün yöneticisi) de denilen vezirin makamıydı. Vezirin sorumlulukları arasında tüm atamaların denetlenmesi; vergi, harcamalar ve hesap denetimi dâhil mali işler ve resmi evrakın teyit edilip imzalanması vardı. Ekber reformlarının nihai evresi sırasında, vezirlik sorumluluğunu paylaşan üç ayrı memur görev yapıyordu. Vezirin en kıdemli asları, gelir ve giderlerle ilgili belirli konulardan ve defterlerin tutulmasından sorumluydu. *Divan-ı halise* arazi gelirlerinden sorumluydu; imparatorluk hazinesine vergi ödeyen araziler *halise* olarak tanımlanıyordu. Diğer memurlar maaşlardan, *cagir* tahsislerinden, saray atölyeleri ve dini dairelerin hesaplarından, bizzat hazinenin idaresinden ve hesapların denetlenmesinden sorumluydu.

Mirbaşı (askeri idarenin başı), rütbe olarak hemen vezirin altındaydı. *Mansabdari* sisteminden sorumlu olan *mirbaşı*, *mansabdar* adaylarının sunumu ve değerlendirilmesi ve *mansabdar* birliklerinin tahkikatı ile ilgileniyordu. Ayrıca imparatorluk genelinden gelen istihbarat raporlarının toplanması ve düzenlenmesi de yine *mirbaşının* sorumluluğundaydı. Tıpkı vezir gibi *mirbaşı* da zaman zaman sahra komutanı olarak görev yapmaktaydı.

Dini idarenin başı olan *sadr*, vezirden veya *mirbaşından* çok daha az öne çıkan bir figürdü. Buna rağmen makamı önemliydi, zira vakıf gelirlerinin din adamlarına hibe edilmesinden ve kadıların atanmasından sorumluydu. Bu hibeler, dini ve kültürel himayenin başlıca mekanizmasıydı ve çok büyük miktarlar söz konusuydu. Ulema, Sufiler ve Hindu gurular, *meded-i maaş* (geçim desteği) adı verilen bu hibelerden pay alırdı. Babürlülerin *sadrı*, Evrengiz döneminde bile Osmanlı *şeyhülislamının* ya da *kazaskerinin* veya Safevi *sadrının* ya da ileriki dönemlerde *molla başının* sahip oldukları nüfuza sahip olmadı. Bu durum, Babür devletinde ulemanın görece önemsiz oluşunun yansımasıydı.

Dördüncü nazır, yani *mir-i saman*, saray atölyelerinin başında bulunuyordu; bu hayli kapsamlı ve önemli bir sorumluluktu. Saray atölyelerinde, saray ve hükümet tüketimi için, hayret verici çeşitlilikte mallar imal ediliyordu. İmparatorluğun temel imalathaneleri olan darphane, tophane ve aşhanenin dışındaki atölyelerde itriyat, çadır ve halılar; filler için koşum takımları; şilteler ve yataklar üretiliyordu. Denilebilir ki *mir-i saman*, imparatorluğun en büyük sanayi işletmesinin baş sorumlusuydu. İmparatorluk atölyelerinde ayrıca, başta resim olmak üzere sanat eserleri de meydana getirilirdi. Babür sarayında önemli mevkilerde bulunan, *mir-i mal* (saray haznedarı), *mühürdar*, *mir tüzük*

(saray törenlerinden sorumlu), *mir menzil* (saray tedarikçisi), *hansalar* (saray aşçısı), *kuşbeyi* (baş doğancı) ve *aktah beyi* (baş atçı) gibi görevliler de vardı.

Zenane (Farsçada *zenhane*, kadınların evi anlamında) adıyla bilinen Babür haremi, Osmanlı'daki muadilinden çok daha az ilgi çekmiştir. Tıpkı Osmanlı haremde olduğu gibi Babürlülerin haremde de yalnızca imparatorların karıları, cariyeleri ve kadın akrabaları değil, sayılarının Ekber devrinde 5.000, Evrengzib döneminde de 2.500 oldukları bildirilen kadın muhafız birliği dâhil tüm saray kurumunun kadınları yer alırdı. *Zenane*, tamamen kadınlardan oluşan kendi idare yapısına sahipti. En yüksek rütbeli yöneticiye *sadr-ı anas* (kadınların idarecisi) adı verilirdi. Bu pozisyona genellikle üvey olanlar dâhil yaşça büyük kadın akrabalar getirilirdi. Muhafız birliğinin başına *ordubeyi* denirdi. Muhafız birliğinin mensuplarının güvenlikle ilgili sorumluluklarının yanı sıra sıklıkla idari vazifeleri de olurdu. Az sayıdaki haremağası *zenanenin* dış muhafızları olarak görev yapardı.

Hükümdar ailesinin kadınları –anneler, üvey anneler (bunlar her zaman değilse bile bazen aynı zamanda sütanneydiler), karılar, kızlar ve kız kardeşler– Osmanlı ve Safevi emsalleriyle benzer roller üstlenmişlerdi; mimarinin ve kültürün hamileriydiler, aracıydılar ve diplomattılar. Tarih kısmında bahsi geçen Maham Anagah, Nur Cihan ve Mümtaz Mahal dışında üç önemli kadının daha ismini zikretmek gerekir: Ekber'in annesi Hamide Banu Begüm ve Şah Cihan'la Mümtaz Mahal'in kızları Cihanara ile Revşenara. Daha büyük olan Cihanara annesinin ölümünün ardından saltanatın en önde gelen kadını olmuş ve Dara Şükuh'u desteklemişti; Revşenara, Evrengzib'in yanında yer almıştı.

Eyalet Yönetimi

Tarihyazımının Babür rejiminin doğası ile ilgili ihtilaflı noktaları, son kertede eyalet yönetimi, çoğunlukla da tarımsal vergilerin tayini ve toplanması ile ilgilidir. Babür devleti, direnç göstermeyen kırsal alana kendi gelir tabanının altını oycak ve sakin köylüleri isyancılara dönüştürecek şekilde, sürekli artan bir gelir talebini dayatarak kırsal ekonomik hayatın içlerine kadar dalan mütecaviz miydi? Görüşleriyle Babür araştırmalarının ulaştığı bilgeliği temsil eden J. F. Richards, Babür iktidarının, imparatorluğun kırsal toplumuna öncülerinden çok daha derin biçimde müdahale ettiğini ve Babürlülerin toprak-gelir sisteminin “kırsal hayatın dayanıklı, sert savunmasını delip geçerek, Babür Hindistanı'nın ekonomisini, kültürünü ve toplumunu yeniden şekillendirdiğini” iddia etmektedir.⁹ Bu “dayanıklı, sert savunmayı” yaratanlar genellikle *zemindarlardı*; eyalet yönetimi, esasen imparatorluk rejimi ile yerli, yerel veya bölgesel iktidar yapılarının etkileşimi demekti. *Mansabdarların* çoğu *zemindar* olmadığından, dolayısıyla kendilerine tahsis edilen araziler birkaç yılda bir değiştiğinden, rejim büyük ölçüde yerel köklerden

mahrumdu ve adeta eyalet toplumunun tepesinde asılı durur gibiydi. Yine de kırsal toplumu dönüştürmeye yetecek kadar onun içine nüfuz ettiği söylenebilir mi?

Eyaletlerin idari sistemini kavrayabilmek için Babürlülerin toprağı sınıflandırmakta başvurdukları kategorilerin anlaşılması gerekir. Merkezi yönetim, imparatorluk arazilerinin yüzde doksanından toplanan vergi gelirinden pay alıyordu. Bu araziler üç kategoriye bölünmüştü: *halise*, merkez hazineye vergi ödeyen topraklar; *cagir*, devlet memurlarına (bu sıfatlarıyla *cagirdar* veya *cagir* sahipleri olarak adlandırılan *mansabdarlar*) maaş olarak tahsis edilen topraklar ve *paybaki*, normal şartlarda *cagir* olarak tahsis edilen ama mevcut durumda dağıtılmamış topraklar. Bu kategorilerin dışında Babürlüler çoğunlukla ünlü din adamlarına, hem Hindu hem Müslüman olanlara arazi gelirlerinden pay dağıtırdı. Bu tür hibelerin çeşitli isimleri vardır; bunlardan bir tanesi de bir Moğol tabiri olan *soyurgal* olmasına rağmen, Babürlüler genellikle *meded-i maaş* kavramını kullanmışlardır. Bireylerden ziyade kurumları finanse eden *vakıfların* toprakları, toplamda kişisel hibelerden daha küçüktü.

Babürlülerin eyalet rejimi üç düzeyden meydana gelmişti: eyalet (*subah*), il (*sarkar*) ve ilçe (*pargana*). Ekber öldüğünde Babür İmparatorluğu on altı eyaletten oluşuyordu: Agra, Ajmer, Allahabad, Bengal, Berar, Bihar, Delhi, Gucerat, Kâbil, Keşmir, Handeş, Lahor, Malva, Multan, Kandahar ve Tatta (Sind). Şah Cihan ve Evrengzib'in Dekkan'da yaptıkları fetihler sonucunda dört eyalet daha kurulmuştu: Evrengabad, Bidar, Bicapur ve Haydarabad.

Eyalet yönetiminin yapısı, işlevi ve terminolojisi imparatorluğun bir ucundan diğerine bariz farklıklar gösteriyordu; aşağıdaki betimleme, karşılaşılan en yaygın uygulamaları ve koşulları yansıtmaktadır. Eyaletlerin, en azından kâğıt üzerinde, ayrıntılı bir idari yapısı vardı. Eyalet valisi (orijinali, *sipehsalar*; düz anlamıyla “ordu komutanı”; daha sonra *nazım-ı subah* veya *subahdar*) eyaletin yetiştirdiği *mansabdar* ordusuna komuta etmekle ve düzeni sağlamakla yükümlüydü. Diğer başlıca memurlar, *divan* (mali işlerden sorumlu en üst rütbeli memur); eyalet *bahşisi*; vakanüvis; aynı zamanda *kadı* da olan *sadr*; *kotval*; *mir-i adl*; ve bazı eyaletlerde *mir-i bahr* idi. Doğrudan valiye tâbi olmayan *divan*, hazineye vergi ödeyen halise arazilerinin gelirinin toplanmasından, hibelerin denetlenmesinden ve eyaletin gelir kayıtlarının tutulmasından sorumluydu. *Eyalet bahşisi*, eyalet ordusunun yani *mansabdarların* yetiştirmekle sorumlu oldukları birliklerinin teftişini yapıyordu. Vakanüvisin görevi eyalette olan bitenler hakkında merkeze rapor vermektir. *Sadr-kadı* hem dini şahsiyetlere verilen hibeleri idare ediyor hem de Şer'i yargıç olarak görev yapıyordu. *Mir-i adl* ve *kotval* de bazı polisiye ve idari görevler üstlenmişti. Limanlarla ilgili yargılama yetkisinin ait olduğu *mir-i bahr* aynı zamanda limanların ya da deniz taşımacılığı yapılan nehirlerin bulunduğu eyaletlerde, nehir trafiğinin

emniyetinden de sorumluydu. Resmi vakanüvislerin dışında gizli muhbirler de merkezi yönetime rapor vermekle yükümlüydü. Bu yüksek rütbeli memurların her biri, merkezi yönetimin ayrı bir birimine hesap veriyordu: vali, bizzat imparatorun kendisine; *divan*, *divan-ı külliye*; *eyalet bahşisi*, *mir bahşiye*; *sadr* ise imparatorluk *sadrna*. İstihbarat toplama mekanizmalarının yanı sıra bu müstakil raporlama kanallarına bakılarak, Babürlülerde merkezi hükümetin, eyalet yönetimleri üzerinde sıkı bir kontrol uygulamış olduğu anlaşılabilir. Ancak başka alanlarda da görüldüğü üzere merkezi iktidarın teoride sahip olduğu güç, pratikte olduğundan daha çoktu. Tek bir memurun vali ya da *divan* ile *bahşi* makamlarının –hatta bazen üçünü birden– başında bulunması, istisnai bir durum değildi. Anlaşıldığı kadarıyla merkezi yönetim, eyalet valilerinden oldukça sınırlı taleplerde bulunuyordu: sadık kalmak, egemenliğin sembolizmini gasp etmemek, gelirleri merkez hazineye zamanında ulaştırmak, imparatorluk temsilcilerine gelirin toplanmasında destek olmak ve daire-i adalet ile uyumlu olarak, tebaayı baskıdan korumak.

Serkar yönetiminin yapısı, eyalet yönetiminin birebir aynısıydı. En üst rütbeli amirin, yani *fevcdarın*, birincil görevi düzeni sağlamak ve gelirin toplanmasına destek olmaktı. Birçok durumda, hatta belki en çoğunda, Babürlülerin otoritesini en görünür şekilde eyaletlerde temsil eden, buradaki gelirlerin toplanması için askeri destek sunan kişi, *fevcdardı*. Her *serkarın* bir kadısı ve kotvalı vardı.

Emperyal yönetim, *pargana* düzeyine sadece *halise* ve *paybakı* olarak sınıflandırılmış topraklarda yayılırdı. *Cagir* topraklarında *cagirdar*, o yoksa onun temsilcisi vergi matrahlarını belirlemek, vergileri tahsil etmek ve diğer yerel idari meselelerle ilgilenmekle yükümlüydü. *Parganalarda* merkezi hükümet tarafından atanan iki memurdan biri olan *şikdar*, düzenin sağlanmasından, *amin* ise vergi matrahının belirlenmesinden ve verginin tahsil edilmesinden sorumluydu. Tüm *parganaların* bir *kanungosu* bulunurdu. Bu kişi, makamına imparatorluk fermanıyla getirilen bir yerel muhasebeciydi ve yerel vergi kayıtlarını tutuyordu. Bir başka memur olan *çodhurinin* (*chaudhuri*) de hayati bir işlevi vardı: genellikle *pargananın* önde gelen *zemindarı* olan bu kişi, *pargananın* diğer *zemindarılarıyla* imparatorluk rejimi arasında aracılık etmek üzere Babürlüler tarafından tayin edilirdi. *Çodhuri*, diğer *zemindarlardan* tahsil ettiği vergileri tayin edilen imparatorluk alıcısına aktarmakla yükümlüydü. Yıllık vergi takdiri belgesinin altındaki imzası, *pargananın* gelirinin ödeneceğinin garantisiydi; ayrıca eyalet hükümetinin tarımı geliştirmek üzere saban, tohum ve yük hayvanı için verdiği kredileri de o dağıtırdı. *Çodhurinin* belki de en önemli vazifesi, imparatorluğun tahsildarlarıyla gelirlerin keşif ve takdirinin yapıldığı müzakerelerde, *zemindarları* temsilen görev almasıydı.

Teori ve pratik arasındaki farkı, gelirlerin takdir ve tahsil edilmesinde de görmek mümkündür. Teoride Babür rejimi, eyaletlerin bağrına kadar nüfuz etmişti; tıpkı

Osmanlıların tahrir sistemiyle yapıldığı gibi, tek tek köylüler düzeyinde gelir tespiti yapıyordu. Ekber, 1574 yılında başlatılan ve *mansabdari* sisteminin kurulmasını içeren reformların bir başka veçhesi olan *karuri* uygulaması ile teoriyi hayata geçirmeye çalıştı. Richards'ın, Babürlülerin kırsal toplumun hücrelerine kadar müdahale ettiğine ilişkin iddiasının temelinde yatan da, bu programdır. Şir Şah Sur'un teşebbüsünün izinden giden bu programı gerçekleştirmeyi, Racputlu değil İranileşmiş Hindu bürokratlardan olan Raca Todar Mal, üstlendi. Süreç, imparatorluk *kanungolarından* arazi ve üretim istatistiklerinin toplanmasıyla ve ağırlık ve ölçü birimlerinin standartlaştırılmasıyla başladı. Program, içlerinde eyalet vergisinin toplanmasından sorumlu, *karuri* adı verilen (Hintçede "10 milyon" için kullanılan sözcükten türetilmiş bir özel isim; *karuri* yetki alanının teorik olarak elde ettiği rupi miktarı) yeni bir yetkilinin atanması da dâhil, bir dizi kati reform öngörüyordu. *Karurilerin* görevi, gelir üreten toprakların birebir ölçümünü yapmak, toplanan mahsulün ve fiyatların on yıl geriye dönük kayıtlarını tutmaktı. Bu tahkikatlar, *zabt* (toprağın ölçümü üzerinden değer biçilmesi) adı verilen gelir takdir sisteminin temelini oluşturunca. Merkezi yönetim, eyaletler bazında toplanan bilgilerden hareket ederek değişik arazi kategorileri için yıllık vergi oranlarını belirledi. İmparatorluk tahsildarı veya *cagirdarın* temsilcisi, kendi yetki alanındaki topraklar için yazılı bir takdirde bulunur, önde gelen *zemindarlar* da bu değerlendirmeyi onaylardı. Bu dönemde, ne *Karurilerin* imparatorluğun kaçta kaçını geçekten tetkik ettiği ne de imparatorluğun *cagir* arazilerinin ne kadarının gerçekten *halisa* arazisine dönüştürüldüğü tam olarak bilinmemektedir.

Her ne kadar *zabt* sisteminde, arazi ölçümleriyle her üreticinin ne kadar vergi ödemesi gerektiği belirleniyorsa da, Babür devleti ve onun resmi temsilcileri, işlerini, bazıları kendileri de üretici olan komşusunun mahsulünden pay alan *zemindarlar*la görürdü. *Zemindar* sınıfının varlığı, Babürlülerin kırsal topluma nüfuz etmesini sınırlandırdı; Babürlüler tek tek haneleri değil, köyleri veya birkaç köy topluluğunu birden tahkik edebildiler. Babürlülerin gözünde *zemindarlar* vergi mükellefi değil, memurdu, ama vergi mükelleflerini imparatorluğun çoğunda merkezi yönetimden izole etmişlerdi.

Zabt sistemi, kâğıt üzerinde imparatorluğun büyük bölümünde yürürlükte kalmayı sürdürdü, ama sıklıkla *nasak* (düzen, yöntem) adı verilen bir usulün uygulanmasına yol verdi. *Zabt* bölgelerinde *nasak*, yıllık tahkikatlar yapmak yerine geçmiş yılların verilerine göre matrahın belirlenmesi anlamına geliyordu. Belli ki merkezi hükümetten *amin* veya *cagirdarın* vekili, yerel kayıtlara dayanarak bölgenin hasılatı hakkında bir tahminde bulunuyor, tahsil edilecek rakamı da yürürlükteki rakamlara göre belirliyordu. *Çodhuri* tarafından temsil edilen *zemindarlar*, bu değerlendirmeye karşı çıkacak olurlarsa, imparatorluk temsilcisi ya uzlaşmaya varılmasını sağlamak üzere pazarlık yapıyor ya da söz

konusu bedeli zorla veya zor kullanacağı tehdidinde bulunarak tahsil ediyordu. Osmanlı eyalet yönetiminde, on yedinci yüzyıldaki dönüşümlere gelen dek, pazarlık mekanizmasına rastlanmamıştır. *Zemindar*ların ve köylülerin askeri kapasitesi, Babürlüleri pazarlık yapmaya mecbur kılıyordu. Ayrıca Babürlüler, merkezi hükümetin eyaletlerde meydana gelen değişimlerden haberdar olmasını sağlayacak tahkikler de nadiren düzenli olarak yapıyordu. İlerleyen dönemlerdeki arazi değerlerine ilişkin kayıtlar, bağımsız tahkikat sonuçlarından ziyade yerel kayıtlara dayanılarak hazırlanmıştı. Dolayısıyla, *nasak* uygulamasıyla Babürlülerin kırsal topluma nüfuzu ciddi biçimde sınırlandırılmıştı.

Normalde Racputlara ve diğer yerli *mansaḥ*darlara kalıtsal toprakları *vatan-cagir* olarak tahsis edilirdi. Babürlüler bunları da, imparatorluk memuriyeti bulunmayan ve daha az toprağa sahip olan ve *vatan-cagir*lerin iç işleyişine müdahale etmeyen yerli hükümdarlar gibi, *zemindar* olarak sınıflandırmıştı.

Elbette eyaletler, kırsal alanlardan olduğu kadar, şehirlerden de meydana geliyordu. Eyalet şehirlerinde *zemindar* bulunmazdı, ama yerel güç odakları ve seçkinler, Babürlü memurlarla birlikte hareket ederek kendi çıkarlarını gözetirlerdi. *State and Locality in Mughal India* (Babür Hindistan'ında Devlet ve Yerellik) adlı eserinde bu konuyu inceleyen Ferhat Hasan, şu sonuca varır:

Devletin, belirli işlevsel ve kurumsal bağlamlarda başarılı veya başarısız olmasını belirleyen etmen, yerel iktidar sahiplerinin işbirliği ve mevcut, hatta bazen kadim sivil toplumun desteğiydi. Devlet, sosyal ve siyasal elitin çıkarlarına hizmet edecek önlemleri almak konusunda oldukça başarılıydı. ... Aksi durumlarda devletin teşebbüsleri büyük ölçüde köstekleniyordu.

Ve devam eder:

Devletle yerel otoriteler arasındaki değişen ittifaklara bağlı olan siyasi sistem, sürekli bir değişkenlik ve çatışma ortamının içinde konuşlandırılmıştı. Toplumsal aktörler imparatorluk otoritesini özel amaçları doğrultusunda kendilerine mal ediyor, bu da sembolik ve maddi kaynakların paylaşılması konusunda yerel çatışmaların doğmasına neden oluyordu.¹⁰

Nasıl ki Babürlülerin resmi metinlerinde ve saray ritüellerinde artiküle edilen siyaset teorisi, saray dışındaki siyasi gerçekliği yansıtmıyorduyorsa Babürlülerin toprak geliri teorisi de eyaletlerdeki gerçekliği yansıtmaktan uzaktı.

Babür Ekonomisi

Babürlüler döneminde Hindistan'ın zenginliği dillere destan olmuştu. Babürlülerin askeri başarılarını ve kültürel alanda meydana getirdikleri eserleri finanse eden servetin kaynağı tarım, imalat, karayolu ve deniz ticaretiydi. Tarihçiler genel olarak Babürlüler

döneminin çoğunda imparatorluğun refah düzeyinin yükseldiği konusunda uzlaşır. J. F. Richards, Babür dönemini, devletin ekonomiye fazla müdahale etmediği bir “ekonomik büyüme ve canlılık” devri olarak tanımlar.¹¹ “Küçük bir yönetici sınıfın hep daha çok maddi kaynak elde etmek için duyduğu açık arzudan” söz eden Tapan Raychaudhuri’ye göre dahi, “Hindistan’ın emperyal otorite altında birleşmesi –her ne kadar fahiş taleplerde bulunmuş olsa da– sistematik bir hükümet yapısı oluşturmuş ve ticaretin, imalatın ve ihracat ürünlerinin üretimini teşvik eden yeni bir güvenlik düzeyi meydana getirmiştir.”¹² Hint Okyanusu’nun Avrupalıların hâkimiyetine girmesi ve Avrupalı tüccarların Babür İmparatorluğu’nun içinde ve çevresindeki varlığı, zarara yol açmamış, tersine imparatorluğun zenginliğine katkı sunmuştur.

Babür ekonomisi ile ilgili her genelleme parçalı ve eksik bilgiye dayanır. İmparatorlukta hiçbir zaman nüfus sayımı yapılmamıştır, tutulan diğer kayıtlar ise en iyi ihtimalle bölük pörçüktür. Durumu biraz daha karmaşıklaştıran bir diğer unsur Babürlüler devriyle, alt kıtada Avrupalı tüccarların görülmeye başlandığı dönemin neredeyse birebir örtüşmesidir. Mevcut verilerden hareket ederek Babür nüfusu hakkında sadece kaba bir tahmin ileri sürmek mümkündür. Gerçeğe en yaklaşık tahmin, 1600 yılı için tüm alt kıtada yaklaşık 150 milyon kişinin yaşadığı, bunların yine yaklaşık 115 milyonunun Babürlülerin topraklarında olduğu yönündedir. 1800’e gelindiğinde bütün alt kıtanın nüfusu aşağı yukarı 200 milyona çıkmıştır; bu da Babürlüler döneminde nüfusun yavaş ama istikrarlı biçimde arttığını gösterir. Kentsel nüfusun büyüklüğünü tahmin etmek son derece zordur, ama Agra ve Delhi’nin on yedinci yüzyıldaki nüfuslarının 500.000’in üzerinde olduğu, hatta Evrengzib dönemine gelindiğinde tek başına Agra’da 800.000 kişinin yaşadığı söylenebilir. Nüfusu tahminen 700.000 kişiyi bulan Lahor da iki başkentle yarışmıştır. Thatta, Surat, Ahmedabad ve Patna’nın nüfusları da muhtemelen 200.000 kişiyi bulmuştur.

Bu kentsel yoğunlaşmaları mümkün kılan şey, Hint-Ganj ovasının verimliliği idi. Hasat sezonunun uzun sürmesi sayesinde çiftçilerin çoğu yılda iki kez mahsul kaldırabiliyordu. İçlerinde buğday, arpa, pirinç ve darının da bulunduğu çok çeşitli tohumlar ekiliyordu. Alt kıtada mısır ve tütün tarımına on yedinci yüzyılda başlandı. Pek çok köylü, ihracata yönelik ürünler de yetiştiriyordu. Genel olarak daha küçük çiftçiler tahıl ekimine yoğunlaşırken daha büyük arazi sahipleri ihracat ürünleri yetiştiriyordu. Elverişli su şebekelerinin yokluğu, bölgesel uzmanlaşmanın önüne geçti; koşulların çok uygun olmadığı yerlerde bile tahıl ve diğer mahsuller, yerel tüketime dönük olarak üretildi.

Alt kıtada tarımsal üretim her zaman muson yağmurlarına bağımlı olmuştur, Babürlülerin tarımsal sistemi de bu durumdan muaf değildi. Musonların, özellikle de üst üste bir yıldan uzun süre yağmaması, kıtlık demekti. Babürlüler döneminde yaşanan en feci

kıtlıklar ve onlarla birlikte gelen salgınlarda iki milyondan fazla insan hayatını kaybetti. Böyle durumlarda üreticiler suni sulama olanaklarını devreye sokuyor, (alt kıtada tank adı verilen) küçük depolardan, kuyulardan ve su değirmenlerinden yararlanıyordu. Baraj ve sulama kanalları gibi daha büyük su depoları da yaygın olarak kullanılıyordu. Çok sofistike yapıları olmasa da, Babürlü hükümdarlar, üretimi arttırmak için sulama sistemlerine muazzam yatırımlar yapmıştı.

Babürlüler kırsal alandan mümkün olan en yüksek geliri elde etmek istiyorlardı, ama baskıcı bir vergilendirme uygulamasının üretime ket vuracağını ve uzun vadede kazanılacak hâsılatı azaltacağını da farkındaydılar. Toprak-gelir sistemini bu sebeple kurmuşlardı, ama *cagirdar*ların sıklıkla yer değiştirmesi, belirli bir bölgenin uzun vadeli verimliliğinden fazla çıkarları olmadığı anlamına geliyordu; dolayısıyla *cagirdar*ların çıkarlarıyla rejimin bütünsel çıkarları örtüşmüyordu. Eyalet yöneticileri *cagirdar*ları kısıtladı; köylüler, *zemindarlar* tarafından izole edildi. *Zemindarlar* sıklıkla ürün olarak topladıkları geliri pazarda satarak Babürlülerin gelirlerini nakit olarak tahsil etmelerini de sağladı. Bu yüzden Babürlülerin tarımsal sistemi, merkezi yönetim, *cagirdarlar*, *zemindarlar* ve köylüler –son iki grup örtüşebiliyordu– arasında süregiden bir gerilimin üzerine bina edilmişti.

Tarımsal artık geniş bir zanaatkâr topluluğunu destekliyor ve ihracat mallarının üretilmesini mümkün kılıyordu. En önemli ürün, açık arayla pamuktu ama imparatorlukta ipek, yün, kenevir, şeker kamışı, betel yaprağı, çivit ve *chay* (kırmızı boya) da üretiliyordu. Bunların dışında köylüler afyon, safran, tütün ve değişik yağlı tohumlar da yetiştiriyordu. Hintli zanaatkârlar, bunlardan ve başka maddelerden, aralarında tekstil ürünleri, işlenmiş ipek mamulleri, rafine şekerler, işlenmiş afyon ve alkollü içkilerin de bulunduğu envai çeşit şey ürettiyordu. Babür Hindistan'ı demir ve güherçile konusunda kendi kendine yetiyor, ayrıca elmas ve küçük miktarlarda bakır, altın ve gümüş de çıkarıyordu. Zanaatkârları, Çinli veya Avrupalı emsallerinin sahip olduğu ileri teknolojiiden mahrumdu; su kuvvetiyle çalışan tekstil makineleri bir yana, el arabası gibi basit araç-gereçlerden de yoksundular. Hindistan'ın maden çıkarma teknikleri, denizcilik teknolojisi ve madenciligi Avrupa ve Çin'in çok gerisindeydi. Ayrıca matbaa da Hindistan'a henüz gelmiş değildi. Bu handikaplara rağmen, imalat sektörüne damgasını vuran zanaatkâr kastların el becerileri, Hindistan'ın uluslararası pazarlarda hem tekstil hem metal ürünler konusunda rekabet edebilmesini sağlıyordu. Hindistanlı zanaatkârlar, onlarla karşı karşıya kaldıklarında, örneğin Avrupalıların gemi yapımı teknikleri gibi, yeni teknolojileri de benimseyip uyarladılar.

Gerek bu mamuller gerekse yiyecek üretimindeki uzmanlık, hem kentsel ve kırsal alanlar arasında hem de şehirlerarasında giderek büyüyen iç ticaret hacmi yarattı.

Ticaretin önemli bir bölümü karayolu üzerinden gerçekleşiyordu. Karayolu nakliyatının yüksek maliyeti, bazı malların taşınmasına imkân vermiyordu. Dekkan'daki Agra ve Burhanpur, karayolu ticaretinin en önemli merkezleriydi. Karayolu ticaretinin ana rotası Dekkan'dan Bicapur ve Golkonda üzerinden Maçilipatnam'a ulaşıyordu. Haydarabad'ın kuzeyindeki rota Evrengabad'a, oradan itibaren farklı rotalar Burhanpur ve Surat'a çıkıyordu. Surat'ın kuzeyinden giden bir yol, imalat merkezi Ahmadabad'a, Ahmadabad'dan sonra da Ajmer'i kat ederek Agra'ya çıkıyordu. Burhanpur'la Surat ve Agra'yı birbirine bağlayan başka güzergâhlar da mevcuttu. Kuzeyde ana yollar, nehirlerle paralel akıyor, Delhi ve Agra'yı Varanasi, Patna, Bengal ve doğudaki Orissa ile ve Pencap'a bağlıyordu. Ticaret, Pencap'ın başlıca merkezi Lahor'dan nehir boyunca Multan ve Thatta, karayolundan da Kâbil ve Kandahar yönüne akıyordu. Sahil boyunca yapılan deniz nakliyatı, Thatta limanlarını Bengal'deki Çitagong'la bağlıyordu.

Bu rotalar üzerinden çok çeşitli mallar taşınıyordu. Bengal, Ganj ve Jumna üzerinden Agra'ya, deniz yoluyla da Güney Hindistan'a büyük miktarlarda pirinç ithal ediyordu; ayrıca yağ ve şeker açısından da çok zengindi. En önemli imalat bölgesi olan Guce-rat, kara ve deniz yolu üzerinden tahıl ithal ediyordu. Multan, İndus ve Ravi nehirleri üzerinden kuzeydeki Lahor'a ve güneydeki Thatta'ya şeker gönderiyordu. Bu ticaretin hacmi, çeşitliliği ve kat ettiği uzun mesafelere oranla o kadar büyük değildi. Bu konuda uzmanlaşmış Banjaralar adlı bir kast, karayolundan yapılan tahıl nakliyatını üstlenmiş, belli başlı pazarlara 20.000 öküz arabasından oluşan konvoylarla mal taşıyorlardı, ama modern standartlara göre oldukça küçük bir ticaret hacmi söz konusuydu. Karayolu taşımacılığı genellikle öküz arabalarıyla yapılırdı, ama atlar, develer ve fillerden de yararlanılırdı.

Ticarete dâhil olan tüccarlar çeşitliydi. Surat gibi büyük pazarların tüccarları en az Avrupalı emsalleri kadar zengin ve gelişkindi. Önemli tüccarların çoğu banker işlevi de görürdü. Bazılarının Babür yönetici sınıfının mensuplarıyla yakın ilişkileri vardı. Babürlü devlet adamlarının ve yönetici ailenin mensupları da bizzat tüccarlık yapar, dolayısıyla devlet gelirleriyle ticarete yatırım yaparlardı. Cebri güç kullanarak, belli bir ürün üzerinde tekel ilan edip, ürünün ticaretini yapabilmeleri için diğer tüccarları ruhsat satın almaya veya zanaatkârları, önce siparişlerini tamamlamaya zorlayabiliyorlardı.

Daha küçük tüccarlar daha sınırlı bir alanda ve daha dar bir ürün yelpazesıyla ticaret yapardı. Hatta ürünleri için verilecek en iyi fiyatın peşindeki köylüler bile bir dereceye kadar tüccar gibi hareket ederdi. Vergi tahsildarları da topladıkları ürünleri elden çıkarmak zorunda oldukları için ticari ağı bir parçasını oluşturlardı. Hindistan ticaretinin arkasında karmaşık bir bankacılık ve kredi sistemi vardı. Tüccarlar, uzun mesafe işlemlerinde nakit yerine çoğunlukla ticaret senedi kullanılırdı. İmparatorluk memurları,

kârlarını muhafaza etmek üzere sıklıkla kendi kaynaklarını ve denetimleri altındaki imparatorluk kaynaklarını kullanarak borç verirdi. Tefecilik, hayli yaygındı; aylık faiz oranları yüzde 30'lara varıyordu.

Bu ticaret ağı ve onun var olmasını mümkün kılan görece düzen, Babürlüler döneminde kentsel büyümenin altyapısını meydana getirmiştir. Sadece Babürlülerin fiili denetimi altında olanlar değil, tüm büyük şehirlerin nüfusları artmıştır. Gucerat'taki Ahmadabad ve Dekkan'daki Golkonda gibi eski başkentler; yeni eyalet başkentleri ve ticaret merkezleri olarak önemlerini muhafaza etmişlerdir. Babürlüler, hepsi Babürlü devlet adamlarınca kurulmuş olan Şahacanhapur, Muzaffernagar ve Muradabad gibi eski kentlerin yenilenmesini ve yeni kentlerin kurulmasını fazlasıyla teşvik etmişlerdir. Bir kent kurmak için görece az sermayeye ihtiyaç vardı: bir duvar, giriş kapıları ve çarşı meydana getirmek ve düzenli bir su kaynağı sağlamak gerekiyordu. Bu tip yatırımlarla müreffeh bir kentin gelişimi sağlanabilmişse, genel olarak ekonominin çok başarılı olmuş olması gerekir.

Bir ekonomi tarihçisi için on altıncı ve on yedinci yüzyılların en önemli teması, Babür İmparatorluğu'nun gelişimi değil, alt kıtaya Avrupa arasındaki ticaretin gelişmesi olacaktır. Aslında Portekizliler alt kıtaya, Vasco dö Gama'nın keşfinin 1497 yılında Calicut'a (Kozhikode) kadar uzanması sonucunda, Babürlülerden evvel varmışlardı. Osmanlılarla ilgili bölümde anlatıldığı üzere, Portekizliler, Hint Okyanusu'na egemen olacak bir denizcilik imparatorluğu kurmak niyetindeydi. 1511 yılında ele geçirdikleri Malakka ve Hürmüz Boğazları ve 1517 yılında zapt etmeyi başaramadıkları Cidde gibi kilit noktalardaki geçitleri denetimleri altına almaya çalışmış, Hindistan sahillerinde ve başka yerlerde istihkâm edilmiş ticaret üsleri kurmaya uğraşmışlardı. Estrado da India (Hindistan Devleti) adıyla bilinen Portekiz deniz imparatorluğu, biber ticaretinin tekeli ele geçirmeye, bu ürünün rotasını değiştirerek Afrika yönüne çevirmeye ve nakliyesine hâkim olmaya çalışmıştır. Niels Steensgaard'ın belirttiği gibi, amaçları ticari olmaktan ziyade yeniden dağıtımına dönüktü. Burada tüccar olup ticareti ellerine geçirmeyi değil, vergiler ve ruhsat bedelleriyle kâr elde etmeyi hedefliyorlardı. Hint Okyanusu'ndaki tüccar gemilerinin ticaret yapabilmesi için ruhsat alması gerekiyordu; Portekiz gemilerinin ve silahlarının üstünlüğü bunu olanaklı kıldı. Elbette Portekizlerin gücü, Hint Okyanusu sahillerinde ticaret yapan yerli tüccarların faaliyetlerine ket vurmuş, ama bilhassa Portekizlilerin yolsuzlukları ve gevşeklikleri yüzünden, tamamen sonlandırmamıştır. Estado da India, gücünü Hint Okyanusu ile Akdeniz arasındaki ticareti sonlandırmak amacıyla kullanmamıştır. Maliyetleri daha düşük olduğundan, Portekizlilerin kervan tüccarlarının fiyatlarını kırma olanağı vardı, ama bunun yerine kervan ticareti yapanların fiyatlarının, masrafları doğrultusunda belirlenmelerine izin verdiler.

Hint Okyanusu'ndaki ticareti dönüştüren unsur Portekizlilerin gücü değil, Protestan teşebbüsü oldu. 1600 yılında kurulan EIC ve 1602 yılında kurulan VOC, Portekizlileri denizde alt ederek, sadece baharat ticaretini ele geçirmekle kalmayıp, başta tekstil ürünleri olmak üzere Hint ürünleri için Avrupa'da yeni pazarlar kurdular. Hollandalılar, biberin ve diğer baharatların ana kaynağı olan bugünkü Endonezya'da hâkimiyet kurdular, ama alt kıtanın başka bölgelerinde de fabrikalar olarak adlandırılan ticaret üsleri tesis ettiler. Baharat ticaretinden dışlanan İngilizler, alt kıtaya yoğunlaştılar. On yedinci yüzyılda şirketler, Avrupa'ya başta pamuklu olmak üzere nihai mamuller ihraç ediyor, bunları Amerikalıların madeni parasıyla satın alıyorlardı. Şirketler Endonezya'ya Hint dokumaları ihraç edip karşılığında biber alıyor, ayrıca, başka malların yanı sıra Avrupa'ya Hint çividi, ham ipek ve güherçile de sevk ediyorlardı.

Avrupalı tüccarlar faaliyetlerini mevcut ticaret merkezlerinde yürüttükleri gibi, yenilerini de kurdular. Hollandalılar, 1616 yılında Babürlülerden, Golkonda'daki Masulipatnam ve Babür Gucerat'ındaki Surat'ta fabrika işletme izni aldılar. 1615'te İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, I. James'in Sir Thomas Roe'yu elçi olarak Cihangir'e göndermesini sağladı ve İngilizler Surat, Agra, Burhanpur, Patna ve başka ticaret merkezlerinde satış noktalarını kurdular. Portekizlilerin elindeki Hürmüz'ün, 1622 yılında Safevi-İngiliz ittifakı tarafından fethedilmesi ve Portekizlilerin 1633 yılında Babürlüler tarafından Hugli'den çıkartılması, İngiliz ve Hollandalı tacirlerin alanını genişletmiş oldu. EIC, 1639 yılında yerel bir hükümdardan Madras'ı ve 1668 yılında Portekiz'in 1661'de İngiltere'ye terk ettiği Mumbai'yi İngiliz Krallığı'ndan aldı. Avrupalıların alt kıtadaki faaliyetlerinin merkezi Bengal oldu. Çok değerli hazır mamuller ile zengin ham ipek ve güherçile kaynaklarının dışında, burası aynı zamanda alt kıtanın tahıl ambarıydı. EIC 1660'larda burada bir dizi imalathane kurdu. Babürlü yöneticilerle gümrük bedelleri hakkında süregiden bir ihtilaf, 1687 ve 1689'da küçük çatışmaların yaşanmasına neden olduysa da, EIC nihayetinde beklediği gümrük tavizlerini 1691 yılında elde etti ve 1696'da, imparatorluktan ileride Kalküta olacak bölgedeki imalathaneyi tahkim etmek için onay aldı. EIC ve VOC'un sahip oldukları donanma gücü, kalelerin yerine geçiyordu, zira istedikleri herhangi bir limanı rahatlıkla abluka altına alabiliyorlardı. Avrupalıların ticari faaliyetleri, kıyılardaki imalathanelerden ülkenin iç kısımlarına doğru yayıldı ve ekonomik değişimler doğurdu. VOC, kendisine verilen haklar doğrultusunda Maçilipatnam'da üretilen desenli pamuklu dokumaları satın almakla yetinmeyerek, pamuklu düz basma üretmek üzere imalathaneler kurarak ve yeni bir pazar oluşturdu. Coromandel kıyılarındaki tekstil endüstrisi, böylelikle hızla büyüdü. Bu örnek, Avrupa ticaretinin alt kıtanın kıyı bölgelerindeki sanayi üretimini nasıl arttırdığını gözler önüne sermektedir. Hollandalılarla İngilizlerin faaliyetleri, tekstil ürünleri de dâhil hazır mamullerin üretimi arttırmak suretiyle Bengal

ekonomisinin büyümesine katkı sundu. Avrupalı tüccarlar genellikle Hintli dokumacılarla sermaye sağlıyordu. Babürlüler, hem dokumacıardan hem tüccarlardan tahsil ettikleri vergiler sayesinde gelirlerini arttırdılar. Ayrıca Avrupa'nın Hint ürünlerine gösterdiği talep, yeni iş olanakları yarattı. Ticaret, hem iş imkânı hem de net nakit akışı sağladığından Babürlülerin veya imparatorlukta yaşayanların çıkarlarına ters düşmüyordu. Avrupa ticaretinin olumlu etkilerinin haricinde, alt kıtanın ekonomisinde meydana gelen değişiklikler ve bunların Babür rejimine etkileri hakkında bir değerlendirme yapmak zordur. Belli bir dönemde tarihçiler, büyük çaptaki Amerikan gümüşü akışının kıta altında Avrupa'yla kıyaslanabilir bir enflasyona yol açtığını tahmin etmişlerdi. Fakat daha güncel araştırmalar bu hipotezin geçerliliğini sorgulamaktadır.

Dönemin parasal tarihinin aydınlığa çıkmamış olmasından dolayı, Babürlüler dönemindeki ekonomik değişiklikler ve Babür rejiminin ekonomik etkileri konusunda genellemelerde bulunmak pek mümkün değildir. Genel olarak şu söylenebilir: Babür İmparatorluğu, Ekber ile Bahadır Şah'ın saltanatları arasında geçen sürede varsıllaşmıştır. Babürlüler, eyaletlerde mükemmel bir düzen oluştur(a)madıkları için, çoğu zaman eyaletlerin çoğunda tatminkâr düzenlemeler yapmakla yetindiler. En azından EIC ve VOC'un, imparatorluk genelinde geniş hacimli ticaret yapmasını ve bu alana önemli yatırımlar yapmalarını sağladılar; bu da, başta Bengal olmak üzere bazı eyaletlerde hatırı sayılır bir ekonomik büyümeyi teşvik etti. Kentsel büyüme ve yeni kent kurumlarının tesis edilmesi de ekonomik büyümenin göstergeleri arasında sayılmalıdır. Babürlülerin iç ve yabancı ticareti teşvik eden girişimleri, hiç şüphesiz olumlu etkiler yaratmıştır. Babürlüler döneminde ihracat ürünleri yetiştiren köylüler, muhtemelen tüketilmek üzere gıda maddeleri yetiştirenlere nazaran daha büyük bir refaha erişmiş olmalıdır. Eğer, bazı tarihçilerin inandığı gibi, alt kıtaya gerçekleşen nakit akışı, kırsal ekonominin monetarizasyonunu arttırdıysa, bu sürecin vergilerini aynı yerine rahatlıkla nakit olarak ödeyebilecek duruma gelen gıda üreticileri üzerindeki gelir baskısını da arttırmış olması gerekir. İmparatorluğun uzun süren savaşların mağduru olan bölümleri, özellikle de Dekkan'daki eyaletler, kaçınılmaz olarak yoksullaştılar; bazı yerlerde bu yoksullaşma aşırı boyutlarda yaşandı. Ancak ortada, Babür rejiminin, sürekli yükselttiği gelir talebiyle köylüleri sistematik olarak yoksullaştırmış olduğu savını destekleyecek yeterince veri mevcut değildir.

Babür ekonomisi tarihçileri, çoğunlukla, Babür rejiminin, imparatorluğun kapitalist bir ekonomiyi oluşturma potansiyelini nasıl etkilediği üzerinde durmuşlardır. Markсист perspektife göre kapitalizmin Avrupa'daki, özellikle de İngiltere'deki gelişimi, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Hindistan'ın emperyalist sömürüye maruz kalmasının önünü açtığından, bu, Hint milliyetçiliği tarihçileri açısından oldukça önemli

bir momenttir. Babür rejiminin kapitalist bir ekonominin gelişme potansiyeline ket vurduğuna pek şüphe yoktur. Ancak içinde bulunulan bağlam düşünülüğünde, bundan başka türlü bir biçimde davranmasını beklemek için de pek sebep yoktur. Portekiz'in Estado da India'sı ve zamanın tüm diğer devletleri gibi, imparatorlukta da bir yeniden dağıtım mekanizmasıydı ve bunu zenginliği üretmek yerine ona el koyarak yapıyordu. Babürlüler elbette ticareti arzulanır bir gelir kaynağı olarak görmüşler ve onu teşvik etmeye çalışmışlardır, ama özel olarak İngilizlerle Hollandalıları Hint adalarına getiren ticari ruhu teşvik etmeyi düşünmemişlerdir. Her ne kadar rejim, ticareti özendiren bir takım altyapı yatırımları yapmış olsa da, topluma çok büyük maliyetler dayatmış olduğu da bir gerçektir. Devasa Babürlü ordusunun büyük bölümü, esasen kendisini besleyen toprak gelirlerinin tahsil edilmesini güvenceye almak için vardı ve ekonomik anlamda getirdikleri net fayda çok azdı. Rejim aynı zamanda aslında yatırıma yönlendirilebilecek büyük miktarlarda nakit parayı da stoklamıştı. Haraçtan veya fahiş vergi taleplerinden duydukları korku, tüccarların faaliyetlerini sınırlandırmıştır. Yine de Babür devletinin kapitalizmin gelişmesini özendirmiş olmasını beklemek, anakronizm değilse bile mantıksızdır.

Babürlüler Döneminde Hint Toplumu

Hint toplumu, yüksek siyasetten sadece yüzeysel olarak etkilenen, değişmeyen bir kütle değildi; kendi dâhilî dinamiklerinin yanında, harici siyasi ve ekonomik akımların etkisiyle farklılaştı. Daha önce de tartışıldığı üzere, Hindistan'da tarım, Babürlüler döneminde önemli ölçüde değişikliğe uğradı. Ekili alanlar çoğaldı ve örneğin tütün, darı ve ipek gibi yeni ürünler yetiştirilmeye başlandı. Pazara dönük tarımsal faaliyetin artması, yeni pazar kentlerinin ve uluslararası ticaret merkezlerinin çoğalmasını getirdi. Bu denli büyük ekonomik değişimlerin mutlaka büyük toplumsal yansımaları olması gerekir.

Babür devletinin izlediği siyaset ve himayeciliği, hiç şüphesiz bu dönemde halk dininin değişmesine yol açmıştır. Babürlüler devrinde de insanlar din değiştirip İslam'ı kabul etmeye devam ettiler. Richard Eaton'un ortaya koyduğu üzere, Babürlüler devrinin en önemli din değiştirme mıntıkası olan Bengal sınırında İslam'ın kabul edilmesi, örgütlü tarımın yayılmasıyla aynı döneme rast geldi ve büyük oranda kast Hinduizmi'nin sosyal ve kültürel yapısının dışında kalan toplulukları ve bölgeleri içeren bir süreç olarak yaşandı. William Pinch, güncel araştırmasında, Racistan dışındaki Vaişnavite tapınaklarının yapımına muazzam kaynaklar aktaran Racput *mansabdar*larının himayesinin, dini pratiklerin homojenliğini arttırmak ve bağlılık algısını genişletmek suretiyle; modern mezhepçi, tutucu Hinduizm'in ortaya çıkmasına önemli katkısı olduğunu ileri sürer. Müslümanlar açınsındansa, Evrengzib'in Şer'i Sünni İslam'ı himaye etmesinin alt

kıtada İslam'ın rengini değiştirdiğini söylemek mümkündür. Çiştilerin temsil ettiği ve Ekber'in vizyonunda yansımaları bulan evrenselci yaklaşım, daha az öne çıkmıştır.

Babürlü yönetiminin sağladığı görece istikrar ve düzen, açıkça refahın artmasını sağlamıştır; mutlaka bunun da toplumsal sonuçları vardır. Ekonomik büyüme ve dönüşüm, kaçınılmaz olarak toplumsal değişimi meydana getirirler.

Babürlülerin sosyal tarihi pek az dikkat çekmiştir; bunun bir nedeni Hint toplumuyla ilgili çalışmalar yapanların –ki bunların çoğu tarihçiden ziyade antropologdur– Babürlülere fazla ilgi göstermemiş olması; diğeri de Babür tarihçilerinin toplumsal değişimden ziyade Babür rejimi ve ekonomisine yoğunlaşmış olmalarıdır. Babür devrindeki Hint toplumunun tarihi henüz yazılmış değildir.

Babürlülerin Kültürel ve Entelektüel Tarihi

Tac Mahal, Babürlüler tarafından inşa edildi; tek başına bu bile Babürlüler dönemini müthiş bir mimarı başarı olarak nitelemeye yetebilir. Ancak Tac Mahal, tüm nefes kesiciliği ve eşsizliğine karşın, Babürlülerin meydana getirdiği eserlerin ve mimari yapıtların sadece bir tanesi, Babürlülerin eriştiği sanatsal düzeyin yalnızca bir örneğidir. Babürlülerin himayesi sayesinde; resim, şiir ve nesirde de övünç kaynağı olmayı hak etmiş, kalıcı eserler yaratılmıştır. Babürlülerin zenginliği Safevilerin ve Özbeklerin sahip olduğundan kat kat fazla olduğu için, yetenekli insanlar Babür topraklarına akın ediyordu. Geç on altıncı yüzyıl ve on yedinci yüzyıl boyunca Fars kültürünün merkezi İndus-Ganj vadisi olmuştu.

Tac Mahal tek başına Babür mimarisini en üst mevkiye taşıyabilirdi, ama o dediğimiz gibi, çok sayıdaki çarpıcı güzellikteki ve kudretteki Babür eserinden sadece bir tanesidir. İmparatorlar, onların aileleri ve kurmayları, yüzlerce kayda değer eserin yapımını finanse etmişlerdir. Delhi'deki Hümayun, Agra dışındaki Sikandra'daki Ekber, Lahor'daki Cihangir ve Tac'daki Şah Cihan ve Mümtaz Mahal Türbeleri, bunların en önde gelenleridir. İslam'daki cennet tasvirlerine paralel olarak içinden sular akan bahçelerin içine inşa edilmiş bu türbelerin görkemi, Babür egemenliğinin ilahi tasdikini dile getiriyor; Agra ve Delhi'deki tahkimatlar, sadece istihkâm işlevini yerine getirmekle kalmıyor, Babür iktidarını da cisimleştiriyordu. Ekber döneminde Timurlu ve Güney Asyalı unsurların sentezi olarak gelişen Babürlülerin mimari tarzı, Cihangir devrinde İranî etkileri de yansıtmaya başladı. Bahsi geçen binalar dışında, Babürlülerin bilhassa Keşmir'de çarpıcı bahçeler de tasarladıklarını eklemek gerekir.

Babür resmi, on beşinci yüzyılda Farsî dünyanın Herat ve Tebriz gibi büyük resim ekollerıyla geleneksel Hint resminin sentezini barındırıyordu. Bu ekollerin her biri hali hazırda büyük eserler meydana getirmişlerdi. Ekber'in saltanatında Avrupa etkisi de Babür geleneğinin parçası olacak, bir süre sonra da tersi de geçerli olacaktı.

Babür devletinin himayesi, sadece bununla sınırlı olmadığı gibi, özellikle Farsça edebiyat üzerinde de çok etkili oldu. Babürlülerin kültürel hâkimiyeti nedeniyle, on altıncı ve on yedinci yüzyılların Fars şiirindeki en etkili üslup, *sebk-ı Hindi* olarak bilinen Hint üslubuydu. Hint üslubu ile ilgili olarak Safeviler hakkındaki bölümde söylediğimiz üzere, bu tarzın edebi bakımdan bir bozulmaya işaret ettiğini ileri süren geleneksel yaklaşım, son kertede objektif değil estetik bir değerlendirmeye dayanmaktadır ve o dönemde edebi bozulmaya ilişkin bir algı bulunmamaktadır. Babürlüler kendi dönemlerinin şairlerinin himayeye değer olduklarını düşünüyorlardı; Ekber, Cihangir ve Şah Cihan, saray şairi olarak tanımlayabileceğimiz kişiler tayin emişlerdi. Babürlü imparatorlar Farsça konuşmayı tercih ediyordu. Örneğin Evrengzib, hem atalarının dili olan Çağatay Türkçesini ve Hindu dilini bilmesine rağmen Farsçayı kullanıyordu. Muzaffar Alam, Babürlülerin tercihlerini Farsçadan yana yapmalarının özel bir siyasi amaca hizmet ettiğini ileri sürmektedir: “Farsî kültür ve etos, [...] farklı unsurlardan oluşmakla birlikte kapsayıcı bir imparatorluk olma tasavvuruyla örtüşüyordu.”¹³ Fakat Hindistan’daki Fars edebiyatı geleneği, esasen İran’ınkinin bir uzantısıydı ve Güney Asya’ya has çok az özellik barındırıyordu.

Babürlüler, Farsça dışındaki edebiyatı da himaye ettiler. Babürlü ailesinin mensupları ve görevlilerinin bir kısmı Çağatayca konuşmayı sürdürdülerse de, bu dil asla Güney Asya’nın edebiyat dillerinden bir tanesi olmadı. Babürlüler Hintçe, hatta Sanskritçe çalışmaları da, en geç Şah Cihan’ın saltanatı devrinde himaye etmeye başlamışlardı. Eserleri Hintçeyi bir edebiyat dili olarak belirlemeye katkıda bulunan Tulsi Das’ın (ö. 1623) Ekber’in sarayında çok yakın ahabları vardı. Edebi ve dini sınırlar örtüşmüyordu; Müslümanlar Hintçe, Hindular Farsça yazıyordu. Caynist şairler Ekber’i övmek üzere Sanskritçe şiirler kaleme alıyordu. Paştı, Sindi ve Pencabi edebiyat ekolleri de Babürlüler devrinde gelişmişti. Hindistan’ın yerel dili olan Urdu, düz anlamıyla “ordu dili”, Hintçeye benziyordu ama Arap harfleriyle yazılıyordu; Urdu dili on sekizinci yüzyılda önemli bir edebiyat dili oldu.

Ekber’in himaye anlayışı incelendiğinde, siyasi sentezine paralel bir kültürel sentez yaratmak niyetinde olduğu görülecektir. *Ayin-i Ekberi*’nin üçüncü cildi, Hindistan’ın etnografyası, coğrafyası ve toplumsal yapısı ile ilgili uzun özetlerle birlikte Hindu ve Caynizm doktrini ve felsefesi hakkında bölümler içermektedir. Ebülfazl kendisinin “barışı tesis, uyumu teşvik ettiğini” söyler ve “bu insanların [Hindular] tek bir Allah’a inandığının ve Tevhid’i ikrar ettiklerinin ikna edici biçimde doğrulandığını” ileri sürer.¹⁴ On birinci yüzyılın büyük Müslüman âlimi Biruni de benzer bir görüşü dile getirmiştir; ancak Ebülfazl bu ifadeyi Ekber’in meydana getirdiği yapının parçası ve onun kültürel programının temel ilkesi olarak ileri sürer. Ekber’in ardılları onun kültürel himayeciliğini ne

kapsam ne de ölçek anlamında sürdürmüş olmasalar da, bu gelenek Evrengzib devrine kadar yaşamıştır. Dara Şükuh'un yazılarına bakıldığında, onun Hinduizm'e ilgi ve yakınlık duymuş olduğu, tartışma götürmez biçimde ortaya çıkmaktadır. En önemli yapıtı sayılan *Mecma'u'l-Bahreyn*'da (İki Okyanusun Birleşimi) tasavvufla Hindu mistisizmin sadece terminoloji bakımından farklılaştığını iddia eder. Hint kültürüne duyulan ilgili Dara Şükuh ile sınırlı değildir; bu konuda, ileride kısa bir süre Cihandar Şah adıyla hükümdarlık yapacak olan Evrengzib'in torunu Muhammed Muizzeddin için yazılmış en az bir önemli araştırma mevcuttur.

Babürlülerin Gerilemesi

Babür İmparatorluğu'nun gerilemesi hakkındaki değerlendirmeler, geç on yedinci ve erken on sekizinci yüzyılların gerçeklerinden ziyade, yazarlarının içinde bulunduğu siyasi koşulları ve gündemlerini yansıtır. Konuya sistematik biçimde yaklaşan ilk yazar olan William Irvine, geç dönem imparatorlarının ve kurmaylarının karakterlerindeki yozlaşmaya vurgu yapmış, böylelikle Hindistan'daki İngiliz varlığını meşrulaştırmıştır. Onunla birlikte halefi Jadunath Sarkar, gerilemenin asli nedeni olarak Evrengzib'in dini politikasına işaret eder. Bu görüşe göre Evrengzib'in Müslüman bağnazlığı, Babürlülerin iktidarını sonlandıran bir dizi ayaklanmadan oluşan bir "Hindu tepkisine" neden olmuştu.¹⁵ Önemli Pakistanlı tarihçi İştiaq Hüseyin Kureşi, bu yorumu baş aşağı çevirir. Ona göre suç, Ekber'in Şii Müslümanlarla Hinduları Babür yönetici sınıfına dâhil etmesinde aranmalıdır. Ekber'in gayretlerine rağmen, ne Hindular ne Şiiler gerçekten imparatorluğa sadık olabilirlerdi, bu yüzden Babür İmparatorluğu'nun ancak bir Sünni Müslüman yönetimi olması kaçınılmazdı. Ekber'in kurduğu kâğıttan kule, Evrengzib'in yetkinliğine rağmen yıkılmak zorunda kaldı.

İrfan Habib, Sarkar'ın yorumunun ana hatlarına sadık kalmakla birlikte, konuya Marksist bir bakış açısından yaklaşır. Ona göre Babür yönetimi, kaçınılmaz olarak sürekli artan bir tarımsal gelir talebi üretmiş, bu da köylülerin yoksunluklarının giderek büyümesiyle sonuçlanmıştır. Açlık ve baskı, en nihayetinde bir dizi isyanın yaşanmasına yol açmıştır. Barışçıl köylülerin isyanlara katılmak konusundaki isteklilikleri, çaresizliklerinin ulaştığı noktayı gösterir. Ne var ki silahlı köylülerle ilgili gerçeklik, bu hipotezin yetersizliğini ortaya koymaktadır. Sarkar ve Habib, ciddi araştırmacılığın iki neslini temsil etmektedir, ancak son kertede vardıkları sonuçlar, araştırmacılıklarından ziyade ideolojik kanaatlerinin yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. M. Arthar Ali'ye göre "Babür İmparatorluğu'nun gerilemesi, esasen tüm İslam dünyasının paylaştığı *kültürel* [yazarın kendi vurgusu] bir başarısızlıktan kaynaklanır görünmektedir. Bu başarısızlık, Avrupa ordularının [Asya'ya hâkim olması] öncesinde, zaten ekonomik dengeyi Avrupalılar

lehine olacak şekilde bozmuştur.”¹⁶ Ama bu tezin de benzer noksanları vardır. Örneğin, Avrupalıların artan ekonomik gücünün, tam olarak hangi mekanizma aracılığıyla Babür İmparatorluğu’nun politik gerilemesine yol açmış olduğu açıklanmamaktadır. Yazar savına, Osmanlı, Safevi ve Babür gerilemelerinin aynı dönemde yaşanmış olduğundan hareket ederek, bunların ortak bir nedeninin bulunması gerektiğini iddia ederek başlar.

Satish Chandra’nın çalışması, Babürlülerin gerilemesi hakkındaki analizi daha ampirik bir düzleme oturtur. Kendisiyle birlikte Babürlülerin gerilemesi hakkında araştırmalar yapan bir dizi başka önemli araştırmacı, *mansabdari* sisteminin başarısızlığına vurgu yapmaktadır. İşin doğrusu, Babür İmparatorluğu, imparator ile *mansabdar*lar arasındaki ilişkilerin sonucu olarak vücut bulmuşsa, gerilemesinin de bu ilişkide meydana gelen değişimle ilgili olması gerekir. Ekber’in ölümünden kabaca bir yüzyıl sonra, Babürlülerin ulaştığı siyasi uzlaşma, *mansabdar*ların büyük bir çoğunluğunun sadakatini kazanmış durumdaydı. Babür sistemine katılım, gelir ve statü sahibi olmayı garantilemiş, bir kişinin terfi edebilmesi ve kendi pozisyonunu ve varlıklarını oğluna devredebilme umudunu yaratmıştı. Evrengzib’in ölümünü izleyen ve Bahadır Şah’ın saltanatına kadar süren olaylardan, bu teamülün değiştiği anlaşılmaktadır. Dönemin iki büyük hizbi, Asaf Han ve Zülfikar Han ile Gaziüddin Han Firuz-i Cang ve Çin Kılıç Han, şehzadelere olduklarından çok birbirlerine bağlıydılar. Muzaffer Alam’ın detaylı bir biçimde aktardığı üzere, Babürlü valiler kendilerine tahsis edilen eyalet topraklarını, Babürlülerin hizmetinde bir kariyer yolu olarak görmektense, bağımsız iktidar üslerini kurmanın aracı olarak değerlendirmeye başlamışlardı. Kuşkusuz, ortada uzlaşma diye bir şey kalmamıştı; *mansabdar*lar kendi statülerini emniyete almak için, egemene sadakat beslemekten başka araçlara başvurur olmuşlardı. Hizipler her zaman var olmuştu, fakat taşıdıkları önem artık değişmişti. Kabaca ifade edilecek olursa Babürlülerin gerilemesi, Babürlülerin siyasi uzlaşmalarının başarısızlığı anlamına geliyordu. Peki, bu uzlaşma neden başarısız oldu?

Çoğu tarihçi, Babürlülerin Dekkan’daki yayılmasının bir *cagirdari* krizi meydana getirdiğini iddia eder; bunun anlamı, *cagir* topraklarındaki arzın talebin altında kalmasıydı. En basit ifadesiyle bu sav, Babürlülerin, düşmanın yok edilmesiyle sonuçlanan mutlak askeri zaferlere değil, düşmanı teslim almak için tavizler verilmesine dayanan fetih yöntemlerine değinerek başlar. Bicapur ve Golkonda’nın fetihleri sırasında verilen tavizler ve Maratalara karşı yürütülen uzun savaşın bedeli, yeni fethedilen bölgelerden alınan geliri aşmıştı. Meydana gelen bu açık, *mansabdar*lar arasında hoşnutsuzluğa yol açmış, *zemindar*lar ve üreticiler üzerindeki gelir baskısını arttırmış, dolayısıyla çok sayıda *zemindar* isyanı yaşanmıştı. J. F. Richards, Babürlülerin fetih yöntemlerinin bir başka boyutuna, yerel seçkinlerle ilişki kurma gerekliliğine dikkat çeker. Ona göre,

Babürlülerin yeni eyaletleri Bicapur ve Golkonda, gerçekte yeni *mansabdar*ların ücretlerini ödemeye yeterli bir gelir sağlıyordu, fakat Babürlüler yerli elitlerle, bu gelire etkin biçimde ulaşabilmek için gerekli olan ilişkileri kuramadılar. Richards, Evrengzib'in *cagirdar*lara ihtiyaç duydukları askeri desteği veremediğini de iddia etmektedir. Sonuç olarak bunlar, Babürlü memurlar sıfatıyla sahip olamadıkları emniyeti başka yollardan sağlamaya çalışmış, düşmanlarıyla ilişkiler geliştirmişlerdir. M. N. Pearson'a göre Babürlülerin Dekkan'daki –örneğin 1663 yılında Şivaji'nin Babür kampına yaptığı baskın veya 1664 yılında Surat'tan çıkarılmaları gibi– yenilgileri, *mansabdar*ların askeri başarılarına dayanan Timurlu hanedanına duydukları bağlılığı sarsmıştı. Dolayısıyla, cesaretleri kırılan *mansabdar*lar, sonraki harekâtlarda iyi performanslar sergileyememişlerdi. Babür gerilemesi hakkında çalışan diğer araştırmacılardan farklı olarak Muzaffar Alam, Dekkan yerine kuzey Hindistan'a odaklanmakta, ancak benzer sonuçlara ulaşmaktadır. Babürlü kurmaylar, bilhassa da Evrengzib'le çok sıkı, Şah Bahadır'la daha mesafeli ilişkileri bulunanlar, imparatorluk himayesinde yükselmektense, eyaletlerde kendi yapılarını kurmayı tercih ettiler.

Bu tutum, *cagirdari* krizinin iki vechesi bulunmuş olması gerektiğini gösterir; arz ve talep. Evrengzib'in Dekkan'daki askeri faaliyetleri, yani hem Bicapur ve Golkonda fetihleri hem de Maratalara karşı sürdürülen uzun ve meşakkatli operasyonlar, Babürlülerin daha önceki yayılmalarına kıyasla, havuçtan çok sopayı andırmaktadır. Muhaliflerin Babür rejimine dâhil edilmesi için fazladan verilen ödünler, *cagir* talebini arttırdı. Yukarıda da değindiğimiz üzere Richards, aslında fetihlerin artan talebi karşılamaya yetecek kadar gelir kaynağı sağladığını ama Babürlülerin, tıpkı Hindistan'ın pek çok başka yerinde olduğu gibi burada da yerel elitlerle anlaşmayı başaramadığını iddia etmektedir. Fakat bu harekâtların söz konusu bölgeler üzerinde ne kadar tahrip edici bir etki yaptığını hesaba katmamaktadır. Erken dönem Babür harekâtlarının bu tür etkileri vardı. 1634 yılındaki başarısız Parenda kuşatması sırasında, kaba bir hesaplamayla kaleyi çevreleyen 1.256 milikaredaki yiyeceğin ve 5.017 milikaredaki hayvan yeminin tümü tüketilmişti. Bu kuşatma sadece dört ay sürmüştü. Çok daha büyük kuvvetlerin yer aldığı sekiz ay süren Bicapur ve yedi ay süren Golkonda kuşatmalarında, açlıktan ölme vakaları alabildiğine yaygınlaşmıştı.

Yine de Marata kalelerine karşı girişilen sürekli harekâtlarla kıyaslandığında Parenda, Bicapur ve Golkonda kuşatmaları daha dar kapsamlı operasyonlardı. Jinji harekâtları, 1690'dan 1698'e, Panhala ise 1688'den 1696'ya kadar sürmüştü. Dekkan'daki savaşın boyutu ve kapsamı, normal tarımsal üretimi imkânsız hale getirerek, Babürlülerin, imparatorluğun genişlemesinden fayda sağlamasını engellemiş olmalıdır. Aynı anda Dekkanlı seçkinlere tahsis edilen *mansablar* da talebi muazzam derecede arttırmıştı.

Örneğin kıyı şeridindeki Andra'nın yerel önderlerinden olan Pam Nayak, Babürlülerin hizmetine girmesinin karşılığında 5.000/4.000 rütbesine getirilmişti; bu, neredeyse Kandahar eyaletini ve kalesini Babürlülere kazandıran Ali Mardan Han ve Haydarabad ile Karnatak'ı kazandıran Mir Cumla'ya verilen teşviklerle neredeyse aynı seviyeydi. Teslim olunması için dağıtılan teşvikler, karşılığında edinilecek kazançları aşmanın çok ötesine geçmişti. Babürlülerin fetih mekanizması ve onunla birlikte siyasi yeniden dağıtım mekanizması, Dekkan savaşlarında çökmüştü.

Evrengzib'in uzun saltanatı, ancak Bahadır Şah'ın ölümünden sonra tüm çıplaklığıyla görünmeye başlayacak olan bir başka siyasi zafiyeti daha doğurmuştu. İmparatorluğun önde gelen devlet adamlarının tamamı, bağlantıları veya mensup oldukları hizip ne olursa olsun, kendilerini Evrengzibci memurlar olarak görüyordu. Bundan önceki Babür imparatorlarının tahta çıkışlarının her birinde, bazı devlet adamları, özellikle de bir önceki imparatora yakın olanlar, yeni konumlarından hoşnut olmayıp, özünde uzlaşmaz kimselere dönüşmüşlerdi. Tıpkı kendinden önceki tüm selefleri gibi Bahadır Şah da babasının adamlarının yerine kendisinin vesayet ettiği kişileri koymak isteyince, bu yerleşik kurmaylar arasında büyük bir tepki yarattı. Gerek Babür kaynakları gerekse daha sonraki dönemlerin tarihçileri, bu olayı, Babür hizmetinin içine doğmuş devlet adamları, yani *hanezadel*lerle yeni görevliler arasındaki hizipleşme olarak nitelemektedir. Oysa bu, daha evvelki taht değişikliklerinde de yaşanan gerilimlerin tahmin edilebilir bir tekrarıdır –yalnızca bu seferki gerilim, imparatorluğun değişen koşulları yüzünden daha ciddi sonuçlar doğurmuştur.

Bahadır Şah'ın kendi adamlarını imparatorluğun önde gelen mevkilerine yerleştirmek konusundaki olağan arzusu, imparatorluğun tüm devlet adamları için bir tehdit oluşturdu. Durumu, Dekkan fethindeki mekanizmanın başarısızlığının iç politikadaki tekrarı olarak tarif etmek mümkündür. Bahadır Şah, *hanezadel*leri ne tatmin edebiliyor ne de yoluna onlarsız devam edebiliyordu. Zülfikar Han, Bahadır Şah'ın genç oğullarıyla, babasının yerini alacağı aşikâr olan Azimüş-Şan'ı tahta çıkarmak yerine, kendisini ortak vezir yapmak şartıyla, imparatorluğu aralarında bölüştürme pazarlıklarına başladığında, imparatorluk siyasetinin nasıl baştan aşağıya değişmiş olduğu da ortaya çıktı. Babürlü devlet adamları kendilerini taht değişimleri karşısında her zaman emniyete almaya çalışmışlardı. Bazı durumlarda, örneğin Han-ı Azam ve Raca Man Singh'in Hüsrev'i, Nur Cihan'ın da Şehriyar'ı desteklediklerinde yaptıkları gibi, kendi lehlerine olacak bir taht değişikliği için sürece müdahale de etmişlerdi. Ancak bu müdahale gayretleri sonuç vermemişti; Babürlü kurmaylar genelde güçlü ve liyakat sahibi bir hükümdarı tercih ediyorlardı. Zülfikar Han, diğer seçkinlerden geniş çaplı destek görmeseydi, başarılı olamazdı. Evrengzibci seçkinler arasındaki en büyük rakibi Çin Kılıç

Han, Zülfikar Han'a karşı kararlı bir tavır almadı. Artık hanedana bağlılık, Ekber'in ölümünden sonra olduğu gibi, devlet adamlarının yumuşak başlı, kolay idare edilebilir bir hükümdarı arzulamalarını engelleyemiyordu. Ama Mehabet Han, muhalif bir hizbe hükmeden zayıf bir hükümdarla karşı karşıya gelmişti. Zülfikar Han, bir şehzade ile zıtlaşp, kendisinin ve yandaşlarının hatırı için hanedanı riske atmıştı. Babür sisteminin bir parçası olmak, artık yeterli gelmiyordu; devlet adamları konumlarının kendilerine fazladan nüfuz getirmesini bekliyordu.

Alam'ın Hindistan hakkındaki çalışması, Babürlülerin hem merkezinde hem Dekkan'da yaşanan gelişmelerin *mansabdar* sınıfı üzerindeki baskıyı arttırdığını ortaya koyar. Kuzeyde tarım sisteminin maruz kaldığı değişimin siyasi yansımaları olmuştu. Ekber'in saltanatının ilk evresinden itibaren Babür İmparatorluğu'nun parçası olan Avadh, Evrengzib'in görev süresi dolduğunda isyancı bir eyalete dönüşmüştü. Eyaletin Bais Racputları denilen *zemindar* gruplarından bir tanesi, Ekber sonrası dönemde denetimleri altında bulundurdıkları bölgeyi giderek genişletmiş, ihracata dönük üretimin yaygınlaşmasıyla zenginleşmişti. Kırsal refahta meydana gelen bu artış, Babür otoritele-riyle zemindarlar arasındaki güçler dengesini değiştirmişti. Avadh valileri ilerleyen dönemlerde, zemindarlarla başa çıkabilmek için merkezden hep daha fazla güç ve yetki istemek zorunda kalmışlardı. Fazladan verilen yetkiler, en nihayetinde Avadh'ın özerk bir valiliğe dönüşmesine hizmet etti; bu Babür iktidarının gerilemesinde önemli bir adımdı. Pencap'taki Sihler ve Catlarla mücadele edilmesi için valiliğe tahsis edilen özerk kuvvetler de Babürlülerin eyalet üzerindeki fiili hâkimiyetini sona erdirmişti.

Özerk valiliklerin kurulması, devlet adamlarının sağlam bir statü ve gelir konusundaki ihtiyaçlarını karşılarken Babür divanının önemini sembolik bir düzeye indirmişti. Bu haliyle ortaya çıkan şey, yeni bir siyasi uzlaş formuydu.

Babürlü Sistemi

Babür İmparatorluğu nasıl tanımlanmalı? Zenginliği, zaferleri ve mimari eserleri; görkem, ihtişam ve sağlamlığa işaret ediyor, oysa siyasi yapısı yakından incelendiğinde görülen, hassas bir denge, hatta belki de kırılganlıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nunki ile kıyaslandığında Babürlülerin gelir yapısı, hem adem-i merkezileşmiş hem de belirsizdi; Osmanlı İmparatorluğu'nun klasik döneminden daha ziyade *ayan* dönemindeki halini andırıyordu. Gerçekten de *ayan* ile *zemindarlar*ı karşılaştırmak anlamlı görünmektedir; her ikisi de imparatorluk otoritesi ile hem işbirliği yapan hem de onunla yarışan yerel elitlerdi. Ekber'in *cagir* sistemini devre dışı bırakma teşebbüsü, Osmanlı'ya çok daha fazla benzeyen bir sistemin doğmasına yol açabilirdi, ama eyaletlerdeki *mansabdarlar*-rın ve toplumların beklentileri, bunu imkânsızlaştırdı. Orta Doğu'da tarım olanaklarının

zayıflığı ve göçebelerin güçlü olması, Abbasi döneminden bu yana merkezi bürokratik rejimlerin varlığını engellemiştir. Hindistan'da ise nüfusun refahı ve toplumsal karmaşıklığı bürokratik hedefleri boşa çıkardı.

Alt kıtadaki tüm Müslüman öncüllerinden farklı olarak Babürlüler, fiili iktidarlarından sonra da yaşamayı sürdüren kalıcı bir meşruiyete sahip oldular. Bu meşruiyetin ilk kaynağı onların, Timur'un 1398 yılında burada elde ettiği büyük zafer yüzünden önemsenen Timurlu şecerelerinin itibarıydı. Babür'ün Panipat ve Khanwa'da elde ettiği büyük zaferler ile Ekber'in askeri ve siyasi başarıları ve debdebeli saray ritüelleri, Babürlülerin saygınlığını daha da sağlamlaştırdı. Söz konusu ritüellerin doğası ve *sulh-i külli* ilkesi, Timurî egemenliğini, çoğu Hindu tarafından kavranabilecek ve onaylanacak biçimde dönüştürdü. Hintli Müslümanlar olan Racputlarla ve daha sonra bazı Maratalar ve diğer Dekkanlılarla kurulan bağlantılar sayesinde Babürlüler, ülkenin çok büyük bir bölümünün ekonomik ve askeri kaynaklarına erişme olanağı buldular. Fakat Hindistan'ın zemindarların liderliğindeki silahlı köylüleri, Babürlülerin kırsal alana müdahalelerini sınırlandırdılar. Bir bakıma Babürlülerin divanı ve merkezi yönetimi, Hindistan toplumuna eyalet yönetimleri aracılığıyla demir atmış, onun üzerinde salınıp duruyordu. Memurların görev yerlerinin düzenli olarak değişmesi, dolayısıyla çapaların sürekli değişmesi, memurların saraydan ziyade toplumla daha sıkı biçimde bağlanmalarını engelledi. Çapaların tutmaması, yani memurların merkeze yeterince gelir gönderemeyip kendilerine de yeterli miktarı saklayamaması, rejimin sonunu getirdi. Çapalar, toplumun bir parçasına ve özerk devletlere dönüştükçe, Babür sarayı, eyaletlerde fiili otoritesi olmayan bir egemenlik sembolünden ibaret hale geldi.

Notlar

- 1 Peter Jackson, *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, gen. ed. David Morgan (Cambridge: Cambridge University Press, 1999), 322.
- 2 Jos Gommans, *Mughal Warfare: Indian Frontiers and High Roads to Empire*. Warfare and History, gen. ed. Jeremy Black (Londra: Routledge, 2002), 33.
- 3 Aktaran, Eaton, Richard M. *A Social History of the Deccan, 1300-1761: Eight Indian Lives*. *The New Cambridge History of India* 1: 8, gen. ed. Gordon Johnson (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).
- 4 Tapan Raychaudhuri, "The State and the Economy: The Mughal Empire", *The Cambridge Economic History of India* 1. Cilt (1200-1750) içinde, ed. Tapan Raychaudhuri ve İrfan Habib, (Cambridge: Cambridge University Press, 1982), 173.
- 5 M. Athar Ali, "The Mughal Polity-a Critique of Revisionist Approaches", *Modern Asian Studies* 27 (1993), 669-710; Yeniden Basım, M. Athar Ali, *Mughal India: Studies in Polity, Ideas, Society, and Culture* içinde (Yeni Delhi: Oxford University Press, 2006), 90-91.
- 6 Stephen P. Blake, "The Patrimonial-Bureaucratic Empire of the Mughals", *Journal of Asian Studies* 39 (1971), 77-99; yeniden basım *The State in India, 1000-1700* içinde, ed. Hermann Kulke, 278-303. Oxford in India Readings: Themes in Indian History, gen. ed. Basudev Chatterji, Neeladri Bhattacharya ve C.A. Bayly (Yeni Delhi: Oxford University Press, 1995), 287-303.
- 7 Bernard S. Cohn, "Political Systems in Eighteenth-Century India", *Journal of the American Oriental Society* 82 (1962); yeniden basım, *The Bernard Cohn Omnibus* içinde (Yeni Delhi: Oxford University Press, 2004), 485.
- 8 Sir Thomas Roe, *The Embassy of Sir Thomas Roe to India, 1615-19*, ed. Sir William Foster (Londra: Humphrey Milford, 1926), 86-87.
- 9 J. F. Richards, *The Mughal Empire*. *The New Cambridge History of India* cilt 1-5, gen. ed. Gordon Johnson (Cambridge, Cambridge University Press, 1993), 93.
- 10 Ferhat Hasan, *State and Locality in Mughal India: Power Relations in Western India, c. 1572-1730*. University of Cambridge Oriental Publications 61 (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 126-127.
- 11 Richards, *Mughal*, 204.
- 12 Raychaudhuri, "State and Economy", 172, 193.
- 13 Muzaffar Alam, *The Language of Political Islam: India, 1200-1800* (Chicago: University of Chicago Press, 2004), 144.
- 14 Abu al-Fazl 'Allami. *A'in-i Akbari*. 3 cilt: cilt 1, ed. D.C. Phillot, çev. H. Blochman; cilt 2 ve 3, ed. Sir Jadunath Sarkar, çev. H.S. Jarret. 2. Basım (Kalküta: Asiatic Society of Bengal, 1927-1949, yeniden basım (Yeni Delhi: Oriental Books Reprint, 1977-1978), 3: 1-2.
- 15 Jadunath Sarkar, *History of Aurangzib* (Delhi: Orient Longman, 1973), 3: 190-199 (orijinali 5 ciltten oluşan eser 4 cilt olarak yeniden basılmıştır). Eser ilk kez 1912 yılında yayınlanmıştır, sonrasındaki yayım serüveni çetrefillidir.
- 16 M. Athar Ali, "The Passing of Empire: The Mughal Case", *Modern Asian Studies* 9 (1975); *Mughal India: Studies in Polity, Ideas, Society, and Culture* içinde, 342.

SONUÇ

Osmanlı, Safevi ve Babür İmparatorluklarının gücü, başarıları ve kalıcı etkileri, Abbasi sonrası siyasetin çıkmazlarını anımsamayı zorlaştırır. Bu imparatorlukların üçü de, Abbasilerden sonra hiçbir Müslüman hanedanının elde edemediği kalıcı bir meşruiyete sahip olmuş ve Abbasiler ile Emeviler de dâhil, tüm Müslüman hanedanlardan daha uzun bir süre büyük ve uyumlu rejimleri ayakta tutmuşlardır. Dayanıklılıkları ve ahenkleri; toplum, kültür ve siyasi temayüller üzerinde varlıklarını günümüze kadar sürdüren etkiler yaratmalarını mümkün kılmıştır. Paylaştıkları siyasi mirası birbirlerinden apayrı coğrafyalara taşıyarak her biri ortak açmazlarına kendilerine has çözümler üretti. Öncüllerine veya Özbek hanlıkları ve Dekkan sultanlıkları gibi kendilerinden daha küçük çağdaşlarına benzediklerinden daha çok birbirlerine benziyorlardı. Bu benzerlikler, onların kendine özgü bir devlet modeli olarak sınıflandırılmasını da meşrulaştırır; bu sınıflandırma için *ateşli silah imparatorluğu* kavramını kullanmak, daha elverişli bir seçenek bulunmadığı için uygun görünmektedir.

Siyasi görüşleri, kurumları ve kullandıkları terminoloji arasında benzerliklere yol açan ortak arka planları yüzünden, bu imparatorlukları ele alan çağdaşları kadar daha sonraki tarihçiler de aralarındaki benzerliği gerçekte olduğundan daha büyük görme eğiliminde olmuşlardır. Böylece Fransız seyyah François Bernier, Babürlülerin *cagirini* Osmanlıların *tımarıyla* bir tutmuş, tarihçi İrfan Habib ise Bernier'in ifadesini "zararsız Türkçilik" olarak değerlendirmiştir.* *Cagir* de *tımar* da toprak geliri tahsisine dayalı bir çeşit maaştı ve nakit olarak ödenen maaştan da, bir örneğini feodalizmde gördüğümüz hizmet karşılığında hibe edilen topraktan da farklılık arz ediyordu. Bu benzerlik belki bir siyaset sosyoloğunu tatmin edebilir, ama bir tarihçiyi aldatmamalıdır. Osmanlı

* François Bernier, *Travels in the Mughal Empire*, çev. Archibald Constable, ed. Vincent Smith, gözden geçirilmiş 2. baskı (Yeni Delhi: Oriental Books Reprint, 1983), 224 (orijinal baskı, Londra: Oxford University Press, 1934); İrfan Habib, *The Agrarian System of Mughal India, 1556-1707*, 2. baskı (Yeni Delhi: Oxford University Press, 1999), 368.

sipahisi, aynı toprağı hizmeti boyunca elinde tutabilen bir erdi ve normalde, aile kökeni de bulunduğu eyalette ve sancakta olurdu. Babürlü bir *mansabdarın* yüzlerce askeri hizmetlisi olabilir, ayrıca kendisine tahsis edilen arazi birkaç yılda bir değişirdi. Evet, bu imparatorlukların üçü de toprağı dayalı gelir tahsis sistemlerini kullanmış, ama her biri bunu rejimlerindeki derin farklılıkları yansıtan birbirinden son derece farklı yollara başvurarak yapmıştı.

Osmanlıların Çaldıran, Turnadağ, Mercidabık, Ridaniye ve Mohaç zaferleriyle Safevilerin Cem'deki galibiyeti ve Babür'ün I. Panipat, Hanua ve Gogra'da kazandığı zaferlerin kronolojik yakınlığı ve aralarındaki taktiksel benzerlikler de benzerlik izlenimini güçlendiriyor. Her üç imparatorluk da düşmanlarını meydan muharebelerinde mağlup ederken topçuları, silahlı piyadeler ve süvarilerden müteşekkil birlikleri ve katar kalelerini kullandı. Hepsi de, en azından teoride, ateşli silahları merkezî yönetimin tekeline aldılar, ta ki Osmanlılar on altıncı yüzyılın sonlarında *sekban* kuvvetlerini geliştirmeye başlayınca dek. Ancak merkezi ordunun ateşli silah bileşeninin siyasi önemi büyük farklılıklar gösteriyordu. Yeniçeriler, Osmanlı hükümetinin ve yönetici sınıfının en önemli unsurlarından bir tanesi haline geldiler; Babürlü piyadelerin ise hiçbir şekilde siyasi bir ağırlığı yoktu. Osmanlılar, Safeviler ve Babürlüler kati zaferlerini, benzer ordularla, benzer harp düzenleri alarak kazanmışlardı ve eyalet ordularının ücretlerini toprak tahsis etmek suretiyle ödemişlerdi. Bu ortak özelliklere rağmen, imparatorlukların askeri örgütlenmeleri ve eyalet yönetimleri birbirilerinden çok farklıydı.

Her ne kadar bu başarıyı tek başına garantileyen bir koşul değilse de, Osmanlı ve Babür İmparatorlukları, Abbasi sonrası dönemin açmazlarının üstesinden, kısmen Kurak Kuşak'ın dışında kalmaları sayesinde gelebildiler. Müslüman hükümdarlar, Babür İmparatorluğu'nun yayıldığı topraklara daha önce de hükmetmişler, ama ne onların mukavim gücüne ne de daimi meşruiyetlerine sahip olamamışlardı. Safeviler, coğrafi olarak değil ama dönemsel olarak paçayı sıyırmıştı. Küresel ticaretin genişlemesi, ihracat ürünlerinin satışından elde edilen gelirle tarımsal üretimi ikame edebilmelerini sağladı. Bu dar taban, topraklarındaki göçebelerin ekolojik avantajlarının, dolayısıyla kabilelerin gücünün üstesinden gelmelerini mümkün kıldı. On üçüncü yüzyıl Anadolu'sunda göçebelik kalıplarının bozulmaya uğraması, dolayısıyla kabile yapılarının çözümlmesi, Osmanlıların asla bir kabile ordusuna sahip olamaması veya kabile konfederasyonlarının doğaları itibarıyla yarattıkları, merkezileşmeye direnen bariyerleri aşmaları sonucunu doğurmuştur. Orta Asya'daki Timurî rejimler kabile konfederasyonlarıydı, ama Babür'ün Hindistan'ı işgal ettiği dönemde kabile yapıları bütünlüklerini korumuyordu. Osmanlı ve Babürlü orduları kabile konfederasyonlarında savaş heyetleri olarak adlandırılacak yapıların içinden serpildiler. Kabilelerine değil, hükümdara duydukları

sadakat, bu yapıların belirleyici yönüydü. En az ateşli silahlar kullanmanın avantajı kadar bu olgu da söz konusu imparatorlukların merkezileşebilmesine katkı sağlamıştır. On altıncı yüzyıl boyunca ateşli silahlar üzerinde merkezi yönetim tekellerinin varlığı, ateşli silahların siyasal dengeyi hükümdar ve merkezi yönetim lehine değiştirdiğini düşündürtebilir, fakat ateşli silahların, imparatorlukların yayılmasını tek başına sağladıklarını söylemek doğru olmayacaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Bayezid'in geçici fakat etkili zaferleri de dâhil, ilk dönemlerindeki genişlemesi, ateşli silahlara bağlı değildi. Osmanlılar, I. Mehmed ile II. Murad imparatorluğu yeniden bir araya getirip olgun kurumlarına temel şekillerini vereneye kadar katar kalesini kullanmamışlardı. On altıncı yüzyıllardaki Osmanlı ve Babürlü yayılması kesinlikle onların her şeyden önce muharebelerde, ama aynı zamanda kuşatmalar sırasında, ateşli silahları etkin biçimde kullanabilmiş olmalarına bağlıydı. Aynı şekilde Safevilerin Özbeklerin Horasan'ı fethetmesini engellemeleri, dolayısıyla İran platosunun iki yarısını birleştirebilmeleri de buna bağlıydı. Ne var ki savaş meydanlarında veya kuşatmalarda elde edilen zaferler, kendiliğinden mukavim bir imparatorluk meydana getirmez. Muhammed ibn Tuğluk, alt kıtada Ekber'den çok daha geniş bölgeleri fethetmişti, ama imparatorluğu daha o ölmeden dağılmaya başlamıştı bile. Merkezî rejimlerin askeri gücü, dayanıklı bir devlet kurmanın koşullarını yaratıyordu yaratmasına, ama onun uzun ömürlü olmasına yetmiyordu.

Askeri zaferleri kalıcı siyasi güce dönüştürmek, eyaletlerin tarımsal gelirine ve askeri potansiyellerine, özellikle de insan gücüne egemen olmak demekti. Osmanlıların *tahrir* sistemi, mevcut vergi yapılarını bünyesine katmıştı. Bununla beraber, on altıncı yüzyıla kadar Osmanlı hâkimiyetinin bir özelliği olarak güvenliğin tesis edilmesi ve gelir taleplerinin öngörülebilir olması, Osmanlı yönetiminin, fethedilen yerlerdeki nüfusun çoğu tarafından kabul edilmesini sağladı. Osmanlılar, fethettikleri yerlerdeki askeri insan gücünün denetimini, buralardaki askeri elitleri bünyelerine katarak ve *devşirme* mekanizmasıyla köylü gençlerin en iyilerini seçerek sağlamışlardı. Yeni fethedilen topraklardaki *tımar* dağıtımları, mevcut Osmanlı insan gücü havuzunun daha büyük bölümünü, güvenceli *askeri* statüsüne taşıdı. Bundan farklı olarak Safevi İmparatorluğu'nun kurulması eyalet gelir yapısında çok az değişiklik meydana getirmişti. Söz konusu askeri insan gücü göçebe kabileler tarafından sağlanmıştı; ilk Safevi fetihleri bazen sadece kabile tabiiyetlerinin değişmesi anlamına geliyordu. Eyaletlerin *memalikten has* yetkisine devredilmesi, eyaletlerden sağlanan gelirin, Kızılbaş kabile reisleri yerine başka alıcılara gitmesi demekti.

Babür İmparatorluğu'nun çekirdeğini meydana getiren alanlar, Balkanlardan veya Anadolu'dan daha büyük tarımsal zenginliğe, daha yoğun bir nüfusa ve daha karmaşık

toplumsal yapılara sahipti. Babürlüler buralarda gelir elde edebilmek ve devasa insan gücünü sömürmek veya hiç değilse etkisiz hale getirmek için mevcut yerli elitlerle anlaşmak zorundaydı ki bir yönetim tesis edebilsinler. *Zemindar* kategorisi, Babürlülerin mevcut elitlerle ve onların askeri maiyetleriyle uzlaşmaya varabilmesini sağlayan araç oldu. Devasa büyüklükteki askeri kuvvetlerini herhangi bir noktaya yoğunlaştırabilmek konusundaki maharetleri sayesinde yerel ve bölgesel hükümdarların çoğuyla uzlaşmayı başardılar; bu mevcut elitlerle müzakere etmeye ve onlara gelir tahsis etmeye hazır olmaları, onları imparatorluğun her parçasını fethetmek gibi imkânsız bir işe girmekten kurtarmış oldu. *Mansabdar* yapılan *zemindarlar*, denetimleri altında bulunan askeri gücü imparatorluk hizmetine sundular. İmparatorluğun askeri harekâtlarında işbirliği yapmayanların çoğu da en azından toprak geliri sisteminin bir aracısı olarak hizmet ettiler. Babürlüler *zemindarları* yok edememiş, ama onlardan yararlanmayı başarmıştı. Babür İmparatorluğu öncüllerine kıyasla kırsal topluma daha çok nüfuz edebilmiş olsa da, ne bu konuda Osmanlı'nın yanına yaklaşabilmiş ne de İranî-İslamî devlet geleneğinin gerektirdiği düzeyi yakalayabilmiştir. İran platosunun büyük bölümünde hâkim olan göçebelik, merkezi yönetimin buradaki iktidarını sınırlandırmıştı; İndus-Ganj ovasının tarımsal refahı ve yoğun nüfusu da, benzer ama daha önemsiz bir etki yaratmıştı.

İranî-İslamî devlet geleneğinin merkezileşme eğilimi, önde gelen devlet adamların ve kurmayların, koşullar elverdiğinde, sürekli olarak hükümdarın iktidarını, dolayısıyla bürokrasiyi güçlendirmeye çalışmaları anlamına geliyordu. Osmanlı ve Babür İmparatorluklarının coğrafi konumları, bu geleneğe, Sevad'ın gerilemesinden sonraki Kurak Kuşak'tan daha elverişliydi. Her iki durum da, ücreti eyalet gelirlerine bağlı olarak nakit ödenen klasik ordu modelinin hayata geçirilmesine izin vermiyordu; her ikisi de para ekonomisine tam olarak geçmiş değildi. Ayrıca Babürlüler, imparatorluğun insan gücünü doğrudan askere alabilmek için gerekli mekanizmalara sahip değildi, üstelik *zemindarları* sindirmek için eyalet ordularına ihtiyaçları vardı; dolayısıyla yukarıda anılan düzenleme onlar açısından kullanışsızdı. Ama bu iki imparatorluğun ve Abbas'ın reformları sonrasındaki Safevilerin askeri kurumları, bu modele herhangi bir kabile konfederasyonundan çok daha fazla yaklaştı.

Kurumsal merkezileşme, hanedanın da merkezileşmesini gerektiriyordu. Her üç hanedan da yola kolektif egemenlik anlayışı ve işleyen bir veraset (*appanage*) sistemiyle başlamış olsalar da, üçü de bunların kabile konfederasyonlarında yol açtığı olumsuzlukları bertaraf etmişti. Bunu kısmen tesadüf eseri olarak, kısmen koşullar öyle gerektirdiği için, kısmen de isteyerek başardılar. Kabile konfederasyonlarında verasetle intikal eden mülkler genellikle belirli kabilelerin denetimi altındaki bölgelerle örtüşürdü ve kabile reisleri sıklıkla bu mülklere sahip olan prenslerin muhafızları olarak görev yapardı.

Selçuklulardan itibaren, Safeviler de dâhil olmak üzere, kabaca on altıncı yüzyılın sonuna kadar tüm kabile konfederasyonlarının tarihlerinin de ortaya koyduğu üzere, bu durum tüm taraflar açısından yok edici bir şiddetin yaşanmasına yol açıyordu. Osmanlı ve Babürlü eyaletlerinde, kabile reislerine eşdeğer statüler bulunmuyordu. Şehzadelerin eyalet yöneticileri olarak atanmaları, sadece hâlihazırdaki hükümdarın yaşı veya sağlığı taht değişikliğini acil bir meseleye dönüştürdüğünde şiddete yol açabiliyordu. Osmanlılar ve Safeviler, şehzadeleri saraya kapatarak, eyaletlerde çıkabilecek isyanların önüne geçtiler. Babürlüler bunu hiç yapmadı, ama zaten buradaki taht kavgaları, tüm tesirlerine karşın, kabile konfederasyonlarında görülen siyasi etkileri üretmiyordu.

Her üç hanedanlık da egemenliklerini bir krallık değil bir imparatorluk olarak ifade etmeyi başarmıştı. Abbasilerden beri hiçbir Müslüman hanedan, böylesine çeşitli topluluklar nezdinde böylesine meşruiyet kazanmamıştı. Osmanlılar ve Babürlüler, çoğunluğu gayrimüslimlerin oluşturduğu nüfuslarının nazarında meşruiyet kazanmayı başarmıştı. Safeviler ne fetihleri ne de askeri güçleri bakımından asla çağdaşlarının konumunu yakalayamamış olsalar da, hem Osmanlılar hem de Babürlüler tarafından üstü örtük biçimde de olsa kendileriyle eşdeğer sayılmışlar ve kendi topraklarında kalıcı bir meşruiyet kazanmışlardır. Askeri başarı –Osmanlıların İstanbul’u ve Memlûk Sultanlığı’nı fethetmesi, Safevilerin Özbekleri ve Akkoyunluları yenmesi, Babür ve Ekber’in zaferleri ve fetihleri– kuşkusuz meşruiyeti sağlayan etmenlerden bir tanesiydi, ama hiçbir şekilde kendi başına yeterli değildi. Osmanlıların ve Babürlülerin, meşruiyetlerini mimaride, ritüellerde, retorikte ve edebiyatta yansıtmaları, hem Müslüman hem de gayrimüslim tebaalarının onayını almaya dönüktü. Safeviler Şii İslam’ı resmi din olarak dayatmak suretiyle egemenliklerinin kabul görmesini sağladılar ve kendilerini rakiplerinden ayırtırmaya çalıştılar. Osmanlılar, Bizanslı öncüllerinin Ortodoks Kilisesi’nin baş hamisi ve muhafızı olma rolünü üstlendiler ve Ortodoks tebaalarının bağlılığını ve desteğini on sekizinci yüzyıla kadar muhafaza etmeyi başardılar. Osmanlıların yerleşik bir saltanata, savaşçı fatihlerden Sünni İslam’ın hamileri ve muhafızlarına dönüşmesi, Ortodoks, Ermeni veya Yahudi tebaa üzerinde bir yabancılaşmaya neden olmadı.

İmparatorlukların üçü de evrenselci, mesiyani inanişlerden; mezhepsel, Şariat temelli ideolojilere geçiş yaptılar; bu geçiş Osmanlılarda ve Safevilerde on altıncı yüzyılın ortalarında, Babürlülerde ise kabaca bir yüzyıl sonra yaşandı.

Ulema yapılarının devlet himayesinden yararlanması ve Osmanlı ve Safevi İmparatorluklarında Şii ve Sünni İslam’ın baskı altına alınması, İslam dünyasının büyük bölümünde halk dindarlığının niteliğini belirledi. Ne günümüz Şii dindarlığına egemen olan On İki İmam Şiiliği’nin Usûlî versiyonu ne de İngiliz Hindistanı’nın parçalanmasına yol açan ayrılıkçı İslam, Safevi ve Babürlü dönemlerinden önce mevcuttu. Safeviler en

başından itibaren, ama özellikle Meclisi devrinde, Şer'i Şii İslam'ı, ulemanın dindarlık anlayışı doğrultusunda tesis ettiler. Güney Asya'daki hususi İslam anlayışı, Ekber'in evrenselciliğine tepki olarak gelişmiş ve Evrengzib dönemine kadar resmen himaye edilmemişti. Evrengzib'in kendisi, aslında namına kıyasla çok daha esnek ve daha hoşgörülüydü; ama tarihe miras kalan imajdır. Babürlüler, tasarlayarak olmasa da, Racput yöneticilerine Babürlü sistemi içerisinde güvenceli bir pozisyon açmanın sonucu olarak, tutucu Hinduizm'in günümüzdeki örneğinin belirlenmesine de katkı sunmuş oldular. Her üç imparatorluk, kendi toprakları üzerinde dini kimlikler arasında daha keskin sınırlar yarattılar.

İmparatorluların ulaştıkları merkeziliğin, belirgin ama değişken sınırları vardı. On yedinci yüzyıldan önce Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bölümünde merkezi yönetimin eyalet ordusunun askerleriyle birebir bir ilişkisi vardı ve askerler aracılığıyla, onların idarecilik sıfatıyla, köylülerle de hane düzeyinde ilişki kurmuşlardı. Ancak tek başına bir Osmanlı *sipahisi* bile, hiçbir zaman sadece merkezi yönetimin bir uzantısı olmadı. On altıncı yüzyıla kadar eyaletlerin askeri eliti, merkezi yönetim ve görevlileri ile köylüler arasındaki ilişki gerilimliydi. Eyalet seçkinleri, mümkün olduğunca daha çok toprağı ve buradan elde edilen geliri denetimleri altında tutmak istiyorlardı; divan üyeleri ve merkezi yönetimin diğer unsurları, eyaletlerde yapılan toprak tahsislerini güvence altına almaya çalışıyor, dolayısıyla yerleşik seçkinlerle toprak tahsisi konusunda rekabet ediyorlardı. Safevilerin de, askeri kölelere toprak tahsis edilmiş olduğu durumlarda, eyalet ordusundaki her askerle doğrudan bağı vardı, ama sonuca bakıldığında, merkezi yönetim sınırlı bir denetim uyguluyordu.

Dünya tarihi perspektifinden bakıldığında, Safevi ve Babürlü devletlerinin eşzamanlı yıkılışının ve Osmanlıların gücünün dönemin Avrupa imparatorluklarına kıyasla görece zayıflamasının, ortak bir nedene bağlı olması ve küresel bir eğilimin parçasını oluşturması gerekiyormuş gibi görünüyor. Böyle olması hem daha şık ve genel eğilimlere daha uygun olur hem de, eğer Avrupalı güçlerin yükselişi suçlanacaksa, pek çok gözlemci için siyasi açıdan da tatminkâr olabilirdi. Ancak görünen o ki, bahsi geçen üç imparatorlukta, emperyal gerilemenin ve daha somut bir tezahür olarak merkezi iktidarın zayıflamasının farklı nedenleri ve dinamikleri vardı. Safevi İmparatorluğu çöktü, çünkü rejim, birkaç on yıl öncesine kadar önemsiz sayılabilecek tehlikeleri bertaraf etmek için gerekli olan askeri gücü muhafaza etmeyi başaramadı. Merkezi yönetim birdenbire çökünce, imparatorluk, eyaletlerinde de çöktü. Rejimin sorgulanamaz meşruiyeti, eyaletlerde, İsfahan kuşatmasını kırabilecek kapasitede bir orduyu seferber etme becerisine dönüştürülemedi. Merkezi yönetim ve gelir mekanizmaları aniden çökünce, siyasi güç dengesi, göçebelerin lehine bozuldu.

Babürlülerin merkezi yönetimi de çöktü, ama bu farklı bir çöküştü. Buradaki çöküş, son kertede imparatorluğun ikincil, bölgesel ve yerel düzeydeki güç sahipleri ile Babürlü hükümdarları arasındaki ilişkiden kaynaklanıyordu. Yayılma mekanizmasının Dekkan'daki başarısızlığı, rejimi, yöneticilerinin beklediği konum, statü, gelir güvencesi ve terfi taleplerini karşılayamaz hale getirdi. Babürlülerin sadık bir memuru olmak, artık tek başına yeterli bir garanti olmadığından, bu kişiler kendi kendilerini korumaya başladılar. Eyalet ve sancak olagelmiş yerler, teker teker özerk devletlere dönüşmeye başladı. Otorite ve gelirin dağıtılmasını belirleyen şey tayin ve tahsis yerine rekabet olmaya başladı. Siyasi çöküş, imparatorluğun ticari sistemin bozulmasına neden olunca, meydan Avrupalı tacirlere ve şirketlere kaldı. Osmanlı İmparatorluğu'nun ayakta kalmasının nedeni, uyum sağlamasıydı. Toprak kaybetti ve Avrupalı tüccarlara ticari imtiyazlar verdi; eyalet yönetimi sistemi ve eyalet ordusu baştan aşağıya değişti. Gücü görece zayıfladı, ama Osmanlı rejimindeki, bizzat o dönemin gözlemcilerinin gerileme olarak tarif ettiği sistemik değişimler, esasında hayatta kalmak için gerekli olan intibakın veçheleriydi. 1730 yılında imparatorluk halen önemli bir bölgesel güçtü. Toprak kaybetmişti, itibar kaybetmişti, hatta belki özgüvenini kaybetmişti. Ama henüz Avrupa'nın hasta adamı haline gelmemişti.

Bu metnin ele aldığı dönem, yaklaşık üç yüz yıl önce sona erdi. Söz konusu dönem okuyucuların çoğunun karşısına, en nihayetinde yirmi birinci yüzyılda yaşanan hadiseler dolayısıyla çıkmaktadır. Bugün, ele aldığımız üç imparatorluğun etkileri halen canlıdır, ama bunlarla 11 Eylül 2001 olayları arasında doğrudan, aşikâr ve duygusal açıdan tatminkâr bir bağlantı bulmayı ummamak gerekir. Günümüzde –mevcut çatışmayı tanımlamak için başvurulmuş uygunsuz ifadelerin en yaygınını kullanacak olursak– teröre karşı küresel savaşı, Doğu ile Batı arasındaki, Herodot'a göre Avrupa'nın tecavüzüyle başlayan mücadelenin en son aşamasının veya Müslümanlarla Hristiyanların bin beş yüz yıllık savaşının devamı kılmak, birçokları için baştan çıkarıcı görünmektedir. Bu bakış açısı Fatih Sultan Mehmed ve Kanuni Sultan Süleyman'ı, Üsâme bin Ladin ve Eymen ez-Zevahiri'nin ataları ve öncülleri olarak kabul eder. Ne var ki, günümüzün totaliter İslamcılarının ideolojisinin kökeni, Osmanlılarda ve onların çağdaşlarında değil, genellikle bu güçlere karşı gelen muhalefet geleneklerinde aranmalıdır. Totaliter İslamcılığın Sünni ve Şii türlerini üreten entelektüel gelenek, on dokuzuncu yüzyılda Cemaleddin el-Afgani ile başlamıştır ve Batılı totaliter düşüncenin (bununla sınırlı olmamakla birlikte en başta Leninist düşüncenin) etkilerini yansıtır. Daha erken dönemlerdeki öncülleri ise Osmanlıların, Safevilerin ve Babürlülerin hâkim ideolojilerinde değil, Kadızadeliler gibi muhaliflerde ve aradaki muazzam etos farkına rağmen, Safevi hareketinde bulunmaktadır. El-Kaide liderleri, tıpkı Şah İsmail'in

yaptığı gibi somut sorunlara ütöpik çareler teklif etmektedirler. Meselenin Şii tarafına bakıldığında, Şii ulemanın Safevi desteğiyle başlayan yükselişinin, Humeyni'nin ve onun ulemanın hükmetmesini öngören doktrininin ortaya çıkmasının gerekli koşulu olduğu görülür. Ancak Humeyni'nin Safeviler dönemindeki, Meclisi dâhil, hiçbir öncülü, böyle bir doktrini tasavvur etmemiştir.

LUGATÇE

Kelimelerin yanlarındaki kısaltmalar (O, B ve S), terimin hangi imparatorluk tarafından kullandığını göstermektedir. Yanında herhangi bir kısaltmanın bulunmadığı terimler, tek bir imparatorluktan ziyade, daha geniş bir çerçevede kullanılmaktadır.

A

Ahadi (B): Babürlülerin merkezi ordusunda süvari

Akçe (O): standart Osmanlı gümüş parası

Aktah beyi (B): baş atçı

Akıncı (O): sınır akınları yapan, düzensiz, gönüllü süvari

Âlim: ilim adamı, özellikle İslami ilimleri bilen kişi; *ulemanın* tekili

Amir-i divan: bir kabile konfederasyonunda idarenin başı

Askeri: özellikle Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere vesayet devletinin yönetici sınıfını tanımlamak için kullanılır; vergi mükellefi değildir, devletten maaş alır

Avarız-ı divaniye (O): başlangıçta acil durumlarda kırsal kesimlerdeki erkeklerden toplanan kelle vergisi, daha sonraları kırsal verginin temeli oldu

Azap (O): yedek piyade askeri

B

Bab-ı âli (O): yüksek kapı; sadrazamlık binasına verilen isim; Fransızcadaki karşılığı olan *Sublime Porte*, Avrupalıların Osmanlı rejimini tanımlamak için kullandığı standart terime dönüştü

Bahadır: Timur, Akkoyunlu ve diğer imparatorluklarda saltanat unvanı olarak da kullanılan, Moğollarda kahraman anlamına gelen kelime

Bahşi (B): askeri idareci; *mansabdari* sisteminin yöneticisi

Baş kadın (O): bir Osmanlı hükümdarının dünyaya gelen ilk oğlunun annesi

Baş defterdar (O): düz anlamıyla başkâtip; devlet hazinesinin yöneticisi ve Divan üyesi

Bedesten (O): kapalı çarşı; Osmanlı şehirlerinde ticari önemin göstergesi

Beylerbeyi: Osmanlılarda ve Safevilerde eyalet valilerine verilen unvan

Beylerbeylik (O, S): eyalet

Beylik: bir bey tarafından hükmedilen veya idare edilen eyalet; özellikle Selçuklu sonrası dönemin devletlerini tanımlamak için kullanılır

Birûn (O): Dış Oda, saray dışındaki Osmanlı bürokrasisi

Bölük (O): *sekbân* veya *sarıca* piyadelerinin bir birimi

Büyük Odası (O): Hane-i Kebir; devşirmelerin Enderun'da eğitim gördüğü kısım

C

Cagir (B): toprak geliri tahsisi

Cagirdar (B): *cagir* sahibi; toprak geliri alan *mansabdar*

Cebelü (O): bir tımarlı sipahinin yetiştirdiği süvari askeri

Chartpati: Sanskritçede evrensel egemenlik unvanı; Şivaji tarafından kullanılan unvan

Çodhuri (B): önde gelen bir *zemindâr*, genellikle Babür memurlarıyla bölge *zemindarları* arasında aracılık yapan *pargana zemindarları*

Celâli (O): geç 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı askeri elitine dâhil olmaya çalışan asker isyancılar

Cizye: gayrimüslim nüfustan kişi başına alınan vergi

Coft (S): bir köylü ailenin bir çift öküzle ekebildiği toprak parçası; *çift* ile eş kökenli

Çavuş: imparatorluk ulaşı

Çift (O): bir köylü ailenin bir çift öküzle işleyebildiği arazinin büyüklüğünü tanımlar

Çiftbozan resmi (O): topraklarını terk eden köylülerden alınan vergi

Çifhane (O): bir çiftlik işleyen hane halkı; kırsal vergi mükellefi

Çift resmi (O): çift vergisi; *çifhanelerin* ödediği vergi

D

Darü'l-inşa (S): imparatorluğun mektuplaşmadan sorumlu dairesi

Darüssaade ağası (O): Saadet Evi'nin baş sorumlusu; Enderun ve Osmanlı haremının en büyük ağası; *kapı ağası* olarak da bilinir

Derbendçi (O): sınır muhafızı; askeri/reaya kategorileri arasında gidip gelen

Defterdar (O): kâtip; merkezi hükümetin özel olarak *salyane* eyaletlerine atadığı mali görevli

Defterhane (S): imparatorluğun mali kayıtlardan sorumlu dairesi

Defter kethüdası (O): eyaletlerde *zeametlerin* mali denetiminden sorumlu memur ve paramiliter güç

Devlet (B): düz anlamıyla talih, zenginlik; Hümayun, memurları ve bürokratları *devlet* adamı olarak tanımlardı

Dış Hazine (O): mali kayıtlardan sorumlu Enderun dairesi

Devşirme (O): Osmanlı'da Hristiyan tebaadan toplanarak orduda ve bürokraside görev almak üzere yetiştirilen gençler

Digvijaya: "dört cihetin fethedilmesi" anlamındaki Sanskritçe kelime; Hindu hükümdarların kendi bölgelerinin sınırlarında yaptıkları resmi tören

Divan (B): bir bölgenin baş mali görevlisi
Divan beyi: en yüksek adli yönetici
Divan-ı ala (S): düz anlamda, yüksek mahkeme; imparatorluk bürokrasisi
Divan-ı halise (B): merkezi hazineye ödenen toprak gelirlerinden sorumlu merkezi hükümet görevlisi
Divan-ı kul (B): baş idareci; sadrazama denk

E

Emin (O): bkz. *il yazıcısı*
Emiru'l-müminin: inananların kumandanı; halifenin kullandığı unvan
Emiru'l-ümera: emirlerin emiri, *beylerbeyi* ile eş kökenli; erken dönem Safevilerde başkâtip anlamına gelirken daha sonraları eyalet valisinin karşılığı olarak kullanıldı. Babürlülerde sadece onur unvanı olarak kullanılıyordu
Enderun (O): Sarayın iç kısmına verilen genel ad; askeri ve mülki yöneticilerin yetiştirildiği okul

F

Ferr: Farsçada hükümdarın ilahi karizmasını tanımlamak için kullanılan sözcük
Fetva: bir fıkhi otorite tarafından verilen hukuki hüküm
Fevcdar (B): *serkar* (il) valisi; düzenin sağlanmasını temin etmek vergi tahsil etmekle sorumlu kişi
Fıkah: İslam hukuku
Fitne: Arapçada düz anlamıyla ayartma; Müslüman toplumunda çatışmalar, ihtilaflar ve bölünmelerin olduğu dönemler için kullanılan terim

G

Gaza: sınır akıncılığı
Gazi: sınır akıncısı
Gulam: düz anlamıyla genç adam; askeri köle için kullanılan genel tabirlerden biri
Gulaman-ı hassa-yi şerife (S): Safevi ordusundaki köle askerler
Gulat/gulüvv: aşırı/aşırıcılık
Gurçi (S): Kızılbaş kabilelerden merkezi orduya süvari olarak alınan kişiler
Gurçibaşı (S): Gurçilerin başı

H

Hadimu'l-harameyni'l-şerifeyn (O): iki kutsal mekânın, Mekke ve Medine'nin koruyucusu ve hizmetkârı; önce Memlûklerin kullandığı, daha sonra Osmanlıların devraldığı unvan
Hadis: Peygamberin kaydedilen eylemleri veya sözleri; Kuran'dan sonra Şeriat'ın en önemli ikinci kaynağı
Halifetu'l-hulefa (S): Safevi Sufi düzeninde *pir* olma yetkisine sahip Safevi şahından sonraki ikinci görevli
Halisa (B): merkezi hazineye gelir kazandıran toprak
Hansalar (B): imparatorluk aşçısı, kilerci
Has: her üç imparatorlukta da merkezi hazineye gelir/vergi kazandıran toprağı tanımlamak için kullanılır
Haseki (O): Osmanlı padişahlarından çocuk doğurmuş olan cariye
Has oda (O): imparatorun şahsi hizmetleriyle ilgilenenlerin dairesi

Has odabaşı (O): imparatorun şahsi muhafızı; has odanın yöneticisi

Hassa (S): merkezi hükümetin doğrudan kontrolü altında olan bölgeleri tanımlamak için kullanılır

Hass-ı hümayun (O): gelirini aracı vekillere değil, doğrudan merkezi hazineye ödeyen toprak

Hazine-i âmire veya *Hazine Odası* (O): imparatorluk hazinesi

Hazine defterdan (O): zeamet tahsislerinin idaresinden sorumlu eyalet defterdanı

Hükümet sancağı (O): genellikle Kürtlere ait, yarı özerk aşiret bölgesi

I-İ

Işık ağası başı (S): protokol ve saray idaresinden sorumlu baş saray görevlisi

İç hazine (O): Enderun hazinesi ile imparatorluğun kıymetli eşyalarının tutulduğu yer

İç oğlanı (O): devşirme gençlerin en çok öne çıkanlarına verilen ad

İhtisap (O): pazar standartları

İctihad: bağımsız hukuki akıl yürütme

İkta: devlete ait olan toprakların vergilerinin veya gelirlerinin asker veya sivil erkâna hizmet ve maaşlarına karşılık olarak tahsis edilmesine dayanan sistem

İltizam (O): mülkiyeti ve tasarrufu devlete ait bazı kaynakların gelirinin, bu geliri devlete peşin ödeyip daha sonra halktan tahsil edecek bir kimseye devredilmesine dayanan sistem

İl yazıcısı (O): düzenli biçimde gelir tespiti yapmakla görevli kişi; vergi tahsildarı

İmaret (O): kentsel gelişimi desteklemek için hanedan ailesi mensuplarının ve yüksek mevkili memurların finanse ettiği kentsel vakıf

İспенçe (O): bkz. *çift resmi*

İtimadu'd-devle (S): sadrazam

J

Jharuka darshan (B): Ekber'in her gün küçük bir balkonda (*jharuka*) halkın karşısına çıkıp selamlaşma geleneği

K

Kadı: şer'i hâkim; Osmanlı İmparatorluğu'nda yargısal sorumlulukları olduğu kadar idari sorumlulukları da vardı

Kadın (O): imparatorun dört kıdemli cariyesine verilen unvan

Kadılık: bir kadının yetki alanına giren yargısal ve idari bölge

Kalantar (S): imparatorluğun tayin ettiği kasaba yöneticisi

Kanun: hanedan hukuku

Kanungo (B): bir *pargananın* gelir kayıtlarını tutmaktan sorumlu yerel memur

Kanunname (O): hanedan veya idari hukuk kitabı; eyalet vergisi ve gelir tahsis kayıtlarını kapsar

Kapıcıbaşı (O, S): haremın hadımağası; ayrıca bkz. *darüssaade ağası*

Kapıkulu (O): Osmanlı yönetici sınıfının köle unsuru

Kaptan-ı derya (O): büyük amiral; Divan üyesi

Karuri (B): Babür gelir/vergi memuru; Ekber'in reformlarının parçası ve 10

milyon rupilik gelir getiren yeni arazi-
lerdeki gelirin takdir ve tahsilatından
sorumlu görevli

Kâtip (O): *tahrir* defterlerinin tutulmasın-
da *il yazıcısı*na yardım eden ve istihba-
rat toplayan mahalli görevli

Kayser (O): Sezar; imparatorluk unvanı
olarak kullanılırdı

Kayseriyye (S): kapalı çarşı; Osmanlı'daki
*bedesten*in karşılığı

Kazasker (kadı asker) (O): Anadolu veya
Rumeli'nin baş kadısı; Divan üyesi

Kethüda: yerel yönetici

Kılıç (O): bir sipahilik tımar tahsisi

Kiler odası (O): İmparatorluk mutfağı

Kotval (B): eyalet polisi

Kul: asker köle

Kullar (S): asker köleler; merkez ordusu-
nun asker kölelerden oluşan kısmı

Kullarağası (S): merkez ordusundaki asker
kölelerin kumandanı

Küçük Odası (O): Hane-i Sağır, Enderun'da
devşirmelerin eğitim gördüğü kısım

M

Mansabdar (B): memuriyet (*mansab*) sahi-
bi; rütbesi, yetiştirmekle mükellef oldu-
ğu asker sayısını, gelir seviyesini ve gö-
rev hiyerarşisindeki durumunu gösterir

Meclisnüvis (S): hükümdarın görüşmeleri
kayıt altına alan ve mektuplaşmadan
sorumlu kâtipi

Meded-i maaş (B): toprak geliri hibesi

Memalik (S): düz anlamıyla mülk; standart
eyalet idaresi altındaki bölgeler için
kullanılır

Memlûk: düz anlamıyla "ait"; askeri köle
için en çok kullanılan terim

Merci-i taklid: başkalarına rehberlik edebi-
lecek seviyede ilim ve otorite sahibi Şii
âlim

Millet (O): dinsel topluluk; spesifik olarak
Osmanlı toplumundaki gayrimüslim
topluluk

Mirbaşı (B): ikinci üst düzey Babür yöneti-
cisi; *mansabdari* sisteminden sorumlu
kişi

Mirî (O): vergilendirilen toprak; *mülk* veya
vakıf olarak temellük edilmeyen toprak

Mir-i adl (B): *sadr/kadı* ve *kotval* ile birlikte
adaletten ve emniyetten sorumlu eya-
let memuru

Mir-i atış (B): ağır toplardan sorumlu top-
çuların kumandanı

Mir-i bahr (B): deniz (nehirler de dâhil)
operasyonlarından sorumlu eyalet yö-
neticisi

Mir-i mal (B): saray hazinecisi

Mir-i saman (B): imparatorluk atölyeleri-
nin amiri

Mir menzil (B): saray ihtiyaçlarının tedari-
kinden sorumlu yetkili

Mir tüzük (B): saray seremonilerinin baş
görevlisi

Molla başı (S): önde gelen Şii âlimi; Os-
manlı'daki *şeyhülislam*la eşdeğer ko-
numdaki kişi

Muhtesib: pazar müfettişi; fiyatları, ticari
uygulamaları ve malların kalitesini de-
netlemekten sorumlu kişi

Muhtesibü'l-memalik (S): baş muhasebeci;
defterhaneden sorumlu

Mukataa (O): *mültezime* verilen gelir kaynağı; aynı zamanda Osmanlı Mısır'ında toprak geliri tahsis

Murad (B): umut; Hümayun, sanatkârları, müzisyenleri ve şairleri *murad* adamı olarak sınıflandırır

Müdâra (O): Osmanlı yayılmasında izlenen ılımlılık politikası

Müceddid: yenileyen

Müctehid: *ictihad* yapabilme niteliğine sahip alim

Mülk (O): Osmanlı toprak teorisinde miras alınabilir ve devredilebilir toprak

Mültezim (O): iltizam gelirini toplayan kişi

Münşiu'l-memalik (S): baş muhasebeci; *defterhaneden* sorumlu

Müstevfi (S): muhasebeci

Müstevfi-i hassa (S): *has* gelirlerinden sorumlu muhasebeci

Müstevfiu'l-memalik (S): baş muhasebeci

Mühürdar (B): mührü taşıyan kişi

Müteferrika (O): imparatorluğa tâbi yöneticilerin veya önemli eyaletlerin valilerinin sarayda rehin tutulan erkek çocuğu

Mütesellim (O): beylerbeyinin veya sancakbeyinin yerel temsilcisi

N

Nasak (B): düz anlamıyla düzen veya metot; toprakları her yıl yeniden ölçüme tâbi tutmaktansa, bir yıl öncesinin değerleri doğrultusunda vergi tayini yapılmasına dayanan sistem

Nazım-ı subah (B): eyalet valisi

Nazır-ı büyüta (S): imparatorluk atölyelerinin amiri

Nefer-i am (O): bir kasabanın veya köyün Celalilere karşı korunması için ilan edilen genel seferberlik

Nişancı (O): padişah adına yazılacak fermalara, beratlarla, nâmelere, hükümdarın imzası demek olan tuğrayı çekmekle görevli kişi

O-Ö

Ordubeyi (B): hükümdarın kadın muhafızlarının kumandanı

Oymak: kabile; özel olarak Kızılbaş konfederasyondaki kabilelerin birleşimine verilen ad

Örf (O): Osmanlı hanedan hukuku veya örfi hukuk

P

Padişah-ı âlem penah: dünyanın sığınağı olan imparator; hükümdarın fethetme özelliğinden ziyade himaye etme özelliğini imler

Pargana (B): bucak, eyalet idaresinin en küçük birimi

Paşakapısı: bkz. *Bab-ı âli*

Paybakı (B): *cagir* olarak tahsis edilmeye elverişli toprak

Pir: Sufi tarikatı lideri

Pronoia: toprak gelir tahsis için Bizanslıların kullandığı terim; Osmanlı *tımar* sisteminin öncülü

R

Rayjabhisheka: törensel yıkanma eylemi; Hindu hanedan ritüeli

Reaya (O): sürü veya yığın; askeri vesayet

devletinde vergi ödeyen sınıf; *askerinin*
karşısı

Reis (S): bir loncanın başı

Reisülküttap (O): Divan'daki başkâtip

S

Saadet (B): Hümayun, ulemayı ve sufileri
saadet adamları olarak tanımlar

Sadr: toprak gelirinin hibesi konusunda
özel sorumlulukları olan dini işlerden
sorumlu idareci

Sadr-ı anas (B): *zenanenin* idarecisi; ge-
nellikle imparatorluk ailesinin kıdemli
kadın üyelerinin getirildiği pozisyon

Sadr-ı azam (sadrizam) (O): başbakan; Os-
manlı vezir-i azamlarına verilen unvan

Sadr-kadı (B): *sadr* ile *kadımın* fonksiyon-
larını bir arada taşıyan eyalet görevlisi

Sahib-i zaman: zamanın sahibi; beklenen
imamı adlandırmak için kullanılan un-
van, aynı zamanda mesihanik statüye
atıfta bulunmak için de kullanılır

Sahib-i kıran: hayırlı birleşmelerin sahibi;
ilk önce Timur tarafından kullanıldı;
16. yüzyılda mesihanik göndermeler
yapmak için kullanıldı

Salyane (O): özerk bölge; bu bölgeler sade-
ce yıllık vergi öderlerdi

Sancak (O): Osmanlı eyalet idaresinin te-
mel birimi

Sancakbeyi (O): *sancak* valisi

Sarıca (O): köylü piyade

Sebk-i Hindi: Hint tarzı; Safeviler/Babürlü-
ler devrindeki popüler Farsça şiir tarzı

Seferli odası (O): Sefer dairesi; Enderun'un
bir birimi

Sekban (O): köylü piyade

Seyyid: Hz. Muhammed'in soyundan gelen

Sipahi (O): Atlı süvari

Sipehsalar: başkomutan

Soyurgal (S): toprak geliri hibesi

Subah (B): eyalet

Subahdar (B): eyalet valisi

Subaşı (O): mahalli yönetici; tımarlı sipa-
hilerin kumandanı

Sufigari (S): Sufi öğreti; Safevi Sufi düzeni-
ne bağlılık

Sulh-i külli (B): herkesle barış; Ekber'in bü-
tün dinlerin mensuplarını eşit değer-
lendirme politikası

Sultanu'r-Rum (O): Rum sultanı; ilk dönem
Osmanlı hükümdarlarının unvanı

Sultan-ı azam (O): ulu sultan; ilk dönem
Osmanlı hükümdarlarının unvanı

Suvar (B): süvari; bir *mansabdaran*, kendi-
sinden yetiştirmesi beklenen asker sa-
yısına ve kendisine bunun için aktarı-
lan gelire işaret eden, rütbesinin ikinci
bileşeni.

Ş

Şahisivani (S): şah aşkı; *sufigari* sisteminde
sadakat prensibi

Şahsivin (S): şahı seven; egemenle özdeş-
leşmeyi seçen ve bunu kendi aşiret
kimliğinin üzerinde tutan Kızılbaş as-
ker

Şehinşah: şahlar şahı; cihanşümül egemen
için kullanılan Farsça bir unvan

Şeyhülislam (O): imparatorluğun baş müf-
tüsü

Şikdar (B): ilçe (*pargana*) yöneticisi

T

Tabur cengi (O): silahlı piyadeler ve topçuların kullanması için yapılan alan tahkimatı için at arabalarının kullanılması

Tahrir (O): eyaletlerin gelir/vergi kaynaklarının cins ve miktarlarının kaydedilmesi

Teberrî (S): düz anlamıyla yüz çevirme; Hazreti Ali'yi (ve Ehli Beyt'i) sevenleri sevmek, sevmeyenleri sevmemek.

Tekâlif (O): eyalet valilerinden alınan peşin vergi; önceleri olağanüstü durumlarda alınan bu vergi 17. yüzyılda standart bir vergiye dönüşmüştür

Temlik (O): bir vakfı desteklemek için bir Osmanlı memuruna veya seçkinine mülk olarak verilen arazi

Tımar (O): bir *sipahiye* tahsis edilen toprak

Tımar defterdarı (O): eyaletteki mali işlerden sorumlu yetkili; *tımar* tahsislerini denetleyen kişi

Tiyul (S): toprak geliri tahsisi

Tüfenkçi (S): ateşli bir silaha sahip olan piyade

Tüfenkçibaşı (S): piyadelerin kumandanı; geç Safevi tarihindeki en üst düzey memurlardan birisi

U

Uç (O): sınır bölgesi

Ulus (O): düz anlamıyla halk; Osmanlılarda ki göçebe toplulukların en büyük birimi

V

Vakanüvis (B): haber yazıcısı; eyalette olup bitenleri merkezi idareye bildiren Babür eyalet yetkilisi

Vali (S): otonom bir vasal kralın veya kabile reisinin unvanı

Valide Sultan (O): sultanın annesi; Osmanlı'da sadece bir durumu değil başlı başına resmi bir pozisyonu temsil eder

Vatan-cagir (B): *mansabdar* olan bir *zemindarın* mirasla devredebildiği toprak

Vazife (S): toprak geliri hibesi

Voyvoda (O): bir Osmanlı memurunun mahalli düzeydeki vekili

Y

Yeniçeri (O): yeni ordu; devşirme yöntemiyle toplanan Osmanlı merkezi ordusunun süvari bileşenini oluşturur

Yiğitbaşı (O): ikinci dereceden lonca yetkilisi

Z

Zabt (B): vergi miktarının toprak ölçümüyle tespit edilmesi

Zat (B): bir Babür *mansabdarının* rütbesinin sayısal karşılığı; yetiştirmek zorunda olduğu bölük sayısını değil ama gelirini ve hiyerarşideki yerini gösterir.

Zaviye (O): Sufi tekkesi

Zeamet (O): subaşılarla tahsis edilen yıllık 20.000 ila 200.000 akçe değerindeki toprak

Zemindar (B): toprak sahibi; Babürlülerin fethinden önce, toprak gelirini toplamaya hakkı olan kişi

Zenane (B): kadınlar evi; Babür sarayındaki kadın teşkilatı için kullanılan standart terim

Zimmi: himaye edilen kişi; Müslüman hükümdarın gayrimüslim tebaası

HANEDAN TABLOLARI

Osmanlı Hükümdarları (1300-1730)

Osman Bey (yaklaşık 1300-1326)

Orhan Bey (1326-1354)

I. Murad (1354-1389)

I. Bayezid (1389-1402)

Fetret Devri (1402-1413)

I. Mehmed (1413-1421)

II. Murad (1421-1451)

II. Mehmed (1451-1481)

II. Bayezid (1481-1512)

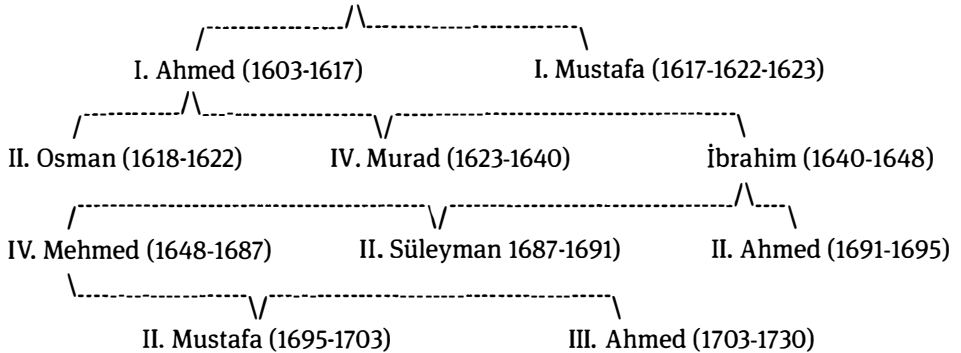
I. Selim (1512-1520)

I. Süleyman (1520-1566)

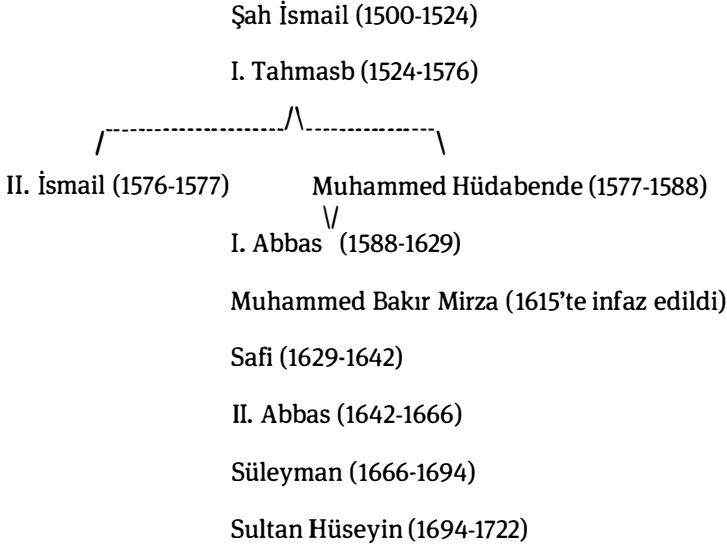
II. Selim (1566-1574)

III. Murad (1574-1595)

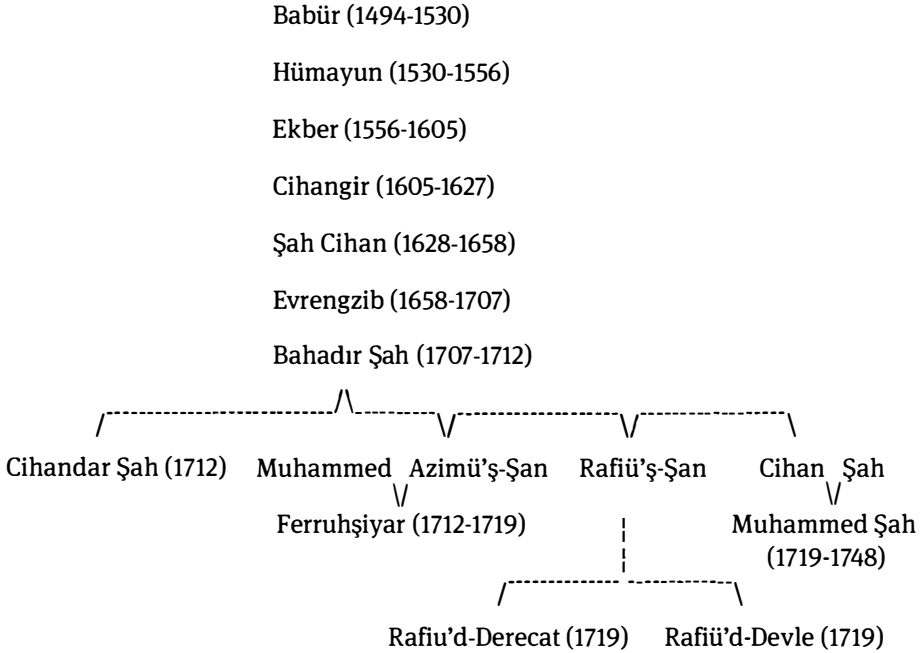
III. Mehmed (1595-1603)

Safevi Hükümdarları (1500-1722)

Timurlu ve Babürlü Hükümdarları (1494-1748)

Tarih	Orta ve Batı Avrupa, Avrupa Yayılmaları	Balkanlar, Anadolu ve Arap Toprakları	İran ve Orta Asya	Güney Asya	Doğu Asya
907-1123					Kuzey Çin'de Moğol Liao hanedanı
960-1279					Güney ve Orta Çin'de Song hanedanı
1040			Selçuklular Gaznelileri Dandanakan'da yendi ve Doğu İran'ı fethetti		
1055		Selçuklular Bağdat'ı ele geçirdi ve Ortadoğu'ya hâkim oldu			
1066	İngiltere'nin Normanlar tarafından fethi				
1071		Selçuklular Bizanslıları Malazgirt'te yendi			
1080-1243		Rum Selçukluları Anadolu'ya hâkim oldu			
1085	Toledo yeniden Hristiyanların eline geçti (Reconquista)				
1099		Birinci Haçlı Seferi, Haçlılar Kudüs'ü aldı			
1114-1234					Kuzey Çin'de Jurchen Qin hanedanı hâkimiyeti
1118			Selçuklu İmparatorluğu dağıldı		
1130-1211					Karaitaylar Doğu Türkistan'a hâkim oldu
1171-1250		Eyyubiler Mısır ve Suriye'ye hâkim oldu			
1187		Selahaddin Eyyubi Haçlıları Hittin'de mağlup etti ve Kudüs'ü fethetti			
1193				Müslüman Gurlular Delhi'yi aldı	
1204-1261	Bizans İmparatorluğu'ndaki Latin hâkimiyeti				
1206-1227					Cengiz Han
1206-1290				"Kölemen Hanedanı" Delhi Sultanlığı'na hâkim oldu	
1215	Magna Carta				
1219					
1241	Leignitz'deki Moğol zaferi		Moğollar Ortadoğu'ya girdi		

Tarih	Orta ve Batı Avrupa, Avrupa Yayılməsi	Balkanlar, Anadolu ve Arap Toprakları	İran ve Orta Asya	Güney Asya	Doğu Asya
1243		Moğollar Rum Selçukluları Kösedag' da yendi			
1250-1517		Mısır'daki Memlük Sultanlığı	Safevilerin kurucusu <i>Sevdi Safi</i>		
1252-1334		Moğollar Bağdat' ı aldı			
1258-1335			İran ve Irak'ta Moğol İlhanlı Saltanatı		<i>Kubilay Han</i>
1259-1294					
1260		Memlükler Moğolları Ayn Calut'ta yendi ve 1516'a kadar Suriye'yi yönetti			Çin'de Moğol Yuan hanedanının hakimiyeti
1260-1368					Moğollar Song İmparatorluğu'nun fethini tamamladı
1279					
1280-1324		<i>Osman Bey</i>		Halaci Hanedanı, Delhi Sultanlığı'nı ele geçirdi	
1290-1320					
1291		Memlükler Haçlıları Filistin'den sürdü			
1295-1304			<i>Gazan Han;</i> İlhanlılar Müslüman oldu		
1301		Koyunhisar Savaşı		<i>Gıyasettin Tuğluk, Delhi Sultanı</i>	
1320-1325					
1321	Dante Alighieri'nin ölümü				
1324-1362		<i>Orhan Bey</i>			
1325-1351				Delhi sultanı Muhammed ibn Tuğluk, Dekkan' ı fethetti	
1326		Osmanlılar Bursa'yı aldı			
1331-1355		<i>Stephan Dušan</i>			
		Sırbistan' ın başına geçti			
1335-1370			İran ve Orta Asya'da kargaşa ve dağılma		
1338-1453	Yüz Yıl Savaşları				
1346	İngilizler Fransızları Greyc'de yendi				
1347-1525				Dekkan'daki Bahmani Saltanatı	
1351-1398				Tuğluk'un egemenliğinin dağılması	

1354							
1356	İngilizler Fransızları Poitiers'de yendi						
1360-1389							
1361		<i>I. Murad</i>					
1368		Osmanlılar Edirne'yi aldı					Mingler Moğolları Çin'den sürdü
1370-1405					Orta Asya ve İran'da Timur dönemi		
1389		Osmanlılar Kosova'da Sırpları yendi					
1389-1402		<i>I. Bayezid</i>					
1396		Osmanlılar Niğbolu'da Haçlı Ordusunu yendi					
1398						Timur Delhi'yi yağmaladı; Delhi'de Seyyid hanedanı	
1400	Geoffrey Chaucer'in ölümü						
1402					Timur Osmanlıları Ankara'da yendi		
1402-1413							
1403-1421		Osmanlı İmparatorluğu bölündü					Çinlilerin Hint Okyanusu'nu keşfi
1405							
		I. Mehmed'in Anadolu'nun hâkimiyetini ele geçirmesi					
1407-1447					Orta Asya ve İran'da Şahrüh dönemi		
1413							
		I. Mehmed'in Osmanlı İmparatorluğu'nu birleştirmesi					
1413-1421		<i>I. Mehmed</i>					
1415	İngilizler Fransızları Agincourt'da yendi						
1416		Seyh Bedreddin İsyanı					
1420-1431							
1421-1451	Hussit Savaşları						
1430		Osmanlılar Selanik'i aldı					
1439		Sırbistan'ın fethi					
1446		Osmanlılar Macarları Varna'da yendi					
1447-1460					Şah Cüneyd		
1451-1481		<i>II. Mehmed</i>					
1451-1526						Delhi'de Lodi hanedanı	
1453		Osmanlılar Konstantinopolis'i aldı					
1455-1485	Güller Savaşı						

Tarih	Orta ve Batı Avrupa, Avrupa Yayılməsi	Balkanlar, Anadolu ve Arap Toprakları	İran ve Orta Asya	Güney Asya	Doğu Asya
1460-1488			<i>Şah Haydar</i>		
1462-1505			<i>III. İvan, Moskova büyük prensi</i>		
1467-1481			Batı İran'da <i>Akkoyunlu</i> <i>Uzun Hasan</i> dönemi		
1468		Osmanlılar Karaman'ı fethetti			
1473		Osmanlılar Akkoyunluları			
		Olukbeli'nde yendi			
1480		Osmanlılar Otranto'yu aldı			
1481-1490			<i>Akkoyunlu Sultan Yakub</i>		
1481-1512		<i>II. Bayezid</i>			
1488			Şah Haydar'ın ölümü, oğullarının hapse atılması		
1492	Aragon ve Kastilya, İspanya'daki son Müslüman beyliğini fethetti; Yahudiler İspanya'dan sürüldü; Kolomb Amerika'ya keşfetti				
1494	Fransa İtalya'yı işgal etti		Sultan Ali öldürüldü; Gilan'da İsmail dönemi; Babür Fergana'yu hâkimiyeti altına aldı		
1494-1530				<i>Babür</i>	
1497	Vasco da Gama Hint Okyanusu'na girdi				
1499			İsmail Gilan'dan ayrıldı		
1501-1524			<i>I. Şah İsmail</i>		
1508			Safeviler Bağdat'ı aldı		
1509-1547	<i>VIII. Henry, İngiltere Kralı</i>				
1510			Safeviler Merv'de Özbekleri yendi ve Horasan'ı fethetti; Babür'üler ve Safeviler ittifakı		
			Özbekler Safevileri Gucdevan'da yendi		
1512	Ravenna Muharebesi				
1512-1520		<i>I. Selim</i>			
1514		Osmanlılar Safevileri Caldiran'da yendi	Babür'üler Orta Asya'dan çekildi		
1515	Marignano Muharebesi	Osmanlılar Dulkadiroğullarını Tuma Dağı'nda yendi			
1515-1547	<i>I. François, Fransa Kralı</i>				
1516		Mercidabık Savaşı, Surive'nin fethi			
1516-1556	<i>V. Charles, İspanya Kralı; 1519'tan itibaren Kutsal Roma İmparatoru</i>				

1517	Reform'un başlangıcı	Osmanlılar Memlikleri Ridaniye'de yendi ve Mısır'ı fethetti			
1519-1522	Ferdinand Macellan'ın dünya turu				
1519-1556	V. Charles, <i>Kutsal Roma İmpa- ratoru</i>				
1520-1566		<i>I. Süleyman</i>			
1521		Osmanlılar Rodos'u fethetti			
1522		Osmanlılar Belgrad'ı aldı			
1524-1576		<i>I. Şah Tahmasb</i>			
1525	Pavya Savaşı				Babürtüler Hindistan'ı işgal etti Bahmani Saltanatı bölgesel kral- lıklara bölündü
1525-1527					Babürtüler I. Panipat Savaşı'nda Ludileri yendi
1526		Osmanlılar Macarları Mohaç'ta mağlup etti			Babürtüler Khanwa'da Mevar devletinin başkanı Rana Sanga'yı yendi
1527					
1528			Safeviler Özbekleri Cem'de yendi		
1529		I. Viyana Kuşatması			Babürtüler Afgan Koalisyonunu yendi <i>Hümayun</i>
1530-1556					
1533		Osmanlı- Habsburg ateşkesi			
1534		Osmanlılar Bağdat'ı aldı			
1538		Osmanlılar Preveze'de Haçlı Donanması'nı yendi			
1539					Şir Han, Hümayun'u Chausa'da yendi
1540					Şir Han, Hümayun'u Kanauj'da yendi
1545					Şir Şah öldü
1552	Rusya'nın Kazan'ı fethi				Hümayun Delhi'yi aldı
1555		Amasya Anlaşması; başarısız Malta kuşatması			
1556	Rusya'nın Astrahan'ı fethi				Hümayun öldü; Babürtüler II. Pa- nipat Savaşında Surileri yendi
1556-1598	<i>II. Philip, İspanya Kralı</i>				
1556-1605					<i>Ekber</i>
1558-1603	<i>I. Elizabeth, İngiltere Kraliçesi</i>				
1559	Cateau-Cambresis Barış Anlaş- ması Habsburg-Valois Savaşlarını sonlandırdı				

Tarih	Orta ve Batı Avrupa, Avrupa Yayılması	Balkanlar, Anadolu ve Arap Toprakları	İran ve Orta Asya	Güney Asya	Doğu Asya
1565				Talkota Muharebesi	
1566-1574		<i>II. Selim</i>			
1567				Çitor Kışatması	
1571		Lepanto (İnebahtı) Muharebesi			
1572	St. Barthelemeo Katliamı				
1573				Babürülül Gücerat'ı fethetti	
1574-1595		<i>III. Murad</i>			
1575				Babürülül Karrani Afganlarını Tukaro'de yendi	
1575-1576				Babürülül Bengal'i ve Handeş'i fethetti	
1576				Babürülül Karrani Afganlarını Raj Mahal'da yendi	
1576-1577			<i>II. Ismail</i>		
1577-1588			<i>Muhammed Hüdabende</i>		
1578	Faşh Saadiler Portekizleri Kasru'l- Kebir'de yendi				
1580-1583				Bihar ve Bengal'de isyan	
1588	İspanyol Armadası				
1588-1629			<i>I. Şah Abbas</i>		
1589-1610	<i>IV. Henry, Fransa Kralı</i>				
1590				Babürülül Sind'i fethetti	
1593-1606		Osmanlı- Habsburg Savaşı			
1595-1603		<i>III. Mehmed</i>			
1596		Osmanlılar Habsburgları Hacova'da yendi			
1598	Nantes Bildirisi				<i>Hideyoshi</i> Japonların birliğini sağladı
1603-1605			Safeviler Azerbaycan'ı ve Güney Kafkasya'yı fethetti		
1603-1617		<i>I. Ahmed</i>			
1603-1867					Japonya'da Tokugawa Şogunlarının hâkimiyeti
1605		Safeviler Osmanlıları Sufiyanda yendi			
1605-1627			<i>Cihangir</i>		
1606		Zitvatoruk Anlaşması			
1617-1618		<i>I. Mustafa</i> (tahta ilk çıkışı)		Babürülül Mevar'ı fethetti	
1618-1622		<i>II. Osman</i>			
1621				Şah Cihan ayaklandı	

1622			Safeviler ve İngilizler Hürmüz'ü aldı		
1622-1623		<i>I. Mustafa</i> (tahta ikinci çıkışı)			
1623-1640		<i>IV. Murad</i>			
1627				Mehabet Han'ın darbesi <i>Şah Cihan</i>	
1627-1658					
1629-1642			<i>Şah Safi</i>		
1633				Babürülür Devletabad'ı aldı	
1638				Babürülür Kandahar'ı aldı	
1639		Kasr-ı Sirin Anlaşması			
1640-1648		<i>İbrahim</i>			
1642-1649	İngiltere İç Savaşı				
1642-1666			<i>II. Abbas</i>		
1643-1715	<i>XIV. Louis, Fransa Kralı</i>				
1644					Mançular Çin'i fethetti ve Qing hanedanını kurdu
1645-1647				Babürülürlerin Orta Asya Seferi	
1648			Safeviler Kandahar'ı aldı		
1648-1687		<i>IV. Mehmed</i>		Kandahar Seferi	
1649				Kandahar Seferi	
1652				Kandahar Seferi; Evrengzib Bica- pur ve Golkonda'yı istila etti	
1653					
1656-1659		Köprülü Mehmed Paşa		Evrengzib Dara Şükuh'u	
1658				Samurgarh'ta yendi	
1658-1707				<i>Evrengzib</i>	
1659				Evrengzib <i>Şah Şuca</i> 'yı Hacve'de yendi	
1659-1676		Fazıl Ahmed Paşa			
1661-1715	<i>XIV. Louis, Fransa Kralı</i>				
1664		Osmanlılar ve Habsburglar St. Gotthard'ta yenilmediler			
1666-1694			<i>Süleyman</i>		
1670				Maratha Savasları başladı	
1674				Şivaji'nin tac giyme töreni	
1676-1683		Kara Mustafa Paşa		Gizye tekrar yürütüğe konuldu	
1679				Racistan Krizi; Sultan Ekber İsyanı	
1679-1681				Şivaji öldü	
1680				Evrengzib Dekkan'da	
1682-1707					
1683		<i>II. Viyana Kuşatması</i>			

Tarih	Orta ve Batı Avrupa, Avrupa Yavılması	Balkanlar, Anadolu ve Arap Toprakları	İran ve Orta Asya	Güney Asya	Doğu Asya
1686				Babürtiler Bicapur'u fethetti	
1687		Habsburglar Osmanlıları Mohaç'ta yendi <i>II. Süleyman</i>		Babürtiler Golkonda'yı fethetti	
1687-1691					
1688	1688 Devrimi, İngiltere				
1688-1697	Augsburg Birliği Savaşı				
1689					Rusya ve Çin Nerçinsk Anlaşması imzalandı
1691		Habsburglar Osmanlıları Salankamen'de yendi <i>II. Ahmed</i>			
1691-1695					
1694-1722			<i>Sultan Hüseyin</i>		
1695-1703					
1697	Ryswick Anlaşması	<i>II. Mustafa</i> Habsburglar Osmanlıları Zenta'da yendi Karlofça Anlaşması			
1699					
1700-1721	Büyük Kuzey Savaşı				
1701-1714	İspanya Veraset Savaşı				
1703		Edime Vakası			
1703-1730		<i>III. Ahmed</i>			
1707-1712				<i>Şah-ı Alem (Bahadır Şah)</i>	
1711		Osmanlılar Büyük Petro'yu Prut'ta yendi			
1712				<i>Cihandâr Şah</i>	
1712-1719				<i>Ferihşiyar</i>	
1716		Habsburglar Osmanlıları Petrovaradin'de yendi			
1718		Pasarofça Anlaşması			
1718-1730		Lale Devri			
1719				<i>Rafî'd-Deracat, Rafî'd-Devle</i>	
1719-1748				<i>Muhammed Şah</i>	
1722			Gilzaylar İsfahan'ı aldı		

BİBLİYOGRAFYA

Bibliyografyada, bu kitabı yazarken yararlandığım kaynakların tümüne yer vermeye gayret ettim. Muhakkak, başta *Encyclopedia of Islam* ve *Encyclopedia Iranica*'da yer alan maddeler olmak üzere bazı eksiklikler mevcuttur. Kaynakçanın kimi maddelerinde, eserin ilgili yeni basımlarının sayfa numaraları verilmemiştir. Söz konusu yeni baskılarda sayfa numaraları ilk baskıdaki gibi ayndır.

Abisaab, Ruli Jurdi. *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire*. Londra: I.B. Tauris, 2004.

Abu al-Fazl 'Allami. *A'in-i Akbari*. 3 cilt: cilt 1, ed. D.C. Phillot, çev. H. Blochman; cilt 2 ve 3, Ed. Sir Jadunath Sarkar, çev. H.S. Jarret. 2. basım. Kalküta: Asiatic Society of Bengal, 1927-1949. Yeniden Basım, Yeni Delhi: Oriental Books Reprint, 1977-1978

—. *Akbar-nama*, çev. Henry Beveridge. 3 cilt Kalküta: Asiatic Society of Bengal, 1897-1921. Yeniden Basım, Yeni Delhi: Ess Ess Publications, 1979.

Āgoston, Gábor. *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, gen. ed. David Morgan. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.

—. "Ottoman Warfare in Europe, 1453–1826." *European Warfare, 1453–1815* içinde, ed. Jeremy Black, 118–144. New York: St. Martin's Press, 1999.

Ahmad, Aziz. "Dara Shikoh and Aurangzeb." *Studies in Islamic Cultures in the Indian Environment* içinde, 191–200. Oxford: Clarendon Press, 1964.

—. "Epic and Counter-Epic in Medieval India." *Journal of the American Oriental Society* 83 (1963): 470-476. Yeniden Basım, *India's Islamic Traditions, 711-1750* içinde, ed. Richard M. Eaton, 37-49. Oxford India Readings: Themes in Indian History. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2003.

—. *Studies in Islamic Cultures in the Indian Environment*. Oxford: Clarendon Press, 1964.

—. "The Formation of the Sabk-Hindi." *Iran and Islam: In Memory of the Late Vladimir Minorsky* içinde, ed. C.E. Bosworth, 1-10. Edinburg: Edinburgh University Press, 1971.

Ahmad, Tariq. *Religio-Political Ferment in the North West Frontier During the Mughal Period: The Rauhaniya Movement*. Delhi: Idarah-i Adabiyat Delli, 1983.

Aksan, Virginia H. "Ottoman War and Warfare." *War in the Early Modern World, 1450 ve 1815* içinde, ed. Jeremy Black, 147-176. Boulder, CO: Westview 1999.

- al Ansari, Mohammad Rafi al-Din. *Dastur al-Muluk*, çev. Willem Floor ve Mohammad H. Faghfoory. Costa Mesa, CA: Mazda, 2007.
- Alam, Muzeffer. *The Crisis of Empire in Northern India: Awadh and the Punjab, 1707-1748*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 1983.
- . *The Language of Political Islam: India, 1200-1800*. Chicago: University of Chicago Press, 2004.
- Alam, Muzaffar ve Sanjay Subrahmanyam, eds. *Indo Persian Travels in the Age of Discoveries, 1400-1800*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- . eds. *The Mughal State, 1526-1750*. Oxford in India Readings: Themes in Indian History. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2001.
- Alavi, R.A. "New Light on Mughal Cavalry." *Medieval India: A Miscellany* 2 (1972): 70-99.
- Allouche, Adel. *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict: 902/962-1550-1555*. Islamlkundliche Untersuchungen, gen. ed. Klaus Schwarz Verlag 91. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983.
- Amoretti, B.S. "Religion in the Timurid and Safavid Periods." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 610-655. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Anderson, Perry. *Lineages of the Absolute State*. Londra: N.L.B., 1974.
- Andrew Walter G. ve Mehmet Kalpaklı. *The Age of the Beloved: Love and the Beloved in Early-Modern Ottoman and European Culture and Society*. Durham, NC: Duke University Press, 2005.
- Ansari, Mohammad Rafi al-Din. *Dastur al-Muluk: A Safavid State Manual*, çev. Willem Floor ve Mohammed H. Faghfoory, Willem Floor'un yorumuyla, Costa Mesa, CA: Mazda, 2007.
- Anwar, Firdos. *Nobility Under the Mughals, 1628-1658*. Yeni Delhi: Manohar, 2001.
- Arjomand, Said Amir. *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in the Shi'ite Iran from the Beginning to 1980*. Chicago: University of Chicago Press, 1984.
- Asher, Catherine B. *Architecture of Mughal India. The New Cambridge History of India* 4. cilt, 1. bölüm, gen. ed. Gordon Johnson. Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- Asher, Catherine B. ve Cynthia Talbot. *India Before Europe*. New York: Cambridge University Press, 1992.
- Ashraf, Ahmad. "Historical Obstacles to the Development of a Bourgeoisie in Iran." *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, ed. M.A. Cook, 308-322. Londra: Oxford University Press, 1970.
- Ashtor, Eliyahu. *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 1983.
- Athar Ali, M. *Mughal India: Studies in Polity, Ideas, Society, and Culture*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2006.
- . "Religious Environment under Shah Jahan and Aurangzeb." *Mughal India: Studies in Polity, Ideas, Society, and Culture* içinde, 200-209. Oxford: Oxford University Press India, 2006.
- . Douglas. E. Streusand'ın Eleştirisi, *The Formation of the Mughal Empire. Medieval India* 1 (1992): 216-217.
- . "Sulh-i Kull and the Religious Ideas of Akbar." *Mughal India: Studies in Polity, Ideas, Society, and Culture* içinde, 158-159. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2006.
- . *The Apparatus of Empire: Awards of Ranks, Offices and Titles to the Mughal Nobility, 1573-1658*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 1985.
- . *The Mughal Nobility Under Aurangzeb*. Gözden geçirilmiş baskı, Yeni Delhi: Oxford University Press, 2002.

- , "The Mughal Polity-a Critique of Revisionist Approaches." *Modern Asian Studies* 27 (1993): 669-710. Yeniden Basım, M. Ali Athar, *Mughal India: Studies in Polity, Ideas, Society, and Culture* içinde, Yeni Delhi: Oxford University Press, 2006, 82-93.
- , "The Passing of Empire: The Mughal Case." *Modern Asian Studies* 9 (1975): 385-396.
- , "The Religious Issue in the War of Succession." *Mughal India: Studies in Polity, Ideas, Society, and Culture* içinde, 158-173. Oxford: Oxford University Press India, 2006.
- Atiya, Aziz S. "The Crusade in the Fourteenth Century." *The Fourteenth and Fifteenth Centuries* içinde, ed. Harry W. Hazard, 3-26, *A History of Crusades* 3. cilt, gen. ed. Kenneth M. Setton, 2. baskı Madison: University of Wisconsin Press, 1975.
- Aubin, Jean. "L'avenement des Safavides reconsideré." *Moyen Orient et Ocean Indien* 5 (1988): 1-130.
- , "La politique religieuse des Safavides." *Le Shi'isme Imamite*, 115-129. Travaux du Centre d'Études Supérieures Speciales d'Histoire des Religions de Strasbourg. Paris: Presses Universitaires de France, 1970.
- Ayalon, David. *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom: A Challenge to a Medieval Society*, 2. baskı Londra: Frank Cass, 1978.
- Aziz, Abdul. "Thrones, Chairs and Seats Used by Indian Mughals." *Journal of Indian History* 16 (1937): 186-225.
- Azmeh, Ali. *Muslim Kingship: Power and the Sacred in Muslim, Christian, and Pagan Politics*. Londra: I.B. Tauris, 1997.
- Babaie, Susan vd. *Slaves of the Shah: New Elites in Safavid Iran*. Londra: I.B. Tauris, 2004.
- Babayan, Kathryn. *Mystics, Monarchs, and Messiahs: Cultural Landscapes of Modern Iran*. Harvard Middle Eastern Monographs 35. Cambridge, MA: Harvard University Press for the Center for Middle East Studies, Harvard University, 2002.
- , "Sufis, Dervishes, and Mullas: The Controversy over Spiritual and Temporal Dominion in Seventeenth-Century Iran." *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society* içinde, ed. Charles Melville, 117-138. Londra: I.B. Tauris, 1993.
- , "The Aqa'id al- Nisa": A Glimpse of Safavid Women in Local Isfahani Culture." *Women in the Medieval Islamic World* içinde, ed. Gavin R.G. Hambly, 429-468. *The New Middle Ages* 6. cilt, gen. ed. Bonnie Wheeler. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Babinger, Franz. *Mehmed the Conqueror and His Time*, ed. William C. Hickman, çev. Ralph Manheim. Bollingen 96. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1978.
- Babur Padisah Ghazi, Zahir al-Din Muhammad. *Babur-Nama*, çev. Annette Susannah Beveridge, 2 cilt. Londra: Yazar, 1922. Tek cilt halinde yeniden basım, Yeni Delhi: Oriental Books Reprint, 1979.
- , *The Baburnama: Memoirs of Babur, Prince and Emperor*, ed. ve çev. Wheeler M. Thackston. New York: Oxford University Press, 1996.
- Bacque-Grammont, Jean Louis. "Études turco-safavides I: Notes sur le blocus du commerce iranien par Selim Ier." *Turcia* 6 (1975): 66-88.
- Baer, Marc David. *Honored by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe*. New York: Oxford University Press, 2008.
- Baldwin, Marshall W., ed. *The First Hundred Years, A History of Crusade* 1. cilt, gen. ed. Kenneth M. Setton. 2. baskı Madison: University of Wisconsin Press, 1969.
- Banani, Amin. "Reflections on the Social and Economic Structure of Safavid Persia at Its Zenith." *Iranian Studies* 11 (1978): 83-116.
- Barfield, Thomas J. *The Nomadic Alternative*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 1993.

- Barkan, Ömer Lütfi. "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Near East," çev. Justin McCarthy. *International Journal of Middle East Studies* 6 (1975): 3-28.
- Barkey, Karen. *Bandits and Bureaucrats: The Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1994.
- Barthold (Bartold), V.V. *Ulugh Beg. Four Studies on the History of Central Asia* 2. cilt, çev. V. ve T. Minorsky, Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 1968.
- Bartold, Vasili Vladimirovitch. *Musulman Culture*, çev. Shahib Suhrawardy, Sir Hassan Suhrawardy'in önsözüyle, Kalküta: University of Calcutta Press, 1934. Yeniden Basım, Gariele Maranci'nin giriş yazısıyla, New York: Oxford University Press, 2010.
- Barzegar, Karim Najafi. *Intellectual Movements During the Timuri and Safavid Period*. Delhi: Indian Bibliographies Bureau, 2005.
- Bashir, Shahzad. "After the Messiah: The Nurbakshiyeh in the Late Timurid and Early Safavid Times." *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period* içinde, ed. Andrew J. Newman, 295-314. Leiden: E.J.Brill, 1998.
- . *Messianic Hopes and Mystical Visions: The Nurbakshiya Between Medieval and Modern Islam*. Studies in Comparative Religion, ed. Frederick M. Denny. Columbia: University of South Carolina Press, 2003.
- Behl, Aditya. "The Magic Doe: Desire and Narrative in a Hindavi Sufi Romance, Circa 1503." *Indian Islamic Traditions, 711-1750* içinde, ed. Richard M. Eaton, 180-208. Themes in Indian History. Delhi: Oxford University Press, 2003.
- Bellan, Lucien Louis. *Chah Abbas I, sa vie, son historie*. Paris: Paul Geuthner, 1932.
- Berkey, Jonathan P. *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800*. Themes in Islamic History, ed. Patricia Crone. New York: Cambridge University, 2003.
- Bernier, François. *Travels in the Mughal Empire*, ed. Vincent Smith, çev. Archibald Constable. Gözden geçirilmiş 2. baskı Londra: Oxford University Press, 1934. Yeniden basım, Yeni Delhi: Oriental Books Reprint, 1983.
- Biruni, Muhammad ibn Ahmad. *Al-Beruni's India: An Account of the Religions, Philosophy, Literature, Geography, Chronology, Astronomy, Customs, Law and Astrology of India About AD 1030*. Londra: Kegan, Paul, Trench, Trubner & Co., 1910. Yeniden Basım, Yeni Delhi: Oriental Reprint, 1983.
- Bisaha, Nancy. *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.
- Black, Anthony. *The History of Islamic Political Thought*. New York: Routledge, 2001.
- Black, Jeremy, ed. *European Warfare, 1453-1815*. New York: St. Martin's Press, 1999.
- . ed. *European Warfare, 1494-1660*. Warfare and History, gen. ed. Jeremy Black. Londra: Routledge, 2002.
- . *European Warfare in a Global Context, 1660-1815*. Warfare and History, gen. ed. Jeremy Black. Londra: Routledge, 2007.
- . *Rethinking Military History*. Londra: Routledge, 2004.
- . *War in the Early Modern World, 1450 and 1815*. Boulder, CO: Westview 1999.
- Blake, Stephen P. *Half the World: The Social Architecture of Safavid Isfahan, 1590-1722*. Islamic Art and Architecture Series 9, gen. ed. Abbas Daneshvari. Costa Mesa, CA: Mazda Press, 1999.
- . "Shah Abbas and the Transfer of the Safavid Capital from Qazvin to Isfahan." *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period* içinde, ed. Andrew J. Newman, 145-164. Leiden: E.J.Brill, 1998.

- . *Shahjahanabad: The Sovereign City in Mughal India, 1639-1739*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- . "The Patrimonial-Bureaucratic Empire of the Mughals." *Journal of Asian Studies* 39 (1971): 77-99. Yeniden Basım *The State in India, 1000-1700* içinde, ed. Hermann Kulke, 278-303. Oxford in India Readings: Themes in Indian History, gen. ed. Basudev Chatterji, Neeladri Bhattacharya ve C.A. Bayly, Yeni Delhi: Oxford University Press, 1995.
- Blunt, Wilfrid. *Isfahan: Pearl of Persia*. New York: Stein & Day, 1966. Yeniden Basım, Londra: Pallas Athene, 2009.
- Boettcher, Susan R. "Confessionalization: Reformation, Religion, Absolutism, and Modernity." *History Compass* 2 (2004):1-10.
- Bonner, Michael. *Jihad in Islamic History: Doctrine and Practices*. Princeton, NJ: Princeton University of Press, 2006.
- Bosworth, C.E. "The Political and Dynastic History of the Iranian World (AD 1000-1217)." *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J.A. Boyle, 1-202, *The Cambridge History of Iran* 5. cilt, gen. ed. Harold Bailey, Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- . ed. *The Turks in the Early Islamic World*. The Formation of the Classical Islamic World 9, ed. Lawrence I. Conrad. Aldershot. Birleşik Krallık: Ashgate, 2007.
- Boxer, C.R. *The Dutch Seaborne Empire, 1600-1800*. History of Human Society, ed. J.H. Plumb. New York: Alfred A. Knopf, 1970.
- . *The Portuguese Seaborne Empire, 1415-1825*. History of Human Society, ed. J.H. Plumb. New York: Alfred A. Knopf, 1969.
- Boyle, J.A. "Dynasty and Political History of the Il-Khans." *The Saljuq and Mongol Periods* içinde, ed. J.A. Boyle, 303-421, *The Cambridge History of Iran* 5. cilt, gen. ed. Harold Bailey, Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Bradford, Ernle. *The Great Siege: Malta 1565*. Londra: Hodder & Stoughton, 1961.
- Brand, Michael ve Glenn D. Lowry, ed. *Fatehpur Sikri: A Source Book*. Cambridge, MA: The Aga Khan Program for Islamic Architecture at Harvard University and the Massachusetts Institute of Technology, 1985.
- Braudel, Ferdinand. *The Mediterranean and Mediterranean World in the Age of Philip II*, çev. Sian Reynolds. 2 cilt. New York: Harper & Row, 1972.
- Braun, Hellmut. "Iran Under the Safavids and in the Eighteenth Century," çev. F.R.C. Bagley. *The Last Great Muslim Empires* içinde, ed. Hans J. Kisling vd. Princeton, NJ: Markus Weiner, 1996. Orijinal yayın, 1969.
- Broadridge, Anne F. *Kingship and Ideology in the Islamic and Mongol Worlds*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, gen. ed. David O. Morgan. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
- Brockelmann, Carl. *History of the Islamic Peoples*, çev. Joel Carmichael ve Moshe Perlmann. New York: Capricorn Books, 1960.
- Browne, E.G. *A Literary History of Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1925-1928.
- Brummett, Palmira. *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*. Studies in the Social and Economic History of the Middle East, ed. Donald Quataert. Albany: State University of New York Press, 1994.
- Buckler, F.W. "A New Interpretation of Akbar's Infallibility Decree of 1579." *Journal of the Royal Asiatic Society* (1924): 590-608.
- . "The Oriental Despot." *Anglican Theological Review* 10 (1927-1928): 238-249.

- Bullier, Richard W. *Islam: The View from the Edge*. New York: Columbia University Press, 1994.
- Burn, Sir Richard. "Humayun." *The Mughal Period* içinde. *The Cambridge History of Iran* 4. cilt, ed. Lt. Col. Sir Wolseley Haig ve Sir Richard Burn, 21-44. Cambridge: Cambridge University Press, 1937.
- Burton-Page, J. "The Sultanates of the Deccan." *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P.M. Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis, 2:63-66. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Cahen, Claude. "L'évolution de l'Iqta' du IX'e au XII'e siècle." *Annales* 8 (1953): 25-52.
- . "Le probleme du Shi'isme dans l'Asie Mineure turque preottomane." *Le Shi'isme imamate* içinde, 115-129. Travaux du Centre d'Études Supérieures Spéciale d'Histoire des Religions de Strasbourg. Paris: Presses Universitaires de France, 1970.
- . *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c. 1071-1330*. Londra: Sidgwick & Jackson, 1968.
- . *The Formation of Turkey: The Seljukid Sultanate of Rum, Eleventh to Fourteenth Centuries*, ed. ve çev. P.M. Holt. Harlow, Birleşik Krallık: Longman, 2001.
- . "The Mongols and the Near East." *The Later Crusades, 1189-1131*, içinde, ed. Robert Lee Wolff ve Harry W. Hazard, 735-758. *A History of the Crusades* 2. cilt, gen. ed. Kenneth M. Setton. 2. baskı Madison: University of Wisconsin Press, 1969.
- . "The Turkish Invasion: The Selchukids." *The First Hundred Years* içinde, ed. Marshall W. Baldwin, 135-176. *A History of the Crusades* 1. cilt, gen. ed. Kenneth M. Setton. 2. baskı Madison: University of Wisconsin Press, 1969.
- . "The Turks in Iran and Anatolia Before the Mongol Invasions." *The Later Crusades, 1189-1131*, içinde, ed. Robert Lee Wolff ve Harry W. Hazard, 693-714. *A History of the Crusades* 2. cilt, gen. ed. Kenneth M. Setton. 2. baskı Madison: University of Wisconsin Press, 1969.
- . "Y a-t-il eu des corporations professionnelles dans le monde musulman classique." *The Islamic City: A Colloquium* içinde, ed. A.H. Hourani ve S.M. Stern, 51-64, *Papers on Islamic History* 1. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970.
- Calmaid, Jean, ed. *Études safavides*. Paris: Institut Français de Recherche en Iran. Louvain, Belçika: Diffusion, Peeters, 1993.
- . "Les rituels shiites et le pouvoir: L'imposition du Shiisme safavide: Eulogies et maledictions canoniques." *Études safavides* içinde, ed. Jean Calmaid, 109-150. Paris: Institut Français de Recherche en Iran. Louvain, Belçika: Diffusion, Peeters, 1993.
- . "Shii Rituals and Power in the Consolidation of Safavid Shi'ism: Folklore and Popular Religion." *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society* içinde, ed. Charles Melville, 139-191. Londra: I.B. Tauris, 1993.
- Canby, Sheila R., ed. *Safavid Art and Architecture*. Londra: British Museum, 2002.
- Canfield, Robert L., ed. *Turko-Persia in Historical Perspective*. School of American Research Advanced Seminar Series, gen. ed. Douglas W. Schwartz. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Caroe, Sir Olaf. *The Pathans, 550 BC-AD 1957, with an Epilogue on Russia*. Oxford in Asia Historical Reprints from Pakistan Modern Series, ed. Percival Spear. Oxford: Oxford University Press, 1983.
- Casale, Giancarlo. "An Ottoman Intelligence Report from the Mid-Sixteenth Century Indian Ocean." *Journal of Turkish Studies* 31 (2007): 181-188.
- . "Global Politics in the 1580s: One Canal, Twenty Thousand Cannibals and an Ottoman Plot to Rule the World." *Journal of World History* 18 (2007): 267-296.
- . "Ottoman Guerre de Course and the Indian Ocean Spice Trade." *Itinerario* 23 (2008): 59-79.

- . “The Ottoman Administration of the Spice Trade in the Sixteenth-Century Red Sea and Persian Gulf.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 49 (2006): 170-198.
- Chandler, David. *The Campaigns of Napoleon*. New York: Macmillan, 1966.
- Chandra, Satish. “Aurangzeb-a Critical Review.” *Essays on Medieval Indian History* içinde. Oxford: Oxford University Press, 2006.
- . *Essays on Medieval Indian History*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2003.
- . *Historiography, Religion and State in Medieval India*. Yeni Delhi: Har Anand, 1996.
- . *History of Medieval India*. Yeni Delhi: Orient Longman, 2007.
- . “Jizyah and the State in India During the Seventeenth Century.” *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 12 (1969): 322-340. Yeniden Basım, *Essays on Medieval Indian History*, 305-325. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2003.
- . *Parties and Politics at the Mughal Court, 1707-1740*. 3. baskı Yeni Delhi: Asia Publishing, 1979.
- . “Reassessing Aurangzeb.” *Seminar*, no. 364, (1989): 22-46.
- . “Review of the Crisis of the Jagirdari System.” *Medieval India: Society, the Jagirdari Crisis and the Village* içinde, Yeni Delhi: Macmillan Publishers India, 2000.
- . *Social Change and Development in Medieval Indian History*. Yeni Delhi: Har-Anand, 2008.
- . “Standards of Living: Mughal India.” *Circa 1200-1750* içinde, ed. Tapan Raychaudhuri ve İrfan Habib. *The Cambridge Economic History of India* 1. cilt, ed. Dharma Kumar ve Tapan Raychaudhuri, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- . *State, Pluralism, and the Indian Historical Tradition*. Oxford Collected Essays. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2008.
- Chardin, Jean. *Voyages du Chevalier Chardin en Perse, et autres lieux de l'Orient*, ed. L. Langles, Yeni Baskı 11 cilt, Paris: Le Normant, 1811.
- Chase, Kenneth. *Firearms: A Global History to 1700*. New York: Cambridge University Press, 2003.
- Chaudhuri, K.N. *Asia Before Europe: Economy and Civilization of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- . “Foreign Trade: European Trade with India.” *Circa 1200-1750* içinde, ed. Tapan Raychaudhuri ve İrfan Habib, 382-406. *The Cambridge Economic History of India* 1. cilt, ed. Dharma Kumar ve Tapan Raychaudhuri, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- . *The Trading World of Asia and the English East India Company: 1660-1760*. Cambridge: Cambridge University Press, 1978.
- . *Trade and Civilization in the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- Christensen, Arthur. *L'Iran sous les Sassanides*. 2. baskı Osnabrück: O. Zeller, 1971.
- Christian, David. *Maps of Time: An Introduction of Big History*. Berkeley: University of California Press, 2004.
- Cipolla, Carlo M. *Guns, Sails and Empires: Technological Innovation and the Early Phase of European Expansion, 1400-1700*. Cambridge Studies in Early Modern History. Cambridge: Cambridge University Press, 1974.
- Çırakman, Aslı. *From the “Terror of the World” to the “Sick Man of Europe”: European Images of the Ottoman Empire and Society from the Sixteenth Century of the Nineteenth*. New York: Peter Lang, 2005.
- Clausewitz, Carl von. *On War*, ed. ve çev. Michael Howard ve Peter Paret. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1976.

- Cleaves, Francis, çev. *The Secret History of the Mongols*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.
- Cohn, Bernard S. "African Models and Indian Histories." *Realm and Region in Traditional India*, ed. Richard G. Fox, 90-113. Duke University Comparative Studies on Southern Asia Monograph and Occasional Papers 14. Durham, NC: Duke University Press, 1977. Yeniden Basım, *An Anthropologist Among the Historians* içinde, Ranajit Guha'nın Girişiyle, Yeni Delhi: 1987, 200-223, Yeniden Basım, *The Bernard Cohn Omnibus* içinde, Dipesh Chakrabarty'nin Girişiyle, Yeni Delhi: Oxford University Press, 2004.
- . *An Anthropologist Among the Historians*, Ranajit Guha'nın Girişiyle, Yeni Delhi: 1987.
- . *India: The Social Anthropology of Civilization*. Eaglewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1971. Yeniden Basım, *The Bernard Cohn Omnibus* içinde, Dipesh Chakrabarty'nin Girişiyle, Yeni Delhi: Oxford University Press, 2004.
- . "Political Systems in Eighteenth-Century India." *Journal of the American Oriental Society* 82 (1962): 312-320. Yeniden Basım, *The Bernard Cohn Omnibus* içinde, 483-499. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2004.
- . *The Bernard Cohn Omnibus*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2004.
- Cook, David. *Understanding Jihad*. Berkeley: University of California Press, 2005.
- Cook, M.A. ed. *A History of Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History*, gen. ed. M.A. Cook. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- . *Population Pressure in Rural Anatolia*. Londra: Oxford University Press, 1972.
- . ed. *Studies in the Economic History of the Middle East*. Londra: Oxford University Press, 1970.
- Corbin, Henry. *Avicenna and the Visionary Recital*, çev. Willard R. Trask. New York: Pantheon Books, 1960.
- Coulson, N.J. *A History of Islamic Law*. Islamic Surveys 2. Edinburg: Edinburgh University Press, 1964.
- Crone, Patricia. "Did al-Ghazali Write a Mirror for Princes?" *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 10 (1987): 167-191.
- . *God's Rule: Six Centuries of Medieval Islamic Political Thought*. New York: Columbia University Press, 2004.
- Cvetkova, B. "Problèmes du régime ottoman dan les Balkans du seizième au dix-huitième siècle." *Studies in Eighteenth Century Islamic History* içinde, ed. Thomas Naff ve Roger Owen, 165-183. Papers on Islamic History 4. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
- Dadvar, Abdolhasem. *Iranians in Mughal Politics and Society: 1606-1658*. Yeni Delhi: Gyan, 2000.
- Dale, Stephen Frederick. *Indian Merchants and Eurasian Trade, 1600-1750*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, gen. ed. David Morgan. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- . "Steppe Humanism: The Autobiographical Writings of Zahir al-Din Muhammad Babur, 1483-1530." *International Journal of Middle East Studies* 22 (1990): 37-58.
- . *The Gardens of the Eight Paradises: Babur and the Culture of Empire in Central Asia, Afghanistan, and India, 1483-1530*. Brill's Inner Asian Library 10, Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 2004.
- . "The Poetry and Autobiography in the *Bâbur-Nâma*." *Journal of Asian Studies* 55 (1986): 635-664.
- Daniel, Norman. *Islam and the West: The Making of an Image*, gözden geçirilmiş baskı Oxford: One World, 1993.
- Darling, Linda T. "Contested Territory: Ottoman Holy War in Comparative Context." *Studia Islamica* 91 (2001): 133-163.

- . "Do Justice, Do Justice, for That Is Paradise': Middle Eastern Advice for Indian Muslim Rulers." *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 22 (2002): 3-19.
- . "Persianate Sources on Anatolia and the Early History of the Ottomans." *Studies on Persianate Societies* 2 (2004): 126-144.
- . "Political Change and Political Discourse in the Early Modern Mediterranean World." *Journal of Interdisciplinary History* 38 (2008): 505-531.
- . *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*. The Ottoman Empire and Its Heritage: Politics, Society, Economy. Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 1996.
- . "Social Cohesion (*Asabiyya*) and Justice in the Late Medieval Period." *Comparative Studies in Society and History* 49 (2007): 329-357.
- Daryaee, Touraj. *Sasanian Iran, 224-651 CE: Portrait of a Late Antique Empire*. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2008.
- Davies, Brian L. *Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe*. Warfare and History, gen. ed. Jeremy Black. Londra: Routledge, 2007.
- Davis, Ralph. "England and the Mediterranean." *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England* içinde, ed. F.J. Fischer, 117-137. Cambridge: Cambridge University Press, 1961.
- Day, U.N. *The Mughal Government*. Yeni Delhi: Munshiram Manoharlal, 1970.
- De Planhol, X. "The Geography of Settlement." *The Land of Iran* içinde, ed. W.B. Fisher, 409-432. *The Cambridge History of Iran* 1. cilt, gen. ed. Harold Bailey. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- De Rachelwiltz, Igor, çev. *The Secret History of the Mongols*. 2 cilt Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 2006.
- Denison-Ross, Sir E. "Babur." *The Mughal Period* içinde. *The Cambridge History of India* 4. cilt, ed. Lt. Col. Sir Wolseley Haig ve Sir Richard Burn, 1-20. Cambridge: Cambridge University Press, 1937.
- DeWeese, Devin. *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1994.
- . ed. *Studies on Central Asian History of Yuri Bregel*. Indiana University Uralic and Altaic Series 167, ed. Denis Sinor. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 2001.
- Dickson, Martin B. "Shah Tahmasp and the Uzbeks: The Duel for Khurasan with 'Ubayd Khan." Doktora tezi, Princeton University, 1958.
- . "The Fall of the Safavid Dynasty." *Journal of American Oriental Society* 82 (1962): 503-517.
- . "Uzbek Dynastic Theory in the Sixteenth Century." *Proceedings of the 25th International Congress of Orientalists*, 3:208-216, 4 Moskova: y.y., 1963.
- Digby, Simon. *War-Horse and Elephant in the Delhi Sultanate: A Study of Military Supplies*. Oxford: Oxford University Press, 1971. Yeni Baskı, 2005.
- Duffy, Christopher. *Fire and Stone: The Science of Fortress Warfare, 1660-1860*. Londra: Peters, Fraser & Dunlop, 1975. Yeniden Basım, Edison, NJ: Castle Books, 2006.
- . *Siege Warfare: The Fortress in the Early Modern World, 1494-1660*. Londra: Routledge & Kegan Paul, 1979. Yeniden Basım, Londra: Routledge, 2000.
- Dughlat, Mirza Muhammad Haidar. *Tarikh-i Rashidi*, ed. N. Elias, çev. Sir E. Denison Ross, *A History of the Moghuls of Central Asia*, 2. baskı Londra: Curzon Press, 1898. Yeniden basım, New York: Barnes & Noble, 1972.

- Eaton, Richard M. *A Social History of the Deccan, 1300-1761: Eight Indian Lives. The New Cambridge History of India* cilt 1:8, gen. ed. Gordon Johnson, Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- . *Essays on Islam and Indian History*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2000.
- . ed. *India's Islamic Traditions, 711-1750*. Oxford India Readings: Themes in Indian History. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2003.
- . *Temple Desecration and Muslim States in Medieval India*. Gurgaon: Hope India, 2004.
- . "The Political and Religious Authority of the Shrine of Baba Farid in Pakpattan, Punjab." *Moral Conduct and Authority: The Place of Adab in South Asian Islam*, ed. Barbara Metcalf, 333-356. Berkeley: University of California Press, 1984.
- . *The Rise of Islam and the Bengal Frontier: 1204-1760*. Berkeley: University of California Press, 1993.
- Echraqi, Ehsan. "Le Dar al-Saltana de Qazvin, deuxième capitale des Safavides." *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society* içinde, ed. Charles Melville, 105-116. Londra: I.B. Tauris, 1993.
- Efendiev, Oktaj. "Le role des tribus de langue turque dans la creation de l'état safavide." *Turcica* 6 (1974): 24-33.
- Elidem, Ethem, Daniel Goffmann ve Bruce Masters, *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*. Cambridge Studies in Islamic Civilizations, ed. David Morgan vd. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Elliot, H.M. *The History of India As Told by Its Own Historians*, ed. S. Dowson. 8 cilt Londra: Trubner, 1866-1877. Çok sayıda yeniden baskı.
- Encyclopedia Iranica*, "Alqas Mirza." maddesi. Hz. Cornell Fleischer.
- Encyclopedia Iranica*, "Central Asia, vi. In the 10th- 12th/16th- 18th Centuries." maddesi. Hz. R.D. McChesney
- Encyclopedia Islamica*, "Army, iii. Safavid." maddesi. Hz. Masashi Haneda.
- Encyclopedia Islamica*, 2. baskı, "Hawala," "Kanun: Financial and Public Administration," ve "Kannunname." maddeleri. Hz. Halil İnalçık.
- Encyclopedia Islamica*, 2. baskı, "Shah-sevan." maddesi. Hz. Vladimir Minorsky.
- Encyclopedia Islamica*, "Sultan." maddesi. Hz. J.H. Kremers ve Wilfred Madelung.
- Eraly, Abraham. *The Mughal Throne: The Sage of India's Great Emperors*. Londra: Weidenfeld and Nicholson, 2003.
- Esper, Thomas. "The Replacement of the Longbow by Firearms in the English Army." *Technology and Culture* 61 (1965): 382-393.
- Falsafi Nasr Allah. *Zindigani-yi Shah 'Abbas I Avval*. 4 cilt. Tahran: Danishgah-i Tehran, 1955-1961.
- Faroghi, Suraiya. *Approaching Ottoman History: An Introduction to the Sources*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- . "Crisis and Change, 1590-1699." *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, 411-636. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- . *Pilgrims and Sultans: The Hajj Under the Ottomans, 1517-1683*. Londra: I.B. Tauris, 1994.
- . *Subjects of the Sultans: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, çev. Martin Bott. Londra: I.B. Tauris, 2005.
- Ferrier, Ronald. "Trade from the Mid- 14th Century to the End of the Safavid Period." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 412-490. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

- . "Women in Safavid Iran: The Evidence of European Travelers." *Women in the Medieval Islamic World* içinde, ed. Gavin R.G. Hambly, 383-406. *The New Middle Ages* içinde, gen. ed. Bonnie Wheeler. New York: St Martin's Press, 1998.
- Findley, Carter Vaughn. *The Turks in World History*. New York: Oxford University Press, 2003.
- Finkel, Caroline. *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire*. New York: Basic Books, 2005.
- . *The Administration of Warfare: The Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes Supplement 14. Viyana: Verlag des Verbandes der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 1988.
- Fisher, Alan W. *The Crimean Tatars*. Studies of Nationalities in the USSR Series, ed. Wayne Vucinich. Stanford, CA: Hoover Institution Press, 1978.
- Fisher, Michael H., ed. *Visions of Mughal India: An Anthology of European Travel Writing*. Londra: I.B. Tauris, 2007.
- Fleischer, Cornell H. *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1986.
- . "Seer to the Sultan: Haydar-i Remmal and Sultan Süleyman." *Cultural Horizons: A Festschrift in Honor of Talat S. Halman* içinde, ed. Jayne L. Warner, 290-299. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2001.
- . "Shadow of Shadows: Prophecy in Politics in 1530s Istanbul." *International Journal of Turkish Studies* 13 (2007): 51-62.
- . "The Lawgiver As Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Sülaymân." *Sülaymân the Magnificent and His Time* içinde, ed. Gilles Veinstein (Paris: La Documentation française, 1992).
- Fletcher, Joseph F. "The Mongols: Ecological and Social Perspectives." *Harvard Journal of Asiatic Studies* 46 (1968): 11-50.
- Floor, Willem. *A Fiscal History of Iran in the Safavid and Qajar Periods*. Persian Studies Series 17, ed. Ehsan Yarshater. New York: Bibliotheca Persica Press, 1998.
- . *Safavid Government Institutions*. Costa Mesa, CA: Mazda Press, 2001.
- Folz, Richard C. *Mughal India and Central Asia*. Oxford Pakistan Paperbacks. Karaçi, Pakistan: Oxford University Press, 1998.
- Foran, John. "The Long Fall of the Safavid Dynasty." *International Journal of Middle East Studies* 24 (1992): 281-304.
- Fragner, Bert. "Social and Internal Economic Affairs." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 491-567. *The Cambridge History of Iran* içinde, gen. ed. Harold Bailey, Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Frankfort, Henri. *Kingship and the Gods: A Study of Ancient Near Eastern Religion As the Integration of Society and Nature*. Chicago: University of Chicago Press, 1948.
- Friedman, Yohanan. "Islamic Thought in Relation to the Indian Context." *Islam et société en Asie du Sud*, ed. Marc Gaborieau, 79-91. Paris: École des Hautes Études en Sciences Sociales, 1986.
- Yeniden Basım, *India's Islamic Traditions, 711-1750*, ed. Richard M. Eaton, 50-63. Oxford India Readings: Themes in Indian History. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2003.
- . *Shaykh Ahmad Sirhindi: An Outline of His Thought and a Study of His Image in the Eyes of Posterity*. McGill Islam Studies 2. Montreal: McGill-Queen's University Press, 1971.
- Frost, Robert I. *The Northern Wars, 1558-1721*. Modern Wars in Perspective, ed. H.M. Scott ve B.W. Collins. New York: Longman, 2000.

- Fuller, J.F.C. *Decisive Battles*. New York: Charles Scribner's Sons, 1940.
- Gaborieau, Marc. "Akbar and the Construction of the Mughal Empire, 1556-1605." *A History of Modern India, 1480-1950* içinde, ed. Claude Markovits, çev. Nisha George ve Maggy Hendry, 81-95. Londra: Anthem Press, 2002.
- . "Mogul Splendor: The Successors of Akbar, 1605-1707." *A History of Modern India, 1480-1950* içinde, ed. Claude Markovits, çev. Nisha George ve Maggy Hendry, 96-110. Londra: Anthem Press, 2002.
- Garthwaite, Gene R. *The Persians*. The Peoples of Asia, ed. Morris Rosabi. Oxford: Blackwell Publishing, 2005.
- Gerber, Haim. *Islamic Law and Culture, 1600-1840*. Studies in Islamic Law and Society 9, ed. Ruud Peters ve Bernard Weiss, Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 1999.
- Gazali, Ebu Hamid Muhammet. *Nasihah al-Muluk*, çev. F.R.C. Bagley, *Ghazali's Book of rules for Kings*. Londra: Oxford University Press, 1964.
- Gibb, E.J.W. *History of Ottoman Poetry*. 6 cilt. Londra: Luzac, 1900-1909.
- Gibb, H.A.R. "Lutfi Pasha and the Ottoman Caliphate." *Oriens* 15 (1962): 287-295.
- . "Social Significance of the Shuubiya." *Studia Orientalia Ioanni Pedersen septuagenario A.D. VII id. Nov. anno MCMLIII a collegis discipulis amicis dictate* içinde, 105-114. Hauniae [Kopenhag]: E. Munksgaard, 1953. Yeniden Basım, *Studies on Civilization of Islam*, ed. Stanford J. Shaw ve William R. Polk, 62-74. Boston: Beacon, 1962.
- Gibbons, Herbert Adams. *The Foundation of the Ottoman Empire*. New York: Century, 1916. Yeniden Basım, Londra: Frank Cass, 1968.
- Gilmartin, David ve Bruce B. Lawrence, ed. *Beyond Turk and Hindu: rethinking Religious Identities in Islamate South Asia*. Gainesville: University Press of Florida, 2000.
- Glassen, Erika. "Schah Isma'il, ein Mahdi der Anatolischen Turkmenen?" *Zeitschrift der deutschen morgenlandischen Gesellschaft* 121 (1971): 69.
- . "Schah Isma'il und die Theologen seiner Zeit." *Der Islam* 48 (1971-1972): 254-268.
- Glete, Jan. *Warfare at Sea, 1550-1650: Maritime Conflicts and the Transformation of Europe*. Warfare and History, gen. ed. Jeremy Black. Londra: Routledge, 2000.
- Göçek, Fatma Müge. "The Social Construction of Empire: Ottoman State under Sülaymân the Magnificent." *Sülaymân the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, 103-120. İstanbul: Isis Yayıncılık, 1993.
- Goffman, Daniel. *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. New Approaches to European History, gen. ed. William Beik ve T.C. Blanning. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Goldstone, Jack A. *Revolution and Rebellion in the Early Modern World*. Berkeley: University of California Press, 1991.
- Gommans, Jos. *Mughal Warfare: Indian Frontiers and High Roads to Empire*. Warfare and History, gen. ed. Jeremy Black. Londra: Routledge, 2002.
- Gommans, Jos. J.L. ve Dirk H.A. Kolff. *Warfare and Weaponry in South Asia*. Oxford India Readings: Themes in Indian History, gen. ed. Muzaffar Alam vd. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2001.
- Gordon, Stewart. *The Marathas, 1600-1818. The New Cambridge History of India* cilt 2:4, gen. ed. Gordon Johnson. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- . *When Asia was the World*. Philadelphia: Da Capo Press, 2008.
- Graham, Terry. "The Ni'matu'llahi Order Under Safavid Suppression and in Indian Exile." *Late Classical Persianate Sufism* içinde, ed. Leonard Lewisohn ve David Morgan, 165-200. *The Heritage of Sufism* 3 cilt. Oxford: Oneworld, 1999.

- Gray, Basil. "The Arts in the Safavid Period." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 877-912. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Grewal, J.S. *Medieval India: History and Historians*. Amritsar, Hindistan: Guru Nanak University, 1975.
- . *Muslim Rule in India*. Londra: Oxford University Press, 1970.
- . *The Sikhs of the Punjab*. *The New Cambridge History of India* cilt 2:3, gen. ed. Gordon Johnson. Gözden geçirilmiş baskı. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Griswold, William J. *The Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1611*. Islamkundliche Untersuchungen 83. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1983.
- Grousset, Rene. *The Empire of the Steppes: A History of Central Asia*, çev. Naomi Walford. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1970.
- Guilmartin, John Francis, Jr. *Gunpowder and Galleys: Changing Technology and Mediterranean Warfare at Sea in the Sixteenth Century*, Gözden geçirilmiş baskı. Londra: Conway Maritime Press, 2003.
- Habib, İrfan. ed. "Agrarian Relations and Land Revenue: North India." *Circa 1200-1750* içinde, ed. Tapan Raychaudhuri ve İrfan Habib. *The Cambridge Economic History of India* 1. cilt, ed. Dharma Kumar ve Tapan Raychaudhuri, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- . *Akbar and His India*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 1997.
- . *An Atlas of the Mughal Empire*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 1982.
- . "Monetary System and Prices." *Circa 1200-1750* içinde, ed. Tapan Raychaudhuri ve İrfan Habib, 360-381. *The Cambridge Economic History of India* 1. cilt, ed. Dharma Kumar ve Tapan Raychaudhuri. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- . "Population." *Circa 1200-1750* içinde, ed. Tapan Raychaudhuri ve İrfan Habib, 360-381. *The Cambridge Economic History of India* 1. cilt, ed. Dharma Kumar ve Tapan Raychaudhuri. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- . "Potentialities of Capitalistic Development in the Economy of Mughal India." *Journal of Economic History* 29 (1961): 32-78.
- . "Systems of Agricultural Production: Mughal India." *Circa 1200-1750* içinde, ed. Tapan Raychaudhuri ve İrfan Habib, 360-381. *The Cambridge Economic History of India* 1. cilt, ed. Dharma Kumar ve Tapan Raychaudhuri. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- . *The Agrarian System of Mughal India, 1556-1707*. 2. baskı Yeni Delhi: Oxford University Press, 1999.
- Haig, Sir Wolseley. "Sher Shah and the Sur Dynasty: The Return of Humayun." *The Mughal Period* içinde, *The Cambridge History of India* 4. cilt, ed. Lt. Col. Sir. Sir Wolseley Haig ve Sir Richard Burn, 45-69. Cambridge: Cambridge University Press, 1937.
- Haig, Lt. Col. Sir Wolseley ve Sir Richard Burn. ed. *The Mughal Period*. *The Cambridge History of India* 4. cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1937.
- Hajianpur, Mahin "The Timuri Empire and the Uzbek Conquest of Mawarannahr." *Central Asia* içinde, ed. Gavin Hambly, 150-162. New York: Dell Publishing, 1969.
- Haldon, John. *Warfare, State, and Society in the Byzantine World, 565-1204*. Warfare and History, gen. ed. Jeremy Black. Londra: UCL Press, 1999.
- Hall, Bert S. *Weapons and Warfare in Renaissance Europe: Gunpowder, Technology, Tactics*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1997.
- Hallaq, Wael. *A History of Islamic Legal Theories-an Introduction to Sunni Usul al Fiqh*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

- Hallisey, Robert C. *The Rajput Rebellion Against Aurangzib*. Columbia: University of Missouri Press, 1977.
- Hambly, Gavin R.G. "Armed Women Retainers in the Zenanas of Indo-Muslim Rulers: The Case of Bibi Fatima." *Women in the Medieval Islamic World* içinde, ed. Gavin R.G. Hambly, 429-468. *The New Middle Ages* 6. cilt, gen. ed. Bonnie Wheeler, New York: St Martin's Press, 1998.
- . "The Shaybanids." *Central Asia* içinde, 163-174. New York: Dell Publishing, 1969.
- . "Town and Cities: Mughal India." *Circa 1200-1750* içinde, ed. Tapan Raychaudhuri ve İrfan Habib, 360-381. *The Cambridge Economic History of India* 1. cilt, ed. Dharma Kumar ve Tapan Raychaudhuri. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- . ed. *Women in the Medieval Islamic World. The New Middle Ages* 6. cilt, gen. ed. Bonnie Wheeler. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Haneda, Masashi. *Le chah et les Qizilbas: Le système militaire safavid*. Islamkundliche Untersuchungen 119. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1987.
- . "The Evolution of the Safavid Royal Guard." *Iranian Studies* 22 (1989): 57-85.
- Harrington, Joel F. ve Helmut Walser Smith. "Confessionalization, Community, and State: Building in Germany, 1555-1870." *Journal of Modern History* 69 (1997): 77-101.
- Hasan, Ferhat. *State and Locality in Mughal India: Power Relations in Western India, c. 1572-1730*. University of Cambridge Oriental Publications 61. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Hasan, S. Nurul. *Religion, State and Society in Medieval India*, ed. Satish Chandra. Oxford India Paperbacks. Yeni Delhi: Oxford University Press, 1985.
- Hathaway, Jane. "Rewriting Eighteenth-Century Ottoman History." *Mediterranean Historical Review* 19 (2004): 29-53.
- . *The Arab Lands Under Ottoman Rule, 1516-1800*. Harlow, Birleşik Krallık: Pearson Longman, 2008.
- Hattox, Ralph S. *Coffee and Coffee Houses: The Origins of a Social Beverage in the Medieval Middle East*. Seattle: University of Washington Press, 1985.
- Hazard, Harry W., ed. *The Fourteenth and Fifteenth Centuries. A History of the Crusades* 3. cilt, gen. ed. Kenneth M. Setton. Madison: University of Wisconsin, 1975.
- Hazard, Harry W. ve Norman P. Zacouer, ed. *The Impact of the Crusades on Europe. A History of the Crusades* 6. cilt, gen. ed. Kenneth M. Setton. Madison: University of Wisconsin, 1989.
- Headley, John M., Hans J. Hillerbrand ve Anthony J. Papadas, eds. *Confessionalization in Europe, 1555-1700: Essays in Honor and Memory of Bodo Nischan*. Aldershot, Birleşik Krallık: Ashgate, 2004.
- Herrman, Gottfried. *Persische Urkunden der Mongolenzeit: Text- und Bildteil*. Documenta Iranica et Islamica 2, ed. Monika Gronke. Weisbaden, Almanya: Harrassowitz, Verlag, 2004.
- Hess, Andrew C. "Piri Reis and the Ottoman Response to the Voyages of Discovery." *Terrae Incognitae* 6 (1974): 19-37.
- . "The Evolution of the Ottoman Seaborne Empire." *American Historical Review* 75 (1970): 1892-1919.
- . *The Forgotten Frontier*. Publications of the Center for Middle Eastern Studies 10. Chicago: University of Chicago Press, 1978.
- . "The Moriscos: An Ottoman Fifth Column in Sixteenth-Century Spain." *American Historical Review* 74 (1968): 1-25.
- Hexter, J.H. *Reappraisals in History: New Views on History and Society in Early Modern Europe*. Peter Laslett'in önsözüyle. Evanston: IL: Northwestern University Press, 1961. Çok sayıda yeniden basıldı.

- Heyd, Uriel. "The Later Ottoman Empire in Rumelia and Anatolia." *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P.M. Holt, Bernard Lewis ve Ann K.S. Lambton, 1: 354-73. (Cambridge: Cambridge University Press, 1970).
- Heyd, W. *Histoire du commerce du Levant au Moyen-Age*. 2 cilt. Leipzig, Almanya: Otto Harrassowitz, 1885.
- Hillenbrand, Robert. "Safavid Architecture." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 759-843. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Hinz, Walter. *Irans Aufsteig Nationalstaat im funfzehnetn Jahrhundert*. Berlin ve Leipzig, Almanya: Walter de Gruyter, 1936.
- . "Schah Esma'il: Ein Beitrag zur Geschichte der Safaviden." *Mitteilungen des Seminars for Orientalische Sprachen* 36 (1933): 19-100.
- Hocart, A.M. *Kings and Councillors: An Essay in the Comparative Anatomy of Human Society*, ed. Rodney Needham. Chicago: University of Chicago Press, 1970. Orjinal baskı, Kahire: Printing Office Paul Barbey, 1936.
- . *Kingship*. Oxford: Oxford University Press, 1927. Yeni baskı, 1969.
- Hodgson, Marshall G. S. *The Secret Order of the Assassins: The Struggle of the Early Nizari İsmâ'îlis Against the Islamic World*. Lahey: Mouton, 1955. Yeniden basım, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005.
- . *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*. 3 cilt. Chicago: Chicago University Press, 1974.
- Holt, P.M. *Egypt and Fertile Crescent, 1516-1922*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1966.
- . "The Later Ottoman Empire in Egypt and Fertile Crescent." *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P.M. Holt, Bernard Lewis ve Ann K. S Lambton, 1:263-393. 2 cilt. (Cambridge: Cambridge University Press, 1970).
- Houseley, Norman. *The Later Crusades from Lyons to Alcazar, 1274-1580*. Oxford: Oxford University Press, 1992.
- Husain, Afzal. *The Nobility Under Akbar and Jahangir: A Study of Family Groups*. Yeni Delhi: Manohar, 1999.
- Husain, Yusuf. *Indo-Muslim Polity: Turko-Afghan Period*. Simla, Hindistan: Indian Institute of Advanced Study, 1971.
- İbn Asad Davani, Jalal al-Din Muhammad. *Lavami al-Ishraq fi Makarim al-Akhlaq*. Lahor, Pakistan: Nawal Kishore, 1866-1867.
- İbn Hasan. *The Central Structure of the Mughal Empire*. Londra: Oxford University Press, 1936. Yeniden basım. Yeni Delhi: Munshiram Manoharlal, 1980.
- İkram, S.M. *Muslim Civilization in India*, ed. Ainslie T. Embree. New York: Columbia University Press, 1964.
- Imber, Colin. *Ebu's Su'ud: The Islamic Legal Tradition*. Jurists: Profiles in Legal Theory, ed. William Twining ve Neil McCormick. Stanford, CA: Stanford University Press, 1997.
- . "Frozen Legitimacy." *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power* içinde, ed. Hasan Karateke ve Maurus Reinkowski, 99-110. *The Ottoman Empire and Its Heritage: Politics, Economy and Society*, gen. ed. Suraiya Faroghive Halil İnalçık. Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 2005.
- . "Ideals and Legitimation in Early Ottoman History." *Sülaymân the Magnificent and His Age: The Ottoman Empire in the Early Modern World* içinde, ed. Metin Kunt ve Christine Woodhead, 149-150. New York: Longman, 1995.

- , "Ottoman Dynastic Mith." *Turcica* 19 (1987): 16-20.
- , Değerlendirme, *History of Ottoman Empire and Modern Turkey*, Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw. *English Historical Review* 93 (1978): 393-395.
- , *The Crusade of Varna, 1443-1445*. Crusader Texts in Translation 14, ed. Malcom Barber vd. Aldershot, Birleşik Krallık: Ashgate, 2006.
- , "The Legend of Osman Ghazi." *The Ottoman Emirate* içinde, ed. Elizabeth Zachariadou, 67-76. Rethymnon, Yunanistan: Crete University Press, 1993.
- , "The Navy of Sulayman the Magnificent." *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 211-282.
- , *The Ottoman Empire: 1300-1650: The Structure of Power*. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
- , "The Persecution of Ottoman Shi'ites According to the *Muhimme Defterleri*, 1565-1585." *Der Islam* 56 (1979): 245-273.
- , "Sülaymân As Caliph of the Muslims: Ebû's-Su'ud's Formulation of Ottoman Dynastic Ideology." *Sülaymân the Magnificent and His Time* içinde, ed. Gilles Veinstein, 179-184. Paris: La Documentation Française, 1992.
- İnalçık, Halil. "Capital Formation in the Ottoman Empire." *Journal of Economic History* 29 (1969): 97-140.
- , "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration." *Studies in Eighteenth-Century Islamic History* içinde, ed. Thomas Naff ve Roger Owen, 27-52. Papers on Islamic History 4 (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
- , *Fâtih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1954.
- , "Land Problems in Turkish History." *The Muslim World* 45 (1958): 221-224.
- , "Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time." *Speculum* 35 (1960): 408-427.
- , "Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire." *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 283-337. Yeniden basım, *Studies in the Social and Economic History of the Ottoman Empire* içinde, Londra: Variorum, 1985.
- , "Ottoman Decline and Its Effects upon the Reaya." *Aspects of the Balkans: Continuity and Change*, ed. Henrik Birnbaum ve Speros Vryonis, 338-354. Lahey: Mouton, 1972. Yeniden basım, Halil İnalçık. *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy*. Londra: Variorum, 1978.
- , "Ottoman Methods of Conquest." *Studies Islamica* 2 (1954): 103-129.
- , "Rice Cultivation and Celukcirea System in the Ottoman Empire." *Turcica* 14 (1982): 77.
- , "State, Sovereignty and Law During the Reign of Sülaymân." *Sülaymân the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalçık ve Cemal Kafadar, 69-102. İstanbul, Isis Yayıncılık, 1993.
- , *Studies in Ottoman Social and Economic History*. Londra: Variorum, 1985.
- , "Sulayman the Lawgiver and Ottoman Law." *Archivum Ottomanicum* 1 (1969): 105-138.
- , "The Emergence of the Ottomans." *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P.M. Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis, 1:263-294. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press.
- , "The Heyday and Decline of the Ottoman Empire." *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P.M. Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis, 1:324-353. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press.
- , "The Hub of the City: The Bedestan of Istanbul." *International Journal of Turkish Studies* 1 (1980): 1-17.
- , "The Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings." *Review* 1 (1978): 90-96. Yeniden basım, *Studies in Ottoman Social and Economic History* içinde. Londra: Variorum, 1985.

- . *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society*. Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series 9, gen. ed. İlhan Başgöz. Bloomington: Indiana University Press, 1970.
- . "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy." *Studies in the Economic History of the Middle East from the Rise of Islam to the Present Day* içinde, ed. M.A. Cook, 207-218. Londra: Oxford University Press, 1970.
- . *The Ottoman Empire: Conquest, Organization*. Londra: Variorum, 1985.
- . *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600*, çev. Norman Itzkowitz ve Colin Imber. Londra: Weidenfeld and Nicholson, 1973.
- . "The Ottoman State: Economy and Society, 1300-1600." *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, 9-379. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- . "The Ottoman Succession and Its Relation to the Turkish Concept of Sovereignty." *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society* içinde, 37-69. Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series 9, gen. ed. İlhan Başgöz. Bloomington: Indiana University Press, 1993.
- . "The Ottoman Turks and the Crusades, 1329-1451." *The Impact of the Crusades on Europe* içinde, ed. Hazard, Harry W. ve Norman P. Zacour, 222-275. *A History of the Crusades* 6. cilt, gen. ed. Kenneth M. Setton. Madison: University of Wisconsin, 1989.
- . "The Ottoman Turks and the Crusades, 1451-1522." *The Impact of the Crusades on Europe* içinde, ed. Hazard, Harry W. ve Norman P. Zacour, 311-353. *A History of the Crusades* 6. cilt, gen. ed. Kenneth M. Setton. Madison: University of Wisconsin, 1989.
- . "The Problem on the Relationship Between Byzantine and Ottoman Taxation." *Aktendes 40 Internationalen-Kongresses 1958, Münih*, 237-242. 1960. Yeniden basım, Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: Conquest, Organization and Economy* (Londra: Variorum, 1978), 237-242.
- . "The Question of the Emergence of the Ottoman State." *International Journal of Turkish Studies* 2 (1980): 71-79. Yeniden basım, *Studies in Ottoman Social and Economic History* içinde. Londra: Variorum, 1985.
- . "The Rise of Ottoman Historiography." *Historians of the Middle East* içinde, ed. Bernard Lewis ve Peter M. Holt, 152-168. Londra: Oxford University Press, 1962.
- . "The Rise of the Ottoman Empire", *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P.M. Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis, 1:295-323. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press.
- . "The Rise of the Turcoman Maritime Principalities in Anatolia, Byzantium, and the Crusades." *Byzantinische Forschungen* 9 (1985): 179-217. Yeniden basım, *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire: Essays on Economy and Society* içinde, 309-341. Indiana University Turkish Studies and Turkish Ministry of Culture Joint Series 9, gen. ed. İlhan Başgöz. Bloomington: Indiana University Press, 1993.
- . "The Socio-Political Effects of the Diffusion Fire-Arms in the Middle East." *War, Technology, and Society in the Middle East*, ed. V.J. Parry ve M.E. Yapp, 195-217. Londra: Oxford University Press, 1975.
- . "Timariotes chretiens en Albanie au XV Siècle." *Mitteilungen des Osterreiches Staatsarchivs* 4 (1951): 118-138.
- İnalçık, Halil ve Donald Quataert, ed. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- İnan, Afet. *The Oldest Map of America, Drawn by Piri Reis*, çev. Leman Yolaç. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1954.

- Inden, Ronald. *Imagining India*. Cambridge, MA: Basil Blackwell, 1990.
- . "Ritual, Authority and Cyclic Time in Hindu Kingship." *Kingship and Authority in South Asia* içinde, ed. J.F. Richards, 28-73. South Asian Studies 3. Madison: University of Wisconsin, Madison, South Asian Studies, 1978.
- Irvine, William. *Later Mughals*, ed. Jadunath Sarkar. 2 cilt. Kalküta: M.C. Sarkar, 1921-1922. Yeniden basım, tek cilt olarak, *The History of Nadir Shah's Invasion* ile birlikte, Jadunath Sarkar. Yeni Delhi: Munshiram Manoharlal, 1996.
- . *The Army of the Indian Moghuls*. Londra: Luzac, 1903. Yeniden basım, Delhi: Asia, 1962.
- İslam, Riazul. *Indo-Persian Relations: A Study of the Political and Diplomatic Relations Between the Mughal Empire and Iran*. Studies of the History and Geography of Iran 32. Tahran: Iranian Culture Foundation, 1970.
- İslamoğlu-İnan, Huri. *The Ottoman Empire and the World-Economy*. Studies in Modern Capitalism. Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
- Jackson, Peter. *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, gen. ed. David Morgan. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- Jennings, R.C. "Firearms, Bandits, and Gun Control." *Archivum Ottomanicum* 6 (1980): 339-358.
- Johnson, Douglas L. *The Nature of Nomadism*. University of Chicago Department of Geography Research Papers 118. Chicago: University of Chicago, Department of Geography, 1969.
- Johnson, Rosemary Stanfield. "Sunni Survival in Safavid Iran: Anti-Sunni Activities During the Reign of Tahmasp I." *Iranian Studies* 27 (1994): 123-133.
- Kafadar, Cemal. *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State*. Berkeley: University of California Press, 1995.
- Kafesoğlu, İbrahim. *A History of the Seljuks: Ibrahim Kafesoglu's Interpretation and the Resulting Controversy*, ed. ve çev. Gary Leiser. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1988.
- Kaiser, David. *Politics and War: European Conflict from Philip II to Hitler*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990.
- Kaplan, Robert D. *Balkan Ghosts: A Journey Through History*. New York: St. Martin's, 1993.
- Karateke, Hakan. "Legitimizing the Ottoman Sultanate." *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power* içinde, ed. Hasan Karateke ve Maurus Reinkowski, 13-54. The Ottoman Empire and Its Heritage: Politics, Society, Economy, gen. ed. Suraiya Faroqhi ve Halil İnalçık. Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 2005.
- . "Opium for the Subjects? Religiosity As Legitimizing Factor for the Ottoman Sultans." *Legitimizing the Order: The Ottoman Rhetoric of State Power* içinde, ed. Hasan Karateke ve Maurus Reinkowski, 111-130. The Ottoman Empire and Its Heritage: Politics, Society, Economy, gen. ed. Suraiya Faroqhi ve Halil İnalçık. Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 2005.
- Kasravi, Sayyid Ahmad. *Shaykh Safi va Tabarash*. Tahran: Payman, 1944.
- Kelly, Majorie, ed. *Islam: The Religious and Political Life of a World Community*. New York: Praeger, 1984.
- Kennedy, Hugh. *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*. Warfare and History, ed. Jeremy Black. Londra: Routledge, 2001.
- . *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*. A History of the Middle East, ed. P.M. Holt. Londra: Longman, 1986.
- . *When Baghdad Rules the Muslim World: The Rise and Fall of Islam's Greatest Dynasty*. Cambridge, MA: Da Capo Press, 2004.

- Khan, Iqtidar Alam. "Akbar's Personality Traits and World Outlook- A Critical Appraisal." *Aqbar and His India* içinde, ed. İrfan Habib, 79-96. Yeni Delhi: Oxford University Press, 1997.
- . *Gunpowder and Firearms: Warfare in Medieval India*, Aligarh Historian Society Series, ed. İrfan Habib. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2004.
- . *Mirza Kamran*. New York: Asia, 1964.
- . "Mughal Court Politics During Bairam Khan's Regency." *Medieval India: A Miscellany* 1 (1969): 21-38.
- . *The Political Biography of a Mughal Noble: Mun'im Khan Khan-i Khanan, 1497-1575*. Yeni Delhi: Orient Longman, 1973.
- Khazanov, Anatoly M. *Nomads and the Outside World*, çev. Julia Crookenden, 2. baskı. Madison: University of Wisconsin, 1994.
- Khoury, Dina Rizk. *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, gen. ed. David Morgan. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Kissling, Hans-Joachim. "Şah İsmail ler, la nouvelle route des Indes, et les Ottomans." *Turcica* 6 (1975): 89-102.
- Klausner, Carla L. "The Seljuk Vizierate: A Study of Civil Administration." Harvard Middle East Monographs. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1973.
- Klein, Rudiger. "Caravan Trade in Safavid Iran." *Études safavides*, ed. Jean Calmard, 305-318. Paris: Institut Français de Recherche en Iran, 1993.
- Kynsh, Alexander. *Islamic Mysticism: A Short History*. Themes in Islamic Studies 1. Leiden: Brill 2000.
- Koch, Ebba. *Mughal Architecture: An Outline of Its History and Developments, 1526-1858*. Münih: Prestel, 2001.
- . *Mughal Art and Imperial Ideology: Collected Essays*. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2001.
- . *The Complete Taj Mahal and the Riverfront Gardens of Agra*. Londra: Thames & Hudson, 2006.
- Kolff, Dirk H.A. *Naukar, Rajput and Sepoy: The Military Labor Market in Hindustan, 1450-1850*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Köprülü, M. Fuat. *The Origins of the Ottoman Empire*, ed. ve çev. Gary Leiser. Albany: State University of New York Press, 1992. Orjinal baskı, Fransa, 1935.
- Kortpeter, C. Max. *Ottoman Imperialism During the Reformation: Europe and the Caucasus*. New York University Studies in Near Eastern Civilization 5. New York: New York University Press, 1972.
- Kozlowski, Gregory C. "Private Lives and Public Piety: Women and the Practice of Islam in Mughal India." *Women in the Medieval Islamic World* içinde, ed. Gavin R.G. Hambly, 469-488. *The New Middle Ages* 6. cilt, gen. ed. Bonnie Wheeler. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Kroell, Anne. "Bandar 'Abbas à la fin du regne Safavides." *Études safavides*, ed. Jean Calmard, 319-340. Paris: Institut Français de Recherche en Iran, 1993.
- Kulke, Hermann, ed. *The State in India, 100-1700*. Oxford in India Readings: Themes in Indian History, gen. ed. Basudev Chatterji, Neeladri Bhattacharya ve C.A. Bayly, Yeni Delhi: Oxford University Press, 1995.
- Kumar, Raj, ed. *Military System of Mughals*. Yeni Delhi: Commonwealth Publishers, 2004.
- Kunt, İ. Metin. "The Later Muslim Empires: Ottomans, Safavids, Mughals." *Islam: The Religious and Political Life of a World Community* içinde, ed. Marjorie Kelly, 113-136. New York: Praeger, 1984.
- . *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550-11650*. The Modern Middle East Series 14. New York: Columbia University Press, 1983.

- Kurat, A.N. ve J.S. Bromley, "The Retreat of the Turks, 1683-1730." *A History of the Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History* içinde, ed. M.A. Cook, 178-220. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Labib, Subhi. "The Era of Suleyman the Magificent: Crisis of Orientation." *International Journal of Middle East Studies* 10 (1979): 435-451.
- Laine, James W. *Shivaji: Hindu King in Islamic India*. Oxford: Oxford University Press, 2003.
- Lal, K.S. "Timur's Visitation of Delhi." *Proceedings of the Indian Historical Congress* 20 (1958): 197-203.
- Lal, Ruby. *Domesticity and Power in the Early Mughal World*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, gen.ed. David Morgan. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Lambton, A.K.S. "Internal Structure of the Saljuq Empire." *The Cambridge History of Iran* 5. cilt içinde, gen. ed. Harold Bailey. *The Saljuq and Mongol Periods*, ed. J.A. Boyle, 203-282, Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- . "Islamic Political Thought." *Legacy of Islam* içinde, 2. baskı, ed. Joseph Schacht ve C.E. Bosworth, 404-424. Oxford: Oxford University Press, 1974.
- . *Landlord and Peasant in Persia*. Oxford: Oxford University Press, 1953.
- . "Quis Custodiet Custodes: Some Reflections on the Persian Theory of Government." *Studia Islamica* 5 (1956): 125-148 ve 6 (1956): 125-146.
- . "Reflections on the Iqta'" *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A.R. Gibb*, ed. George Makdisi, 358-376. Leiden: E.J. Brill, 1965.
- . "Tribal Resurgence and the Decline of Bureucracy in Eighteenth-Century Persia." *Studies in Eighteenth Century Islamic History* içinde, ed. Thomas Naffve Roger Owen, 108-132. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
- Lane, Frederick C. *Venice: A Maritime Republic*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.
- Lang, D.M. "Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 14 (1952): 523-532.
- Lattimore, Owen. *The Inner Asian Frontiers of China*. New York: American Geographical Society, 1940.
- Lemercier-Quelquejay, Chantal. "The Kazakhs and the Kirghiz." *Central Asia* içinde, ed. Gavin Hambly, 140-149. Weidenfeld and Nicholson Universal History. Londra: Weidenfeld and Nicholson, 1969.
- Leonard, Karen. "The 'Great Firm' Theory of the Decline of the Mughal Empire." *Comparative Studies in Society and History* 21 (1979): 151-167. Yeniden basım, *The Mughal State*, ed. Muzaffar Alam ve Sanjay Subrahmanyam, 398-420. Oxford in India Readings: Themes in Indian History. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2001.
- Lewis, Bernard. *Cultures in Conflict: Christians, Muslims, and Jews in the Age of Discovery*. New York: Oxford University Press, 1995.
- . *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*. The Centers of Civilization Series 9. Norman: University of Oklahoma, 1963.
- . "Ottoman Observers of Ottoman Decline." *Islamic Studies* 1 (1962): 71-87. Yeniden basım, *Islam and History* içinde, 209-222. New York: Library Press, 1973.
- . *The Jews of Islam*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1984.
- . "The Significance of Heresy in Islam." *Studia Islamica* 1 (1953): 43-63. Yeniden basım, *Islam and History: Ideas, Men, and Events in the Middle East* içinde. 2. baskı. Chicago: Open Court, 2001, 217-236.
- Lewisohn, Leonard. "Sufism and the School of Isfahan." *Late Classical Persianate Sufism* içinde, ed. Leonard Lewisohn ve David Morgan, 63-134. *The Heritage of Sufism* 3. cilt. Oneworld, 1999.

- Lewisohn, Leonard ve David Morgan, ed. *Late Classical Persianate Sufism* içinde, *The Heritage of Sufism* 3. cilt. Oxford: Oneworld, 1999.
- Lindner, Rudi Paul. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia*. Bloomington: Indiana University Press, 1983.
- Lockhart, Laurence. *The Fall of the Safavi Dynasty and the Afghan Occupation of Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1958.
- . "The Persian Army in the Safavid Period." *Der Islam* 34 (1959): 89-98.
- Lowry, Heath W. *The Nature of the Early Ottoman State*. Albany: State University of New York, 2003.
- Madelung, Wilferd. "The Assumption of the Title Shahanshah by the Buyids." *Journal of Near Eastern Studies* 28 (1969): 84-105, 168-183.
- . *The Succession to Muhammad: A Study of the early Caliphate*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Manz, Beatrice Forbes. "Family and Ruler in Timurid Historiography." *Studies on Central Asian History in Honor of Yuri Bregel*, ed. Devin DeWeese, 57-78. Indiana University Uralic and Altaic Series 167, ed. Denis Sinor. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 2001.
- . *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, gen. ed. David Morgan. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- . "Tamerlane and the Symbolism Sovereignty." *Iranian Studies* 28 (1988): 105-122.
- . "The Development and Meaning of Chaghatay Identity." *Muslims in Central Asia* içinde, ed. JoAnn Gross, 27-45. Durham, NC: Duke University Press, 1992.
- . *The Rise and Rule of Tamerlane*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, gen. ed. David Morgan. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- Marek, Jan. "Persian Literature in India." *History of Iranian Literature* içinde, Jan Rypka vd., ed. Karl Jahn, 711-734. Dordrecht, Hollanda: D. Reidel, 1968.
- Markovits, Claude, ed. *A History of Modern India, 1480-1950*, çev. Nisha George ve Maggy Hendry, 81-95. Londra: Anthem Press, 1994.
- Mason, Colin. *A Short History of Asia*. New York: Palgrave, 2000.
- Matthee, Rudi. "Administrative Stability and Change in Late Seventeenth-Century Iran: The Case of Shaykh 'Ali Khan Zanganah, 1669-1689." *International Journal of Middle East Studies* 26 (1994): 77-98.
- . "Between Aloofness and Fascination: Safavid Views of the West." *Iranian Studies* 31 (1998): 219-246.
- . "Coffee in Safavid Iran: Commerce and Consumption." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 37 (1994): 1-32.
- . "Introduction to Historiography and Representation in Safavid and Afsharid Iran." *Iranian Studies* 31 (1998): 143-147.
- . "Mint Consolidation and the Worsening of the Late Safavid Coinage: The Mint of Huwayza." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 44 (2001): 505-539.
- . "The Career of Muhammad Beg, Grand Vizier of Shah 'Abbas II (R.1642-1666)." *Iranian Studies* 24 (1991): 17-36.
- . "The East India Company Trade in Kerman Wool." *Études safavides* içinde, ed. Jean Calmard, 343-360. Paris: Institut Français de Recherche en Iran, 1993.
- . *The Pursuit of Pleasure: Drugs and Stimulants in Iranian History, 1500-1900*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 2005.

- . "The Safavid Mint of Huwayza." *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period* içinde, ed. Andrew J. Newman, 265-294. Leiden: E.J. Brill, 1998.
- . "Unwalled Cities and Restless Nomads: Firearms and Artillery in Safavi Iran." *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society* içinde, ed. Charles Melville, 389-416. Londra: I.B. Tauris, 1993.
- Matthee, Rudolph P. *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver, 1600-1730*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, gen. ed. David Morgan. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
- May, Timothy. *The Mongol Art of War: Chinggis Khan and the Mongol Military System*. Yardley, PA: Westholme, 2007.
- Mazzaoui, Michel M., ed. *Safavid Iran and Her Neighbors*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2003.
- . ed. *The Origins of the Safavids: Sî'ism, Sufism and the Gulat*. Freiburger Islamstudien 3. Weisbaden, Almanya: Franz Steiner Verlag, 1972.
- McCarthy, Justin. *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923*. Londra: Longman, 1997.
- McChesney, R.D. "A Note on Iskandar Beg's Chronology." *Journal of Near Eastern Studies* 39 (1980): 53-63.
- . "Barrier of Heterodoxy? Rethinking the Ties Between Iran and Central Asia in the Seventeenth Century.." *Safavid Persia* içinde, ed. Charles Melville, 232-269. *Pembroke Persian Papers* 4, ed. Charles Melville, Londra: I.B. Tauris, 1996.
- . "Comments on 'The Qajar Uymaq in the Safavid Period, 1500-1722.'" *Iranian Studies* 14 (1981): 87-105.
- . "The Central Asian Hajj-Pilgrimage in the Time of the Early Modern Empires." *Safavid Iran and Her Neighbors* içinde, ed. Michel Mazzaoui, 129-156. Salt Lake City: University of Utah Press, 2003.
- . "The Conquest of Heart, 995-6/1587/8: Sources for the Study of Safavid/Qizilbash Shibanid Relations." *Études safavides* içinde, ed. Jean Calmard, 69-108. Paris: Institut Français de Recherche en Iran, 1993.
- . *Waqf in Central Asia*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1991.
- McGowan, Bruce. "The Age of the Ayans, 1699-1812." *An Economic and Social History of the Ottoman Empire* içinde, ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, 637-758. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
- McNeill, J.R. ve William H. McNeill. *The Human Web: A Bird's-eye View of World History*. New York: Norton, 2003.
- McNeill, William H. *Age of Gunpowder Empires, 1450-1800*. Essays on Global and Comparative History. American Historical Association, 1990.
- . *Europe's Steppe Frontier, 1500-1800*. Chicago, University of Chicago Press, 1964.
- . *The Pursuit of Power*. Chicago, University of Chicago Press, 1982.
- . *The Rise of the West: A History of the Human Community, with a Retrospective Essay*. Chicago, University of Chicago Press, 1991.
- Melikoff, Irene. "L'İslam heteredoxe en Anatolie." *Turcica* 14 (1982): 142-154.
- . "Le problem kizilbaş." *Turcica* 6 (1975): 65-67.
- . "Le origines centre asiaticques du Soufism anatolien." *Turcica* 20 (1988): 7-19.
- Melville, Charles. "New Light on the Reign of Shah 'Abbas: Volume III of *Afdal al-Tavarikh*." *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period*, ed. Andrew J. Newman, 63-96. Leiden: E.J. Brill, 1998.

- —. Ed. *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*. Londra: I.B. Tauris, 1993.
- —. "Shah 'Abbas and the Pilgrimage to Mashhad." *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society*, ed. Charles Melville, 191-229. Londra: I.B. Tauris, 1993.
- Ménage, Victor L. Değerlendirme, *Empire of the Ghazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* 1. cilt, Stanford J. Shaw. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 41, no. 1 (1978): 160-162.
- —. "The Beginnings of Ottoman Historiography." *Historians of the Middle East* içinde, ed. Bernard Lewis ve Peter M. Holt, 168-179. Londra: Oxford University Press, 1962.
- Meskoob, Shahrokh. *Iranian Nationality and the Persian Language*, ed. John R. Perry, çev. Michael C. Hillman. Washington, DC: Mage Publications, 1992.
- Michell, George. *The Majesty of Mughal Decoration: The Art and Architecture of Islamic India*. Londra: Thames & Hudson, 2007.
- Minorsky, Vladimir. *The Tadhkirat al-Muluk: A Manual of Safavid Administration*, giriş ve ekler, ed. ve çev. Vladimir Minorsky. Gibb Memorial Series, n.s. 14. Londra: E.J.W. Gibb Memorial Trust, 1943. Yeniden basım, Cambridge: E.J.W. Gibb Memorial Trust, 1980.
- —. "The Poetry of Shah Isma'il." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 10, (1942): 1006-1053.
- Misra, Neeru. *Succession and Imperial Leadership Among the Mughals, 1526-1707*. Delhi: Konark Publishers, 1992.
- Mirchell, Colin P. "Provincial Chancelleries and Local Lines of Authority in 16th-Century Safavid Iran." *Oriente Moderno* 88 (2008): 483-507.
- —. *Sir Thomas Roe and the Mughal Empire*. Karaçi, Pakistan: Area Study Centre for Europe, 2000.
- Momen, Moojan. *An Introduction of Shi'i Islam*. New Haven, CT: Yale University Press, 1985.
- Monshi, Eskandar Beg. *History of Shah 'Abbas the Great*, çev. Roger M. Savory. Persian Heritage Series 28. Boulder, CO: Westview Press, 1978.
- Moosa, Matti. *Extremist Shiites: The Ghulat Sects*. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1988.
- Moosvi, Shireen. "Evolution of the Mansab System Under Akbar." *Journal of the Royal Asiatic Society* (1978): 171-183.
- Mooren, Vera Basch. *Iranian Jewry's Hour of Peril and Heroism: A Study of Babai Ibn Luf's Chronicle, 1617-1622*. New York: Columbia University Press, 1987.
- —. "The Persecution of Iranian Jews During the Reign of Shah 'Abbas II, 1642-1666." *Hebrew Union College Annual* 52 (1981): 275-309.
- Morgan, David. "Re-thinking Safavid Shi'ism." *Late Classical Persianate Sufism, 1500-1730*, ed. Leonard Lewisohn ve David Morgan, 19-27. *The Heritage of Sufism* 3. cilt. Oneworld, 1999.
- —. *The Mongols. The Peoples of Europe*, ed. James Campbell ve Barry Cunliffe, 2. baskı, Oxford: Blackwell, 2007.
- Morony, Michael G. *Iraq After the Muslim Conquest*. 2. baskı. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2005.
- Morton, Alexander H. "The Chub-i Tariq and Qizilbash Ritual in Safavid Persia." *Études safavides* içinde, ed. Jean Calmard, 225-245. Paris: Institut Français de Recherche en Iran, 1993.
- —. "The Early Years of Shah Isma'il in the *Afzal al-Tavarikh*." *Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society* içinde, ed. Charles Melville, 27-52. Londra: I.B. Tauris, 1996.
- Mukhia, Harbans. *The Mughals of India. The Peoples of Asia*, gen. ed. Morris Rossabi. Oxford: Blackwell, 2004.
- Murphey, Rhoads. *Ottoman Warfare, 1500-1700*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1999.

- . "The Ottoman Attitude Toward Western Technology: The Role of Efrenco Technicians in Civil and Military Applications." *Contributions a l'histoire economique et sociale de l'Empire Ottoman*, ed. Jean-Louis Bacque-Grammont ve Paul Dummont, 287-294. Leuven, Belçika: Edition Peters, 1983.
- Mushtaqui [sic], Shaikh Rizq Ullah. *Waqi'at-e-Mushtaqui*, ed. ve çev. İqitdar Hussain Siddiqui. Yeni Delhi: Indian Council of Historical Research, 1993.
- Naff, Thomas ve Roger Owen, ed. *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Papers on Islamic History 4. Carbondale: Southern Illinois University Press, 1977.
- Namier, Sir Lewis Bernstein. *The Structure of Politics at the Accession of George III*. 2. baskı. Londra, Macmillan, 1957.
- Naqvi, H.K. *Urbanization and Urban Centres Under the Great Mughals*. Simla, Hindistan: Indian Institute of Advanced Study, 1971.
- Nasiri, Mirza Naqi. *Titles and Emoluments in Safavid Iran. A Third Manual of Safavid Administration*, çev. Willem Floor. Washington, DC: Mage Publishers, 2008.
- Nasr, Seyyid Hüseyin. "Spiritual Movements, Philosophy and Theology in the Safavid Period." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 656-697. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey vd. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- . "The Place of the School of Isfahan in Islamic Philosophy and Sufism." *Late Classical Persianate Sufism, 1500-1730* içinde, ed. Leonard Lewisohn ve David Morgan, 3-18. *The Heritage of Sufism* 3. cilt. Oxford: Oneworld, 1999.
- . *Three Muslim Sages: Avicenna-Suhrawardi-İbn 'Arabi*. Delmar, NY: Caravan Books, 1976.
- Necipoğlu, Gülrû. "Sülaymân the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry." *Sülaymân the Second and His Time* içinde, ed. Halil İnalcık ve Cemal Kafadar, 175-224. İstanbul: Isis Yayıncılık, 1993.
- Newman, Andrew J. *Safavid Iran: Rebirth of a Persian Empire*. Londra: I.B. Tauris, 2006.
- . ed. *Society and Culture in the Early Modern Period: Studies on Iran in the Safavid Period*. *Islamic History and Civilization* 46, ed. Wadad Kadı ve Rotraud Wielandt. Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 2003.
- . "The Myth of Clerical Migration to Safavid Iran." *Die Welt des Islams* 33 (1993): 66-112.
- Nizamal-Mulk. *The Book of Government or Rules for Kings*, çev. Hubert Darke. 2. baskı. Persian Heritage Series 32. Londra: Routledge & Kegan Paul, 1978.
- Nizami, Khaliq Ahmad. *Akbar and Religion*. Yeni Delhi: Idarah-I Adabiyyat Delhi, 1989.
- . "Naqshbandi Influence on Mughal Rulers and Politics." *Islamic Culture* 39 (1965): 46-47.
- . *On History and Historians of Medieval India*. Yeni Delhi: Munshiram Manoharlal, 1983.
- Nurbakhsh, Javad. "Forward: The Evolution of Sufism." *Late Classical Persianate Sufism*, ed. Leonard Lewisohn ve David Morgan, xxv-xxviii. *The Heritage of Sufism* 3. cilt. Oxford: Oneworld, 1999.
- Oman, Sir Charles. *A History of the Art of War in the Middle Ages*. 2 cilt. Londra: Methuen, 1924. Yeniden basım, Londra: Greenhill, 1991.
- . *A History of the Art of War in the Sixteenth Century*. New York: E.P. Dutton, 1937. Yeniden basım, New York: AMS Press, 1979.
- Ostrogorsky, George. *History of the Byzantine State*, çev. Joan Hussey. Gözden geçirilmiş baskı, New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 1969.
- Özbaran, Salih. "Ottoman Naval Policy in the South." *Sülaymân the Magnificent and His Age* içinde, ed. Metin Kunt ve Christine Woodhead, 55-71. Londra: Longman, 1995.
- Özel, Oktay. "Limits of the Almighty: Mehmed II's 'Land Reform' Revisited." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 42 (1999): 226-246.

- Pamuk, Şevket. *A Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, ed. David Morgan. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Pannikar, K.M. *A Survey of Indian History*. 4. baskı. New York: Asia, 1964.
- Pant, Chandra. *Nur Jahan and Her Family*. Allahabad, Hindistan: Dandewal, 1979.
- Parker, Geoffrey. *Success Is Never Final: Empire, War, and Faith in Early Modern Europe*. New York: Basic Books, 2002.
- . *The Army of Flanders and the Spanish Road*. 2. baskı. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- . *The Military Revolution: Military Innovation and the Rise of the West, 1500-1800*. 2. baskı. Cambridge: Cambridge University Press, 1996.
- Parry, V.J. "Materials of War in the Ottoman Empire." *Studies in the Economic History of the Middle East* içinde, ed. M.A. Cook, 219-229. Londra: Oxford University Press, 1970.
- . "The Period of Murad IV, 1617-48." *A History of Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History* içinde, ed. M.A. Cook, 133-156. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- . "The Reign of Sulaiman, 1520-1566." *A History of Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History* içinde, ed. M.A. Cook, 79-102. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- . "The Reigns of Bayezid II and Selim I, 1481-1520." *A History of Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History* içinde, ed. M.A. Cook, 54-78. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- . "The Successors of Sulaiman, 1566-1617." *A History of Ottoman Empire to 1730: Chapters from the Cambridge History of Islam and the New Cambridge Modern History* içinde, ed. M.A. Cook, 103-132. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- Parry, V.J. ve M.E. Yapp, ed. *War, Technology, and Society in the Middle East*. Londra: Oxford University Press, 1975.
- Paterson, W.P. "The Archers of Islam." *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 9 (1966): 69-87.
- Pearson, M.N. "Merchants and States." *The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade, 1350-1750* içinde, ed. James D. Tracy, 41-116. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- . "Shivaji and the Decline of the Mughal Empire." *Journal of Asian Studies* 35 (1976): 221-235.
- . *The Portuguese in India. The New Cambridge History of India* 1. cilt 1. bölüm, gen. ed. Gordon Johnson. Cambridge, Cambridge University Press, 1987.
- Pearson, Michael. *The Indian Ocean. Seas in History*, gen. ed. Geoffrey Scammel. Londra: Routledge, 2003.
- Peirce, Leslie P. *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*. Berkeley: University of California Press, 2003.
- . "The Family As Faction: Dynastic Politics in the Reign of Sülaymân." *Sülaymân the Magnificent and His Time* içinde, ed. Gilles Veinstein, 105-116. Paris: La Documentation Française, 1992.
- . *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. Studies in Middle Eastern History, gen. ed. Bernard Lewis, Itamar Rabinovich ve Roger Savory. New York: Oxford University Press, 1993.
- Perry, John R. "Forced Migration in Iran During the Seventeenth and Eighteenth Centuries." *Iranian Studies* 8 (1975): 199-215.

- . "Justice for the Underprivileged: The Ombudsman Tradition." *Journal of Near Eastern Studies* 37 (1978): 203-215.
- Peters, F.E. *Allah's Commonwealth: A History of the Near East, 600-1100 AD*. New York: Simon and Schuster, 1973.
- Peters, Rudolph. *Jihad in Classical and Modern Islam*. Princeton Series on the Middle East, ed. Bernard Lewis ve Heath Lowry. Princeton, NJ: Markus Weiner Publishers, 1996.
- Petrović, Djurdjica. "Fire-arms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests of the Fourteenth and Fifteenth Centuries." *War, Technology, and Society in the Middle East* içinde, ed. V.J. Parry ve M.E. Yapp, 164-194. Londra: Oxford University Press, 1975.
- Petrushevsky, I.P. "The Socio-Economic Condition of Iran Under the Il-Khans." *The Saljuq and Mongol Periods* içinde, ed. J.A. Boyle, 483-537. *The Cambridge History of Iran* 5. cilt, gen. ed. Harold Bailey, Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Petry, Carl E. ed. *Islamic Egypt, 640-1517. The Cambridge History of Egypt* 1. cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- . *Twilight of Majesty: The Reigns of the Mamluk Sultans al-Ashraf Qayitbay and Qanşuh al-Ghawri*. Middle East Center, Jackson School of International Studies Occasional Papers 4. Seattle: University of Washington Press, 1993.
- Philipp, Thomas ve Ulrich Haarmann, ed. *The Mamluks in Egyptian Politics and Society*. Cambridge Studies in Islamic Civilization, gen. ed. David Morgan. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Phul, Raj Kumar. *Armies of the Great Mughals*. Yeni Delhi: Oriental Publishers and Distributors, 1978.
- Pinch, William R. *Warrior Ascetics and Indian Empires*. Cambridge Studies in Indian History and Society. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Pipes, Daniel. *Slave Soldiers and Islam: The Genesis of a Military System*. New Haven, CT: Yale University Press, 1981.
- Piterberg, Gabriel. *An Ottoman Tragedy: History and Historiography at Play*. Studies on the History of Society and Culture, ed. Victoria E. Bonnell ve Lynn Hunt. Berkeley: University of California Press, 2003.
- Prasad, Beni. *Life of Jahangir*. 5. baskı. Allahabad, Hindistan: Indian Press, 1973.
- Preston, Diana ve Michael Preston. *The Taj Mahal: Passion and Genius at the Heart of the Mughal Empire*. New York: Walker, 2007.
- Qaisar, Ahsan Jan. "Distribution of the Revenue Resources of the Mughal Empire Among the Nobility." *The Mughal State, 1526-1750* içinde, ed. Muzaffar Alam ve Sanjay Subrahmanyam. Oxford in India Readings: Themes in Indian History. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2001.
- . *The Indian Response to European Technology and Culture, 1498-1707*. Delhi: Oxford University Press, 1982.
- Quataert, Donald. *The Ottoman Empire, 1700-1922*. New Approaches to European History, gen. ed. William Beik ve T.C.W. Blanning. 2. baskı. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Quinn, Sholeh A. *Historical Writing During the Reign of Shah 'Abbas: Ideology, Imitation and Legitimacy in Safavid Chronicles*. Salt Lake City: University of Utah Press, 2000.
- . "Rewriting Nîmatu'llahi History in Safavid Chronicles." *Late Classical Persianate Sufism* içinde, ed. Leonard Lewisohn ve David Morgan, 200-224. *The Heritage of Sufism* 3. cilt. Oxford: One-world, 1999.

- . "The Timurid Historiographical Legacy: A Comparative Study of Historiographical Writing." *Society and Culture in the Early Modern Middle East: Studies on Iran in the Safavid Period* içinde, ed. Andrew J. Newman, 19-32. Leiden: E.J.Brill, 1998.
- Quiring-Zoche, Rosemarie. *Isfahan im 15. und 16. Jahrhundert: Eing Beitrag zur persichen Stadtgeschichte*. Islamkundliche Untersuchungen 54. Freiburg, Almanya: Klaus Schwarz, 1980.
- Qureshi, Ishtiaq Husain. *Akbar: The Architect of the Mughal Empire*. Karaçi, Pakistan: Maaref, 1978.
- . "India Under the Mughals." *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P.M. Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis, 2:35-62. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
- . "Muslim India Before the Mughals." *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P.M. Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis, 2:3-34. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- . *The Administration of the Mughal Empire*. Patna, Hindistan: N.V. Publications, tarihsiz.
- . *The Muslim Community of the Indian Subcontinent*. 2. baskı. Karaçi, Pakistan: Maaref, 1977.
- . *The Muslim Community of the Indo-Pakistan Subcontinent*. 2. baskı. Karaçi, Pakistan: Maaref, 1977.
- Rabie, H. *The Fiscal System of Egypt*. Londra: Oxford University Press, 1972.
- Rahman, Fazlur. *Islam*. 2. baskı. Chicago: University of Chicago Press, 1979.
- . *The Philosophy of Mulla Sadra*. Albany: State University of New York Press, 1975.
- Ramazani, Rouhollah K. *The Foreign Policy of Iran, 1500-1941*. Charlottesville, VA: University Press of Virginia, 1966.
- Ray, Sukumar. *Bairam Khan*, ed. M.H.A. Beg. Karaçi, Pakistan: Institute of Central and West Asian Studies, 1992.
- . *Humayun in Persia*. Kalküta: Royal Asiatic Society of Bengal, 1948. Yeniden basım, Asiatic Society Mongraph Series 6. Kalküta: Asiatic Society, 2002.
- Raychaudhuri, Tapan. "Non-Agricultural Production: Mughal India." *Circa 1200-1750* içinde, ed. Tapan Raychaudhuri ve İrfan Habib, 261-307. *The Cambridge Economic History of India* 1. cilt, ed. Dharma Kumar ve Tapan Raychaudhuri, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- . "The State and the Economy: The Mughal Empire." *C. 1200-1750* içinde, ed. Tapan Raychaudhuri ve İrfan Habib, 172-192. *The Cambridge Economic History of India* 1. cilt, ed. Dharma Kumar ve Tapan Raychaudhuri, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Raychaudhuri, Tapan ve İrfan Habib. ed. *Circa 1200-1750. The Cambridge Economic History of India* 1. cilt, ed. Dharma Kumar ve Tapan Raychaudhuri, Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Reid, James J. "Comments on Tribalism As a Socioeconomic Formation." *Iranian Studies* 12 (1979): 275-281.
- . *Studies in Safavid Mind, Society, and Culture*. Costa Mesa, CA: Mazda Press, 2000.
- . "The Qajar Uymaq in the Safavid Period, 1500-1722." *Iranian Studies* 11 (1978): 117-143.
- . *Tribalism and Society in Islamic Iran, 1500-1629*. Studies in Near Eastern Culture and Society 4. Malibu, CA: Undena Publications, 1983.
- Reis, Piri. *Kitab-i Bahriye*, ed. Ertuğrul Zekai Ökte, çev. Robert Bragner. 2 cilt. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1988.
- Reis, Sidi Ali. *Mir'at al-Mamalik*, çev. Robert Bragner, *The Travels of a Turkish Admiral*. Londra: Luzac, 1889. Yeniden basım, Lahor, Pakistan: Al-Biruni, 1975.
- Richards, J.F. *Mughal Administration in Golconda*. Oxford: Clarendon Press, 1975.
- . "Norms of Comportment Among Imperial Mughal Officers." *Moral Conduct and Authority: The Place of Adab in South Asian Islam* içinde, ed. Barbara Daly Metcalf, 255-289. Berkeley: University of California Press, 1984.

- . "The formation of Imperial Authority Under Akbar and Jahangir." *Kingship and Authority in South Asia* içinde, ed. J.F. Richards, 256-258. Madison: University of Wisconsin South Asian Studies, 1978. Yeniden basım, *The Mughal State, 1526-1750* içinde, ed. Muzaffar Alam ve Sanjay Subrahmanyam, 126-167. Oxford in India Readings: Themes in Indian History. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2001.
- . "The Hyderabad Karnatik, 1687-1707." *Modern Asian Studies* 9, no.2 (1975): 241- 260.
- . "The Imperial Crisis in the Deccan." *Journal of Asian Studies* 35 (1976): 237-256.
- . *The Mughal Empire. The New Cambridge History of India* cilt 1-5, gen. ed. Gordon Johnson. Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- Rizvi, S.A.A. *A History of Sufism in India*. 2 cilt. Yeni Delhi: Munshiram Manoharlal, 1975-1983.
- . *Muslim Revivalist Movements in Northern India in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Agra, Hindistan: Agra University, 1965.
- . *Religious and Intellectual History of the Muslims in Akbar's Reign*. Yeni Delhi: Munshiram Manoharlal, 1975.
- Roberts, Michael. *Essays in Sweidsh History*. Londra: Weidenfeld and Nicholson, 1967.
- . *The Military Revolution: 1560-1660*. Belfast: M. Boyd, 1956.
- Robinson, Francis. *The Mughal Emperors and the Islamic Dynasties of India, Iran and Central Asia*. Londra: Thames & Hudson, 2007.
- Roe, Sir Thomas. *The Embassy of Sir Thomas Roe to India, 1615-19*, ed. Sir William Foster. Londra: Humphrey Milford, 1926.
- Roemer, H.R. *Der Niedergang Irans nach dem Tode Isma'îls des Grausamen*. Wurzburg: K. Triltsch, 1939.
- . "The Jalayrids, Muzaffarids and Sarbadars." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 1-41. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- . "The Qizilbash Turcomans: Founders and Victims of the Safavi Theocracy." *Intellectual Studies on Islam: Essay Written in Honor of Martin B. Dickson* içinde, ed. Michael M. Mazzaoui ve Vera B. Moreen, 27-40. Salt Lake City: University of Utah Press, 1990.
- . "The Safavid Period." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 189-350. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- . "The Successors of Timur." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 98-146. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- . "The Türkmen Dynasties." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 147-188. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- . "Timur in Iran." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 42-97. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Rogers, Clifford J. ed. *The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Boulder, CO: Westview Press, 1995.
- Rohrborn, Klaus Michel. *Provinzen und Zentral Gewalt Persiens im 16. und 17. Jahrhundert*. Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamaichen Orients, n.s. 2. Berlin: Walter de Gruyter, 1966.

- , “Regierung und Verwaltung Irans unter den Safawiden.” *Regierung und Verwaltung des Vonderen Orients in Islamischen Zeit*, ed. H.R. İdris ve K.M. Rohrborn, 17-50. *Handbuch der Orientalistik*, ed. B. Spuler, *Erste Abteilung: Der Nahre Mittelere Osten*, Bd. 6, Abschnitt 5, Teil 1. Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 1979.
- , *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*. Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients, n.s. 5. Berlin: Walter de Gruyter, 1973.
- Ross, Sir E. Denison. “Babur.” *The Mughal Period* içinde. *The Cambridge History of India* 4. cilt, ed. Lt. Col. Sir Wolseley Haig ve Sir Richard Burn, 1-20. Cambridge: Cambridge University Press, 1937.
- Roux, Jean-Paul. *Les traditions des nomads de la Turquie meridionale*. Bibliotheque Archeologique et Historique de l’Institut Français d’Archeologie d’Istanbul 24. Istanbul: l’Institut Français d’Archeologie, 1970.
- , “Un survivance des traditions turco-mongoles chez les Sefevides.” *Revue de l’Histoire des Religions* 153 (1973): 11-18.
- Runciman, Steven. *Byzantine Style and Civilization*. Harmondsworth, Birleşik Krallık: Penguin, 1975.
- Rypka, Jan. “History of Persian Literature Up to the Beginning of the 20th Century.” *History of Iranian Literature* içinde, Jan Rypka vd., ed. Karl Jahn, 291-304. Dordrecht, Hollanda: D. Reidel, 1968.
- Sabahuddin, Abdul ve Rajshree Shukla. *The Mughal Strategy of War*. Delhi: Global Vision Publishing House, 2003.
- Sachau, Edward C. *Alberuni’s India*, çev. Edward C. Sachau. Londra: Kegan Paul, Trench, Trubner, 1910. Yeniden basım, Yeni Delhi: Oriental Books Reprint Corporation, 1983.
- Safa, Z. “Persian Literature in the Safavid Period.” *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 948-964. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- Saksena, Banarsi Prasad. *History of Shah Jahan of Dilhi*. Allahabad: Central Book Depot 1962. Orjinal baskı, 1932.
- Saran, P. *The Provincial Government of the Mughals, 1526-1658*. 2. baskı. Bombay: Asia, 1973.
- Sardessai, Govid Sakaram. *A New History of the Marathas*. Gözden geçirilmiş baskı. 3 cilt. Bombay: Phoenix, 1957.
- Sarkar, Jadunath. *History of Aurangzib*. 5 cilt. Kalküta: M.C. Sarkar, 1912-1924. Yeniden basım, Bombay: Orient Longman, 1974.
- , *Military History of India*. Bombay: Orient Longman, 1960.
- , *The Fall of the Mughal Empire*. 4 cilt Kalküta: 1932-1950.
- , *The Life of Mir Jumla: The General of Aurangzeb*. 2. baskı. Yeni Delhi: Rajesh Publications, 1979.
- Sarwar, Ghulam. *History of Shah Isma’il Safawi*. Aligarh, Hindistan: Author, 1939. Yeniden basım, New York: AMS Press, 1975.
- Sastri, K.A. Nilakanta. *A History of South India*. 4. baskı. Madras, Hindistan: Oxford University Press, 1966.
- Savory, Roger M. “A Secretarial Career Under Shah Tahmasp (1524-1576).” *Islamic Studies* 2 (1963): 343-350.
- , *Iran Under the Safavids*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
- , “Safavid Persia.” *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P.M. Holt, Ann K.S. Lambton ve Bernard Lewis, 1:394-429. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- , “The Consolidation of Safawid Power in Persia.” *Der Islam* 41 (1965): 71-94.
- , “The Office of Khalifat al-Khulafa Under the Safawids.” *Journal of the American Oriental Society* 85 (1965): 497-502.

- . "The Political Significance of the Murder of Mirza Selman." *Islamic Studies* 3 (1964): 181-191. Yeniden basım, *Studies on History of Safawid Iran*. Londra: Variorum, 1987.
- . "The Principal Offices of the Safawid State During the Reign of Tahmasp I (930-84/1501-24)." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 23 (1960): 93-99.
- . "The Principal Offices of the Safawid State During the Reign of Tahmasp I (930-84/1524-76)." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 23 (1960): 65-85.
- . "The Safavid Administrative System." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 351-372. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- . "Very Dull and Arduous Reading: A Reappraisal of the History of Shah 'Abbas the Great." *Handard Islamicus* 3 (1980): 19-37.
- Schacht, Joseph ve C.E. Bosworth, ed. *The Legacy of Islam*. 2. baskı. Oxford: Oxford University Press, 1974.
- Schimmel, Annemarie. *Mystical Dimensions of Islam*. Chapel Hill: Univeristy of North Carolina Press, 1975.
- . *The Empire of the Great Mughals: History, Art, and Culture*, ed. Burzine K. Waghmar, çev. Corinne Antwood. Londra: Reaktion Books, 2004.
- Schuster-Walsen, Sibylla. *Das Safawidsche Persien im Spiegel Europaischer Reisebrichte, 1502-1722*. Baden Baden, Almanya: Bruno Grimm, 1970.
- Schwoebel, Robert. *The Shadow of the Crescent: The Renaissance Image of the Turk, 1453-1517*. New York: St. Martin's Press, 1967.
- Sefatgol, Mansur. "Rethinking the [sic] Safavid Iran (907-1148/1501-1736)." *Journal of Asian and African Studies* 72 (2006): 5-16.
- Setton, Kenneth M., ed. *A History of the Crusades*. 6 cilt. Madison: University of Wisconsin Press, 1969-1989.
- Sharma, G.N. *Mewar and the Mughal Emperors*. Agra, Hindistan: Shiva Lal Agarwala, 1954.
- Sharma, Sir Ram. *The Religious Policy of the Mughal Emperors*. 3. baskı. New York: Asia House, 1972.
- Shaw, Stanford J. *Empire of the Ghazis. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge: Cambridge University Press, 1976.
- . *The Financial and Administrative Organization and Development of Ottoman Egypt*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962.
- Shivram, Balkrishan. *Jagirdars in the Mughal Empire During the Reign of Akbar*. Yeni Delhi: Manohar, 2008.
- Siddiqui, Iqtidar Husain. *History of Shir Shah Sur*. Aligarh, Hindistan: P.C. Dwadash Shreni, 1971.
- . *Mughal Relations with the Indian Ruling Elite*. Yeni Delhi: Munshiram Manoharlal, 1983.
- . *Some Aspects of Afghan Despotism in India*. Aligarh, Hindistan: Three Men Publication, 1969.
- Siddiqui, N.A. "Faujdar and Faujdari Under the Mughals." *Medieval India Quarterly* 4 (1961): 22-35.
- Simidchieva, M. "Siyasat-Name Revisited: The Question of Authenticity." *Proceedings of the Secon European Conference of Iranian Studies*, ed. B.G. Fragner vd. Roma: yayınlanmamış, 1995.
- Siroux, Maxime. "Les caravanserais routiers safavids." *Iranian Studies* 7 (1974): 348-375.
- Sivan, Emmanuel. *Islam et la Croisade: Idéologie et propagande dans reactions musulmanes aux Croisades*. Paris: Adrien Maissonneuve, 1968.
- Sinail, D.C. *Crusading Warfare, 1097-1193, with a New Bibliographical Introduction by Christopher Marshall*. Cambridge Studies in Medieval Life and Thought. 2. baskı. Cambridge: Cambridge University Press, 1995.

- Smith, Vincent A. *Akbar the Great Mogul*. Gözden geçirilmiş 2. baskı. Yeni Delhi: S.Chand, 1962.
- Sohrweide, Hanna. "Der Sieg der Safaviden in Persien und seine Ruckwirkungen auf die Schiiten Anatoliens im 16. Jahrhundert." *Der Islam* 41 (1965): 95-223.
- Sonbol, Amira El Azhry. *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*. Contemporary Issues in the Middle East. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1996.
- Soucek, Svat. *A History of Inner Asia*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
- Soudavar, Abolala. *The Aura of Kings: Legitimacy and Divine Sanction and Iranian Kingship*. Bibliotheca Iranica Intellectual Traditions Series 10, ed. Hossein Ziai. Costa Mesa, CA: Mazda Press, 2003.
- Sourdel, Dominique. *Le vizirat 'abbaside de 749 à 936*. 2 cilt. Şam: Institut Français de Damas, 1959-1960.
- Spear, Percival. *A History of India*. 2. cilt. Harmondsworth, Birleşik Krallık: Penguin, 1970.
- Spicehandler, Ezra. "The Persecution of the Jews of Isfahan Under Shah 'Abbas II, 1642-1666." *Hebrew Union College Annual* 46 (1975): 331-347.
- Spuler, Bertold. *The Mongols in History*, çev. Geoffrey Wheeler. New York: Praeger, 1971.
- Srivastava, Ashirabadi Lal. *Akbar the Great*. 2. baskı. 3 cilt. Agra, Hindistan: Shiva Lal Agarwala, 1972-1973.
- Steensgaard, Niels. *The Asian Trade Revolution of the Seventeenth Century*. Chicago: University of Chicago Press, 1974. Orjinal baskı, *Carracks, Caravans, and Companies*. Scandinavian Institute of Asian Studies Monograph Series 17. Kopenhag: Scandinavian Institute of Asian Studies, 1973.
- Stein, Burton. *Vijaynagara. The New Cambridge History of India* cilt 1:2, gen. ed. Gordon Johnson. Cambridge, Cambridge University Press, 1989.
- Stein, Mark L. *Guarding the Frontier: Ottoman Border Forts and Garnisons in Europe*. New York: Tauris Academic Studies, 2007.
- Steinmann, Linda K. "Shah 'Abbas and the Royal Silk Trade, 1599-1629." *British Society for Middle East Studies Bulletin* 14 (1988): 68-74.
- Stoye, John. *The Siege of Vienna*. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1965.
- Streusand, Douglas E. "Sir Hamilton A.R. Gibb, Abu Yusuf, and the Concept of Islamic Civilization." *History and Historiography of Post-Mongol Central Asia: Studies in Honor of Professor John E. Woods*, ed. Judith Pfeiffer, Sholeh Quinn ve Ernst Tucker, 542-544. Berlin: Otto Harrasowitz, 2006.
- . *The Formation of the Mughal Empire*. Delhi: Oxford University, 1989.
- . "What Does Jihad Mean?" *Middle East Quarterly* 4 (1997): 9-17.
- Subrahmanyam, Sanjay. "A Tale of Three Empires: Mughals, Ottomans, and Hapsburgs in a Comparative Context." *Common Knowledge* 12 (2006): 66-92.
- . "Connected Histories: Notes Toward a Reconfiguration of Early Modern Eurasia." *Modern Asian Studies* 31 (1997): 735-762.
- . Giriş, *Money and the Market in India* içinde, ed. Sanjay Subrahmanyam, 1-56. Oxford India Readings: Themes in Indian History. Delhi: Oxford University Press, 1998.
- . "Precious Metal Flows and Prices in Western and Southwest Asia: Some Comparative and Conjectural Aspects." *Studies in History* 7 (1991): 79-105.
- . *The Political Economy of Commerce: Southern India*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- Sugar, Peter F. ve Donald W. Treadgold. *Southeastern Europe Under Ottoman Rule: 1354-1804. A History of East Central Europe* 5. cilt. Seattle: University of Washington Press, 1977.

- Sunderland, E. "Pastoralism, Nomadism, and Social Anthropology of Iran." *The Land of Iran* içinde, ed. W.B. Fisher, 611-683. *The Cambridge History of Iran* 1. cilt, gen. ed. Harold Bailey. Cambridge: Cambridge University Press, 1968.
- Szuppe, Maria. "The 'Jewels of Wonder': Learned Ladies and Princess Politicians in the Provinces of Early Safavid Iran." *Women in the Medieval Islamic World* içinde, ed. Gavin R.G. Hambly, 325-348. *The New Middle Ages* 6. cilt, gen. ed. Bonnie Wheeler. New York: St. Martin's Press, 1998.
- Taffazoli, Ahmad. *Sasanian Society: Warriors, Scribes, Dehqans*. Ehsan Yarshater Distinguished Lecture Series in Iranian Studies 1. New York: Bibliotheca Persica, 2000.
- Talbot, Cynthia. "Inscribing the Other, Inscribing the Self: Hindu-Muslim Identities in Precolonial India." *Comparative Studies in Society and History* 37 (1995): 692-722.
- Tapper, Richard. "Shahsevan." *Muslim Peoples: A World Ethnographic Survey*, ed. Richard V. Weekes, 2:670-674. 2. baskı. 2 cilt. Westport, CT: Greenwood Press, 1984.
- . "Shahsevan in Safavid Persian." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 37 (1974): 321-354.
- Tauer, Felix. "Persian Learned Literature from Its Beginnings Up to the End of the Eighteenth Century." *History of Iranian Literature* içinde, Jan Rypka vd., ed. Karl Jahn, 419-482. Dordrecht, Hollanda: D. Reidel, 1968.
- Tezcan, Baki. "The Politics of Early Modern Ottoman Historiography." *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire* içinde, ed. Virginia H. Aksan ve Daniel Goffman, 167-198. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Thapar, Romila. *A History of India* 1. cilt. Harmondsworth, Birleşik Krallık: Penguin, 1966.
- Thomas, Lewis V. *A Study of Naima*, ed. Norman Itzkowitz. New York University Studies in Near Eastern Civilization 4. New York: New York University Press, 1972.
- Thompson, Edward ve G.T. Garratt. *Rise and Fulfillment of British Rule in India*. Londra: Macmillan, 1934. Yeniden basım, Allahabad, Hindistan: Central Book Depot, 1976.
- Thompson, Jon and Sheila R. Canby. *Hunt for Paradise: Court Arts of Safavid Iran: 1501-1576*. Milan, İtalya: Skira, 2003.
- Tietze, Andreas, ed. *Mustafa Ali's Counsel for Sultans*, çev. Andreas Tietze. 2 cilt. Viyana: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1978-1982.
- Tod, James. *Annals and Antiques of Rajasthan, with a Foreword by Douglas Sladen*. 2 cilt. Londra: George Routledge & Sons, 1914. Yeniden basım, Yeni Delhi: M.N. Publishers, 1978.
- Togan, Zeki Velidi. "Sur l'origine des Safavides." *Melanges Massignon III* içinde, 345-357. Şam: Institut Français de Damas, 1957.
- Tracy, James D. *The Political Economy of Merchant Empires: State Power and World Trade, 1350-1750*. Studies in Comparative Early Modern History, gen. ed. James D. Tracy. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
- Trimingham, J. Spencer. *The Sufi Orders of Islam*. Londra: Oxford University Press, 1971.
- Tucker, Ernest. Değerlendirme, *Mystics, Monarchs, and Messiahs: Cultural Landscapes of Early Modern Iran*, Kathryn Babayan. *Journal of Near Eastern Studies* 67 (2008): 230-232.
- Turan, Osman. "Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks." *The Cambridge History of Islam* içinde, ed. P.M. Holt, A.K.S. Lambton ve Bernard Lewis, 1:231-262. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.
- Tursun Bey. *History of Mehmed the Conqueror*, çev. Halil İnalçık ve Rhoads Murphey. Chicago: Bibliotheca Islamica, 1978.

- Valensi, Lucette. *The Birth of the Despot: Venice and the Sublime Porte*, çev. Arthur Denner. Ithaca: Cornell University Press, 1993.
- Vaughan, Dorothy. *Europe and the Turk*. Liverpool, Birleşik Krallık: University Press, 1954. Yeniden basım, New York: AMS Press, 1954.
- Veinstein, Gilles, ed. *Sülaymân the Magnificent and His Time*. Acts of the Parisian Conference Galeries Nationales du Grand Palais, Mart 7-10, 1990. Paris: La Documentation Française, 1992.
- Vladimirtsov, B. *Le regime social des Mongols*, Rene Grousset'in önsözüyle, çev. Michel Carsow. Paris: Adrien-Maisonneuve, 1948.
- Voegelin, Eric. "The Mongol Orders of Submission to the European Powers." *Byzantion* 15 (1940-1941): 378-413.
- . *The New Science of Politics*. Dante Germino'nun önsözüyle, Chicago: University of Chicago Press, 1987.
- Von Grunebaum, Gustave E. *Medieval Islam: A Study in Cultural Orientation*. 2. baskı. Chicago: University of Chicago Press, 1953.
- Vryonis, Speros. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*. Berkeley: University of California, 1971.
- Wallerstein, Immanuel. *The Modern World System*. 3 cilt. New York: Academic Press, 1975-1988.
- . *World System Analysis: An Introduction*. Durham, NC: Duke University Press, 2004.
- Walsh, J.R. "The revolt of Alqas Mirza." *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 68 (1976): 61-78.
- Watt, W. Montgomery. "God's Caliph: Qur'anic Interpretations and Umayyad Claims." *Iran and Islam: In Memory of the Late Vladimir Minorsky* içinde, ed. C.E. Bosworth, 565-574. Edinburg: Edinburgh University Press, 1971.
- Welch, Anthony. *Artists for the Shah: Late Sixteenth Century Painting at the Imperial Court of Iran*. New Haven, CT: Yale University Press, 1976.
- . *Shah 'Abbas and the Arts of Isfahan*. New York: Asia Society, 1973.
- Welch, Stuart Cary. *A King's Book of Kings: The Shah-nameh of Shah Tahmasp*. New York: Metropolitan Museum of Art, 1972.
- . *Persian Painting: Five Royal Manuscripts of the Sixteenth Century*. New York: George Braziller, 1976.
- Wheatcroft, Andrew. *The Ottomans: Dissolving Images*. Londra: Penguin, 1993.
- Widengren, G. "The Sacral Kingship of Iran." *Sacral Kingship* içinde, 242-257. Studies in the History of Religions, supplement to *Numen* 4. Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 1959.
- Wiesner-Hanks, Merry E. *Religious Transformations in the Early Modern World: A Brief History with Documents*. New York: Bedford-St Martin's, 2009.
- Wink, André. *Early Medieval India and the Expansion of Islam, 7th to 11th Centuries. Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World* 1. cilt. Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 1993.
- . *Indo-Islamic Society, 14th to 15th Centuries. Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World* 3. cilt. Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 2004.
- . *Land and Sovereignty in India: Society Under the Eighteenth-Century Maratha Svarajya*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- . *The Slave Kings and the Early Islamic Conquest, 11th to 13th Centuries. Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World* 2. cilt. Leiden, Hollanda: E.J. Brill, 1997.

- Winter, Michael W. "Ottoman Egypt, 1525-1569." *Egypt from 1517 to the End of the Twentieth Century* içinde, ed. M.W. Daly, 1-33. *The Cambridge History of Egypt* 2. cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Wittek, Paul. *The Rise of the Ottoman Empire*. Londra: Royal Asiatic Society, 1938.
- Wolff, Robert Lee ve Harry W. Hazard. *The Later Crusades, 1189-1311. A History of Crusades* 2. cilt, gen. ed. Kenneth M. Setton, 2. baskı. Madison: University of Wisconsin Press, 1969.
- Wolpert, Stanley. *A New History of India*. Londra: Oxford University Press, 1977.
- Woods, John E. *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*. Gözden geçirilmiş baskı. Salt Lake City: University of Utah Press, 1999.
- . *The Timurid Dynasty*. Bloomington: Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies, 1990.
- . "Timur's Genealogy." *Intellectual Studies on Islam: Essay Written in Honor of Martin B. Dickson* içinde, ed. Michael M. Mazzaoui ve Vera B. Moreen, 85-126. Salt Lake City: University of Utah Press, 1990.
- Yarshater, Ehsan. "Persian Poetry in the Timurid and Safavid Periods." *The Timurid and Safavid Periods* içinde, ed. Peter Jackson ve Laurence Lockhart, 965-994. *The Cambridge History of Iran* 6. cilt, gen. ed. Harold Bailey. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.
- . "Safavid Literature: Progress or Decline." *Iranian Studies* 7 (1974): 217-270.
- . ed. *The Parthian and Sasanian Periods. The Cambridge History of Iran* 3. cilt, gen. ed. Harold Bailey. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Yusuf, Has Hacib. *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig): A Turko-Islamic Mirror for Princes*, çev. Robert Dankoff. Publications of the Center for Middle East Studies 16, ed. Richard L. Chambers. Chicago: University of Chicago Press, 1983.
- Zachariadou, Elizabeth, ed. *The Ottoman Emirate, 1300-1389*. Rethymnon, Yunanistan: Crete University Press, 1993.
- Zelliot, Eleanor. "A Medieval Encounter Between Hindu and Muslim: Eknath's Drama-Poem *Hindu-Turk Samvad*." *Images of Man: Religion and Historical Process in South Asia*, ed. Fred W. Clothey, 171-195. Madras, Hindistan: New Era Publications, 1982. Yeniden Basım, *India's Islamic Traditions, 711-1750*, ed. Richard M. Eaton. Oxford India Readings: Themes in Indian History. Yeni Delhi: Oxford University Press, 2003.
- Zilfi, Madeline C. "A Medrese for the Palace: Ottoman Dynastic Legitimation in the Eighteenth Century." *Journal of the American Oriental Society* 113 (1993): 184-191.
- . "The Kadizadelis: Discordant Revivalism in Seventeenth-Century Istanbul." *Journal of Near Eastern Studies* 45 (1986): 251-269.
- . *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age, 1600-1800*. Studies in Middle Eastern History 8. Minneapolis, MN: Bibliotheca Islamica, 1988.
- . "Women and Society in the Tulip Period, 1718-1730." *Women, Family, and Divorce Laws in Islamic History* içinde, gen. ed. Amira El-Azhary Sonbol, 290-303. Contemporary Issues in the Middle East. Syracuse, NY: Syracuse University Press, 1996.

Dizin

A

Abbas I. (Safevi Şahı) 6, 17, 143, 144, 145, 154, 155, 156, 157, 159, 162, 169, 171, 173, 174, 175, 177, 183, 198, 201
Abbas II. (Safevi Şahı) 150, 159, 161, 171, 173, 181, 186, 230
Abbasi İmparatorluğu 25, 28, 31
Abdullah Han Özbek 156, 158, 222, 223
Abdülaziz Han Özbek 230
Adilşahiler 228, 229, 234, 237, 238
Afganlar 77, 163, 214, 215, 219, 253
Ahmed I. (Osmanlı padişahı) 6, 86, 88
Ahmed II. (Osmanlı padişahı) 74, 107
Ahmed III. (Osmanlı padişahı) 6, 48, 75, 76, 77
Ahmed Sirhindi, Şeyh 249, 251
Akkoyunlu konfederasyonu 33
Alaeddin Halaci 208
Alaeddin Keykubad 80
Ali Kulu Han Han-ı Zaman 216, 254
Ali Mardan Han 160, 282
Allahverdi Han 160
Amar Singh 225, 240
Amcazade Hüseyin Paşa 74
Anadolu 16, 17, 31, 33, 34, 39, 41, 45, 47, 48, 49, 50-60, 67-71, 73, 79, 80, 85, 90, 92, 94, 95, 104, 107-9, 112, 114-7, 119, 123, 126, 127, 130, 131, 133, 137, 147, 151, 158, 165, 175, 182, 188, 189, 289
Anadolu Selçuklu Devleti 34, 48, 49, 79, 80, 104

Asaf Han 225, 226, 227, 252, 280

Augsburg 18, 74, 312

Avrupa 18, 19, 20, 22, 45, 47, 48, 50, 51, 53, 54, 57, 58, 59, 61, 62, 65, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 76, 77, 80, 82, 85, 92, 93, 97, 100, 101, 102, 108, 109, 112, 114-9, 121, 125, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 162, 168, 188, 190, 191, 193, 251, 263, 271, 273, 274, 275, 277, 279, 292

Ayasofya 80, 126

Aybek, Kutbettin 213

Azerbaycan 33, 52, 66, 68, 70, 77, 98, 147, 152, 154, 156, 157, 161, 166, 172, 183, 188

B

Babür (Zahireddin Muhammed Babür, Timur-lu hükümdar) 6, 7, 9, 12, 15, 16, 17, 19, 21, 22, 23, 24, 48, 81, 128, 143, 144, 151, 154, 157, 160, 164, 174, 177, 178, 184, 186, 192, 194, 198, 205-9, 211-9, 221-5, 228-31, 234, 235, 236, 237, 239-43, 250-9, 261-84, 287, 288, 289, 290, 291, 292

Bahadır Şah (Babür imparatoru) 240, 241, 275, 280, 282

Barbaros Hayrettin 61, 62, 102

Bayezid I. (Osmanlı padişahı) 47, 48, 80, 85, 92, 96, 108, 109, 289

Bayezid II. (Osmanlı padişahı) 47, 57, 58, 81, 82, 86, 89, 91, 93, 96, 98, 102, 109, 119, 126, 151, 200

Bayram Han Han-ı Hanan 216, 219, 263, 264

Baz Bahadur 216, 217
 Behlül Ludi 213
 Belucistan 145, 222
 Bender Abbas 158, 162, 191, 192
 Bengal 6, 32, 162, 206, 207, 213, 215, 217-21, 223, 227, 231, 241, 249, 254, 257, 258, 266, 272, 274-6, 285
 Bernier, François 130, 287, 316
 Bihara Mal, Raca 216, 219
 Bizans İmparatorluğu 49, 51, 53, 55, 91, 94, 116

C

Celaiddin Devvani 37
 Cemaleddin el-Afgani 293
 Celaliler 131
 Cem Sultan 86
 Cerbe 65, 101
 Chardin, Jean 159, 319
 Cihanara (Babür prensesi) 265
 Cihandar Şah (Babür imparatoru) 241, 279
 Cihangir (Babür imparatoru) 6, 156, 157, 218 220, 224-7, 243, 247-9, 252, 263, 274, 277-8
 Cihan Şah Karakoyunlu 148, 304
 Cohn, Bernard S. 12, 20, 208, 209, 253, 285
 Cüneyd Safevi 147

Ç

Çağatay Türkleri 194
 Çahar Bağ 195
 Çand Bibi 223
 Çin Kılıç Han 280, 282
 Çitor 218, 225, 231, 256

D

Danyal (Babürlü prens) 223, 224, 252
 Dara Şükuh (Babürlü prens) 230, 231, 232, 236, 250, 265, 279
 Davud Han 219, 241, 257
 Dekkan 205, 208, 213, 217, 222, 223, 226-31, 233, 234, 237, 238, 241, 242, 256, 257, 266, 272, 273, 275, 280-83, 287, 293
 Delhi Sultanlığı 6, 205, 213
 Devlet Han Ludi 213, 214

Din-i İlahi (Ekber'in dini inancı) 246
 Div Sultan Rumlu 152
 Doroshenko, Peter 72
 Drakula 56

E

Ebu Said Timuri 148
 Ebussuud Efendi 84
 Ebülfazl 223, 244, 245, 246, 248, 261, 278
 Edebali, Şeyh 78, 87
 Edhem Han 216, 218
 Ekber (Babür imparatoru) 6, 17, 22, 81, 205, 206, 211, 212, 215-24, 230, 235, 237, 242-57, 260-6, 268, 275, 277-80, 283, 284, 289, 291, 292
 Elkas Mirza 63
 Emevi İmparatorluğu 25
 Endonezya 162, 189, 274
 Erdel (Transilvanya) 54, 68, 70, 71, 73, 74
 Ermeniler 46, 123, 182, 192, 194
 Esad Han 240
 Estado da India 273, 276
 Evrengizib (Babür imparatoru) 6, 22-3, 230-42, 248, 250, 251, 252, 264, 265, 266, 270, 276, 278-83, 292

F

Fazıl Ahmed Paşa, Köprülü 71, 72, 73, 311
 Fazıl Mustafa Paşa, Köprülü 73, 74
 Ferruh Yaşar 149
 Feth Ali Şah Kaçar 164
 Feyzullah Efendi 74
 Frankfort, Henry 26, 323
 Fransa 61, 62, 65, 76, 82, 117, 124, 129, 192

G

Galzay Afganları 159
 Gazneli Mahmud 213
 Gelibolu 50, 51, 102, 118, 307
 Genç Ali Han 6, 192
 George Brankoviç 92
 Girit 62, 70, 72
 Gobind Singh, Guru 236, 238, 240, 241

Grenada 82, 102
 Gucerat 213, 215, 217, 218, 219, 231, 232, 256,
 258, 266, 272, 273, 274
 Gurgin Han 162, 163
 Güney Asya 15, 19, 190, 207, 208, 209, 211, 242,
 243, 244, 250, 253, 255, 256, 258, 278, 292
 Gürcistan 148, 156, 162, 184
 Gürcüler 36, 39, 182

H

Halilullah 148
 Hamide Banu Begüm 265
 Hamza Mirza 155, 156, 180
 Han-ı Azam Mirza Aziz Kuka 221, 224, 282
 Han-ı Cihan Ludi 227, 228
 Han-ı Zaman 216, 217
 Har Krişen 236
 Har Rai 236
 Harzemşah İmparatorluğu 34
 Haşhaşiler (Nizari İsmailileri) 33
 Haydarabad 209, 238, 266, 272, 282
 Hızır Han 205
 Himu (Afgan kumadan) 216, 254
 Hindistan 15, 19, 20, 22, 30, 59, 63, 117, 158, 162,
 189, 191-3, 205, 207-13, 221, 227, 228, 233-5,
 263, 269-76, 278, 279, 281, 283, 284, 291
 Hindustan 205, 206, 212-16, 218, 219, 221, 228,
 230, 234, 242, 254, 258, 260, 288
 Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 162
 Hugli 227, 274
 Humeyni, Ayetullah Ruhullah 145, 294
 Hülagü Han 36
 Hümayun 6, 106, 107, 123, 154, 184, 206, 214,
 215, 216, 217, 243, 244, 252, 254, 277, 296
 Hünyadi, John 54, 55, 99
 Hürmüz 58, 63, 158, 189, 191, 273, 274
 Hüseyin Bey Lala Şamlu 178
 Hüseyin Han Şamlu 153
 Hüsrev 69, 224-27, 249, 252, 263, 282

İ

İbrahim Mirza 195
 İbrahim (Osmanlı padişahı) 74, 88, 214, 216

İmam Kulu Han 160
 İngiltere 20, 74, 117, 191, 198, 274, 275
 İskender 213
 İsmail I. (Safevi Şahı) 6, 150, 174
 İsmail II. 155, 172, 173, 180, 195
 İspanya 61, 65, 66, 76, 82, 102, 103, 119
 İsveç 71, 76, 129
 İznik 49, 50

J

Jai Singh, Raca 234, 237, 240
 Jaswant Singh Rathor, Mihrace 231, 236, 251

K

Kabala 82
 Kabil 206, 214, 215, 216, 221, 222, 228, 229, 230
 Kadızadeliler 136, 293
 Kadiriler 168
 Kam Bahş 239, 240, 241
 Kandahar 154, 157, 158, 160, 161, 163, 177, 183,
 193, 199, 206, 215, 223, 225, 226, 229, 230,
 253, 266, 272, 282
 Kara Mustafa Paşa 70, 72, 73
 Keşmir 221, 222, 234, 263, 266, 277
 Kıbrıs 38, 56, 65, 66, 70, 94, 101, 116
 Konstantinopolis 46, 47, 49, 52, 53, 55, 56, 80,
 81, 82, 83, 96, 102, 115, 116, 119, 123
 Kazaklar 63, 65, 72, 73, 74
 Köpek Sultan Ustacalu 152
 Köprülü Mehmed Paşa 71, 74, 88
 Kösem Sultan 88

L

Lazareviç, Stefan 92

M

Macaristan 51, 52, 54, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 65,
 68, 71, 72, 73, 74, 92, 129
 Maham Anagah 216, 265
 Malazgirt 34, 38, 48
 Malta 65, 101, 102
 Malva 213, 215, 216, 217, 223, 238, 266
 Man Singh, Raca 219, 223, 224, 252, 282

Maratalar 228, 233, 235, 237, 239, 240, 251, 284
 Masum Bey 179
 Medine 25, 26, 37, 38, 59, 60, 77, 297
 Mehd-i Ulya 155, 156, 173, 180
 Mehmed I. 17, 53, 61, 85, 88, 289, 293, 303, 307
 Mehmed II. 6, 36, 39, 46, 47, 48, 55, 56, 86, 87, 96, 107, 109, 116
 Mehmed III. 68, 69, 86, 87, 108
 Mehmed IV. 70, 71, 72, 73, 74, 88
 Mekke 37, 38, 59, 60, 77, 81, 90, 245, 297
 Melik Ambar 226
 Memlûk Sultanlığı 30, 35, 36, 37, 38, 57, 81, 189
 Meşhed 157, 158, 162, 170, 183, 193, 195, 197
 Mısır 16, 25, 27, 30, 31, 35, 37, 60, 61, 69, 77, 81, 82, 97, 99, 103, 109, 112, 115, 117, 119, 147, 213
 Mir Abdülaziz 163
 Miran Şah 214
 Mirza Kamran 154, 214, 215
 Mirza Muhammed Hâkim 216, 217, 221, 222, 245, 252
 Mirza Taki 173
 Moğollar 31, 33, 34, 35, 49, 305, 306
 Mohaç 61, 73, 95, 129, 152, 153, 214, 254, 288,
 Muhammed Azam Şah 240
 Muhammed Azimü's-Şan 241
 Muhammed Bakır Meclisi 162, 171, 182, 200
 Muhammed Bey Sofracı Başı Ustacalu 178
 Muhammed el-Muntazır (Beklenen mehdî) 145
 Muhammed Hüdabende 155, 172, 173, 180, 184
 Muhammed ibn Tuğluk 207, 208, 213, 289
 Muhammed Sultan 217
 Muhammed Şah 128
 Muhyiddin ibn Arabi 40
 Munim Han 217, 219, 220, 257
 Murabıtlar 40
 Murad Bahş (Babür prensi) 231
 Murad I. (Osmanlı padişahı) 79, 85, 94, 97
 Murad II. (Osmanlı padişahı) 53, 85, 95, 116, 126, 289
 Murad III. (Osmanlı padişahı) 66, 68, 86, 87, 109

Murad IV. (Osmanlı padişahı) 69, 70, 71, 88, 107, 108, 131
 Musa 53
 Mustafa II. (Osmanlı padişahı), 74
 Muvahhidler 40
 Muzaffer Han 221
 Mümtaz Mahal 6, 225, 228, 265, 277
 Mürşid Kulu Han Ustacalu 156, 157

N

Nadir Kulu Han Afşar (daha sonraları Nadir Şah) 77
 Naima, Mustafa 126, 127
 Nazr Muhammed Han 228, 229
 Necmeddin Mesud Gilani, Emir 178
 Necm-i Sani 146, 178
 Nevşehirli Damat İbrahim 48, 76, 77
 Nizamülmülk 32, 33, 38
 Nur Cihan 225, 226, 227, 252, 265, 282
 Nureddin Zengi 38

O

Oğuz Türkleri 31, 79
 Orhan Bey (Osmanlı padişahı) 50, 51, 79, 85, 87, 90, 93, 104, 116, 119
 Orta Asya 7, 40, 65, 115, 151, 165, 188, 206, 211, 256, 260, 263, 288
 Orta Doğu 20, 21, 26, 30, 32, 34, 144, 283
 Osman Bey (Osmanlı padişahı) 49, 50
 Osman II. (Osmanlı padişahı) 69, 88, 131

Ö

Ömer Şeyh 214, 217
 Özbekler 150, 151, 153, 154, 166, 175, 177, 179, 189, 210, 217

P

Pencap 213, 215, 217, 218, 222, 231, 236, 240, 241, 257, 272, 283
 Peri Han Hanım 155, 173
 Perviz (Babür prensi) 226, 227
 Petro (Rus çarı) 74, 76, 136
 Polonya 51, 68, 71-4, 116

Portekiz 58, 59, 60, 63, 91, 102, 189, 191, 227, 235, 273, 274, 276

R

Rajaram 239, 241
 Raj Mahal 219, 253, 254
 Rakoczy, George 71
 Ram Rai 236
 Rana Pratap 219
 Rana Raj Singh Sisodia 231, 237
 Rantambor 6, 218, 255, 256, 257
 Revşenara (Babür prensesi) 265
 Richards, J.F. 23, 208, 265, 268, 270, 280, 281, 285
 Roe, Sir Thomas 247, 274, 285
 Roma İmparatorluğu 56, 80
 Romen Diyojen 34, 48
 Rusya 72, 74, 76, 77, 193

S

Safiyüddin 147, 148
 Sam Mirza 153, 154, 159, 169
 Saru Taki 160, 161
 Sasani İmparatorluğu 25, 28
 Selahaddin Eyyubi 38, 305
 Selçuklular 17, 31, 33, 34, 38, 49
 Selim I. (Osmanlı padişahı) 59, 82, 86, 98, 102, 109, 117, 124, 151, 189
 Selim II. (Osmanlı padişahı) 6, 65, 66, 67, 76, 81, 86, 87, 108, 109, 128, 196
 Seyyid Muhammed ibn Felah 147
 Sırbistan 51, 54, 56, 73, 91, 92, 122
 Sihler 238, 283
 Sind 213, 215, 223, 232, 233, 266
 Sisodialar 218, 254
 Sobieski, Jan 72, 73
 Sokullu Mehmed Paşa 65, 66, 76, 108, 122
 St. John şövalyeleri 38, 57, 65, 101
 Suriye 16, 27, 30, 31, 34, 35, 37, 38, 52, 59, 60, 61, 109, 115, 117, 147, 189, 190, 213
 Süleyman I. 17, 48, 51, 70, 89, 107, 108, 109, 112
 Süleyman II. (Osmanlı padişahı) 73, 74
 Süleyman (Safevi Şahı) 161, 171, 181

Ş

Şah Cihan (Babür imparatoru) 6, 17, 220, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 238, 248, 249, 250, 252, 261, 264, 265, 266, 277, 278
 Şahji 229, 233, 234
 Şahruh (Timurlu hükümdarı) 36, 205
 Şah Sultan Hüseyin 163, 164, 171, 172, 173, 181, 182, 200
 Şambuji 234, 237, 239, 241
 Şehriyar 226, 227, 252, 282
 Şemseddin Muhammed Han Atgah 216, 218
 Şeybani Han Özbek, Muhammed 166
 Şeyh Lütfullah Cami 6, 195
 Şir Han (sonraları Şir Şah) Sur 215, 254
 Şirvanşah 149
 Şivaji 241, 296
 Şuca 231, 232, 233, 250

T

Tacikler 35, 146, 179, 182, 194
 Tac Mahal 6, 15, 212, 230, 277
 Tahmasb 63, 66, 67, 143, 152, 153, 154, 155, 164, 167, 168, 169, 172, 173, 174, 175, 176, 179, 180, 181, 184, 185, 192, 194, 195, 196, 197, 200, 215, 249
 Tahmasb Mirza 152
 Tara Bai 241
 Tatarlar 72
 Tegh Bahadur, Guru 236
 Timur 36, 47, 48, 52, 53, 54, 78, 80, 82, 85, 151, 173, 183, 198, 205, 206, 211, 213, 214, 217, 242, 248, 284
 Todar Mal 268
 Turhan Sultan 88
 Türkmenler 31, 80, 156, 166, 167

U

Ubeyd Han Özbek 152
 Uday Singh 218
 Ukrayna 70, 72, 74
 Uzun Hasan Akkoyunlu 36, 37, 39, 56, 78, 147, 148, 149, 230

V

Venedik 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 62, 66, 70,
71, 73, 74, 76, 91, 92, 101, 102, 103, 115, 116,
117, 124, 174, 192

Viceynagar 207, 208

Y

Yahudiler 46, 122, 123, 194

Yoannis V. Paleologos, (Bizans imparatoru)
50, 51

Z

Zapolya, John 61, 63

Zerdüştler 163

Zülfikar Han 240, 241, 280, 282, 283

ATEŞLİ SİLAHLAR ÇAĞINDA
İSLAM İMPARATORLUKLARIOSMANLILAR
SAFEVİLER
BABÜRLÜLER
[ufuk.kitap](https://www.ufuk.kitap.com)
[Ufuk_Kitap](https://www.ufuk.kitap.com)

Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler, İslam'ın üç dev imparatorluğu... Elinizdeki kitapta, bu üç imparatorluğun kökenleri, şaşırtıcı başarılarının arka planı ve çöküş sebepleri ayrıntılarıyla ve karşılaştırmalı bir perspektiften değerlendiriliyor. Böylece Streusand'ın çalışması, hem güncel akademik bilgiyi toparlaması hem de yaygın yanlış anlamaları düzeltmesi bağlamında, konuyu merak eden okuyucu için mükemmel bir referans metin işlevi görüyor. Atlantik okyanusundan Endonezya'ya kadar uzanan devasa bir coğrafya üzerinde kurulu bir bütünlük uluslararası sistemin parçaları olan bu devletlerin, hem birbirleriyle ilişkilerini hem de aralarındaki çatışmaları soluksuz okuyacaksınız.

Streusand, Osmanlı, Safevi ve Babür İmparatorluklarının askeri ve siyasi tarihleri ve kurumlarını ustalıkla ele almış. Dönüşüm süreçlerini tahlil ederek, nasıl farklılaştıklarını, sadece konunun uzmanları için değil genel okuyucu için de son derece anlaşılır bir dille aktarmış. Bu kitap dünya tarihi, erken modern dönem yahut Ortadoğu tarihi dersleri için olduğu kadar imparatorluklarının siyasal sosyolojisini anlamak için de birebir.

Prof. Linda T. Darling, Arizona Üniversitesi

Douglas Streusand, Marshall Hodgson'ın İslami ateşli silah imparatorlukları hakkındaki öncü çalışması *İslam'ın Serüveni*'ni çok başarılı bir şekilde genişletmiş, güncellemiş ve tamamlamış. Bu kitap erken modern dönem öğrencileri için, özellikle de siyasi ve askeri kurumlarla ilgilenenler için kesinlikle bir olmazsa olmaz.

Prof. Alfred J. Andrea, World History Association Eski Başkanı

Osmanlılar, Safeviler, Babürlüler, ateşli silahlar çağının İslam imparatorlukları üzerine şu ana kadar yazılmış en iyi kitap ve muhtemelen uzun süre de öyle kalacak. Siyasi ve askeri tarihini anahatlarını kolayca okunabilir bir şekilde vermesiyle, Moğollar sonrası dönemin İslam imparatorlukları üzerine yapılan çalışmalar arasında açık ara önde. Kitabın Streusand'ın üzerinde çalıştığı 20 yıla değdiğine şüphe yok.

Journal of Central Eurasian Studies

DOUGLAS E. STREUSAND

Amerika Deniz Kuvvetleri Kurmay Koleji'nde uluslararası ilişkiler profesörüdür ve Institute of World Politics üyesidir. Doktorasını Chicago Üniversitesi'nde yapmış, Maryland ve Johns Hopkins üniversitelerinde dersler vermiştir. 30 yıldır İslam medeniyeti üzerine çalışmaktadır. Birçok makalenin yanı sıra *The Formation of the Mughal Empire* adlı kitabın da yazarıdır.